

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI

STUDIES IN OTTOMAN SCIENCE

Cilt/Volume 26 • Sayı/Issue 1 • Yıl/Year 2025

Osmanlı Bilimi Araştırmaları dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü tarafından hazırlanmaktadır. Kapağında bir parçası görülen bilimsel alet, Ay ve Güneş tutulmalarının tarihini önceden belirlemeye yarayan bir ‘tutulma hesaplayıcısı’dır. Philippe de la Hire tarafından tasarlanan bu aletin bir örneği, J. B. Nicolas Bion’un Paris’teki dükkânında Osmanlı Devleti’nin Fransa Sefiri Said Efendi için 1741 yılında üretilmiştir. Bu bilimsel alet 2010 yılında İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü’nün logosu olarak kabul edilmiştir.

Aletin tamamının çizimi için bkz. Feza Günergün, “The Ottoman Ambassador’s curiosity coffer: Eclipse prediction with De La Hire’s ‘machine’ crafted by Bion of Paris,” in *Science between Europe and Asia: Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge*. Eds. F. Günergün & D. Raina (Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2010), 117. Aletin grafik çizimi, N.Bion’un eserindeki çizime dayanılarak Atilla Bir ve Mustafa Kaçar tarafından yapılmıştır. Osmanlı Bilimi Araştırmaları’nın kapak tasarımı Kaan Ata tarafından gerçekleştirilmiştir.

Dizinler
Indexing & Abstracting

Scopus
Emerging Sources Citation Index (ESCI)
EBSCO Art & Architecture Source
TÜBİTAK-ULAKBİM TR Dizin
DOAJ
Erih Plus
EBSCO Academic Search Ultimate
EBSCO Central & Eastern European Academic Source
SOBİAD
Gale Cengage

Sahibi
Owner
Sevtao KADIOĞLU
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakóltesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı
İşleri Müdürü
Responsible
Manager
Sevtao KADIOĞLU
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakóltesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Turkey

Yazışma
Correspondence
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakóltesi
Istanbul University, Faculty of Literature

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakóltesi, Bilim Tarihi Bölümü,
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No. 6, Laleli, Fatih, 34134 İstanbul, Türkiye
+90 (212) 440 00 00 - 15978
oba@istanbul.edu.tr
<https://oba.istanbul.edu.tr/>

Yayıncı
Publisher
İstanbul Üniversitesi Yayınevi
Istanbul University Press

İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt/Fatih, İstanbul, Türkiye
+90 (212) 440 00 00
iupress@istanbul.edu.tr
<https://iupress.istanbul.edu.tr/>

Yayın Türü
Publication
Type
Yaygın Süreli
Periodical

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

The publication languages of the journal are Turkish and English.

Ocak ve Temmuz aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.

This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published biannually in January and July.

Dergi Yazı Kurulu

Editorial Management

Baş Editor **Kaan ATA**
Editor-in-Chief *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye*
kaanata@istanbul.edu.tr

Baş Editor Yardımcısı **Kaan ÜÇSU**
Co-editor-in-Chief *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye*
kaan.ucusu@istanbul.edu.tr

Yazı Kurulu Üyeleri **Kaan ATA**
Editorial Management Board *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye*
Members kaanata@istanbul.edu.tr

Sevtap KADIOĞLU
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
kadioglusevtap@gmail.com

Zekai KARDAŞ
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
kardas@istanbul.edu.tr

Meltem KOCAMAN
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
kocamanmeltem@gmail.com

Metin ÜNVER
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
munver@istanbul.edu.tr

Önceki Editör **Feza GÜNERGUN**
Past Editor *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye*
fezagunergun@yahoo.com

Yayın Kurulu

Editorial Board Members

- Silke Ackermann** *Oxford University History of Science Museum, Oxford, UK*
silke.ackermann@hsm.ox.ac.uk
- Pierre Ageron** *Université de Caen Normandie Laboratoire de Mathématiques, Caen, France*
pierre-marc.ageron@unicaen.fr
- Gábor Ágoston** *Georgetown University in Qatar, Department of History, Doha, Qatar*
agostong@georgetown.edu
- Sonja Brentjes** *Max-Planck-Institut for History of Science (MPIWG), Berlin, Germany*
brentjes@mpiwg-berlin.mpg.de
- Patrice Bret** *Centre Alexandre-Koyré, membre honoraire, Paris, France*
patrice.bret@yahoo.fr
- Özkan Değer** *İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstanbul, Türkiye*
ozdeger@istanbul.edu.tr
- Emre Dölen** *Marmara Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye*
emredolen@gmail.com
- Emine Evered** *Michigan State University, Department of History, Michigan, USA*
evered@msu.edu
- Şeref Etker** *T.C. Sağlık Bakanlığı, Uzman Hekim, Emekli, İstanbul, Türkiye*
serefetker@gmail.com
- İhsan Fazlıoğlu** *İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye*
ihsanfazlioglu@gmail.com
- François Georgeon** *Directeur de recherche émérite au CNRS, CETOBaC, Paris, France*
georgeon@ehess.fr
- Şefik Görkey** *Koç Üniversitesi, Tıp Fakültesi, İstanbul, Türkiye*
sgorkey@ku.edu.tr
- Feza Günergun** *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye*
fezagunergun@yahoo.com
- Mustafa Kaçar** *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye*
mustafa.kacar@gmail.com
- Sevtap Kadioğlu** *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye*
sevtap@istanbul.edu.tr
- Meltem Kocaman** *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye*
kocamanmeltem@gmail.com
- Shigehisa Kuriyama** *Harvard University Radcliffe Institute for Advanced Study, Cambridge, MA, USA*
hkuriyam@g.harvard.edu
- Harun Küçük** *University of Pennsylvania School of Arts and Sciences, Philadelphia, USA*
kucuk@sas.upenn.edu
- Darina Martykanova** *Universidad Autónoma de Madrid Faculty of Philosophy and Letters, Madrid, Spain*
darinamartykanova@yahoo.es
- Efthymios Nicolaidis** *National Hellenic Research Foundation, Athens, Greece*
efnicol@eie.gr

- Ali Sinan Sertöz** *Bilkent Üniversitesi, Fen Fakültesi, Ankara, Türkiye*
sertoz@bilkent.edu.tr
- Ahmet Tunç Şen** *Columbia University, Department of History, New York, USA*
ats2171@columbia.edu
- Nükhet Varlık** *Rutgers University School of Arts & Sciences-Newark, New Jersey, USA*
varlik@newark.rutgers.edu
- George Vlahakis** *Hellenic Open University, Patra, Athens, Greece*
gvlahakis@yahoo.com
- Alper Yalçınkaya** *TED Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ankara, Türkiye*
alper.yalcinkaya@tedu.edu.tr
- Sara Nur Yıldız** *Ortaoğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Ankara, Türkiye*
asara@metu.edu.tr
- Tuncay Zorlu** *İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye*
zorlu@itu.edu.tr

İçindekiler

Table of Contents

Reserach Article Araştırma Makalesi	
History of Phytopathology from the Ottoman Empire to the Republic with its Global and Local Dimensions	1
Küresel ve Yerel Boyutlarıyla Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Fitopatolojinin Tarihi	
Okan Ceylan, Nejla Doğan	
Reserach Article Araştırma Makalesi	
The Efficiency of Health Services in the Provinces of the Ottoman State: The Year 1897	16
Osmanlı Devleti Vilayetlerinde Sağlık Hizmetlerinin Etkinliği: 1897 Yılı	
şahin Yeşilyurt, Abdullah Tirgil	
Araştırma Makalesi Reserach Article	
Osmanlı Haberleşme Teşkilatında ve Alay-ı Hümâyun'da Önemli Bir Sınıf: Peykler	29
An Important Class in the Ottoman Communication Organization and Alay-ı Hümâyun: Peykler	
Metin Menekşe	
Araştırma Makalesi Reserach Article	
1850-1909 Dönemi Anadolu Sağ Kol Güzergâhı'nda Karayolu Yapım-Onarım Faaliyetleri ve İktisadî Yapıdaki Etkileri	68
Highway Construction and Repair Activities on the Anatolian Right Branch Route in the Period 1850-1909 and Their Effects on the Economic Structure	
Veli Sırım, Ahmet Akyol	
Araştırma Makalesi Reserach Article	
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Zirai Mücadele Yöntemi Olarak Hayvan İtlafı "Kuşlar, Tarla Fareleri ve Yaban Domuzları" (1850-1938)	84
Animal Culling as a Method of Agricultural Control from Ottoman Empire to Republic of Türkiye (1850-1938): Birds, Field Mice and Wild Boars	
Fatma Emek	
Araştırma Makalesi Reserach Article	
Osmanlı'nın Batılılaşma Sürecine Refleksif Bir Bakış: Mehmed Emin Efendi ve <i>Risâle-i İrşâdiyye</i> Adlı Eserine Yansıyan Teknik [Teknoloji] Karşıtlığı	107
A Reflexive Perspective on the Westernization Process of the Ottoman Empire: Mehmed Emin Efendi and his Opposition to Technique [Technology] Reflected in his work titled <i>Risâla-yi İrşhâdiyya</i>	
Eyüp Öztürk	

Editöre Mektup | Letter to the Editor

II. Abdülhamid Han'ın Bir Devri Tanıtan Fotoğraf Albümleri ve Burada Yer Alan Anatomi İlişkili
Fotoğraflar Üzerine Notlar

131

Brief Notes on Sultan Abdulhamid II's Photograph Albums Representing an Era and the Anatomy-Related Photographs in
Those Albums

Alpen Ortug

Kitap İncelemesi | Book Review

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarım Eğitimi Üzerine Bir Çalışma
A Study on Agricultural Education in Turkey in the Republican Era

138

A Study on Agricultural Education in Turkey in the Republican Era

Barişcan Ersöz

Kitap İncelemesi | Book Review

Rüya Kılıç'ın, "Erken Modern Osmanlı'da Deliler ve Delilik" Adlı Eserinin Değerlendirilmesi
Review of "Madmen ve Madness in the Early Modern Ottoman Empire" by Rüya Kılıç

145

Review of "Madmen ve Madness in the Early Modern Ottoman Empire" by Rüya Kılıç

Abdullah Sami Sümer

Kitap İncelemesi | Book Review

Osmanlı Işığında Cumhuriyet Enerjisine: İstanbul'da Elektrik
From Ottoman Light to Republic Energy: Electricity in Istanbul

149

From Ottoman Light to Republic Energy: Electricity in Istanbul

Tuğba Yılmaz

Anma Yazısı | Obituary

Profesör Atilla Bir ile Elektronik Yazışma
E-Correspondence with Professor Atilla Bir

156

E-Correspondence with Professor Atilla Bir

Feza Günergun

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Research Article | Araştırma Makalesi

Open Access | Açık Erişim

History of Phytopathology from the Ottoman Empire to the Republic with its Global and Local Dimensions

Küresel ve Yerel Boyutlarıyla Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Fitopatolojinin Tarihi

Okan Ceylan¹ & Nejla Doğan²

¹ Ege University, Atatürk Principles and History of Turkish Revolution, İzmir, Türkiye

² Karabük University, Faculty of Letters, History Department, Karabük, Türkiye

Abstract

Plant diseases lead to significant yield losses in agricultural production, creating profound impacts in social, economic, and commercial domains. This study aims to examine in detail the historical development of phytopathology from the Ottoman Empire to Republican Turkey. The primary goal of the research is to shed light on the global history of plant pathology while addressing key milestones in the field and developments specific to Turkey. In particular, the invention of the microscope in the 17th century, the potato blight crisis in Ireland in the 19th century, and the impact of World War I in the early 20th century on the development of phytopathology are emphasized. Following the scientific and technological advancements in the West during the Ottoman modernization process played a crucial role in the development of phytopathology in Turkey. Although agricultural education began during the Ottoman period with the Tanzimat reforms, institutional shortcomings and the lack of sustainable policies prevented lasting progress during this process. During the Republic period, phytopathology education underwent a process of modernization, facilitating the advancement of significant scientific research in the discipline. Starting from the 1950s, phytopathology departments were established in universities, where relevant courses were offered, and extensive research was conducted in collaboration with agricultural pest control institutes. This process reveals how phytopathology evolved within Turkey's educational and bureaucratic structure and its effects on society.

Öz

Bitki hastalıkları, tarımsal üretimde önemli verim kayıplarına yol açarak, toplumsal, ekonomik ve ticari alanlarda derin etkiler yaratmaktadır. Bu çalışma, fitopatolojinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet dönemi Türkiye'sini de kapsayan tarihsel gelişimini detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel amacı, fitopatolojinin küresel tarihine ışık tutarken, bu alandaki önemli dönüm noktalarını ve Türkiye özelinde yaşanan gelişmeleri ele almaktır. Özellikle, 17. yüzyılda mikroskopun icadı, 19. yüzyılda İrlanda'da meydana gelen patates mildyösü krizi ve 20. yüzyılın başındaki Birinci Dünya Savaşı'nın fitopatolojinin gelişimindeki etkileri vurgulanmaktadır. Osmanlı modernleşmesi sürecinde Batı'daki bilimsel ve teknik ilerlemelerin takip edilmesi, Türkiye'deki fitopatolojinin gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. Tanzimat reformlarıyla birlikte Osmanlı döneminde tarım eğitimi başlamış olsa da, kurumsal eksiklikler ve sürdürülebilir politikaların olmaması nedeniyle bu süreçte kalıcı bir gelişim sağlanamamıştır. Cumhuriyet döneminde ise, fitopatoloji eğitimi modernleşme sürecine girmiştir ve bu alanda önemli bilimsel çalışmalar gerçekleştirilmiştir. 1950'lerden itibaren üniversitelerde fitopatoloji anabilim dalları kurularak, ilgili dersler verilmiş ve ziraî mücadele enstitüleriyle iş birliği içinde kapsamlı araştırmalar yapılmıştır. Bu süreç, fitopatolojinin Türkiye'deki eğitim ve bürokratik yapı içinde nasıl evrildiğini ve toplum üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır.

Keywords

Phytopathology · Plant Diseases · Ottoman Empire · Republican Era · Agriculture · History of Science

Citation | Atıf: Ceylan, Okan, Nejla Doğan. "History of phytopathology from the Ottoman Empire to the Republic with its global and local dimensions". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 1-15. <https://doi.org/10.26650/oba.1559048>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License. ©

© 2025. Ceylan, O. & Doğan, N.

Corresponding author | Sorumlu Yazar: Okan Ceylan okan.ceylan@ege.edu.tr Nejla Doğan

Introduction

Since the time plants were introduced into agricultural practices, humanity has been in a constant struggle against diseases and pests.¹ The first recorded plant disease in history is estimated to be powdery mildew, observed in olive trees between 460-377 BCE. Similarly, between 370-286 BCE, the Greek philosopher Theophrastus, one of the first specialists in the field of plant diseases in antiquity, studied the impact of the environment on diseases affecting cereals, legumes, and forage crops.² These plant diseases are generally caused by fungi, viruses, and bacteria.³ In tropical climates, pests cause diseases, while in cold and rainy climates, bacteria, parasites, and fungi are the primary causes of diseases.⁴ Due to climate diversity in Turkey, 60 different agricultural products are cultivated, and around 300 plant diseases are estimated to affect these crops.⁵ Discoveries and research on plant diseases have developed over a long historical process as a result of accumulated experience and knowledge. Thus, Phytopathology emerged as a scientific discipline.

Phytopathology, defined as the science of plant diseases, explains how diseases develop in plants and identifies methods for their prevention.⁶ The development of phytopathology has been influenced by a wide geographical area and a long historical process, ranging from Ancient Greece and Rome to the civilizations of India and China.⁷ As civilizations advanced and military, political, economic, and commercial relations between different societies increased, epidemic diseases also began to spread.⁸ Additionally, since phytopathology focuses on the production of healthy, high-quality, and efficient food, its scope is not limited to agriculture but directly concerns economics and trade as well.⁹ The increasing food demand resulting from the growing population has both expanded the cultivation areas of various crops and increased the international trade network in the spread of plant diseases.¹⁰ Indeed, the Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations reported in 1947 that the annual loss in wheat and rice amounted to 33 million tons, a quantity sufficient to feed 150 million people each year.¹¹

Since the yield losses caused by plant diseases in the agricultural sector affect society, economy, trade, and financial systems, phytopathology is an interdisciplinary field that breaks down the thick walls between the physical and social sciences. Therefore, it is evident that studying the history of phytopathology will shed light on a wide range of fields, from agriculture to economics and from society to politics. Indeed, the

¹Bekir Alkan, *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları* (Ankara: Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Genel Müdürlüğü, 1968), 8-15.

²M. Timur Döken, *Fitopatoloji* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ofset Tesisi, 1992), 1; Sonali Parvan et al, "Plant Disease- Introduction, History and Importance" *Advances in Plant Pathology* (Publisher: Sharma Publications & Distributions, 2023), 12.

³Ahmet Çınar, *Genel Fitopatoloji* (Adana: Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi, 1981), 1.

⁴Alkan, *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları*, 8-15; Selahattin Kuntay, *Fitopatoloji* (Ankara: Ziraat Vekâleti, 1941), 7.

⁵Döken, *Fitopatoloji*, 5.

⁶Frank Lincoln Stevens, "Problems of Plant Pathology," *Botanical Gazette* 63, 4 (1917): 297; Döken, *Fitopatoloji*. 1; Çınar. *Genel Fitopatoloji*, 7-8; Philip Stewart, Sabine Globig (eds.), *Phytopathology in Plants* (Canada: Apple Academic Press, 2011).

⁷İbrahim Karaca, *Bitki Koruma Tarihi ve Stratejisi* (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi 1991), 1-2, 56.

⁸Frank Lincoln Stevens, "The Relation of Plant Pathology to Human Welfare," *American Journal of Botany* 8, 6 (1921): 316.

⁹Frank Lincoln Stevens, "Problems of Plant Pathology," *Botanical Gazette* 63, 4 (1917): 297; Döken, *Fitopatoloji*, 1; Çınar, *Genel Fitopatoloji*, 7-8.

¹⁰Frank Lincoln Steven, "The Science of Plant Pathology," *Journal of Elisha Mitchell Scientific Society* 21, 2 (1905): 66.

¹¹Alkan, *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları*, 8-15; Kuntay, *Fitopatoloji*, 7.

increase in plant diseases resulting from growing agricultural production, along with new scientific studies, the training of specialized personnel, and the development of institutional and technical infrastructure, have facilitated the advancement of phytopathology. However, the technical advancements that made this development possible and raised awareness included the invention of the microscope in the 17th century, the potato blight observed in Northern Europe in the mid-19th century, and the food and supply crises caused by World War I in the early 20th century. The food demands of the growing population, the military use of food and supplies during periods of crisis in wartime, and the declining tax revenues and increasing trade deficits due to yield losses caused by plant diseases highlight the importance of phytopathology for the state, society, and economy. Therefore, this study aims to examine the historical development of phytopathology, a highly strategic scientific discipline, both on a global scale and with a specific focus on Turkey. The development of phytopathology in Turkey directly reflects the scientific modernization journey of both the Ottoman Empire and the Republic of Turkey.

The Global History of Phytopathology: Microscopes, Epidemics, and Wars

The invention of the microscope by Leeuwenhoek in the 17th century was a pivotal moment in the establishment of phytopathology as a scientific discipline. However, after existing for a period under the umbrella of Botany, phytopathology became an independent scientific discipline and profession starting in the 19th century.¹² For example, the first scientists to study plant diseases in the 1850s were botanists.¹³ In addition to botany, animal science and chemistry, as well as medicine and veterinary science, have contributed to the emergence of phytopathology as a practical scientific discipline.¹⁴ For this reason, H. H. Whetzel classifies phytopathological studies from the 17th century to the mid-19th century as pre-modern research, while those conducted from the 19th century onward are considered modern research.¹⁵ According to Erdiller, in terms of historical development phases, phytopathology consists of five distinct periods. The period up to 1600 is defined by the lack of scientific capabilities. The years from 1600 to 1850 are considered the Preparatory Period of phytopathology. From 1850 to 1900, the field entered the Etiological Period, followed by the Ecological Period from 1900 to 1950. Finally, from 1950 onwards, it has been known as the Biological Period.¹⁶ This situation indicates that phytopathology not only has a rich and diverse historical background but also a promising future.¹⁷ Throughout this long historical process, the field of phytopathology has shown significant development and has been divided into various sub-disciplines. Symptomatology, which studies disease symptoms; Etiology, which examines the causes of diseases; Pathology, which investigates disease conditions; Epidemiology, which studies epidemics; and Hygiene and Therapy, which focuses on prevention and treatment practices for diseases.¹⁸

The invention of the microscope in the 17th century accelerated studies on plants, further facilitating research in plant pathology and microorganisms.¹⁹ This situation created awareness of plant diseases in political, social, and economic life, leading to the establishment of the first law concerning plant diseases

¹²Karaca, *Bitki Koruma Tarihi ve Stratejisi*, 1-2, 56.

¹³E. C. Stakman, "The Role of Plant Pathology in the Scientific and Social Development of the World," *AIBS Bulletin* 8,5 (1958): 18.

¹⁴Alkan, *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihiçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları*, 8; Venus W. Pool, "The Present Status of Plant Pathology," *The Plant World* 12,9 (1909): 206.

¹⁵Jonathan Yuen et al. "History of Plant Pathology," *CABI Digital Library* (2020): 12. <https://www.cabidigitallibrary.org/doi/pdf/10.5555/20203465541> (Accessed on 19 September 2024).

¹⁶Erdiller, *Fitopatoloji*, 911.

¹⁷Stakman, "The Role of Plant Pathology in the Scientific and Social Development of the World," 15.

¹⁸Döken, *Fitopatoloji*, 10.

¹⁹Stakman, "The Role of Plant Pathology in the Scientific and Social Development of the World," 17.

in the city of Rouen, France, in 1660.²⁰ As time progressed and scientific research gained momentum, Carl von Linnaeus developed taxonomy in the 18th century by classifying plants and animals. Tozetti conducted studies on wheat rust in Italy during a period in the 18th century that laid the foundations for experimental phytopathology. In the early 19th century, J.J. Plenck wrote a work titled *Physiology et Pathologia Plantarum*, while Neumann authored a book called *Plant Medicine*.²¹

Another significant turning point in the development of phytopathology after the invention of the microscope was the potato blight (*Phytophthora infestans*) that began in Ireland and Northern Europe in 1830 and spread across Europe. Due to potato blight, potato production in Ireland decreased by 80% in 1846. When examining the social and economic consequences of this situation, it is noted that out of Ireland's eight million population, two million people died, and many others were forced to emigrate to the United States. This disaster led to serious socio-economic consequences, raising significant awareness of phytopathology²² and establishing it as a recognized institutional discipline. The first research institutions for nematode studies were established during this period.²³ The cause of this disease was identified as *Phytophthora infestans* by Anton de Bary, a German scientist considered the father of phytopathology and the founder of mycology, in 1861.²⁴ In France, Montaigne and in England, Berkeley identified the fungus as the cause of the disease. Influenced by this accumulated knowledge, the book titled *The Diseases of Cultivated Crops, their Causes and their Control*, written by Kuhn in 1858, is considered the first textbook in the field of modern phytopathology. At the same time, the first step toward phytopathology becoming an independent academic discipline was taken in 1883 at the Royal Veterinary and Agricultural University in Denmark.²⁵

Another dynamic in the development of phytopathology was World War I, which began as a major military crisis on a global scale but deeply affected social and economic life due to its total war nature. The war years were a period of severe war economics globally, with food and supplies being used for strategic military purposes. Consequently, the American Phytopathological Society established the War Emergency Board of American Plant Pathologists to address issues related to food production and preservation during the war.²⁶ In fact, advancements in phytopathology over time led to the emergence of Plant Protection. Plant Protection involves measures taken to protect plants from diseases and pests, as well as treatment practices implemented after a disease occurs.²⁷ In the 20th century, Germany's Biologische Bundesanstalt, a pioneering institution in plant protection, initiated independent research and was later renamed the Kaiser Wilhelm Institute and subsequently the Max Planck Institute. Additionally, academic units dedicated to plant pathology were established in Copenhagen, Smela (Russia), Washington, and London.²⁸

Since the First World War caused a serious war economy in Europe, phytopathology studies were largely moved to the United States from 1917 onwards. This situation is closely related to both the late involvement of the USA in the war and the phytopathology studies that started in the last quarter of the 19th century. As a matter of fact, a committee was established in the USA in 1884 to investigate the diseases and health problems of plants. In this process, on the one hand, the American Ministry of Agriculture provided support

²⁰Erdiller, *Fitopatoloji*, 11.

²¹Karaca, *Bitki Koruma Tarihi ve Stratejisi*, 35-42.

²²Karaca, *Bitki Koruma Tarihi ve Stratejisi*, 44-50.

²³Erdiller, *Fitopatoloji*, 13.

²⁴Döken, *Fitopatoloji*, 2; Çınar, *Genel Fitopatoloji*, 3.

²⁵Erdiller *Fitopatoloji*, 12; Yuen. et. all, "History of Plant Pathology", 12-15.

²⁶C. L. Shear and Neil E. Stemen, "Plant Pathology to Day" *The Scientific Monthly* 7,3 (1918): 243.

²⁷Alkan, *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları*, 7.

²⁸Karaca, *Bitki Koruma Tarihi ve Stratejisi*, 62-66.

and on the other hand, botany departments were founded in universities.²⁹ In addition to public institutions, the contribution of civil society cannot be overlooked. During this process, the American Phytopathological Society played a significant role in the institutionalization of phytopathology.³⁰

Between 1907 and 1917, significant efforts by the American Phytopathological Society led to the establishment of phytopathology departments at American universities. Epidemic diseases ensured that phytopathology remained relevant and continued to develop, although the focus was primarily on economically valuable crops. However, the research conducted by phytopathology specialists was limited to the vegetation process of the crops, and the value-added production stage after harvest was not studied.³¹ However, it is observed that in the United States, phytopathology developed primarily through disease-focused research. In this context, studies in areas such as virology, soil microbiology, and parasitic physiology have gained prominence. In the 1960s, the American Phytopathological Society organized short lectures for academics at Oregon State University and the University of Massachusetts to teach this academic discipline to high school students.³²

Until the late 19th century, books were significant sources for the dissemination of knowledge. However, after this period, academic journals began to gain importance alongside books to maintain the currency of information. *Hedwigia*, *Zeitschrift für Pflanzenkrankheiten und Pflanzenschutz*, *Centrallblatt für Bakteriologie*, and *Journal of Phytopathology* published in the United States in 1911 have emerged as prominent academic journals.³³ In the Ecological Period (1900-1950), as described by Erdiller, international congresses discussing chemical control and physiological methods, as well as the establishment of committees, became prominent.³⁴ However, with the increase in the number of scientists and the growing demand for science, journals became insufficient, leading to the advent of the congress era. The first scientific meeting discussing plant diseases was the International Agriculture and Forestry Congress held in Vienna in 1890. Additionally, the International Phytopathology Committee was established at this congress. Notable phytopathologists, such as Paul Sorauer and Erickson, drew attention during the conference. The first congress under the name of phytopathology was the International Congress of Phytopathology held in Rome in 1914 with the participation of scientists from 30 countries. Following the congresses, Phytopathological Societies were established in the United States in 1911, in Germany in 1934 and in Turkey in 1970 in order to increase the exchange of information and strengthen solidarity among phytopathologists. However, due to the agricultural, economic, and social significance of phytopathology, its organization and institutionalization in the public sector occurred after World War II.³⁵ In the period following the 1950s, referred to by Erdiller as the Biological Period, there was a noticeable acceleration in studies on plant diseases and the investigation of disease epidemics, along with the introduction of new methods for combating these diseases. The socio-economic dimension of plant diseases and pests was evaluated at a symposium held in Rome in 1967 by the Food and Agriculture Organization of the United Nations, with representatives from 36 countries participating.³⁶ Since the 1980s, the most significant driving force behind phytopathology has been the convergence of molecular biology and genetics.³⁷

²⁹Karaca, *Bitki Koruma Tarihi ve Stratejisi*, 1-2, 77; Shear and Stemen, "Plant Pathology to Day" 235.

³⁰Stackman, "The Role of Plant Pathology in the Scientific and Social Development of the World," 18.

³¹Shear and Stemen, "Plant Pathology to Day," 236-239.

³²Ira W. Deep, "Plant Pathology," *North American Colleagues and Teachers of Agriculture (NACTA)* 11, 2-3 (1967): 33-34.

³³Karaca, *Bitki Koruma Tarihi ve Stratejisi*, 3-4, 57; İbrahim Karaca, 1992, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 67-68.

³⁴Erdiller, *Fitopatoloji*, 14.

³⁵Karaca, *Bitki Koruma Tarihi ve Stratejisi*, 3-4, 57; Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 67-68.

³⁶Erdiller, *Fitopatoloji*, 14-15.

³⁷Erdiller, *Fitopatoloji*, 12; Yuen. et. all. 2020, "History of Plant Pathology", 12-15,

The invention of the microscope in the 17th century, the mid-19th century potato blight in Ireland, and the emphasis on healthy food during World War I were pivotal events in the global historical development of phytopathology. The story of phytopathology in Turkey is also part of the modernization process, which can be described as the pursuit of Western developments in fields such as education, politics, economics, and agriculture from the Ottoman Empire to the Republican era.

Turkey's Phytopathological Journey: People, Institutions, and Modernization

The Western-style modernization that began during the reign of Sultan Selim III in the Ottoman Empire continued to intensify during the Tanzimat Period (1839–1876).³⁸ One of the innovations in the field of education during the Tanzimat Period was the inclusion of specialized institutions for each profession. During this period, due to the absence of a coherent and stable state policy and a dedicated ministry in the field of agriculture, farming was largely seen as a peasant activity and was practiced using relatively primitive methods. The Ottoman Empire's involvement in agriculture was largely limited to agricultural taxes such as *aşar* and *agnam*. Mustafa Reşit Pasha³⁹ who had served as an ambassador in London and Paris before becoming Grand Vizier, established Mekteb-i Ziraat-ı Şahane (the Imperial School of Agriculture) and the Ministry of Agriculture in 1846 in an effort to institutionalize agriculture within both education and politics.⁴⁰ The belief that competent bureaucratic personnel could be developed for the agricultural sector also contributed to the establishment of the Ministry. After the 1838 Baltalimanı Trade Agreement, which integrated the Ottoman economy into global capitalism, agricultural products gained a significant share in exports.⁴¹ Consequently, the state shifted its focus towards a trade-oriented agricultural policy rather than prioritizing agricultural production. For this reason, the Ministry of Agriculture was attached to the Ministry of Commerce just four months later.⁴² The reason for this merger was the Ministry of Agriculture's need for a substantial budget and the potential for long-term outcomes from investments.⁴³ However, by 1850, a department called the Ziraat Meclisi (Agricultural Council) was established within Ticaret ve Umur-ı Nafia Nezareti (Ministry of Commerce and Public Works). Although an independent Ministry of Agriculture was re-established in 1869, it was transformed back into a directorate three years later and attached to the Ministry of Commerce and Public Works. This situation clearly indicates that the Ottoman Empire lacked a systematic and institutional agricultural policy.⁴⁴

Although the Ministry of Agriculture was not sustainable, the first steps in agricultural education were taken in Istanbul. When cotton cultivation at the Ayamama Farm in Yeşilköy failed due to climatic conditions, the first Higher Agricultural School was established on this land through the initiative of Mustafa Reşid Pasha. The school's director was Elhac Bekir Ağa, and education commenced with 46 students. The curriculum of the school was modeled after that of the Grignon Higher Agricultural School in France. This was due to the presence of several notable Ottoman citizens of Armenian descent who received agricultural education at Grignon in the 19th century. One of these individuals was Agaton. In 1843, during Mustafa Reşid Pasha's tenure as ambassador in Paris, he introduced Agaton to King Louis-Philippe of France as a promising

³⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Hil Yayınları, 1987), 73; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* çev. Yasemin Gönen, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 87-90.

³⁹ Volkan Çeşme, "Osmanlı'da Ziraatı Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve Yapısı," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 15, 2 (2014): 2014:40.

⁴⁰ Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 5-7.

⁴¹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 97-104.

⁴² Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 5-7.

⁴³ Çeşme, "Osmanlı'da Ziraatı Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve Yapısı," 40.

⁴⁴ Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 5-7.

expert in agriculture. Following Mustafa Reşid Pasha's recommendation, Agaton was appointed as a teacher at the Higher Agricultural School in 1848. However, due to transportation difficulties, the swampy areas surrounding the school, and inadequacies in the building and educational materials, the school was closed three years later.⁴⁵ Like the ministry, the initiative in agricultural education has also failed.

Agop Amasyan, a graduate of the Grignon Agricultural School and a key figure in the agricultural reforms in the Ottoman Empire between 1879 and 1889, was one of the bureaucrats from the Ministry of Commerce and Agriculture.⁴⁶ Amasyan, considered the founding father of today's agricultural education, published a regulation regarding the establishment of the Halkalı Higher Agricultural School on August 14, 1884. The construction of the school, which was established based on the French educational curriculum, was completed in 1889. However, due to the widespread occurrence of cattle plague, İzzet Pasha, one of the prominent bureaucrats of the Ministry of Commerce and Agriculture, believed that there was a need for a veterinary school instead of an agricultural school. Although the school initially opened as a veterinary school, it was renamed the Halkalı Agricultural and Veterinary School in 1891, two years later. This situation arose from the outbreak of the cotton boll weevil (*eurygaster integriceps*) observed in Çukurova in 1887. In fact, a similar situation was seen in Diyarbakır in 1905, and the locust invasion in Western Anatolia during World War I highlighted the importance of agricultural combat. As a result, a temporary Agricultural Combat Organization was established under the Ministry of Agriculture in 1915, and directorates affiliated with this organization were set up in provinces and districts.⁴⁷ This situation also highlighted the importance of fields such as Entomology and Phytopathology. In fact, as part of the fight against locusts in 1915, Dr. H. Bürcher and his team from Germany were invited, and the Locust Law, which came into effect on March 7, 1916, established a system of locust officers during a period marked by wartime economy and a shortage of agricultural engineers. As evident, the agricultural policy of the time, though lacking in planning and programming, inadvertently established the institutional foundations for both agricultural education and agricultural bureaucracy. The first document concerning Phytopathology in Turkey was a letter sent in 1875 from the Prime Ministry to the Ministry of Customs outlining foreign trade measures against the phylloxera⁴⁸ threat. Five years later, in 1880, the Phylloxera Regulation⁴⁹ was enacted, followed by the Phylloxera Law in 1912.⁵⁰

At the institutional level, the history of phytopathology in Turkey began with the opening of the Halkalı Agricultural School in 1892. It can be argued that phytopathological studies started later compared to other agricultural sciences. Certainly, the historical development of phytopathology has evolved in relation to the increase in plant diseases⁵¹, the process of institutionalization, new scientific research, and the training of specialized personnel.⁵²

⁴⁵Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 8-10; Mahmut Akpınar, "Bir Tanzimat Bürokratinin Portresi: Krikor Agaton Efendi (1823-1868)," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 28, 2 (2013): 334.

⁴⁶Özkan Keskin, "Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğunda Filoksera ile Mücadele," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 30, 2 (2015): 482.

⁴⁷Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 8-13, 83.

⁴⁸Phylloxera originated in America and it is possible to say that the Ottoman Empire took the most comprehensive measures against phylloxera in agricultural diseases. Donald Quatert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908* çev. Nilay Özok Gündoğan- Azat Zana Gündoğan, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 185.

⁴⁹Although phylloxera was first detected in the Ottoman borders in 1885, the first regulation dates back to 1880. For the regulation, see: Düstur I, Tertip Zeyl I, İstanbul: 1299, 84-85.

⁵⁰Alkan, *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları*, 9-10.

⁵¹Agricultural diseases spread widely during the 19th century, negatively impacting the economic structure of the Ottoman Empire. For instance, in the 19th century, various agricultural diseases such as yellows, shaking, and powdery mildew disrupted viticulture and hindered agricultural production in Ottoman vineyards. Abdullah Kara ve Mustafa Çavdaroğlu, "20 Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarımsal Hastalık Olarak Mildiyö ve Halkalı Ziraat Mektebi Muallimlerinden Ali Rıza Bey'in Mildiyö Hastalığına Karşı Kullanılan Yöntemlere Dair Görüşleri", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 2, 1 (2020): 81.

⁵²Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 1-3, 64.

With the spread of plant diseases, the Ottoman government began seeking new solutions, one of which was through the press and publications. According to a report from 1893, the annual expenses for printed materials such as journals⁵³, pamphlets, books, and newspapers on this subject exceeded 10,000 kuruş.⁵⁴ In addition, schools were to be established. The most notable of these was the work carried out by the staff of Halkalı Agricultural School, which played a prominent role.

In 1909, Ali Rıza Erten, a graduate of the 14th class of the Halkalı Agricultural School, studied Plant Pathology at the University of Paris. During his time in France between 1909 and 1912, he took courses from prominent botanists such as Wantingham and Fon, as well as pathologists like Perillieux, Griffon, Macublon, and Marshall, and served as their assistant. After returning to Turkey in 1912, Erten worked for a while at the İzmir Seydiköy School of Viticulture and Horticulture, and was subsequently appointed to the position at the Halkalı Higher Agricultural School and the Ministry of Agriculture's Plant Disease Station. For the first time in Ottoman history, courses in Phytopathology were offered by Ali Rıza Erten at the Halkalı Higher Agricultural School in 1914. While Erten taught Botany and Phytopathology, Süreyya Özek taught Agricultural Biology and Entomology. Therefore, Erten is regarded as Turkey's first specialist in Phytopathology. As a result of Erten's five years of work, his study titled *Nebatat Hastalıkları ve Düşmanları* (Plant Diseases and Their Enemies), published in 1928, is the first book written in the field of Phytopathology in Turkey.⁵⁵

In addition, the existence of the Vaccination Surgery School, which focused on combating plant diseases, particularly phylloxera, is recorded in the archives. A document from 1893 specifically mentions this school. Furthermore, archival records indicate that efforts to establish additional Vaccination Surgery Schools were made in subsequent years to continue the fight against such agricultural diseases.⁵⁶ In these schools, methods and techniques for combating plant diseases were researched. The most prominent chemical method that emerged was the use of copper sulfate, commonly known as *göz taşı*.⁵⁷ In fact, shipments of copper sulfate were sent to various regions of the Empire.⁵⁸ In addition to all these measures, the Ottoman Empire closely monitored plant disease issues and developments abroad. Particularly, the filoxera disease, which originated in America and quickly spread to Europe via France, prompted the Empire to take various precautions to prevent its spread into Ottoman territories. In this context, it was decided to impose a ban on the importation of plants, saplings, and other related goods in order to stop the entry of filoxera through imports. These measures were part of the efforts to protect agricultural production within the Empire's borders.⁵⁹

The educational aspect of agriculture has achieved stability through the establishment of schools and the involvement of specialists. However, the establishment of the Ministry of Agriculture and its organization in provinces is essential for the determination and sustainability of agricultural policies, as well as for the applicability of knowledge in the public domain. However, the realization of this will require waiting for the declaration of the Republic.

⁵³Numerous newspapers have published informative articles on plant diseases. For instance, the *Osmanlı Ziraat and Ticaret Newspaper* featured articles under the heading *Nebatat Hastalıkları* (Plant Diseases) For detail: *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Newspaper*, 1, 5, 56-57; For the purpose of establishing a scientific and practical guide for farmers *Bağçevan Newspaper* was published: *Bağçevan*, 1, 1-2.

⁵⁴BOA, ŞD, 2619/48.

⁵⁵Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 13-18; Alkan, *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları*, 12.

⁵⁶BOA, ML. EEM, 729/71; BOA. ZB, 402/64; BOA, İ. HUS, 4/9.

⁵⁷*Resimli Ziraat Newspaper*, 5, 49-54.

⁵⁸BOA, BEO, 2774/208001

⁵⁹BOA, DH.MKT. 1330/95; BOA, BEO, 1382/103628.

During the Republican era, agricultural education built upon the foundation established in the Ottoman period and continued to develop in accordance with the conditions of the time. In 1927, the law titled *Islahat-ı Tedrisat-ı Ziraiye* initiated modernization in agricultural education, leading to the closure of all agricultural schools. In 1930, the Higher Agricultural School was established at the Atatürk Forestry Farm in Ankara, followed by the establishment of the Higher Agricultural Institute in the Dışkapı area in 1933. In agricultural education, the German model, which prioritizes analytical thinking, was adopted instead of the rote-learning and repetitive French educational model. While traces of the German educational model can be observed at the Higher Agricultural Institute, it is an institution composed of five faculties. The institute also hosts instructors such as Friedrich Falke, who sought refuge in the Republic of Turkey from Nazi Germany. Although there were initially no direct courses in Phytopathology at the Institute, information about plant diseases was taught in various subjects. In 1934, after starting to work at the Agricultural Pest Control Institute in Ankara, the German-born Phytopathology specialist Prof. Dr. Gustav Gassner began teaching Phytopathology courses at the Higher Agricultural Institute in 1936. His assistants were Mediha Özkan and Alaeddin Göydün.⁶⁰ Another expert in the field of plant protection is Prof. Dr. Bodenheimer. Between 1930 and 1936, courses in Phytopathology and Entomology were offered under the titles of Natural Sciences and Agricultural Studies. Starting from 1937, Entomology and Phytopathology were taught as independent courses.⁶¹ Additionally, in 1937, the German phytopathologist Hans Bremer began working at the Bornova Agricultural Pest Control Institute and, after three years in İzmir, was transferred to the Ankara Central Agricultural Pest Control Institute in 1940 and his work period was extended by the Ministry of Agriculture.⁶² Bremer played a significant role in the development of Mediha Özkan, Selahattin İren, and Abdullah Gürcan. In fact, the original work on *Turkish Phytopathology*, translated into Turkish by Mediha Özkan, was authored by Bremer.⁶³ At this point, the Ankara Higher Agricultural Institute holds significant importance in agricultural education during the Republic era, following the Halkalı Agricultural School in the Ottoman period.

Turkish Phytopathology was initially continued by German scientists following Ali Rıza Erten's tenure as a member of parliament, but another important Turkish scientist in this field is Selahattin Fehmi Kuntay. After graduating from the Halkalı Agricultural School in 1926, Kuntay pursued his doctoral studies in Botany in Germany for six years and became the first scientist to conduct research on weeds in 1939. This work was published by the Ministry of Agriculture in 1944.⁶⁴ In 1944, Kuntay initiated the establishment of a Phytopathology Institute affiliated with the Faculty of Agriculture at the Ankara Higher Technology Institute. The need for phytopathology research within the Faculty of Agriculture and the economic importance of phytopathology motivated Kuntay to pursue such an initiative. On April 4, 1947, the Higher Agricultural Institute decided to establish a Plant Diseases Institute, which also included Entomology. Indeed, it was Bekir Alkan who developed and advanced the Entomology studies initiated by Süreyya Özek in 1914 at this institute during the 1940s. Through this institute, the institutional infrastructure for Phytopathology was also established.⁶⁵ In 1950, the Department of Plant Protection was established.⁶⁶

⁶⁰Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 34.

⁶¹Alkan, *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları*, 13.

⁶²For documents regarding the extension of the service period, please refer to the relevant records: Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Republic Archive (BCA) 30-18-1-2/ 121 - 88 - 11; BCA 30-18-1-2/ 181-86-8; BCA 30-18-1-2/ 115-83-2; BCA 30-18-1-2/ 112-92-5.

⁶³Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 115-118.

⁶⁴Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 36-37; Feza Günergun, Cumhuriyet Devrimizin Bilim Üretimine Katkıları, <https://www.klimik.org.tr/wp-content/uploads/2013/03/FezaGunergun1.pdf> (Access on 17.09.024).

⁶⁵Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 41-50.

⁶⁶Alkan, *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları*, 13.

On June 30, 1948, the Ankara Higher Agricultural Institute was closed, and the Faculty of Forestry was affiliated with Istanbul University, while the faculties of Veterinary Medicine, Agriculture, Agricultural Arts, and Natural Sciences were transferred to Ankara University.⁶⁷ Between 1948 and 1949, the phytopathology courses at the Institute were delivered by Dr. Mediha Özkan, Gassner's assistant. However, since she had not yet completed her doctoral studies, the courses were subsequently undertaken by Bekir Alkan for five years. In 1953, Alkan played a pivotal role in the establishment of the Plant Protection Department, which encompassed major disciplines such as Phytopathology, Entomology, and Herbology in Turkey. He invited Prof. Dr. Kurtz Lohwag, a distinguished expert in phytopathology from the Hochschule für Bodenkultur in Vienna, to the Ankara Higher Agricultural Institute. Prof. Lohwag, specializing in forest phytopathology, delivered his lectures with translations provided by Alkan. Although he returned to Vienna after one year, he conducted summer school courses on forest phytopathology at Istanbul University's Faculty of Forestry between 1957 and 1959. Moreover, Lohwag contributed to the development of phytopathology in Turkey by mentoring İbrahim Karaca, one of the assistants at the Higher Agricultural Institute.⁶⁸

Between 1957 and 1959, due to Karaca's military service, phytopathology courses were taught by Prof. Dr. William Winfield Ray from the University of Nebraska. Assoc. Dr. Zeliha Güneş and Dr. Abdullah Gürcan assisted Ray during this period. Karaca resumed teaching in 1959; however, he was stationed in Erzurum during 1961-1962 due to administrative duties at Atatürk University and later transferred to Ege University. During this time, Selahattin İren and Abdullah Gürcan made significant contributions to the field of phytopathology. İren worked with Prof. Dr. E. Stakman in Minnesota, became a professor in 1971, and retired in 1988, while Gürcan became a professor in 1976 and retired in 1992. Following their retirements, virology specialist Erdi Gürseller became prominent in the field. In the 1970s, phytopathology education was offered at the Faculties of Agriculture of Ankara, Ege, Atatürk, and Çukurova Universities. The Department of Plant Health at Ege University, established in 1955, began offering courses during the 1956-1957 academic year, with İbrahim Karaca serving as the head of the Phytopathology Division. Subsequently, a discipline in Herbology was also established. Additionally, Necati Kaşkoloğlu, the Director of the Agricultural Control Institute, taught at Ege University for 11 years until 1970. While the department at Ege University followed the American educational model, the corresponding department at Ankara University adhered to the German model. However, with the enactment of the 1981 Higher Education Law, the Ankara model was adopted nationwide. The Faculty of Agriculture at Çukurova University, on the other hand, was established in 1969 under the deanship of İ. Akif Kansu as an affiliate of Ankara University. In 1980, the Department of Plant Protection began its academic activities with 11 students. The faculty contributed to phytopathology through its research on viral diseases and established the Subtropical Fruits Research and Application Center. Prof. Dr. Ahmet Çınar played a significant role in advancing academic developments in phytopathology.⁶⁹

Atatürk University in Erzurum was established in 1970 with Law No. 6990. In 1958, the Department of Field Crops and the Department of Horticulture were organized under a single department called Phytotechnology. On March 21, 1968, with the decision of the Ministry of National Education numbered 6318, the Department of Plant Protection was established under the chairmanship of Nematology specialist Prof. Dr. Hasan Ş. Yüksel. The department began admitting students in 1979. Alongside Yüksel, Herbologist Prof. Dr. Zeki Özer and Entomologist Hikmet Özbek were also involved in the department. Atatürk University Department of Plant Protection is lagging behind the others in terms of educational infrastructure. This situation was caused by the geographical location of the city, lack of laboratories, climate room and course

⁶⁷Sevtap Kadioğlu, "Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünde Mülteci Bilim Adamları," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Atilla Bir Armağanı* 9, 1-2 (2008): 186.

⁶⁸Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 41-59.

⁶⁹Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 50-55;61-63;70-71,

equipment. In addition to universities and agricultural research institutes, research in phytopathology and entomology was also conducted at the Sugar Institute affiliated with the Turkish Sugar Factories Inc. and the Biology branch of the Maltepe Tobacco Institute under the Ministry of Customs and Monopoly. In 1961, the Plant Protection Museum was established within the General Directorate of Agricultural Fight and Agricultural Quarantine in Ankara.⁷⁰ By the 1990s, Ege University Faculty of Agriculture stood out academically, while Çukurova University Faculty of Agriculture excelled in physical infrastructure. The Plant Protection Departments at four universities in Turkey are on par with their European counterparts in terms of providing resources and infrastructure for Agricultural Research Institutes. However, in areas such as scientific incentives, work discipline, academic competition, teaching materials, machinery, and equipment, European institutions maintain a significant advantage.⁷¹

Development Process of Phytopathology in the Turkish Ministry of Agriculture

Directorates of agricultural pest control were established within the Ministry of Agriculture in 1924. In the 1930s, 30% of the agricultural products produced in Turkey suffered yield losses due to diseases and pests.⁷² In the 1930s, there were three agricultural pest control stations in Turkey, located in Ankara, Adana, and İzmir. In fact, during this period, there were plans to bring scientists from Germany to conduct research on plant diseases.⁷³ However, these stations did not fully possess a comprehensive inventory of plant diseases and pests in Turkey. Between 1948 and 1978, Agricultural Pest Control Research Institutes were established in Istanbul, Samsun, Diyarbakır, and Erzincan. The enactment of the Agricultural Pest Control and Quarantine Law No. 6968 in 1957 led to the establishment of the Directorate General of Agricultural Pest Control and Quarantine, which operated until 1984, following German and Dutch models. The opening of the Halkalı Agricultural School in 1892, along with the establishment of agricultural pest control institutes in Bornova (İzmir) and Adana, represented significant milestones in the institutionalization of phytopathology. During the 1960s, the Directorate General of Agricultural Pest Control established laboratories dedicated to phytopathology, bacteriology, and entomology.⁷⁴

The period from the enactment of the relevant law in 1957 to the restructuring of the Ministry of Agriculture in 1984 under the perspective of neoliberal policies, phytopathology was at its peak, when plant protection became important for farmers and the use of pesticides became widespread. In fact, in 1970, the Turkish Phytopathology Society was established in İzmir by a group of academics from the Faculty of Agriculture at Ege University, led by Prof. Dr. İbrahim Karaca, along with experts from the Bornova Agricultural Pest Control Institute. Since 1971, the society has been publishing the *Turkish Journal of Phytopathology*. Ege University has collaborated with the Ministry of Agriculture for professional development courses, as well as with the Bornova Agricultural Pest Control Institute and the Nazilli Cotton Research Institute. In addition to the society, the journal, and academic activities, the Departments of Plant Protection at Ankara University, Ege University, Atatürk University in Erzurum, and Çukurova University have contributed to the advancement of phytopathology. However, following 1984, phytopathology research shifted towards desk-based projects under the influence of neoliberal policies. In the 1980s, some plant protection institutes were affiliated with agricultural research institutes, and phytopathology studies continued within these institutions. Addition-

⁷⁰Alkan, *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihiçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları*, 32-35.

⁷¹Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 73-81.

⁷²Kuntay, *Fitopatoloji*, 8.

⁷³Dr. Schwarz and Dr. Scheibe can be counted among these examples. BCA 30-18-1-2/ 22 -52 - 6 As scientists came to the country, efforts were also made to follow developments abroad. For instance, it was planned for Ali Rıza and Süreyya Bey to attend a congress in the Netherlands concerning developments in plant diseases and entomology. BCA 30-10-0-0/ 229 -539 - 2.

⁷⁴Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 84-89; 1-3, 64; 97-103.

ally, the Plant Quarantine and Fumigation Directorate were established in port cities such as Istanbul, Izmir, Samsun, Antalya, Mersin, and Iskenderun for the examination of imports and exports, while the Quarantine Chief Technician Office was established in Edirne and Ankara.⁷⁵ The legal basis for this is the plant protection and quarantine agreements signed by the Republic of Turkey with the countries it trades. For example, an agreement, signed between the Government of the Republic of Turkey and the Government of Israel in Tel Aviv on September 16, 2003, envisages cooperation between the two countries in the field of plant protection, facilitating trade in plant products and taking measures for plant health.⁷⁶ A similar agreement was signed between the Government of the Republic of Turkey and the Kingdom of Morocco on March 30, 2005, in Rabat. This international agreement was also approved by the Grand National Assembly of Turkey on October 24, 2007.⁷⁷ In fact, on March 28, 2011, the Republic of Turkey and the Republic of Argentina signed an agreement on cooperation in the field of plant protection in Ankara.⁷⁸

Conclusion

The invention of the microscope in the 17th century marked a significant turning point in the scientific development of phytopathology; however, the history of plant diseases dates back long before humanity appeared on the historical stage. The knowledge and experiences of diverse societies—from ancient Greece and Rome to the civilizations of India, China, Egypt, and Mesopotamia—contributed to its development up until the 17th century. The invention of the microscope, along with the potato blight seen in Northern Europe in the mid-19th century and the army's need for food and supplies during World War I, highlighted the importance of agricultural productivity and healthy food. This situation demonstrates that the field of phytopathology directly influences politics, society, the economy, the financial system, and trade.

Since the 19th century, Botany, Chemistry, Medicine and Veterinary Medicine have been influential in the development of Phytopathology. Scientific advances and research in phytopathology have been intertwined with social and economic issues and the process of institutionalization. The first scientific studies in phytopathology started in Europe with the invention of the microscope. However, after the severe war economy caused by the First World War in Europe, the studies in the field of Phytopathology shifted mainly to the United States of America. In the USA, Phytopathology has been systematically continued with the support of the Ministry of Agriculture, universities and the American Phytopathological Society for scientific studies, publications and congresses.

However, when the story of phytopathology in Turkey is examined, it is possible to see the traces of Ottoman modernization. First and foremost, it is evident that during the establishment of both the Ministry of Agriculture and agricultural schools in the 19th century, the focus was on responding to the conditions of the time rather than on planning, sustainability, institutionalism, and production economy. This is evidenced by the closure of the Ministry of Agriculture in 1846, which was then affiliated with the Ministry of Commerce, as well as the establishment of the Veterinary School in response to the cattle plague, despite plans to open an agricultural school. A non-scientific approach that prioritizes short-term commercial gains over efficiency in the production economy can be observed. It is known that the first documents in the field of Phytopathology in the Ottoman Empire were about phylloxera seen in vineyards in 1875. However, the introduction of phytopathology into the education system was thanks to Ali Rıza Erten, who taught at the

⁷⁵Karaca, *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, 1-3, 64; 97-103.

⁷⁶TBMM Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Bitki Koruma ve Karantina Alanında Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/739) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c054/tbmm22054108ss0442.pdf> (Access on 19 Eylül 2024).

⁷⁷Grand National Assembly of Turkey, Journal of Minutes, Term. 23, Vol. 3, 24 October 2007, 175- 176, 205; *Official Journal* 2 November 2007.

⁷⁸*Official Journal* 2, 19 January 2011.

Halkalı Agricultural School after 1912. As a matter of fact, Erten is the founder of Phytopathology in Turkey. While Ottoman agricultural education and bureaucratic organization were influenced by France, the Republic adopted the German model, both through its inquisitive education system and the influence of experts from Germany in the 1940s. While the Halkalı Agricultural School was prominent in agricultural education during the Ottoman period, the Ankara Higher Agricultural Institute stood out until the mid-1940s. In the 1950s, due to Turkey's alignment with the Western Bloc during the Cold War and the development of Phytopathology in the United States, Turkish Phytopathology specialists also emerged who obtained their doctorates in the U.S. after studying in Europe. Since the mid-1950s, scientific studies have been carried out in the Phytopathology Departments of the Plant Protection Departments of the Faculties of Agriculture established at Ege University, Erzurum Atatürk University and Çukurova University, as well as Ankara University.

Following the proclamation of the Republic, various laws were enacted, and agricultural research institutes were established to address the production losses in agriculture caused by pests, harmful animals, and locusts. These institutions collaborated with universities on scientific research and publications while also engaging in educational and outreach activities targeted at farmers. This illustrates that Phytopathology in Turkey evolved through both educational initiatives and the bureaucratic framework of the Ministry of Agriculture.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Details	Okan Ceylan (Assoc. Prof. Dr)
Yazar Bilgileri	¹ Ege University, Atatürk Principles and History of Turkish Revolution, İzmir, Türkiye 0000-0001-6867-6726
	Nejla Doğan (Assist. Prof. Dr.)
	² Karabük University, Faculty of Letters, History Department, Karabük, Türkiye 0000-00034104-9700

Bibliography | Kaynakça

Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archives (BOA),

BOA BEO, 2774/20800

BOA, BEO, 1382/10362

BOA, DH. MKT. 1330/9

BOA, İ. HUS, 4/

BOA, ML. EEM, 729/7

BOA, ŞD, 2619/4

BOA. ZB, 402/6

Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Republic Archive (BCA)

BCA 30-18-1-2/ 121 - 88 - 11;

BCA 30-18-1-2/ 118-86-8;

BCA 30-18-1-2/ 115-83-
 BCA 30-18-1-2/ 112-92-
 BCA 30-18-1-2/ 22 - 52 -
 BCA 30-10-0-0/229 - 539 - 2

Newspapers

Bağçevan, No. 1
Official Newspaper (Resmi Gazete), 2 November 2007
Official Newspaper (Resmi Gazete), 19 January 2011
Osmanlı Ziraat ve Ticaret Newspaper, Year 1, No. 5
Resimli Ziraat Newspaper, No 5

The Archives of the Grand National Assembly of Turkey (Türkiye Büyük Millet Meclisi)

TBMM, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti Arasında Bitki Koruma ve Karantina Alanında Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu (1/739) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c054/tbmm22054108ss0442.pdf> (Access on 19 Eylül 2024)
 Grand National Assembly of Turkey, Journal of Minutes, Term 23, Vol. 3, 24 October 2007

Published Sources (Secondary Sources)

- Akpınar, Mahmut. 2013. "Bir Tanzimat Bürokratinin Portresi: Krikor Agaton Efendi (1823-1868)." *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 28 (2) 2013: 329-354
- Alkan, Bekir. 1968. *Türkiye Ziraatında Bitki Korumanın Kısa Tarihiçesi Ekonomik Önemi, Organizasyonları ve Sorunları*. Ankara: Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Genel Müdürlüğü
- Çeşme, Volkan. 2014. "Osmanlı'da Ziraatı Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve Yapısı." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. 15 (2)39-80
- Çınar, Ahmet 1981. *Genel Fitopatoloji*, Adana: Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ofset ve Teksir Atölyesi
- Deep, Ira W. 1967. "Plant Pathology." *North American Colleages and Teachers of Agriculture (NACTA)*. 11 (2/3): 33-34
- Döken, M. Timur. 1992. *Fitopatoloji*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ofset Tesisi
- Düstur I. 1299. Tertip Zeyl I, İstanbul
- Erdiller, Gürsel. 1985. *Fitopatoloji*. Ankara: Ziraat Fakültesi Yayınları
- Günergun, Feza. Cumhuriyet Devrimizin Bilim Üretimine Katkıları, <https://www.klimik.org.tr/wp-content/uploads/2013/03/FezaGunergun1.pdf> (Access on 17.09.024)
- Kadioğlu, Sevtap. 2008. "Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünde Mülteci Bilim Adamları." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. Atilla Bir Armağanı 9 (1-2): 183-197
- Kara, Abdullah ve Mustafa Çavdaroğlu. 2020. "20 Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarımsal Hastalık Olarak Mildiyö ve Halkalı Ziraat Mektebi Muallimlerinden Ali Rıza Bey'in Mildiyö Hastalığına Karşı Kullanılan Yöntemlere Dair Görüşleri", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 77-88
- Karaca, İbrahim. 1991. *Bitki Koruma Tarihi ve Stratejisi*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi
- Karaca, İbrahim. 1992. *Türkiye'de Fitopatoloji Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi
- Keskin, Özkan 2015. "Üzümün Bağ Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğunda Filoksera İle Mücadele." *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 30 (2): 479-505
- Kuntay, Selahattin. 1941. *Fitopatoloji*. Ankara: Ziraat Vekâleti
- Ortaylı, İlber. 1987. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları
- Pamuk, Şevket. 2015. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları
- Parvan, Sonali et al., 2023. "Plant Disease- Introduction, History and Importance" *Advances in Plant Pathology*. Publisher: Sharma Publications & Distributions, 1-20
- Pool, Venus W. 1909. "The Present Status of Plant Pathology." *The Plant World*. 12 (9): 205-210
- Quatert, Donald. 2008. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, çev. Nilay Özok Gündoğan- Azat Zana Gündoğan, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları
- Shear, C. L. and Stemen, Neil E. 1918. "Plant Pathology to Day." *The Scientific Monthly* 7 (3): 235-243
- Stakman, E. C. 1958. "The Role of Plant Pathology in the Scientific and Social Development of the World." *AIBS Bulletin*. 8 (5): 15-18
- Steven, Frank Lincoln. 1905. "The Science of Plant Pathology." *Journal of Elisha Mitchell Scientific Society*. 21 (2): 61-75

Stevens, Frank Lincoln 1917. "Problems of Plant Pathology." *Botanical Gazette*. 63 (4): 297- 306

Stevens, Frank Lincoln. 1921. "The Relation of Plant Pathology to Human Welfare." *American Journal of Botany*. 8 (6): 315-322

Stewart, Philip and Sabine Globig (ed.). 2011. *Phytopathology in Plants*, Canada: Apple Academic Press

Yuen, Jonathan., et all. 2020. "History of Plant Pathology". CABI Digital Library, p.12. <https://www.cabidigitallibrary.org/doi/pdf/10.5555/20203465541> (Accessed on 19 September 2024)

Zürcher, Erik Jan. 2000. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Yasemin Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Research Article | Araştırma Makalesi

Open Access | Açık Erişim

The Efficiency of Health Services in the Provinces of the Ottoman State: The Year 1897

Osmanlı Devleti Vilayetlerinde Sağlık Hizmetlerinin Etkinliği: 1897 Yılı

Şahin Yeşilyurt¹ & Abdullah Tirgil²

¹ Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Political Sciences, Department of Public Finance, Ankara, Türkiye.

² Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Political Sciences, Department of Economics, Ankara, Türkiye

Abstract

This study examines technical efficiency scores in producing health outcomes of hospital discharges and hospital visits for the twenty-eight Ottoman State provinces. We measure efficiency scores by implementing data envelopment analysis using the first statistical yearbook of the Ottoman State for 1897. Our findings indicate that some provinces achieve relative efficiency, including Dersaadet, Jerusalem, Adana, and Aydın with good health outcomes, Biga and Benghazi with moderate health outcomes, and Yemen with lousy health outcomes. Our results also suggest that inefficient provinces can substantially reduce their inputs without reducing hospital discharges and maintaining the same hospital visits. As a result, this study measures the efficiency of health services in the Ottoman State for 1897.

Öz

Bu çalışma, 28 Osmanlı Devleti vilayeti için hastaneden taburcu olma ve hastane müracaat sayıları sağlık sonuçlarının üretilmesinde teknik etkinlik skorlarını incelemektedir. Etkinlik sonuçlarını, Osmanlı Devleti'nin 1897 tarihli ilk istatistik yıllığını kullanarak veri zarflama analizi uygulayarak ölçmekteyiz. Bulgularımız, iyi sağlık sonuçlarıyla Dersaadet, Kudüs, Adana ve Aydın, orta sağlık sonuçlarıyla Biga ve Bingazi ve kötü sağlık sonuçlarıyla Yemen gibi bazı vilayetlerin görece verimlilik elde ettiğini göstermektedir. Sonuçlarımız ayrıca, etkin olmayan vilayetlerin hastane taburcu ve hastane müracaat oranlarını azaltmadan girdilerini önemli ölçüde azaltabileceğini göstermektedir. Sonuç itibarıyla, bu çalışma Osmanlı'da sağlık hizmetlerinin etkinliğini 1897 yılı için ölçmektedir.

Keywords

Health, efficiency · Ottoman economy · health in Ottoman economy · health policy.

Anahtar Kelimeler

Sağlık, etkinlik · Osmanlı ekonomisi · Osmanlı ekonomisinde sağlık · sağlık politikası.

“ Citation | Atif: Yeşilyurt, Şahin, Abdullah Tirgil. "The Efficiency of Health Services in the Provinces of the Ottoman State: the Year 1897". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 16-28. <https://doi.org/10.26650/oba.1454701>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Yeşilyurt, Ş. & Tirgil, A.

✉ Corresponding author | Sorumlu Yazar: Abdullah Tirgil atirgil@aybu.edu.tr

Introduction

Public health appears to have a deep-rooted history in the Ottoman State. As it is known, the Ottoman State benefited from the knowledge and experience of the Seljuk State in many issues, from the administrative system to tax types. The issue of public health was also among the issues that the Ottoman State benefited from. This transfer, obtained from the Seljuk heritage, shaped and directed the Ottoman health system for many centuries.¹ In this sense, this legacy played an essential role from the establishment of the Ottoman State to the nineteenth century.² On the other hand, Boyar underlined that the Ottomans did not see any problem obtaining medical knowledge from foreign states (for example, from European countries), noting that they benefited significantly from practices that yielded successful results³. Thus, it comes to the fore that the success of the treatment is essential, not the origin or place of the treatment in the Ottoman administration. In this context, it is widely regarded that the policies implemented in the field of health from the establishment of the Ottoman State to its last periods had important contributions to society.

Apart from these above discussions, it is also known that some measures were taken to protect public health from the early periods of the Ottoman State. Although these measures did not develop directly under the health administration, it is possible to say that such measures had an important position in Ottoman society within the scope of preventive health. For example, burying unclaimed corpses like other dead immediately, not throwing garbage on the streets, cleaning the streets, preventing the mixing of wastes into drinking water channels, and controlling situations that may lead to epidemics are only the first ones that come to mind⁴. Therefore, it is fair to say that the Ottoman state implemented some measures to protect public health in addition to general health services.

Mossensohn, who evaluates the history of health services provided in Ottoman society, comes to the following conclusion: mainly before the nineteenth century, the Ottoman administration was not in a position to provide a health service to society⁵. In addition, the Ottoman society was also not at the point of requesting any service from the state administration. However, he continued to argue that, in the nineteenth century (the author mainly referred to the changes introduced by the Tanzimat Edict), a radical change occurred in this situation, and the Ottoman administration implemented policies to prevent the spread of epidemics and make health services accessible to the general public. The developments in the field of health in Damascus during the said period, for instance, were quite remarkable⁶. Mossensohn underlined that in the face of all these developments, the aim of providing health services was not the main purpose but the development of state administration as well as political, social, and economic issues⁷. Before the nineteenth century, health services were provided through foundations or waqfs in the Ottoman administration. These foundations had an autonomous structure in terms of both income and expenditure. However, as discussed in detail below,

¹Sayılı (1980) considers the healthcare system, especially the hospitals in the modern sense, to be a common institution in medieval Islamic society. In this way, he states that these hospitals show the level reached by Islamic civilization. For example, it is known that the first systematic hospital in the Islamic society was built in Damascus in 706-707 by Walid ibn Abdulmalik and the health services offered here were free of charge. Aydın Sayılı, "The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam." *Bellekten* 44(174) (1980), 280.

²Non-Muslims living in an Ottoman society were free to establish and manage their health institutions, as in other areas. In this sense, it is known that there were hospitals around the places of worship, especially in the 18th and 19th centuries, and that health services were provided there. However, especially among the Orthodox people, a system based on the foundation was common in this period. In other words, a health system, similar to Muslims, emerged with the income of foundations. Alexander and Laiou (2014) argued that this was the result of an effort to show class superiority rather than religious reasons.

³Ebru Boyar, "Medicine In Practice: European Influences On The Ottoman Medical Habitat." *Turkish Historical Review* 9 (2018), 214.

⁴Güliden Sarıyıldız, "Osmanlılar'da Hıfzısihha," *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 17, (1998), 319-320.

⁵Miri Shefer Mossensohn, "Health as a Social Agent in Ottoman Patronage and Authority." *New Perspectives on Turkey* 37 (2007), 148.

⁶Abdul-Karim Rafeq, "Traditional and Institutional Medicine in Ottoman Damascus" *Turkish Historical Review* 6 (2015), 76.

⁷Mossensohn, "Health as a Social," 150.

there were immense and fundamental changes in the structure of these services provided by foundations since the first half of the nineteenth century.

Considering the literature on providing healthcare in the Ottoman state, it is possible to say that the literature on health practice in the Ottoman administration is quite limited⁸. Unlike these studies, the issue of health in the Ottoman State was generally discussed on the axis of epidemic diseases. Notable among these studies are those by Lowry, Panzac, Bulmuş, İaneva, Varlık, Ayalon, Robarts, White, and Bolaños⁹. Although all these studies put forward a general evaluation of the health system in the Ottoman State, they ignored the economic and financial effects of the health system. The current literature also did not take into consideration the efficiency of the health system in the Ottoman state. In other words, as far as we know, there are no studies to evaluate the effectiveness of health services provided by the Ottoman state, especially during the nineteenth century. In this sense, this study endeavors to contribute to this field.

In the context of these above explanations, this study aims to examine the effectiveness of health services provided in twenty-eight Ottoman provinces in 1897, the first statistical yearbook of the Ottoman Empire. In the first part of the study, which consists of five parts, the historical framework of health services in the Ottoman Empire is presented. While the second part of the study provides information about the data and method, the third part of the study presents the results. Finally, the last part presents a general evaluation of the study.

Historical Context

The nineteenth century corresponds to a period of intense centralization of Ottoman finance. This centralization step had significant effects on the health sector as well as in other areas. In the Ottoman administration before the nineteenth century, as it is known, health services were provided through waqfs, and these waqfs had a say in the performance of health services. It is possible to say that the fact that hospitals were supported by waqf revenues provides them with assurance in terms of giving services for many years.¹⁰ This also positively affected Ottoman finances, especially from a public expenditure perspective, by reducing expenditure in the budget. It is because the said health expenditures were covered by waqfs revenues rather than the state budget, resulting in no direct expenditure on health from the Ottoman budgets. However, this situation started to change in the first half of the nineteenth century. Thus, in the nineteenth-century Ottoman administration, health services, as in all other areas, became to have the identity of a public service provided by the central administration within the scope of centralization steps.

⁸ Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbulda 500 Yıllık Sağlık Hayatımız* (İstanbul: İstanbul Fethi Neşriyatı 1953), 1-10; Osman Şevki Uludağ, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1991); Rhoads Murphey, "Ottoman Medicine And Transculturalism from the Sixteenth through the Eighteenth Century," *Bulletin of the History of Medicine*, 66(3) (1992), 376-377; Erdem Aydın, "19. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 15(15) (2004), 186; Coşkun Yılmaz and Cevdet Yılmaz, *Osmanlılarda Sağlık I, II* (İstanbul: Biofarma 2006); Mossensohn, "Health as a Social," 148; John Alexander and Sophia Laiou, "Health And Philanthropy Among the Ottoman Orthodox Population, Eighteenth to Early Nineteenth Century," *Turkish Historical Review* 5 (2014), 1-2; Rafeq, "Traditional And Institutional," 76-77.

⁹ Heath W. Lowry, "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," *Osmanlı Araştırmaları* 23 (2003), 93; Daniel Panzac, "Plague," in *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. Gábor Ágoston and Bruce Masters (Facts on File, Inc., An imprint of Infobase Publishing, 2009); Birsan Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire* (Edinburg: Edinburg University Press, 2012); Svetla İaneva, "Hygiene in Nineteenth-Century Ottoman Bulgaria," *Turkish Historical Reviews* 5 (2014), 16; Nükhet Varlık, *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World the Ottoman Experience, 1347-1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015); Yaron Ayalon, "Religion and Ottoman Society's Responses to Epidemics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," in *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, ed. Nükhet Varlık (Arc Humanities Press, 2017), 179; Andrew Robarts, "Nowhere to Run to, Nowhere to Hide? Society, State, and Epidemic Diseases in the Early Nineteenth-Century Ottoman Balkans," in *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, ed. Nükhet Varlık (Arc Humanities Press, 2017), 221; Sam White, "A Model Disaster: From the Great Ottoman Panzootic to the Cattle Plagues of Early Modern Europe," in *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, ed. Nükhet Varlık (Arc Humanities Press, 2017), 91; Isacar A. Bolaños, "The Ottomans During the Global Crises of Cholera and Plague: The View From Iraq and the Gulf," *International Journal of Middle East Studies*, 51 (2019), 603.

¹⁰ In fact, this situation is not unique to the Ottoman administration, and it is fair to say that waqfs played a substantial role in providing health services in all Islamic societies in the historical process. For example, the Ahmad bin Tulun Hospital, which was established in Cairo in 872-874, is considered to be the first hospital to survive with waqf revenues. Sayılı, "The Emergence," 283.

Another factor behind this trend in the field of health in the nineteenth-century Ottoman administration was the developments in both treatment and preventive health in Western states. Accordingly, just like in the Ottoman state, it is regarded that there was no health administration organized by the central administration in the Western states before the nineteenth century. Moreover, it is highlighted that developments in the field of health started to occur in these states, especially since the second half of the nineteenth century. Put differently, as Hobson argued, we can hardly speak with accuracy before the nineteenth century on public health¹¹.

Considering these centralization steps from the public-health perspective in the Ottoman State, important steps were taken during the nineteenth century to train physicians and other health personnel, increase the number of hospitals, and establish health organizations. The most striking of these steps was the establishment of the School of Medicine (Mekteb-i Tibbiye), which was established in 1827 to provide modern medical education and to train doctors and surgeons in the military field.¹² However, despite all these efforts to improve the health system, it has been claimed that under the Ottoman administration, there was no success in the organization and the delivery of health services. In other words, as Aydın¹³ puts it, there was not the desired development in both issues. However, the desired size is very ambiguous.

One of the practices introduced by the Ottoman administration in the field of health was the enactment of a regulation in 1861 to register health personnel as well as to increase their quality. This regulation, which consisted of seventeen articles, included important decisions about local and foreign doctors, surgeons, and midwives, from their qualifications to their working methods and punishments.¹⁴ However, as it is clear from the regulation, we can see that the Ottoman administration (perhaps due to the conditions of the period) took steps towards the development of medicine individually rather than the organization of a health system. Thus, it was aimed to expand the practice of individual medicine in every region of the state¹⁵.

In addition to the above regulation, the Ordinance of the General Administration of Medicine (known as İdare-i Umumiye-i Tibbiye Nizamnamesi) was put into effect in 1871.¹⁶ According to Aydın¹⁷, this regulation had a different position in terms of Ottoman health history due to the decisions it put forward. It is because, within the scope of the rules outlined in this regulation, preventive health services were emphasized rather than treatment services. In fact, this policy represents a very modern understanding of the period in question. In addition, this policy reveals that the Ottoman Empire closely followed the developments in other states, mainly in Western countries. In this framework, it became compulsory to have physicians called "state physicians" or "memleket tabibi" in each province (article 1). The regulation, in addition, ruled that the salaries of these physicians would be paid by the relevant municipalities themselves (article 2). The regulation also decided to open a pharmacy in the municipalities (article 3). Finally, it regulated the duties of the state physicians and the administration of municipal pharmacies.

Within the scope of these aims set by the state physicians, in 1913, the Provincial Administration of Health Regulations (so-called Vilayeti İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi) was issued to organize the health adminis-

¹¹William Hobson, *The Theory and Practice of Public Health* (Oxford: Oxford University Press, 1965).

¹²This institution is also known as Tıbhane-i Amire. For this reason, its foundation day, 14 March, is still celebrated as a medicine day in Turkey. Naim Sarı, "Mekteb-i Tibbiye," *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 29 (2004), 2.

¹³Aydın, "19. Yüzyıl Osmanlı," 185.

¹⁴For more see Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname, *Düstur*, Tertip I, 2, 814-816.

¹⁵Aydın, "19. Yüzyıl Osmanlı," 186.

¹⁶İdare-i Umumiye-i Tibbiye Nizamnamesi, *Düstur*, Tertip I, 2, 800-803.

¹⁷Aydın, "19. Yüzyıl Osmanlı," 185-186.

tration more regularly.¹⁸ With this new regulation, health directorates were established in each provincial center to be responsible for health affairs in the province. In this sense, the relevant regulation considered some duties of health directorates, such as prevention of epidemic diseases, recording of population increase or decrease, inspection of workshops and factories in terms of health conditions, protection of workers' health, and control of food and beverages.

These arrangements made through the regulations can give us information about the institutions through which the payments to the health personnel were made. Considering both the relevant regulations and the explanations above, personnel payments had been first met by the municipalities operating in the region. However, considering the 1913 regulation, the payments were now undertaken by the state administration. This claim can be pursued in the nineteenth-century Ottoman budgets. When we take a close look at these budgets,¹⁹ it is obvious that health expenditures were not handled in detail in these budgets.

Data

The data used are from the first statistical yearbook of the Ottoman State.²⁰ This dataset is at the province level, including twenty-eight Ottoman provinces, and available only for 1897. This dataset provides information on the number of hospitals, hospital beds, public health expenditures, populations by state, and healthcare employees, including physicians, nurses, civil servants, caretakers or servants, and others at the province level. In addition, the dataset provides information on hospital discharge records and the number of hospital deaths. Hospital discharge is defined as the total number of patients who left the hospital in a healthy condition after receiving care per 100 people, which is one of the outputs in our analysis. Furthermore, we calculate hospital visits per 100,000 as our second output by adding the number of hospital discharges and the number of hospital deaths, which refer to those who were accepted to the hospital and died. Unfortunately, we had to exclude the province, Cebel-i Lübnan, known as Lebanon, from our analyses due to missing data values.

Table 1. Descriptive Statistics - Ottoman Health Data, 1897.

Ottoman Provinces	Health inputs			Health outputs		
	Hospitals (per million population)	Healthcare Employees (per 100,000 population)	Hospital Beds (per 100,000 population)	Public health expenditures (per 100,000 population)	Hospital Discharges (%)	Hospital Visits (per 100,000)
Dersaadet	3.9	18.1	78.6	193907	86.5	343.8
Syria	2.9	1.9	5.7	8710	82.5	66.2
Tripoli	2.5	1.3	4.0	7725	54.7	19.9
Biga	13.9	1.4	7.6	382	83.3	8.3
Mamuretulaziz	1.8	0.5	2.1	3794	80.0	0.9
Trabzon	1.7	0.8	1.9	4046	78.3	17.0
Benghazi	2.0	0.2	0.0	1025	90.9	11.0
Basra	2.6	1.8	4.2	7320	74.7	47.8
Kastamonu	8.3	5.5	23.8	21020	86.1	140.2
Adana	7.5	5.8	23.6	27740	84.8	286.1

¹⁸Vilayet-i İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi, Düstur, Tertip II, 5, 362-366.

¹⁹For these budgets, see. Tevfik Güran. *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918* (Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997).

²⁰For more data on Ottoman State for 1897 see the following study: Tevfik Güran. *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı* (Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997).

Kosovo	2.1	0.4	0.5	1191	76.5	10.3
Beirut	3.2	2.2	7.5	1925	87.2	12.5
Sivas	2.0	2.7	1.6	7905	84.3	7.1
Manastir	1.9	2.1	6.5	2908	75.3	15.3
Yemen	0.2	0.3	0.2	46	69.6	1.6
Adrianople	5.1	2.7	15.1	17181	81.2	87.7
Thessaloniki	4.8	2.6	18.9	23569	81.9	146.3
Baghdad	1.4	1.9	2.8	12616	81.2	21.4
Ankara	2.9	1.6	6.5	4558	81.8	49.2
Aleppo	2.2	1.5	3.5	9275	88.4	20.5
İzmit	4.4	1.3	4.4	5261	80.1	66.1
Hejaz	0.3	0.6	1.4	2931	61.9	21.7
Diyarbakir	3.5	2.8	9.6	13353	81.7	72.4
Ioannina	3.9	5.4	24.7	32478	84.0	78.7
Jerusalem	3.8	4.2	16.3	35942	96.7	204.3
Bahrisefid	10.3	9.8	39.0	79621	93.4	170.9
Aydın	13.7	17.3	79.2	112406	87.6	741.7
Hudavendigar	2.7	3.7	13.7	23910	88.4	201.3
Mean	4.1	3.6	14.4	23669	81.5	102.5

Notes: The data are from the first statistical yearbook of the Ottoman State and at the province level, including twenty-eight Ottoman provinces, and are available only for 1897. Public expenditures are in gürush.

Table 1 presents four healthcare input variables, including the total number of hospitals per million population, the total number of healthcare employees per 100,000 population, the total number of hospital beds per 100,000 population, public health expenditures per 100,000 population, and two output variables such as the percent hospital discharges and hospital visits per 100,000 for twenty-eight Ottoman provinces. For instance, in 1897 in Jerusalem, about 97 people were admitted to the hospital, out of 100 who were discharged in a healthy condition. However, in Hejaz, about 62 individuals admitted to the hospital left the hospital healthy. Furthermore, the annual hospital visit rates are 742 and 344 per 100,000 per annum for Aydın and Dersaadet, respectively. Also, while the average hospital discharge rate is 82 for all Ottoman provinces, the average hospital visits rate is 103. It is normal for hospital visit rates to vary across different provinces due to several factors. For instance, urban areas typically have higher hospital visit rates because of greater population density, better access to healthcare facilities, and more awareness of medical services. In contrast, rural or remote areas might experience lower hospital visit rates due to limited access to healthcare, fewer facilities, and potential cultural differences in seeking medical care. Additionally, economic disparities between regions can lead to variations, as wealthier provinces may have more resources and infrastructure, increasing healthcare utilization. Lastly, demographic factors such as age distribution, employment sectors (e.g., higher rates of occupational injuries in industrial cities), and the prevalence of chronic conditions can also contribute to these differences.

Method

We analyze each output separately to distinguish differences in technical efficiencies for Ottoman provinces. For doing so, we use the Data Envelopment Analysis (DEA), which is a mathematical programming approach

measuring relative efficiency for a group of decision-making units²¹. In our analysis, each of the twenty-eight Ottoman provinces is considered a separate decision-making unit (DMU). A significant advantage of the DEA method is that it utilizes multiple inputs and outputs and converts these quantities into a single measure of performance, generally referred to as relative efficiency. Another advantage of using the DEA method is that it does not require any assumptions regarding the used variables' statistical features²².

A DEA model can be used as an input-oriented model minimizing the given inputs to reach at least the same output level and as an output-oriented model maximizing output without increasing the input levels²³. We employ the input-oriented DEA model for the two outcome variables of hospital discharges and hospital visits separately. It is clear that outputs are not directly controllable by the DMUs or policymakers, and one should select an orientation based on the controllability of variables, which, in our analysis, would be the input variables²⁴.

The original DEA method proposed the CCR model (Charnes, Cooper, & Rhodes), assuming constant returns to scale (CRS) for the efficiency of DMUs²⁵. Later on, the variable returns to scale (i.e., BCC model- Banker, Charnes, & Cooper) was proposed to evaluate the technical efficiencies of DMUs²⁶. In this study, we employ the BCC model to analyze the efficiency of twenty-eight Ottoman provinces.

We employ the input-oriented DEA model under the variable returns to scale (VRS) assumption, which is shown below:

$$\theta = \max \frac{\sum_{r=1}^s u_r y_{ro} - u_0}{\sum_{i=1}^m v_i x_{io}} \quad (1)$$

subject to $\frac{\sum_{r=1}^s u_r y_{rj} - u_0}{\sum_{i=1}^m v_i x_{ij}} \leq 1, (j = 1, \dots, n; r = 1, \dots, s; i = 1, \dots, m)$

$u_r \geq 0, v_i \geq 0, \text{ and } u_0 \text{ is unconstrained in sign.}$

where θ refers to the technical efficiency scores of n number of DMUs. y_r and x_i are outputs and inputs, respectively. u_r and v_i are the weights assigned for outputs and inputs in the formula, respectively, and all weights are greater than 0. In order to estimate technical efficiency scores for n DMUs, the program will run n times for each outcome, and θ is constrained between 0 and 1. If $\theta = 1$, the DMU is technically efficient and produces on the DEA frontier. If $\theta < 1$, then the DMU is technically inefficient and needs to contract its resources to reach the frontier.

Results

Table 2 presents the technical efficiency scores (θ) for each Ottoman province for the outcome of hospital discharges under the assumption of VRS and executing the input-oriented model. The first column of Table 2 reports the DEA technical efficiency scores from solving the objective function in equation (1).

²¹Tim Coelli, "A Guide to DEAP Version 2.1: A Data Envelopment Analysis (Computer) Program," *Centre for Efficiency and Productivity Analysis* 96(8) (1996), 1.

²²Donna Retzlaff-Roberts, Cyril F Chang, and Rose M Rubin, "Technical Efficiency In The Use Of Health Care Resources: A Comparison Of OECD Countries," *Health Policy* 69 (2004), 55.

²³Yong-bae Ji and Choonjoo Lee, "Data Envelopment Analysis," *The Stata Journal* 10(2) (2010), 267.

²⁴Pinar Kaya Samut and Reyhan Cafri, "Analysis of the Efficiency Determinants of Health Systems in OECD Countries by DEA and Panel Tobit," *Social Indicators Research* 129(1) (2016), 113; Timothy J. Coelli, D.S. Prasada Rao, Christopher J. O'Donnell, and George E. Battese, *An Introduction To Efficiency And Productivity Analysis* (Springer Science & Business Media, 2005).

²⁵A. Charnes, W. W. Cooper and E. Rhodes, "Measuring the Efficiency of Decision Making Units," *European Journal of Operational Research* 2(6) (1978), 429.

²⁶R. D. Banker, A. Charnes and W. W. Cooper, "Some Models for Estimating Technical and Scale Inefficiencies in Data Envelopment Analysis," *Management Science* 30(9) (1982), 267.

Table 2. VRS-INPUT Oriented DEA Efficiency Results for Hospital Discharges

Ottoman provinces	DEA Scores	Percent reduction in input variables
	(1)	(2)
Dersaadet	0.417	58.3
Syria	0.445	55.5
Tripoli	0.216	78.4
Biga	1.000	0.0
Mamuretulaziz	0.599	40.1
Trabzon	0.550	45.0
Benghazi	1.000	0.0
Basra	0.243	75.7
Kastamonu	0.192	80.8
Adana	0.198	80.2
Kosovo	0.602	39.8
Beirut	0.527	47.3
Sivas	0.721	27.9
Manastir	0.359	64.1
Yemen	1.000	0.0
Adrianople	0.231	76.9
Thessaloniki	0.258	74.2
Baghdad	0.843	15.7
Ankara	0.424	57.6
Aleppo	0.813	18.7
İzmit	0.247	75.3
Hejaz	0.667	33.3
Diyarbakir	0.349	65.1
Ioannina	0.363	63.7
Jerusalem	1.000	0.0
Bahrisefid	0.270	73.0
Aydın	0.126	87.4
Hudavendigâr	0.662	33.8
Mean of inefficient provinces	0.430	57.0

Notes: We use hospitals (per million population), healthcare employees (per 100,000 population), hospital beds (per 100,000 population), and public health expenditures (per 100,000 population) as health inputs and the hospital discharges (%) and the hospital visits (per 100,000) as health outputs in our DEA analysis. We exclude the frontier provinces from the mean calculation.

The frontier provinces assume the value of 1 by definition: Biga, Benghazi, Yemen, and Jerusalem, indicating each of these four provinces is using its inputs efficiently to produce its current levels of hospital discharges. The Dersaadet's efficiency score in column (1), the capital city of the Ottoman Empire, for hospital discharges is 0.417, indicating that inputs can be reduced to 41.7% of their current levels while maintaining the same level of hospital discharges. In other words, the second column of [Table 2](#) shows that this would correspond to about a 58.3% reduction in inputs while keeping the outcome level constant, a rather remarkable outcome.

Table 3. VRS-INPUT Oriented DEA Efficiency Results for Hospital Visits

Ottoman provinces	DEA Scores		Reduction in input variables (%)	
	(1)	(2)	(1)	(2)
Dersaadet	1.000		0.0	
Syria	0.787		21.3	
Tripoli	0.378		62.2	
Biga	1.000		0.0	
Mamuretulaziz	0.519		48.1	
Trabzon	0.550		45.0	
Benghazi	1.000		0.0	
Basra	0.710		29.0	
Kastamonu	0.617		38.3	
Adana	1.000		0.0	
Kosovo	0.735		26.5	
Beirut	0.477		52.3	
Sivas	0.254		74.6	
Manastir	0.435		56.5	
Yemen	1.000		0.0	
Adrianople	0.597		40.3	
Thessaloniki	1.000		0.0	
Baghdad	0.450		55.0	
Ankara	0.914		8.6	
Aleppo	0.349		65.1	
İzmit	1.000		0.0	
Hejaz	1.000		0.0	
Diyarbakir	0.561		43.9	
Ioannina	0.293		70.7	
Jerusalem	0.899		10.1	
Bahrisefid	0.320		68.0	
Aydın	1.000		0.0	
Hudavendigar	1.000		0.0	
Mean of inefficient provinces	0.550		45.3	

Notes: We use hospitals (per million population), healthcare employees (per 100,000 population), hospital beds (per 100,000 population), and public health expenditures (per 100,000 population) as health inputs and the hospital discharges (%) and the hospital visits (per 100,000) as health outputs in our DEA analysis. We exclude the frontier provinces from the mean calculation.

Turning now to the evidence on hospital visit outcomes, [Table 3](#) provides the results obtained from the input-oriented DEA efficiency analysis with the assumption of VRS. Ten of the twenty-eight Ottoman provinces, including Dersaadet, Biga, Benghazi, Adana, Yemen, Thessaloniki, İzmit, Hejaz, Aydın, and Hudavendigar are technically efficient for hospital visits, meaning that these provinces are using their inputs efficiently to produce their current levels of hospital visits.

Three provinces, including Biga, Benghazi, and Yemen, were efficient for each of the two outcomes, such as hospital discharges and hospital visits, in [Table 2](#) and [Table 3](#). Eight of the twenty-eight Ottoman provinces, such as Dersaadet, Adana, Thessaloniki, İzmit, Hejaz, Aydın, Hudavendigar, and Jerusalem, are efficient for

only one output but inefficient for the other, suggesting that for example, Jerusalem is efficient for hospital discharges and inefficient for hospital visits. In other words, whilst Jerusalem is using its resources to produce hospital discharges efficiently, results suggest that there is room for improvement for hospital visits in Jerusalem's operations to become more efficient and potentially catch up with the more efficient provinces such as Biga, Benghazi, and Yemen.

What stands out in the table is that Sivas's technical efficiency score for hospital visits is 0.254 (the lowest technical efficiency score), indicating that inputs can be reduced to 25.4% of their current levels while maintaining the same level of hospital visits. In other words, the second column of [Table 2](#) indicates that policymakers could reduce inputs by 74.6% to keep the same level of hospital visits in Sivas, which is a rather interesting outcome. It is worth noting that seventeen of the twenty-eight Ottoman provinces are inefficient for both outcomes, meaning they are inefficient in producing health outcomes by consuming their inputs, including hospitals, healthcare employees, hospital beds, and public health expenditures.

The single most striking outcome to emerge from the analysis of hospital discharges in [Table 2](#) is the percent reductions in input variables for inefficient provinces. We see that, on average, inefficient provinces could reduce their inputs by about 57% without reducing the hospital discharges (bottom row in column 2 of [Table 2](#)), which is a significant amount. Compared to Aydın, where the largest possible input reduction can be seen at 87.4% while keeping the hospital discharge level constant, Baghdad could reduce its inputs by only 15.7% to reach its current outcome level. Further analysis shows that inefficient provinces could reduce their inputs by 45.31% without reducing hospital visits (bottom row in column 2 of [Table 3](#)). Comparing the two results in [Tables 2](#) and [3](#), it can be seen that there is more room to improve for provinces on average in terms of hospital discharges in using healthcare resources more efficiently.

Together, these results provide important insights into each Ottoman province's situation. These results suggest room for improvement for inefficient provinces to produce health outcomes using their resources efficiently. Overall, the results suggest that seventeen Ottoman provinces have room for improvement in efficiency and input utilization. By optimizing the number of healthcare employees, hospital bed capacity, and public health expenditures while maintaining the same level of hospital discharges and hospital visits, these provinces can work towards becoming more efficient and potentially achieve a higher efficiency score.

Conclusions

Access to the first statistical yearbook of the Ottoman Empire for 1897 has allowed us to evaluate the technical efficiencies of twenty-eight Ottoman provinces. This study is the first to examine individual provinces on technical efficiency in producing health outcomes such as hospital discharges and hospital visits. We analyzed the Ottoman provinces to assess which provinces utilized their health inputs, such as the number of hospitals, number of healthcare employees, and number of beds efficiently given the level of health outcomes. We utilize input-oriented DEA models assuming variable returns to scale to identify efficient Ottoman provinces in producing health outcomes.

What is interesting is that the Yemen province with lousy health outcomes was found to be technically efficient in terms of both hospital discharges and hospital visit outcomes. A possible explanation for this might be that Yemen can be technically efficient in using its healthcare resources, yet there is still room for improvement in its health outcomes.

It is somewhat surprising that while some provinces, such as Dersaadet and Adana, with good health outcomes, are technically efficient for hospital visits, they are inefficient for hospital discharges. This finding was unexpected and suggested that these provinces use their healthcare resources inefficiently for the output of hospital discharges. It can thus be suggested that a province can be technically efficient or ineffi-

cient in using its healthcare resources, given the level of its health outcomes. Furthermore, these findings may be somewhat limited by data availability because we do not have information about the severity of diseases. It could be argued that some provinces had registered patients with severe diseases, and others had patient applications with less severe conditions, which might draw the results. Further studies, which take this concern into account, will need to be undertaken.

Notwithstanding limitations, the present results are significant in at least two main respects. First, this is the first study examining technical efficiency scores on aggregate health outcomes for the twenty-eight Ottoman provinces for 1897. Second, we conclude that resource efficiency does not necessarily depend on the current level of a province's outcome.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The authors have no conflict of interest to declare.
Grant Support	The authors declared that this study has received no financial support.
Acknowledgments	Abdullah Tirgil would like to extend his gratitude to the Turkish Academy of Sciences for their valuable nonfinancial support.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Teşekkür	Abdullah Tirgil, finansal olmayan değerli desteklerinden dolayı Türkiye Bilimler Akademisi'ne şükranlarını sunar.

Author Details	Şahin Yeşilyurt (Assoc. Prof. Dr.)
Yazar Bilgileri	¹ Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Political Sciences, Department of Public Finance, Ankara, Türkiye. 0000-0002-2193-8052
	Abdullah Tirgil (Assoc. Prof. Dr.)
	² Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Political Sciences, Department of Economics, Ankara, Türkiye 0000-0002-4491-4459

Bibliography | Kaynakça

Manuscripts/Yazma Eserler

İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi, *Düstur*, Tertip I, 2, 800-803. https://isamveri.org/pdfdrg/D02894/2007_3/2007_3_AKMANM.pdf
Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname, *Düstur*, Tertip I, 2, 814-816. https://isamveri.org/pdfdrg/D02894/2007_3/2007_3_AKMANM.pdf

Vilayet-i İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi, *Düstur*, Tertip II, 5, 362-366. <https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/60153/>

Printed Sources/Basılı Kaynaklar

Alexander, John, and Sophia Laiou. "Health and Philanthropy Among the Ottoman Orthodox Population, Eighteenth to Early Nineteenth Century." *Turkish Historical Review* 5 (2014): 1-15. https://www.academia.edu/14489386/Health_and_Philanthropy_among_the_Ottoman_Orthodox_Population_Eighteenth_to_Early_Nineteenth_Century_Turkish_Historical_Review_5_2014_1_15

Ayalon, Yaron. "Religion and Ottoman Society's Responses to Epidemics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries." In *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, edited by Nükhet Varlık, 179-198. Arc Humanities Press, 2017. <https://dokumen.pub/qdownload/plague-and-contagion-in-the-islamic-mediterranean-1942401159-9781942401155.html>

Aydın, Erdem. "19. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 15 (2004): 185-207. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000511

- Banker, R. D., A. Charnes, and W. W. Cooper. "Some Models for Estimating Technical and Scale Inefficiencies in Data Envelopment Analysis." *Management Science* 30(9) (1984): 1078-1092. <http://www.jstor.org/stable/2631725>
- Isacar A. Bolaños. "The Ottomans During the Global Crises of Cholera and Plague: The View from Iraq and The Gulf." *International Journal of Middle East Studies* 51 (2019): 603-620. https://www.academia.edu/82523790/The_Ottomans_During_the_Global_Crises_of_Cholera_and_Plague_The_View_from_Iraq_and_the_Gulf?f_r=153220,
- Boyar, Ebru. "Medicine in Practice: European Influences on the Ottoman Medical Habitat." *Turkish Historical Review* 9 (2018): 213-241. https://www.academia.edu/42283715/Medicine_in_practice_European_influences_on_the_Ottoman_medical_habitat
- Bulmuş, Birsen. *Plague, Quarantines And Geopolitics in the Ottoman Empire*. Edinburg: Edinburg University Press, 2012. https://www.researchgate.net/publication/303420354_Plague_Quarantines_and_Geopolitics_in_the_Ottoman_Empire
- Charnes, A., W. W. Cooper, and E. Rhodes. "Measuring The Efficiency of Decision Making Units." *European Journal of Operational Research* 2(6) (1978): 429-444. [https://doi.org/10.1016/0377-2217\(78\)90138-8](https://doi.org/10.1016/0377-2217(78)90138-8)
- Coelli, Tim. "A Guide to DEAP Version 2.1: A Data Envelopment Analysis (Computer) Program." *Centre for Efficiency and Productivity Analysis* 96(8) (1996): 1-49. <https://www.owl.net/~econ380/DEAP.PDF>
- Coelli, Timothy J., D.S. Prasada Rao, Christopher J. O'Donnell, and George E. Battese. *An Introduction to Efficiency and Productivity Analysis*. Springer Science & Business Media, 2005. https://www.researchgate.net/publication/37621826_An_Introduction_to_Efficiency_and_Productivity_Analysis
- Güran, Tefvîk. *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü 1997. <https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=429690&materialType=KT&query=Tevfik>
- Hobson, William, *The Theory and Practice of Public Health*. Oxford: Oxford University Press 1965.
- Ianeva, Svetla. "Hygiene In Nineteenth-Century Ottoman Bulgaria." *Turkish Historical Reviews* 5 (2014): 16-31. https://www.researchgate.net/publication/273601680_Hygiene_in_Nineteenth-Century_Ottoman_Bulgaria
- Ji, Yong-bae, and Choonjoo Lee. "Data Envelopment Analysis." *The Stata Journal* 10(2) (2010): 267-280. https://econpapers.repec.org/article/tsjstata/v_3a10_3ay_3a2010_3ai_3a2_3ap_3a267-280.htm
- Lowry, Heath W. "Pushing The Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries." *Osmanlı Araştırmaları* 23 (2003): 93-132. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10955/130953>
- Mossensohn, Miri Shefer. "Health as a Social Agent in Ottoman Patronage and Authority." *New Perspectives on Turkey* 37 (2007): 147-175. https://www.researchgate.net/publication/295263709_Health_as_a_Social_Agent_in_Ottoman_Patronage_and_Authority
- Mossensohn, Miri Shefer. "The Many Masters of Ottoman Hospitals: Between The Imperial Palace, The Harem, Bureaucracy, and the Muslim Law Courts." *Turkish Historical Review* 5 (2014): 94-114. https://www.researchgate.net/publication/270721110_The_Many_Masters_of_Ottoman_Hospitals_Between_the_Imperial_Palace_the_Harem_Bureaucracy_and_the_Muslim_Law_Courts
- Murphey, Rhoads. "Ottoman Medicine and Transculturalism from the Sixteenth Through the Eighteenth Century." *Bulletin of the History of Medicine* 66(3) (1992): 376-403. <https://www.jstor.org/stable/44442674>
- Panzac, Daniel. "Plague." In *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, edited by Gábor Ágoston and Bruce Masters, Facts on File, Inc., An imprint of Infobase Publishing, 2009.
- Rafeq, Abdul-Karim. "Traditional and Institutional Medicine in Ottoman Damascus." *Turkish Historical Review* 6 (2015): 76-102. <https://scholarworks.aub.edu.lb/bitstream/handle/10938/23593/NabulsiDana.pdf?sequence=3>
- Retzlaff-Roberts, Donna, Cyril F. Chang, and Rose M. Rubin. 2004. "Technical Efficiency in the Use of Health Care Resources: A Comparison of OECD Countries." *Health Policy* 69 (2004): 55-72. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2003.12.002>
- Robarts, Andrew. "Nowhere to Run to, Nowhere to Hide? Society, State, and Epidemic Diseases in the Early Nineteenth-Century Ottoman Balkans." in *Plague and Contagion in The Islamic Mediterranean*, edited by Nükhet Varlık, 221-242. Arc Humanities Press, 2017. https://www.academia.edu/33263821/Plague_and_Contagion_in_the_Islamic_Mediterranean_New_Histories_of_Disease_in_Ottoman_Society_Kalamazoo_MI_ARC_Humanities_Press_2017
- Samut, Pınar Kaya and Reyhan Cıfır. "Analysis of the Efficiency Determinants of Health Systems in OECD Countries By DEA and Panel Tobit." *Social Indicators Research* 129(1) (2016): 113-132. <https://www.jstor.org/stable/48715278>
- Sarı, Nil. "Mekteb-i Tıbbiye" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 29 (2004): 2-5. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-tibbiyye>
- Sarıyıldız, Gülden. "Osmanlılar'da Hıfzısıhha" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 17 (2004) 319-321. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hifzissihha>
- Sayılı, Aydın. "The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam." *Bellekten* 44(174) (1980): 279-286. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbellekten/issue/72101/1160658>
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. *İstanbulda 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*. İstanbul: İstanbul Fethi Neşriyatı, 1953.
- Uludağ, Osman Şevki. 1991. *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Varlık, Nükhet. *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World The Ottoman Experience. 1347–1600*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. https://www.academia.edu/15327877/Plague_and_Empire_in_the_Early_Modern_Mediterranean_World_The_Ottoman_Experience_1347_1600_Cambridge_Cambridge_University_Press_2015_ISBN_9781107013384

Yılmaz, Coşkun and Yılmaz, Cevdet. *Osmanlılarda Sağlık I, II*. İstanbul: Biofarma 2006.

White, Sam. "A Model Disaster: From the Great Ottoman Panzootic to the Cattle Plagues of Early Modern Europe." In *Plague and Contagion In The Islamic Mediterranean*. Edited by Nükhet Varlık. 91-116. Arc Humanities Press, 2017.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Başvuru | Submitted 14.10.2024
Revizyon Talebi | Revision Requested 25.12.2024
Son Revizyon | Last Revision Received 30.12.2024
Kabul | Accepted 20.01.2025

Araştırma Makalesi | Research Article

🔓 Açık Erişim | Open Access

Osmanlı Haberleşme Teşkilatında ve Alay-ı Hümâyun'da Önemli Bir Sınıf: Peykler

An Important Class in the Ottoman Communication Organization and Alay-ı Hümayun: Peykler

Metin Menekşe¹

¹ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Muğla-Türkiye

Öz

Osmanlı haberleşme sistemi içerisinde yer alan ve yaya postacı sınıfı olarak hizmet gören *peyker*, hızlı hareket etmeleri ve uzun mesafe yol alabilmeleriyle tanınmışlardır. Zira Padişahın emirlerini hızlı bir şekilde ilgili yere ulaştırmak başlıca vazifeleri olmuştur. İlk zamanlarda bir tür *acil posta hizmeti* gören *peyker*, devletin giderek büyümesiyle birlikte ihtişamı gösteren tören bölüğü haline gelmişlerdir. Padişahın sefere çıkışı, Cuma namazı, bayram kutlamaları gibi çeşitli merasimlerde *tören bölüğü* vazifesini de yerine getirmeye başlamışlar ve süslü kıyafetleriyle ihtişamlı bir görüntü sergilemişlerdir. Bu çalışmada, Osmanlı haberleşme teşkilatı içerisinde önemli bir vazifeyi icra eden *peyker* üzerine yabancı seyyahların gözlemlerinden ağırlıklı olarak istifade edilmiştir. *Peşk* sınıfına dair hangi bilgilerin işlendiği, bu konuda nelere dikkat çekildiği üzerinde durulmuştur. Zira farklı sebeplerle Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden seyyahlar, devletin teşkilat yapısına, görevlilerine dair bilgi paylaşırken, vazifeleri ve kıyafetleri ile dikkatleri üzerine çeken *peyklere* de detaylı bir şekilde yer vermişlerdir. Özellikle padişah alaylarındaki vazifelerini, yetiştirme süreçlerini, sayılarını ve dikkat çeken birtakım özelliklerini çeşitli yönleriyle işlemişlerdir. Netice itibarıyla, Batılı seyyahların gözlemleri başta olmak üzere arşiv belgelerinden, çağdaş kaynaklardan ve araştırma eserlerinden istifade edilerek Osmanlı'da acil posta hizmeti veren *peyker* üzerine bir inceleme yapılmıştır.

Abstract

Peykler, which were part of the Ottoman communication system and served as pedestrian postmen, were known for their ability to travel long distances quickly. Their primary duty was to deliver the Sultan's orders to the relevant location quickly. *Peykler*, which served as a kind of "emergency mail service" in the early times, became ceremonial troops showing magnificence as the state gradually grew. They began to fulfill their duty as "ceremonial company" in various ceremonies such as the Sultan's departure for a campaign, Friday prayers, and holiday celebrations, and they displayed a magnificent appearance with their ornate costumes. In this study, we tried to include the observations of foreign travelers on the satellites that served within the Ottoman communication organization. It focused on what information was processed about the *peyk* class and what was noted about it. While the travelers who visited the Ottoman geography for different reasons shared information about the organizational structure of the state and its officials, they also included the *peyklere* that attracted attention with their duties and clothes. In particular, they discussed various aspects of their duties in the sultan's regiments, their training process, their numbers and some remarkable features. As a result, an attempt was made to conduct a study on the *peyker* that provided urgent postal service in the Ottoman Empire by making use of archival documents, contemporary sources and research works, especially the observations of Western travelers.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti • Haberleşme Teşkilatı • Alay-ı Hümâyun • Peykler • Acil Posta Hizmeti • Yabancı Seyyahlar

Keywords

Ottoman State • Communication Organization • Alay-ı Hümayun • Peykler • Emergency Postal Service • Foreign Travelers

“ Atif | Citation: Menekşe, Metin. "An important class in the Ottoman Communication Organization and Alay-ı Hümayun: Peykler". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 29–67. <https://doi.org/10.26650/oba.1567346>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Menekşe, M.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Metin Menekşe m.menekse@mu.edu.tr

Extended Summary

When we look at the situation before *peyk*, it can be seen that communication was of vital importance for people in many periods of history. In communication, the idea of delivering the news quickly and quickly has pushed people to develop new communication methods. As a matter of fact, from the beginning, this need was met by fire towers and runners, as well as pigeons and messenger horsemen were used. In the Ottoman Empire, communication was carried out through the messenger system in the early periods. Ulaklar fulfilled their duty of bringing and taking the official documents notified to them. At the same time, there were also officials who provided private postal services, and these were called *sai*. Apart from these officials who provided the private and official communication system, it is seen that there were also some runners who were responsible for conveying the messages of the palace by running over long distances. The class they form is called *peykler*.

The expansion of the borders of the Ottoman Empire in a short time revealed the need for faster and more reliable communication between the central government and local administrations. In this sense, in addition to the official Ottoman Ulak system, special persons outside this system, especially those in the sultan's entourage and who would be responsible for quickly reporting his news to the necessary places, were also appointed within the palace organization. These people were called *peyk*, meaning the messenger who sees the "emergency postal service" in today's sense. While the *peykler* were a class that served as a kind of "emergency mail service" in the early days, especially due to their ability to run fast, as the state gradually grew, they became a ceremonial company that showed magnificence. They started to fulfill their duty as "ceremonial company" along with the left-handed people in various ceremonies such as the Sultan's departure for a campaign, Friday prayers, and holiday celebrations, and they displayed a magnificent appearance with their fancy clothes.

Peykler have been an important subject that attracted the attention of travelers visiting the Ottoman geography. As a matter of fact, Menavino and Nicolas de Nicolay, who were among the first to talk about the planets, stated that they were of Iranian origin. As a matter of fact, the similarities in training messenger runners between the Ottoman Empire and the Safavid Empire in the 16th and 17th centuries indicate the existence of organizational transfer between the two states. Because it is seen that there is a natural interaction in terms of the trial exam applied to the *peykler*. For example, Jean Chardin, who was in Isfahan during the reign of Shah Suleiman of Iran, talks about the exam held for the selection of *peykler* and shares similar information.

In travelogues, while the prominent features of the *peykler* were included, their speed was frequently mentioned. Because it has been emphasized that they can travel further than a horse can. It was stated that they never rested while doing this, and even if the task ended, they continued the journey with another task. Regarding their ability to move so fast and travel long distances, several travelers have shared that they learned that their spleens were removed.

Peykler definitely took part in processions such as Alay-ı Humayun, Eid Regiment, Prince Regiment, Friday Regiment, Surre Regiment. In the sultan's processions, they presented a visual feast to the audience with their appearance, demeanor and movements, especially to increase the ostentation. These processions were watched not only by the public but also by foreigners who came to visit the country or lived in the country. Therefore, the sultan's regiments served as international mirrors reflecting the image of the Ottoman world. As a matter of fact, this was one of the reasons why so much importance was given to the organization of the processions.

Peykler were the objects that attracted attention while performing their duties. Because they sometimes tied them to their knees, sometimes to their ankles, and sometimes to their waists. While the cymbals were traveling rapidly, these bells naturally made sounds. Therefore, this voice announced that the sultan's messenger was coming and ensured that the road traveled was evacuated. It can also be said that it helps keep rhythm while running.

Another ingredient that the *peykler* kept with them was rose water. During the journey, they both carried an ax in their hands and kept rose water. Therefore, they sprinkled this rose water on the people they met on the roads, and in return, people could bestow money on them. They also carried sweet-smelling and breathtaking candies with them. It is thought that these candies have soothing properties during travels, and even correspond to today's menthol or mint candies. It is seen that the marbles, which serve a similar function, are carried in the *peykler* mouth and facilitate breathing.

Giriş

*Adâb ile etti peykvâri
Tebliğ-i selâm-ı girdigâri
(Nabi)*

Farsça kökenli bir kelime olan *peyk* بیک, “haber ve mektup getirip götüreren kişi, postacı, haberci” olarak tanımlanmıştır.¹ Aynı zamanda, “hademe, maiyet, muhafız, yürüyen, dolaşan”² anlamlarına da gelmektedir. Bu kelime Arapçada *kasıd, sal, müsri, münhl* kelimeleri ile karşılanırken, Türkçede ise *ulak* ve *tatar* kelimeleri de kullanılmıştır.³

Haber taşıyan kişi anlamına gelen *peyk* kelimesi, eski metinlerde farklı şekillerde kullanılabilmiştir. Örneğin Pir Sultan Abdal bu kelimeyi, “Bize peyk geldi şah bülbülleri” şeklinde kullanırken, Abdülhak Hâmid ise “Bin peyk gelir fakat haber yok” dizeleriyle örneklemiştir. Tarihî açıdan ise hem haberci hem de padişah ve şehzadelerin muhafızı olarak görev yapan, atlıların yanında koşarak ilerleyen, törenlerde gösterişli kıyafetleriyle dikkat çeken bir sınıf olarak verilmiştir. On yedinci yüzyıl düşünürü ve bilim adamı Kâtip Çelebi, bu sınıf için, “Padişahın atına yakın yüz peyker yürür” ifadesiyle betimlemiştir.⁴

Osmanlı döneminde padişahların maiyetinde süslü kıyafetleri, ellerinde teber ve başlarında sorguçlarıyla yer alan *peyker*⁵, son derece hızlı koşabilme yeteneğine sahip, mesajları uzak mesafelere koşarak iletmekle görevli yaya postacı sınıfını oluşturmuşlardır. Nitekim Uzunçarşılı peykleri, “haber getirici hademe, maiyyet ve etrafta yürüyen ve dolaşan” olarak tarif etmiştir. Onun verdiği bilgiye göre peyker “Osmanlılarda yaya bir postacı sınıfı olup fevkalâde koşmakla temayüz etmişlerdir. Bir zaman padişahların iradelerini tebliğ için istihdam edilmişlerdir.”⁶ Pakalın ise “Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü”nde peykleri, “Osmanlıların ilk devirlerinde postacı ve muhafızlar, son zamanlarında rikâplarda debdebeyi arttıran teşekkül efradı”⁷ şeklinde açıklamıştır. Ali Seydi Bey’e göre peyker, “Osmanlılarda yaya bir postacı sınıfı olup, son derece koşmakla tanınmışlardır. Önceleri padişahların iradelerini tebliğ için görev almışlar, sonraları süslü elbiseleri ve sorguçları ile gösteriş ve debdebe için kullanılmışlardır. Padişah bir yere giderken peyker de alayın en önünde yürümüştür.”⁸ Abdülaziz Bey’e göre de peyker, Osmanlı’nın ilk zamanlarında yaya postacı sınıfı ve muhafızlar olarak yer almışlar, devletin yükseliş devrinden itibaren de padişah alaylarının içerisinde kendilerine has gösteriş ve süsleriyle özel tören bölümü olarak vazife görmüşlerdir.⁹ Nihayetinde *peyker*, ilk dönemlerde padişah emirlerini iletmek amacıyla görevlendirilmişler, zamanla gösterişli kıyafetler ve sorguçlarla donatılarak saray törenlerinde saltanatın ve ihtişamın bir sembolü hâline gelmişlerdir.

Peyk isimli görevlinin ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte İlhanlı ve Büyük Selçuklu Devleti’nden Anadolu beyliklerine, buradan da Osmanlılara geçmiş olabileceği tahmin edilmektedir.¹⁰ Zira

¹Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (Balıkesir: Altınpost Yayınları, 2012), 368; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2007), 1036; Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ty.), 20; Erdoğan Merçil, “Peyk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIV, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 262.

²Geniş bilgi için bkz. İsmet Parmaksızoğlu, “Peyk”, *Türk Ansiklopedisi*, XXVI, (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1977), 506-507.

³Merçil, “Peyk”, 262.

⁴İlhan Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011), 993.

⁵Öztuna Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1994), 295.

⁶İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 62.

⁷Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 774.

⁸Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, 20.

⁹Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri*, Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1995), 539.

¹⁰Zeynep Tarım, “Peyk-Osmanlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXIV, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 263.

İlhanlılarda her *yamhanede*¹¹ *yamçıdan*¹² başka iki de *peyk* denilen yaya postacı yer almıştır. *Yamçılar* ve *ulakçılar*, gece gündüz demeden hızlı bir şekilde yol almışlar, 24 saatte 60 fersah¹³ mesafe kat edebilmişlerdir. Dolayısıyla yollardaki dinlenme yerleri de buna göre düzenlenmiştir. Peykin yanında taşıdığı damgalı mektubun üstüne de *filan mevzide falana gidecektir* diye yazılmıştır. Peykler, gece ve gündüz 30 fersah mesafe koşmuşlar ve her *yamhaneden*, başka bir *peyk* çıkmak suretiyle, her ne haber olursa olsun kısa sürede onu yerine ulaştırmışlardır. Dolayısıyla peykerin vazifeleri iki *yamhane* arasında gidip gelmek olmuştur. Bu usul teşkilat yapısıyla Gazan Han'ın posta işleri yoluna girmiştir. Ayrıca, habercilerin gidip gelme masrafları için devlet hazinesinden maaş tahsis edilmiştir. Böylece habercilerin geçtikleri yollarda kimseyi rencide etmeyecekleri düşünülmüştür. Hatta gittikleri yerlerdeki insanların evine musallat olmamaları için de her şehirde bir konaklama yeri hazırlanmıştır.¹⁴

Büyük Selçuklu Devleti'nde ise önemli divanların başında posta divanı gelmektedir. Bu divan *peyker* yani piyade *sâîler* (koşucular) ve *perendelerden* kurulmuş süratli haber alma teşkilatıdır.¹⁵ Bu konuyla ilgili olarak Büyük Selçuklu veziri Nizâm'ül-Mülk, *Siyâsetnâme* adlı eserinde, Büyük Selçuklu Devleti'nde süratleriyle tanınmış yaya koşucu peykerin posta hizmetinde bulunduğu bahsetmektedir. Ayrıca, bu dönemde belli başlı yollarda *peyk* bulundurularak 50 fersahlık yerden her haberin gece gündüz alınabileceğini belirtmiştir.¹⁶

Peyk öncesi duruma bakıldığında, haberleşmenin insanlar için hayati bir öneme sahip olduğu tarihin pek çok döneminde görülmektedir. Haberleşmede, haberin güvenli ve seri bir şekilde yerine ulaştırılması düşüncesi, insanları yeni muhabere usulleri geliştirmeye de yöneltmiştir. Nitekim başlangıçtan itibaren ateş kuleleri ve koşucular vasıtasıyla bu ihtiyaca cevap verildiği gibi, güvercinler ve haberci atlılardan da istifade edilmiştir.¹⁷ Osmanlı Devleti dönemine gelindiğinde ise haberleşmenin ilk devirlerde *ulak* sistemi ile yürütüldüğü görülmektedir.¹⁸ Ulaklar, kendilerine tebliğ edilen resmî evrakları hızlı ve güvenli bir şekilde getirip götürme görevini yerine getirmişlerdir. Aynı zamanda özel posta hizmeti veren görevliler de yer almış, bunlara da *sâî* denilmiştir.¹⁹ Özel ve resmî olmak üzere haberleşme sistemini sağlayan bu görevliler haricinde, sarayın mesajlarını uzak mesafelere koşarak iletmekle görevli bazı koşucuların da olduğu görülmektedir. Bunların teşkil ettiği sınıfa da *peyker* adı verilmiştir.²⁰

Osmanlı Haberleşme Teşkilatında “Peyker”

Osmanlı Devleti'nde *peyk* teşkilatının ne zaman oluşturulduğu konusu kesin olarak bilinmemektedir. Sadece Fatih Sultan Mehmed'in *Teşkilât Kanunnâmesi*'nde *peykbaşı* adlı görevliden bahsedilmektedir.²¹ Zira ilgili

¹¹Yamhane; posta istasyonu veya konaklama yeridir. İlhanlıların büyük teşkilatçısı Gazan Han zamanında (1294-1304) “Yam” teşkilatı kurulmuştur. Bkz. Fuad Köprülü, “Lütfi Paşa”, *Türkiyat Mecmuası*, I (1925),136. “Yam-Yamçı” ise Moğol posta teşkilatında postacı anlamına gelmekte olup Çince alınmıştır. “Yam” deyimini, Osmanlı sözlüklerinde ise “Ulakçı atı” biçiminde yorumlanmıştır. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 340, 351, 363.

¹²Yamçı; “ulak, haberci” sözcüğünden gelmektedir.

¹³Bir fersah: ortalama bir yürüyüşle 1 saatte kat edilebilen mesafedir. Üç mil yahut 5.685 metreye denk gelmektedir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 265. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat'ta fersah; *muhtelif mesafelere tekabül eden değerinde bulunan bir uzunluk ölçüsü, üç millik bir mesafe* olarak verilmiştir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 261.

¹⁴Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 264-267.

¹⁵İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1992), 99.

¹⁶Nizâm'ül-Mülk, *Siyâsetnâme*, Haz. M. Altan Köymen, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982), 81 ve 110.

¹⁷Yusuf Halaçoğlu, *XIV.- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 164.

¹⁸M. Hanefi Bostan, “Osmanlı Devleti'nde Yol ve Haberleşme Sistemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. LXXXII, S. 195 (Şubat 1993), 64; Halaçoğlu, *XIV.- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, 165.

¹⁹Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, 420 ve 542.

²⁰Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984), 3-4.

²¹Tarım, “Peyk-Osmanlılar”, 263.

Kanunnâme'de; *sefer-i zafer rehberim vâki oldukta rikâb-ı hümayunuma solakbaşı ve peykbaşı yürüsün*²² denilmiştir. Dolayısıyla bu kanunnâme ibaresi, teşkilatın 15. yüzyıl içerisinde devlet bünyesinde kesin olarak var olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca peyklerin, padişahın yanında bulunmalarının önemine işaret etmekte ve onların Osmanlı devlet teşkilatındaki yerini göstermektedir.

Resim 1. On Yedinci Yüzyılda Peykler²³

²²Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, 774; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 63.

²³*Alay-ı Hümâyun: İsveç Elçisi Ralamb'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri (1657-1658)*, Ed. Karin Adahl, Çev. Ali Özdamar, İstanbul İsveç Araştırma Enstitüsü, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 247.

Peykler, Osmanlı saray teşkilatı içerisinde, sarayın dış kısmında bulunan *bîrun* halkının müteferrik hizmet bölüklerinden birini teşkil etmişlerdir.²⁴ Zira Osmanlı sarayının dış hizmet kısmı olan *bîrûn*, çeşitli hizmet gruplarını barındıran önemli bir alandır. Bu bölümde görev yapan hizmet bölükleri arasında; *peyker*, *şatırlar*, *rikâb solakları*, *alem mehterleri*, *çadır mehterleri*, *sim sakalar*, *matbah-ı âmire aşçıları*, *hassa kiler bölükleri*, *hassa çamaşırcıları* ve *ehl-i hiref* adı verilen sanatkârlar yer almıştır.²⁵

Padişahın maiyeti olarak onun hemen yakınında yer alan *peyker*, kendilerine tebliğ edilen resmî haberi ulaştırma ve istihbarat görevini yerine getirme görevini üstlenmişlerdir. Özellikle padişahın emirlerini gerekli yerlere acil bir şekilde bildirmek başlıca görevleri olmuştur. Yani habercilikte bir tür *acele posta hizmetini* görmüşlerdir.²⁶ Ayrıca Fatih'in *Teşkilât Kanunnâmesi*'nde sefer zamanında *solakbaşı* ile birlikte *peyker* başının da padişahın yakınında bulunması gerektiğinin belirtilmesi²⁷, *peykerin solaklarla* beraber sultanı koruma görevini de üstlendiklerini göstermektedir. Aynı zamanda padişahın atlı gezintilerinde atının önünde koşarak ona refakat etmek, hac kafilisinin dönüşünü padişaha müjdelemek gibi görevleri de olmuştur.²⁸

Peyker ile birlikte padişah maiyetinde yer alan ve genellikle onlarla birlikte anılan *solaklara* da burada kısa değinmekte fayda vardır. Solaklar, aslında Yeniçeri Ocağı'nın 60, 61, 62 ve 63. ortalarından seçilen askerlerdir. Bu ortallardan uzun boylu ve güçlü olanlar, padişahın çevresinde yürümek üzere seçilmişlerdir. *Solakbaşı* ise her biri 100 neferden oluşan dört ortaklık *solakân-ı hâssanın* reisidir.²⁹ Solaklar hem barış zamanlarında hem de harplerde padişahların muhafızı olmuşlar ve Alay-ı Hümâyun'da iki tarafında yer alarak yürümüşlerdir. Padişah tehlike arz eden yerlerden geçeceği zaman, onun bindiği atın dizginini tutmuşlardır. Yüz kişiden ibaret olan bu *solaklar*, başlarına kırmızı çuhadan yapılmış ve üstü on parmak genişliğinde sırma işlenmiş bir külâh giymişler, bunun üzerine bir karış uzunluğunda tüy takmışlardır. Böylece heybetli bir görünüme sahip olmuşlardır.³⁰ Koçi Bey'in de risalesinde belirtildiği üzere *solaklar*, padişahın yakın muhafızları olmuşlar, dört *solakbaşı* komutasındaki 400 kişilik bir birliği teşkil etmişlerdir. Padişahın üzengisi yanında yürüyerek, işlerin durumu hakkında zaman zaman padişah tarafından sorgulanmışlar ve adaletsizlik olup olmadığı konusunda kendilerinden bilgi alınmıştır.³¹ Merasim dışındaki günlerde *solakbaşı*, başlarına beyaz mücevveze sarığı, içlerine entari, bellerine şal kuşak, sırtlarına yeşil ve beyaz benekli kürk, ayrıca kırmızı şalvar ve sarı yemeni giymişlerdir. *Solakbaşı*, padişahın yanında daima bulunurken, diğer solaklar yalnızca merasim günlerinde alaylarda yer almışlar ve normal zamanlarda Yeniçeri Ocağı'ndaki görevlerine dönmüşlerdir. *Rikâb solakları*, padişahın atının yanında yürümekle görevli özel bir grup solaktır. Başlangıçta *özengi ağaları* olarak adlandırılan bu grup, daha sonra *solaklar* ve *peyker* arasından seçilen on iki kişiden oluşmuştur. Merasim günlerinde başlarına kırmızı fes üzerine sırma işlemeli külâh takmışlar, üzerine uzun tüylü ve gümüş saplı süslemeler eklemişlerdir. Kıyafetleri de oldukça zengin detaylara sahip olup, mevsime göre değişiklik göstermiştir.³² Nicolae Jorga, *solakların*, başlarında beyaz ve altın işlemeli külâhları ile dikkat çektiklerini belirtirken, zamanla her yerde hayranlık uyandıran bir görünüm sergilediklerini ifade etmiştir.³³

²⁴ Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984), 3-4.

²⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 62.

²⁶ İbrahim Yıldırım, "Atlı Halkın Yaya Haberci Koşucuları: Peyker ve Performansları", *Anadolu Uygarlıklarında Spor*, Ed. İbrahim Yıldırım, Timur Gültekin, (Ankara: Spor Yayınevi ve Kitabevi, 2012), 192.

²⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Devimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, 774; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 62.

²⁸ Yıldırım, "Atlı Halkın Yaya Haberci Koşucuları: Peyker ve Performansları", 192.

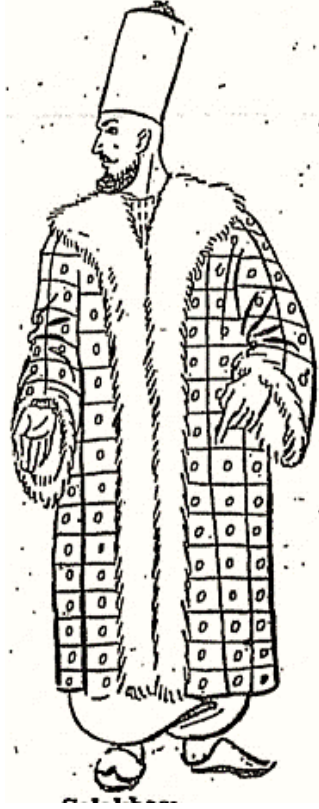
²⁹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 1, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 328. Solak teşkilatının, Yıldırım Bayezid Han zamanında kurulduğu belirtilmektedir. Bkz. İsmet Binark, "XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Osmanlı-Türk Ordusuna Ait Askeri Kıyafet ve Unvanlar", *Türk Kültürü*, S. 70 (1968), C. VI, 750.

³⁰ Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, 21.

³¹ Koçi Bey Risalesi, Sadeleştiren Zuhuri Danışman, *Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 110-111.

³² Emin Cenkmén, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1948), 199-200.

³³ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Çev. Nilüfer Epçeli, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), 376.

Resim 2. Hassa Solak Başı³⁴

Peykler de tören bölüğü ve padişahın maiyeti olarak görev yaptıklarında gösterişli bir görüntü sergilemişlerdir. Zira İstanbul'un fethinden sonra Roma İmparatorluğu'na mahsus bazı âdetlere uyulduğu görülmektedir. Saray merasim ve adabı, sorguçlular, başlarına gümüş külah giyen *peyker* ve tantanalı alaylar bundan sonra başlamıştır.³⁵ Merasimlerde *peykerin* giyim kuşamına dair ilk göze çarpan unsur ise şüphesiz gösterişli külahları olmuştur. Bu külahlar ince altın yaldızlarla bezenmiş olup uzun ve sivri bir özelliğe sahiptir.³⁶ Bu külahlar, altın yaldızlar ve değerli taşlarla süslenmiş olup tepesinde nadir rastlanan tüylerle süslü renkli sorguçlar yer almıştır. Bunlar da gösterişli bir hava katmıştır.³⁷

Padişah alaylarında padişahın önünde ve yanında *solaklar* yer almış, onların önünde de *peyker* yürümüştür.³⁸ *Peyker*, süslü elbiseleri ve sorguçları ile alayın en önünde yürümüştür, göz alıcı bir görünüme sahip olmuşlardır. *Peykbaşı* önderliğinde en önde yer almışlardır.³⁹ *Peykbaşı* da *solakağası* ile birlikte padişahın rikâbında bulunmuştur.⁴⁰ Ayrıca, *şatırlar* da törenlerde saltanat kortejinde yer almışlar ve gösterişli kıyafetleri, altın yaldızlı miğferleri ile dikkat çekmişlerdir.⁴¹

Peykerin yer aldığı önemli merasimlerden birisi olan sefer alayları, birtakım özel kurallara göre düzenlenmiş ve görkemli bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Nitekim sefer alayı halkın tezahüratları içinde kentten çıkarken,

³⁴Cenkmen, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*, 199.

³⁵Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, 20.

³⁶Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri*, 539.

³⁷Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, (İstanbul: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969), 209.

³⁸Tarım, "Peyk-Osmanlılar", 263.

³⁹*Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. VIII, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995), 360.

⁴⁰Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, 20.

⁴¹*Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 415.

sadrazam ve şeyhülislam yan yana, vezirler, nişancı, kazasker ve defterdarla birlikte yürümüş, tümünün de yanlarında at kılından tuğlar bulunmuştur. Onların arkasından saray muhafızlarının kumandanları, çaşni-girbaşı, divan ileri gelenleri ve müteferrika subayları ilerlemiştir. Şehzadelerden biri de babasına seferde eşlik ediyorsa, solaklarla birlikte padişahın önünde sancak-ı şerifi taşıyan arabanın arkasından yürümüştür. Padişahın arkasından, rütbelerini gösteren altın şeritli kırmızı kadife başlıklar giymiş silâhdar ve çuhadar gelmiştir. Padişahın yanında görkemli tören giysileri içinde *solaklar*, önlerinde de *peyker* ilerlemiştir. Vezirler, genellikle kallavi kavuklar ve kürklü kaftanlar giymiş, ama padişah zırh kuşanmışsa onlar da öyle yapmıştır. Bu uzun ve baş döndürücü tören alayı, eğer ordu Rumeli yönünde batıya gidiyorsa Davutpaşa'da, doğuya gidiyorsa Üsküdar ya da Maltepe'de konaklamıştır.⁴²

Resim 3. IV. Mehmed'in Alay-ı Hümayûnu⁴³

Padişah alaylarına dair bilgi veren tarihçiler ve seyyahlar, merasim anındaki yürüyüş düzenini, padişahın maiyetinde yer alan görevlileri detaylı bir şekilde işlerken, özellikle gösterişli kıyafetleri ile dikkat çeken görevlilerden hayranlıkla söz etmişlerdir. Örneğin Selanikî, III. Mehmed'in alayla gidişini tasvir ederken, "Kırk nefer altın taçlı ve sorguçlu, şâtır, *peyker* ve *peykerbaşı* murassa'tirkeş ve mücevher taç ile idi"⁴⁴ diyerek alayın bu gösterişli bölüğüne dikkat çekmiştir. Nitekim *Alay-ı Hümayûn* tasvirleri içinde en gösterişli olanlardan

⁴²17. yüzyılda İsveç Büyükelçisi Claes Ralamb'ın Yaptırdığı Tablolarla Avcı Mehmed'in Alay-ı Hümayunu, Sergi kataloğu, (İstanbul: Pera Müzesi Yayını 12, 2006,) 41-42.

⁴³Resim üzerindeki numaraların açıklaması:

- 1) Padişahın ulaklarına *peyker* denir.
- 2) Açı yöneten kişiye zağarcı denir.
- 3) *Peyker*lerin en büyük zabıtine *peykerbaşı* denir.
- 4) Okçulara *solak* denir.
- 5) Padişah.
- 6) Okçuların başına *solakbaşı* denir.
- 7) *Solakbaşı*ların "teğmenine" *solaklar ağası* denir.
- 8) Padişahı koruyan görevliye *silâhtar ağa* denir.
- 9) Padişahın hizmetindeki görevliye *çuhadar* denir.
- 10) Padişahın hizmetindeki atlı görevliye "rikch (...) tar" (*rikabdar*) denir.

Bkz. 17. yüzyılda İsveç Büyükelçisi Claes Ralamb'ın Yaptırdığı Tablolarla Avcı Mehmed'in Alay-ı Hümayunu, Sergi kataloğu, s. 84-85.

⁴⁴Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, C. II, Haz. Mehmet İpsirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 612.

birisi III. Mehmed dönemine aittir. Eğri Seferi'nden dönüşünde İstanbul'a girişinin tasvir edildiği minyatürde padişah III. Mehmed, *çift sorguçlu selimi başlığı, kısa sefer kaftanı ve çintemani*⁴⁵ desenli *çakşırı ile alayın ortasında iyi bir şekilde donanmış bir at üzerinde* görülmektedir. Arkasında silahdarı, çukadarı ve rikabdarı yer almaktadır. Yan tarafında ise yaya olarak iki *solak* yürümektedir. Yazılı kaynaklarda tarif edildiği üzere önünde bir tabur *solak* yer alırken, onların önünde de *peyklar* yaya olarak bulunmuşlardır.⁴⁶

Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph Von Hammer, padişah alayını tarif ederken, "sultanın çevresini *peyklar* ve *solaklar* sararken, *peyklar* parlak miğferleriyle, *solaklar* ise gösterişli kuştüyü sorguçlarıyla dikkat çekmişlerdir"⁴⁷ demiştir. Hammer, 1799'da İstanbul'daki Avusturya elçiliğinde görevlendirilmesi ile Osmanlı Devleti'ni ve dolayısıyla Türk topraklarını ve kültürünü yakından tanıma fırsatı elde etmiştir. Bu süreçte yazdığı İstanbul günlüklerinde I. Ahmed Camii'ne giden Sultan III. Selim'in alayına yer vermiştir. Sarayın memurlarının, Babıâli vükelalarının ve hadım ağalarının, sultanın refakatindekilerin, özel korumaların ve yeniçerilerin görüntüsünden etkilenmiştir. Geçiş esnasındaki düzene dair verdiği bilgilere göre; "Sultanın muhafızları, *solaklar* ve kemankeşler ki *solakların* her biri altın miğfer, kemankeşler ise ok ve yayı taşımışlardır. Madenî başlıklarının önlerinde ve arkasında devasa sorguçlar dalgalanan Yeniçeri ağaları sultanın atının etrafını çevirmişler ve sorguçları ile sultanın çehresini perdelemişlerdir."⁴⁸

Yazar, gazeteci ve tarihçi kimliğiyle tanınan Ahmet Rasim, *peyklere*, merasimlerde öne çıkan yaya haberci sınıfı olarak tarif ederken onların gösterişli kıyafetlerine dair de şu bilgileri aktarmıştır:

Peykler, başlarına, gümüşten yapılmış, bir buçuk karış uzunluğunda yaldızlı bir tas giyerlerdi. Bu tasın önünde, gümüşten yapılmış bir zıvanaya yerleştirilmiş yeşil bir tüy bulunurdu. Kıyafetleri de oldukça gösterişliydi: arkalarında etekleri saçaklı kaftan, altında kumaş entari, ayaklarında mavi çakşır ve sarı mest, boyunlarında gümüş işlemeli bir bende, bellerinde ise yuvarlak paftalı gümüş kemer bulunurdu.⁴⁹

Padişahın yakınında bulunan *peykların*, bu mevkiye yakışır bir tarzda giydikleri gösterişli ve süslü kıyafetlerini 15. ve 16. yüzyıllara ait minyatürlerde görmek mümkündür. Nitekim, padişah alayı içerisinde, bir tören kıtası şeklinde tasvir edilmişlerdir.⁵⁰

⁴⁵Çin sanatından Türk sanatına stilize edilerek alınmış bir süsleme motifidir. Aynı zamanda çintemani; güç, kudret, servet veya gönül gözü anlamlarına gelmektedir.

⁴⁶Zeynep Tarım Ertuğ, "Minyatürler ve Tarihi Belge Özellikleri", *Osmanlı*, C. XI, Yeni Türkiye Yayınları, (1999), 182-183.

⁴⁷Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. XVI, Hazırlayanlar: Mümin Çevik-Erol Kılıç, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1984), 7-8.

⁴⁸Joseph Von Hammer Purgstall, *İstanbul Günleri, Bir Tarihçinin Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, Çev. Ömer Faruk Demirkan, İstanbul: Kronik Yayınları, 2023), 171-172.

⁴⁹Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, C. I, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2000), 421- 422.

⁵⁰Tarım, "Peyk-Osmanlılar", 263.

Resim 4. III. Selim'in Bayram Alayında Peykler (önde baltalı olanlar)⁵¹

Acele posta ulaştırma hizmetini icra eden *peyker*, bu görevleri dolayısıyla ince ve çevik bir fizikî yapıya sahip olmuşlardır. Görevleri gereği iyi koşabilmek için de sürekli idman yapmışlardır. Nitekim çavuşların atla gide-
mediği mesafeyi onlar yaya kat etmişler ve saatlerce koşabilmişlerdir. Örneğin İstanbul ile Edirne arasındaki
mesafeyi iki gün içinde koşarak tamamladıkları ve aynı sürede geri döndükleri de Osmanlı kayıtları arasında
yer almaktadır.⁵² Esasen küçük yaştan bu terbiye ile yetiştirildikleri için çeviklikleri dillere destan olmuştur.⁵³
Padişah emirlerini büyük bir hızla, durmaksızın ulaştıran *peyker*, koşarken ağızlarına nefeslerini düzenle-
mek amacıyla küçük, delikli bir nesne veya bilye yerleştirmişlerdir. Koşarken kemerlerine veya diz bağlarına
taktıkları küçük çingiraklarla (zillerle) ilerlemişlerdir.⁵⁴ *Peyker*, belinde fil dişi saplı bir hançer taşımışlar ve
sağ ellerinde küçük bir balta (nacak), sol ellerinde ise şeker ve şekerleme dolu bir mendil bulundurmışlardır.
Koşarken bu şekerleri ağızlarına atarak susuzluklarını gidermişlerdir.⁵⁵ *Peyklerden* terfi edenler ise, kapıkulu
süvarisi olma hakkına sahip olmuştur.⁵⁶

⁵¹ Fransız ressam ve mimar *Louis François Cassas* (1756-1827), Osmanlı sarayındaki Fransız elçisi Kont Marie Gabriel August de Choiseul-Gouffier'in maiyetinde yer almıştır. III. Selim alayını gösteren tablosu için bkz. *Louis François Cassas* (Bertrand Müzesi, Châteauroux), https://www.larousse.fr/encyclopedie/images/Louis_Fran%C3%A7ois_Cassas_procession_de_Selim_III/1006881, Erişim: 20.09.2024.

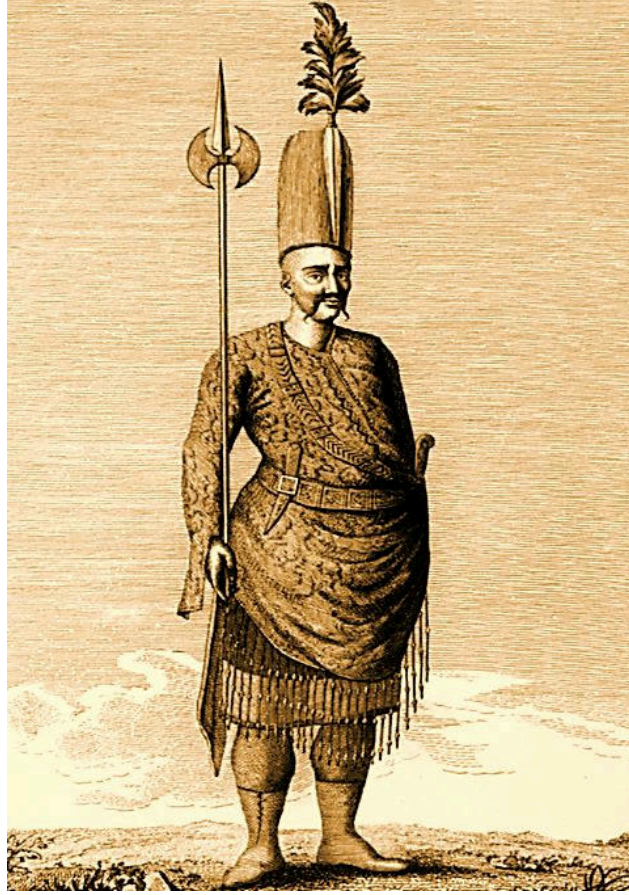
⁵² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 440; Tarım, "Peyk-Osmanlılar", 264.

⁵³ Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, 20.

⁵⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 440.

⁵⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 440-441.

⁵⁶ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986), 280.

Resim 5. On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Gravürde Tasvir Edilen Peyk⁵⁷

Peykler, Alay-ı Hümâyun, Bayram Alayı, Şehzade Alayı, Cuma Alayı, Surre Alayı gibi geçit alaylarında mutlaka yer alırlarken, bu alaylar sadece halk tarafından değil ülkeyi gezmeye gelmiş ya da ülkede yaşayan yabancılar tarafından da seyredilmiştir. Zira bu konuyla ilgili olarak *Ortaylı*, *Kılıç Alayı*, *Cuma Selamlığı* gibi merasimlerde Enderunluların, fizikî heybetleri dışında kılık-kıyafetlerinin ve özellikle *peyk* denen refakatçilerin sorguçlarının, sadece etraftaki halkı değil, başkente gelen ecnebileri bile etkilediğini belirtmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla bu alaylar, *Osmanlı dünyasının görüntüsünü yansıtan birer uluslararası ayna işlevi görmüştür*. Nitekim alayların düzenlenmesine bunca önem verilmesinin gerekçelerinden biri de bu olmuştur. Yeni bir padişahın tahta çıkışından sonra yapılan kılıç alayı, padişahın her cuma camiye gidişi için yapılan alay, padişahın ordusunun başında savaşa giderken düzenlenen sefer alayı, padişahın kızları ve kız kardeşlerinin düğünleri için düzenlenen düğün alayı, hanedandan bir çocuğun doğumunda yapılan beşik alayı ve bu türden başka birçok tören, önemli olayları halka ve dünyaya duyurmuş, devletin ihtişamını ve kudretini sergilemesi için devamlı fırsat yaratmıştır.⁵⁹ Örneğin padişahlar, her cuma günü uygun gördükleri bir camide cuma namazı kılmışlardır. On yedinci yüzyılın ortalarına kadar bu çıkışlar, bayram namazı gibi ihtişamlı bir şekilde yapılmıştır. Fakat IV. Mehmed'in küçük yaşta tahta çıkması ve İstanbul'daki kargaşalar nedeniyle bu âdet terkedilmiştir. Bundan sonraki cuma alayları, padişahın bir kısım saray erkânı ve askerî görevliler eşliğinde, yeniçeriler tarafından korunan bir yol üzerinden gerçekleştirilmiştir. Caminin girişinde padişahı yeniçeri ağası ve cami mütevellisi

⁵⁷Mouradgée, d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman : divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation mahométane; l'autre, l'histoire de l'Empire ottoman*, III, IV. (Paris: de l'imprimerie de Monsieur, 1791),146.

⁵⁸İlber Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2008), 57-58.

⁵⁹Nurhan Atasoy, "Osmanlı İstanbul'unda Alay ve Teşrifat", *17. yüzyılda İsveç Büyükelçisi Claes Ralamb'ın Yaptırdığı Tablolarla Avcı Mehmed'in Alay-ı Hümâyunu*, Sergi kataloğu, (İstanbul: Pera Müzesi Yayını 12, 2006), 40.

karşılamiştir. Padişahın camiye girişi sırasında, yeniçeri ağası hükümdarın çizmelerini çıkarmış ve ilk kez bu görevi yerine getiren ağaya elmas işlemeli bir hançer hediye edilmiştir. Padişah, ardından silahdarı ve yeniçeri ağası tarafından namaz kılacağı *Mahfel-i Hümayun*'a götürülmüştür.⁶⁰ Aynı şekilde şehzadeler de divan-ı hümayun üyeleri ve padişah maiyeti gibi bir divan heyeti ile birlikte lalaları, kapı halkı, solak ve *peyker* gibi görevliler eşliğinde hareket etmişlerdir.⁶¹ Koçi Bey'e göre de *peyker*, cuma ve bayram namazları ile padişahların seferlere çıkışlarında, saltanat alayının önünde yürüyüp süs makamında bulunmuşlardır.⁶²

Resim 6. Silahdar Ağa, Peyk ve Solak (Ressam Brindesi)⁶³

Giovanni Battista Casti (1724-1803), 18. yüzyılda Osmanlı ülkesini ziyaret etme fırsatı bulmuş ve Padişahı bir kere muhteşem korteji eşliğinde Ayasofya'ya namaz kılmaya giderken görme şansını elde etmiştir. Padişahın ve maiyetinin bindiği harikulade atları, bu atların gösterişli koşum takımlarını, Sultan'ı tamamen çevreleyen çorbacıların kuş tüylerinden yapılmış ihtişamlı başlıklarını, yoluna çıkan insanları geriye doğru iten Sultan'ın yakın korumaları yeniçeriler ve kendisini takip eden saray erkânının kıyafetlerini görünce etkilenmiş ve tüm bunların oldukça etkileyici bir görüntü oluşturduğunu belirtmiştir.⁶⁴

⁶⁰Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 65.

⁶¹Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 123.

⁶²Koçi Bey *Risalesi*, s. 110-111.

⁶³Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, 62.

⁶⁴Giovanni Battista Casti, *Bir İstanbul Seyahati 1788*, Çev. Akif Tunç, (İstanbul: Cinius Yayınları, 2019), 42.

Resim 7. Cuma Selamlığı (Melling, Antoine Ignace)⁶⁵

Peyklerin bağlı oldukları kuruluşa *Peykân-ı Hâssa*⁶⁶ veya *Peykhâne-i Hassa Ocağı* denilmiştir. *Peykhâne* adı verilen kışlaları, Sultanahmet Camii civarında yer almıştır.⁶⁷ *Peykler* yeniçeri askeri gibi üç ayda bir maaş (ulûfe) almışlardır. Başlarında bulunan en yüksek rütbeli görevliye *peykbaşı* veya *ser-peykân-ı hâssa* denilmiştir. Ondan sonraki rütbeliler *başmüjdecî*, *peyker kethüdâsı* ve *ikinci müjdecî* olarak sıralanmıştır. *Müjdeciler*, hacı kfilesinin dönüşünü beklemiş ve *müjdecibaşı*, Şerif'in mektubunu taşıyarak İstanbul'a dönmüştür. *Müjdecibaşı*, *Surre-i Hümâyün* ve hacı kfilesinin Mekke'ye ulaştığını ve bu konuda Mekke Şerifi ve Şam valisinden gelen mektupları sadrazama iletmiştir. Müjde haberini getirdiğinde kendisine hil'at giydirilmiştir. *Müjdecibaşılık* makamı boşaldığında, *peykân-ı hassa* içerisinde uygun bir kişi bu göreve getirilmiştir. *Mevlid-i Nebî* münasebetiyle *peyklere* beş yüz kuruş tahsis edilmiştir. Vezirler, beylerbeyiler ve defterdarlar mansıp aldıklarında *peyk ocağına* bahşiş verilmesi de bir gelenek halini almıştır.⁶⁸ Her yıl en kıdemli *peyk*, *müjdecibaşı* olarak seçilmiştir.⁶⁹

Padişahlar, merasim ve alaylarda dışarı çıktıkları zaman maiyetlerinde 30 *peyk*, özel gezintilerinde ise 12 *peyk* bulunmuştur. On altıncı yüzyılda *peykerin* sayısının 40 ile 100 arasında değiştiği, 18. yüzyılda ise bu sayının 150 kadar olduğu belirtilmektedir.⁷⁰ Nitekim Ali Seydi Bey de *peykerin* başlangıçta 40 kadar iken sonraları 150'ye kadar çıkarıldığını belirtmiştir.⁷¹

Hassa peykleri neferlerinin kullandıkları *kuşak*, *hançer*, *teber* ve *sorguçların* düzenli olarak tamir edildiği, yenilendiği⁷² arşiv kayıtlarından tespit edilmektedir. Nitekim bir arşiv kaydında, *hassa peyk* neferlerinin kullandıkları *tas*, *sorguç*, *gadara* ve sair malzemenin üç senede bir Darphane Emîni nezaretinde tamir edildiği, yenilendiği belirtilmiştir.⁷³ Ayrıca *hassa peykleri* neferlerinin, bayramlık, baharlık, kışlık gibi elbise düzenlerinin de olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda yapılan işlemlerde ortaya çıkan meblağ da hesaplan-

⁶⁵17. yüzyılda İsveç Büyükelçisi Claes Ralamb'ın Yaptırdığı Tablolarla Avcı Mehmed'in Alay-ı Hümayunu, 42.

⁶⁶*Peykân-ı Hassa Ocağı* adı verilen ocağı farklı yönleriyle ortaya koyan çalışma için bkz. Zeynel Özlü, "Osmanlılarda Haberleşme ve Tören Ocağı: *Peykân-ı Hassa*", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 65 (Nisan 2013), 135-168.

⁶⁷Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 443; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 1, 328.

⁶⁸Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 442-443; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, 775.

⁶⁹Parmaksızoğlu, "Peyk", 507.

⁷⁰Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 442; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, 775.

⁷¹Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, 20.

⁷²BOA, C.DRB., 65/3259, 6 Ramazan 1260/19 Eylül 1844.

⁷³BOA, C.SM., 61/3072, 18 Zilkade 1217/12 Mart 1803.

mış ve tahsil edilmiştir.⁷⁴ Yapılan bu tahsilat ile ilgili olarak bir arşiv kaydında, *hassa peykleri* neferlerinin bayramlık elbiseleri masrafı 1227 kuruş olarak hesaplanmış ve bu masrafın, birliğin ocaklığı olduğu belirtilen İstanbul Tütün Gümrüğü malından tahsili belirtilmiştir.⁷⁵

1829 yılında, *peyk, solak* ve *bostancı hasekileri* teşkilatı kaldırılarak yeni bir düzenleme yapıldığı görülmektedir.⁷⁶ Nitekim 3 Mayıs 1829 tarihli arşiv kaydında, *Rikâb-ı Hümâyûn*'da merasim birliği olarak yer alan *solak, peyk* ve *bostancı hasekilerinin* tamamen görevlerinden lağvedildiği ve bundan sonra ilgili görevlilerin *Rikâb-ı Hümâyûn Hademesi* olarak anılmasının irade olunduğu⁷⁷ belirtilmiştir. Dolayısıyla yeni düzenlemeyle, becerikli ve yeteneklilerinden oluşan *Hademe-i Rikâb-ı Hümâyûn-u Hassa* adı ile yeni bir kuruluş teşkil edilmiştir.⁷⁸

Resim 8. François Dubois'ın Yağlı Boya Resminde Sultan II. Mahmud, Muzika-i Hümâyûn Eşliğinde Cuma Selamlığı İçin Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyûn'dan Çıkarken⁷⁹

⁷⁴Hassa peykleri neferlerinin bayramlık elbise bedelleri için bkz. BOA, C.SM., 64/3204, 14 Şaban 1202/20 Mayıs 1788. 25 nefer hassa peyklerinin baharlık elbise bedelleri tahsiline dair bkz. BOA, C.SM., 65/3285, 2 Zilkade 1216/6 Mart 1802. 24 nefer hassa peyklerinin kışlık elbise bedelleri için bkz. BOA, C.SM., 164/8236, 9 Rebiülevvel 1173/31 Ekim 1759.

⁷⁵BOA, C.SM. 163/8195, 15 Receb 1220/9 Ekim 1805.

⁷⁶Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, 442; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, 775.

⁷⁷BOA, C.SM., 65/3264, 28 Şevval 1244/3 Mayıs 1829.

⁷⁸Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, 20; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül-Vukuât: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. III-IV, Sadeleştiren, Notlar ve Açıklamaları Ekleyen: Neşet Çağatay, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980) 331.

⁷⁹İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Osmanlı Saraylarının Geçirdiği Değişim", *Millî Saraylar: Kültür-Sanat-Tarih Dergisi*, S. 1, (İstanbul 1999), 18.

Osmanlı haberleşme teşkilatı içerisinde yetenekleri ile öne çıkan *peyklere*, dönemin edebi metinlerinde de yer verilmiştir. Nitekim klasik dönem şairleri, şiirlerinde *peykların* vasıflarına, sorumluluklarına dair edebi yolla atıfta bulunmuşlardır. *Peykların* özellikleri üzerinden birtakım benzetmelere yer vermişlerdir. Örneğin sevgilinin mahallesinden esen sabah rüzgârının aşığı haber getiren bir postacı olduğu vurgulanırken, buradaki postacı, *peyk* ile tabir edilmiştir. Ahmedî Dîvânı'nda yer alan; "Hükmün ile her nefes olur revân *peyk*-i şimâl" beyiti, *peykların* sultanın emri altında görevlerini yerine getirdikleri ve âdeta rüzgâr gibi hareket ettikleri belirtilmiştir. Yine Tâcîzâde Câfer Çelebi Dîvânı'ndaki, "*Peyk*-i nesîm-i subh irişüp çın seher devân" beyitinde *peykların* hızlı ve ayağına çabuk oluşlarına atıfta bulunulmuştur.⁸⁰

Peyk Sınıfına Dair Yabancı Seyyahların Gözlemleri

Yabancı Seyyahlar ve Eserleri

Seyahat kelimesi, "seyh" kökünden türetilmiş olup "yürüme, gitme, insanların arasını bozma, ortalıkta dolaşma, kendini ibadete vererek yeryüzünde gezip dolaşma" anlamlarını taşımaktadır. "Seyh" kelimesi ise "suyun yeryüzünde sürekli akması" anlamına gelmektedir.⁸¹ Başka bir deyişle seyahat, "şehirden şehre, ülkeden ülkeye yapılan yolculuk, uzak yerlere yapılan gezidir."⁸² Seyyah ise, yeryüzünde suyun aktığı gibi gezip dolaşan kimsedir.⁸³ Başka bir tanımla, "seyahat eden, uzak ülkeleri gezip dolaşan kimse, gezgindir."⁸⁴

Seyyahların kaleme aldıkları eserleri olan seyahatnamenin kelime kökenine baktığımızda Arapçada "gezmek, gezi" anlamına gelen *seyahat* kelimesiyle Farsça *name* (risale, mektup) kelimesinin birleşmesiyle *seyahat-name* olarak ortaya çıkmıştır. Bu terim, "gezi mektubu, gezi eseri" anlamını taşımaktadır. Fars edebiyatında bu metinlere *sefer-name* denilirken, Arap edebiyatında *rihle* kelimesi, "seyahat" ve "seyahatname" kelimelerinin yerine kullanılmıştır.⁸⁵ Başka bir tanımla *seyahatname*, *bir seyyahın gezileri sırasında tuttuğu notları ve seyahat hatıralarını topladığı kitabıdır*.⁸⁶

Seyyahlar, gezi boyunca engin bir merak duygusu ile gezmişler ve çeşitli notlar almışlardır. Onlar için seyahat etmek başlı başına bir amaç olmuştur. Seyyahlar için, seyahatin bütün tehlike ve zorluklarını göze alıp yola koyulmanın birden çok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenler arasında, bazen merak, bazen macera, bazen de keşif duygusu yer almıştır.⁸⁷

Tarih boyunca seyyahların, mesleki konumunu kullanarak bir şeyler görmek, duymak ve öğrenmek uğruna bütün kapıları ve imkânları zorlayan meraklı ve ilgili karakter özelliklerine sahip oldukları görülmektedir. Hatta bazı seyyahlar için "geziye çıkmak yaşamaktır. İşte o zaman yaşam canlanmakta, zenginleşmekte ve insan bir pelikan gibi kendi kanıyla değil doğayla beslenmektedir."⁸⁸ Dolayısıyla böyle bir maceralı yolculuğa çıkan seyyahlar, şahsi gözlemlerini ve bizzat yaşadıklarını aktarmakla birlikte, kaynaklardan okuduklarını, ikinci ve üçüncü kişilerden duyduklarını ve öğrendiklerini de kayda almayı ihmal etmemişlerdir. Dolayısıyla farklı dönemlerde Osmanlı başkentini ziyaret eden seyyahlar ve onların eserleri bizim için önemlidir.

⁸⁰Klasik Türk şiirinde *peyklar* için bkz. Gülçin Tanrıbuyurdu-Hicran Tandoğan, "Osmanlı'nın Cesur Yürek Yalın Ayak Habercileri Yahut Klasik Türk Şiirinde "Peyk", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 4, 2, (Ağustos 2021), 465-484.

⁸¹Hava Baştuğ, "Sosyal Bilgilerde Seyahatnamelerin yeri ve Seyyahların Gözüyle Nevşehir", (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 20.

⁸²Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1096.

⁸³Baştuğ, "Sosyal Bilgilerde Seyahatnamelerin yeri ve Seyyahların Gözüyle Nevşehir", 20.

⁸⁴Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1097.

⁸⁵Hüseyin Yazıcı, "Seyahatname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 9.

⁸⁶Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 1096.

⁸⁷İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo- kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yer ve Önemi", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, (2012), 103.

⁸⁸Knut Hamsun ve Hans Christian Andersen, *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah*, Çev. Banu Gürsaler-Syvertsen, (İstanbul: YKY Yayınları, 2024), 83.

Payitahtın gündelik hayatı, saraya yapılan ziyaretler, Babiâli'deki gelişmeler, devlet görevlileri, matbuat, yangınlar, savaşlar ve çatışmalar, salgın hastalıklar, azınlıklar, cemiyetler, ticari faaliyetler, imparatorluğun Balkanlar, Anadolu ve Arap coğrafyası ve onlarca başka konuya ilgi duyan her okur ve araştırmacı, dışardan bir bakış açısıyla önemli bilgilere, gözlemlere, analizlere ve ayrıntılara erişebilmektedirler.

Seyyah, yaşadığı dönem aracılığıyla tanıklık ettiği toplum ile günümüzün okurları arasında bir köprü vazifesi görmekte, tabir-i caizse o dönemin yansıtıcısı görevini yerine getirmektedir. Bu yansıtıcı ekranı tümüyle yok saymak mümkün değildir. Dolayısıyla, insanlık tarihinin belli bir zaman dilimine tanıklık etme işlevini yerine getiren seyyahların eserlerinin bir kritiğe tâbi tutularak incelenmesi önem arz etmektedir.⁸⁹

Akyıldız'ın da deyimiyle, tarihçi, bir ressam gibi hareket etmekte ve bir resim ortaya koymaktadır. Bu resmin hatlarını ve renklerini meydana çıkarabilecek herhangi bir veri kullanılabilmektedir. Bu bir şiir, bir edebi metin, bir giysi, bir arşiv vesikası, bir hatıratındaki birkaç bilgi kııntısı vs. olabilir. Resmi netleştiren bu verilerin hepsi de kabul edilebilmektedir. Fakat burada önemli olan husus, mutlaka bir kritiğe tâbi tutulmasıdır.⁹⁰ Nitekim bir kritiğe tâbi tutmak şartıyla kaynakların kullanımı daha sağlıklı ve daha doğru olmaktadır. Bu şiardan hareketle çalışmada gözlemlerinden istifade edilen seyyahların eserleri de bir kritikten geçirilerek değerlendirilmeye tâbi tutulmuştur.

Yabancı Seyyahların Gözünden “Peykler”

Yabancı seyyahlar, Osmanlı coğrafyasına yapmış oldukları ziyaretleri esnasında pek çok konuya temas etmişlerdir. Osmanlıların siyasi, sosyal, idari, ekonomik, kültürel hayatına dair edindikleri bilgileri, eserlerinde işlemişler ve kendi ülkeleriyle paylaşmışlardır. Eserlerinin farklı dillere aktarılmasıyla da daha geniş okur kitlelerine ulaşımlardır. Onların paylaştıkları bilgiler, bilinen konular olduğu kadar bazen de fazla bilinmeyen, üzerinde az durulmuş, diğer kaynaklarda az işlenmiş veya hiç işlenmemiş konular olabilmektedir. Buna, sokak hayvanlarına karşı Osmanlıların tutumu ve bu hayvanları besleyen bir meslek grubu olan “Mancacılar”a dair paylaşmış oldukları bilgiler örnek verilebilir.⁹¹ Benzer bir şekilde *peyker* üzerine de önemli bilgiler paylaşmışlardır. Her ne kadar arşiv belgelerinden, diğer bazı çağdaş kaynaklardan bu konu hakkında bilgi elde edilse de seyyahların paylaşmış olduğu daha detaylı bilgiler de söz konusudur. Zira bu başlık altında elde edilen verilerin ortaya konulmasına çalışılacaktır.

On beşinci yüzyılda İstanbul'da bulunan Giovanni Maria Angiolello⁹², on yıldan fazla İstanbul'da kalarak şehrin Osmanlıların eline geçmesinden sonraki durumunu anlatan ilk yabancı olmuştur. Fatih döneminin bizzat görgü tanığı olan yazarın, sarayın iç yüzünü, taht kavgalarını, kanlı savaşları, devlet teşkilatını ve ordu sistemini anlatması, kaleme aldığı eserini vazgeçilmez kılmaktadır. Angiolello, Osmanlı Devleti'nde yaşadığı zamanlarda imparatorlukla ilgili çok değerli notlar yazmıştır. Bu notlar içerisinde ulaklar hakkında bilgi verirken, aynı zamanda *peyker*lerden bahsetmiş ve bunların hayatının sürekli bir yerden bir yere yürüyüp haber iletmekle geçtiğini, su ihtiyacı duymamak için bir çeşit şurup içtiklerini, durmadan yürüyebilmek için olağanüstü çalışmalar yaptıklarını ve hiç durmadan dört gün boyunca yürüyebildiklerini aktarmıştır:

⁸⁹Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 10.

⁹⁰Ali Akyıldız, *Yapay Tarih Esirleri*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 120.

⁹¹Metin Menekşe, “Osmanlı Medeniyetinde Hayvan Sevgisinin Mesleğe Dönüşümü: Mancacılık”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, (2022), 84-101.

⁹²Giovanni Maria Angiolello, 1450'li yılların başında Vicenzada doğmuştur. Bolognadan Vicenza'ya göç eden bir aileden gelmiştir. 1468'de ağabeyiyle beraber, o dönem önemli bir Venedik üssü olan Eğriboz'a, burayı Türklere karşı korumak için gitmiştir. Ancak 1470'te Fatih Eğriboz'u alırken ağabeyi ölmüş, kendi de Türklere esir düşmüştür. Angiolello, Fatih'in ortanca oğlu Şehzade Mustafa'nın hizmetine verilmiştir. Şehzade Mustafa'yla birlikte Otlukbeli Seferi'ne katılmıştır. 1474'te şehzadenin ölümü üzerine Fatih'in sarayına alınmıştır. Burada hazinedarlığa kadar yükselmiştir. Fatih'in bazı seferlerine de katılan Angiolello, Fatih'in ölümünden sonra tahta geçen İkinci Bayezid'e de hizmet etmiştir. Ancak bu dönemde Akkoyunlu sarayına gönderildiği görevden dönmeyerek kaçmıştır. 1483'te memleketi olan Vicenza'dadır. Türkçeye çevrilen eseri için bkz. Giovanni Maria Angiolello, *Sultan Fatih'in Sarayında Bir Esir Giovanni Maria Angiolello Gözünden Türk Tarihi*, (İstanbul: Profil Kitap, 2022).

Bir de peykler adı verilen, haberleri yaya olarak ileten ulaklar grubu vardı. Bu takımın başındaki kişinin günlük ücreti 25 gümüş akçe idi ve kendisine ayrıca birçok hediye verilirdi. Bu kişi hariç bu görevde yaklaşık 20 kişi daha vardı. Onların günlük ücreti de 10 gümüş akçeydi. Hepsinin yanında bir çırak bulunurdu. Bu ulakların hayatı sürekli bir yerden bir yere yürüyüp haber iletmekle geçiyordu. Su ihtiyacı duymamak için bir çeşit şurup içerlerdi. Durmadan yürüyebilmek için olağanüstü çalışmalar yaparlardı. Görmeyenin buna inanması mümkün değildi. Hiç durmadan 4 gün boyunca yürüyebilirlerdi. Dinlenecekleri zaman ayaklarını yüksek bir şeyin üzerine koyarlardı. Ayrıca geceleri kalkıp egzersiz yapmak için yürürlerdi.⁹³

Peyklere ilk dikkat çekenlerden birisi de Giovan Antonio Menavino olmuştur. Menavino, Sultan II. Bâyezid döneminde 1501 yılında İstanbul'a gelip, 10 yıl boyunca Enderun'da eğitim görmüştür. *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme* adlı eserinde Türklerin toplumsal hayatına (s. 13-41), dinî yaşayış ve ritüellerine (s. 41-68) ve askerî nizamına (s. 90-115) dair detaylı bilgiler aktarmıştır.⁹⁴ Eserinin askerî nizamına (s. 90-115) dair olan kısmında *peyklerin* donanımı, kıyafetleri, koşu mesafeleri ve diğer performansları üzerinde durmuştur. Menavino, *peykleri*, seyislere benzer şekilde maaşları günde on sekiz akçe olan yüz İranlı olarak tarif etmiş ve devamında onlara dair şu bilgileri paylaşmıştır:

Peykler, ayaklarında çorap ve pabuç olmadan Sultan'ın atının önünde yürümektedirler. Rahiplerinki gibi dar ve uzun, arkadan dizlerine kadar önden kalçalarına kadar ulaşan yeşil saten elbiseleri vardır. Elbiselerin kolları dar ve kol uçları sivridir. Yakalar yüksek ve yuvarlaktır. Çok güzel, ince, dizlere kadar sarkan, genişliği elli karıştan fazla gömlekler giymektedirler. Başlarına Mevlevî denilen bir buçuk karış uzunluğunda, şapka kadar geniş, tepesinde çeşitli sorguçları olan kadife bir bere takmaktadırlar. Belle-riindeki kemerler iki parmak genişliğinde olup bunlara ceviz büyüklüğünde çingiraklar asılıdır. Yürürken hoş bir ses işitilmektedir. Dizlerinde de benzer iki çingirak vardır. Ellerinde kunduracı bıçakları gibi eğri baltalı mızraklar taşımaktadırlar. Elbiselerin kolları kısa ve altın yaldızdır. Diğer ellerinde gül suyu ihtiva eden bir cam şişe bulunmaktadır. Kemerlerine, içi beyaz şeker ve yürürken yedikleri başka yiyecekler bulunan bir mendil takılıdır. Bunlar ayak uçlarıyla sıçrayarak daima Sultan'ın önünde giderler. Bir an bile dinlenmeden icabında bütün gün yürümektedirler. Bazen çayırlarda yüzlerini Sultan'a döner, sırtları öne çevrili olarak yürürler ve "Allah esirgesin" derler. Yani bu, "Allah efendimizi uzun zaman bu kudretli halde muhafaza etsin" manasına gelmektedir. Ayrıca onlarla beraber giden ahalinin üzerine gül suyu serpererek hoş vecizeler söylerler. Padişah (Büyük Türk) nereye giderse onlar da daima beraberinde giderler. Eğer padişah bir yere mektup veya ferman göndermek isterse hemen o mektubu veya fermanı alıp padişahın önünde eğilerek yüksek sesle "sağol sağol" derler. Yani bu, "Allah korusun, Allah korusun" demektir. Sonra yola çıkarak ahalinin arasından geyikler gibi sıçraya sıçraya giderler. Gece gündüz hiç istirahat etmeden yürürler. Ağızlarında güçlerini muhafaza etmek için küçük gümüş üstü delinmiş bir elma taşırlar.⁹⁵

Menavino, *peyklerin*, çok süratli ve uzun mesafeli yolculuk yaptıklarına işaret etmiştir. Zira verdiği bilgiye göre, bir gün içinde bir attan daha fazla mesafe gitmektedirler. Zira onlardan biri İstanbul'dan yola çıkıp Edirne'ye varmakta ve sonra tekrar İstanbul'a dönmektedir ki bu seyahat iki günde tamamlanmaktadır. Oysa bir at bu seyahati üç günde bile yapamamaktadır. Atlar gibi tabanlarının altına nal çaktırmaktadırlar. Bu yüzden derileri çok serttir. *Peyklerin* dalakları yoktur, zira onları aldırırlar ve bu işin nasıl olduğunu kimse bilmemektedir. Kendilerine benzeyen başkaları da ortaya çıkmasın diye aralarında bu işi gizli tutmaktadır-

⁹³Angiolello, *Türk Tarihi*, 158.

⁹⁴İlgili eseri için bkz. Giovan Antonio Menavino, *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Harun Mutluay, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011).

⁹⁵Menavino, *Türklerin Hayatı ve Âdetleri Üzerine Bir İnceleme*, 98-99.

lar.⁹⁶

Fransa kralı II. Henri tarafından görevlendirilen ve Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi Aramon Senyörü Gabriel de Luetz'in 1551'de başlayan ikinci büyükelçilik görevi esnasında onun maiyetinde bulunan Nicolas de Nicolay, 16. yüzyıl ortalarında Kanuni dönemi üzerine önemli bilgiler sunmaktadır. Nicolay, eserinde yer verdiği çizimlerle kendisinden önce gelen Fransız oryantalistler Guillaume Postel⁹⁷ ve Pierre Belon'un çalışmalarını daha ileriye götürmüştür. Askeri düzene dair bilgiler aktarırken özellikle Yeniçeriler üzerinde durmuş ve bunlar arasında yer alan solaklara da yer vermiştir. Bu birlikler, en güçlü, en yetenekli ve en iyi ok atan kişiler arasından seçilerek oluşturulmuştur. Silah olarak pala taşımışlar, oklarını ve altın yaldızlı bir yayı da ellerinde her an hazır bir şekilde tutmuşlardır. Padişah sefere ya da camiye giderken ikişerli gruplar halinde onun emniyetini sağlamışlardır. Padişaha asla sırtlarını dönmemişler, sağlıklı olanlar padişahın solundan, solak olanlar ise sağından yürümüşür.⁹⁸

Nicolas de Nicolay, solaklardan sonra, yine padişahın maiyetinde yer alan *peykleri* etraflıca tasvir etmiştir. Aktardığı bilgilere göre; Padişahın yanında bulunan hizmetkârlar arasındaki solaklar gibi, padişahın emrinde kırk İranlı hizmetçi daha yer almıştır ki bu kişilere Osmanlı Türkçesinde *peyk* denilmiştir. Her bir *peyk*, günde sekiz ila on akçe kazanmıştır. Kendilerine, yılda iki kez farklı renklerde saten veya damasko kumaştan elbiseler verilmiştir. Elbiseleri kısa olup, ön tarafında yarım daire şeklinde bir cep bulunurken, arkası ise dize kadar uzanmaktadır. İçlerine beyaz, ince gömlekler giymişler ve üzerine taftadan yapılmış bir kaftan eklemiştir. Kaftanları, bir kemerle toptasalar da dizlerine kadar inmektedir. Başlarına "üsküf" adı verilen, altın yaldızlarla süslenmiş sarıklar takmışlardır. Sarıklar değerli taşlar ile süslenmiştir. Sarıkların en tepesinde, tavus kuşu ve çeşitli kuşların tüyleriyle süslenmiş bir sorguç yer almaktadır. Bel çevrelerine ipek ve altın işlemeli geniş kuşaklar sarmışlardır. Bu kuşak, üç kez vücutlarına dolanacak kadar uzundur. Kuşaklarında fildişi veya balık kemiğiyle süslenmiş bıçaklar taşımışlardır. Bir ellerinde "anagiach" denilen küçük bir balta, diğer ellerinde ise içi akide şekeriyle dolu bir mendil bulunmuştur. Koşarken bu şekerleri ağızlarına atarak susuzluklarını gidermişlerdir.⁹⁹

⁹⁶Menavino, *Türklerin Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme*, 99.

⁹⁷Guillaume Postel (1510-1581), Rönesans devrinin en önde gelen şarkiyatçı ve seyyahlarından biridir. "De la République des Turcs" (1560) adlı eseri bu anlamda önemlidir. Osmanlı Devleti'nin başlangıç ve gelişmesini, teşkilât yapısını ortaya koymaktadır. Bkz. Guillaume Postel, *De la République des Turcs: Et là où l'occasion s'offrera, des meurs et loy de tous Muhamedistes*, (Poitiers: Enguibert de Marnef 1560).

⁹⁸Nicolas de Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, Ed. Marie- Christine Gomez- Geraud Stefanos Yerasimos, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 204.

⁹⁹De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, 206-207.

Resim 9. Nicolas Nicolay'ın Seyahatnamesinde Peyk¹⁰⁰

Nicolay'ın verdiği bilgiye göre *peyker*, padişahın önünde durmadan koşuşturmuşlar ve hiç dinlenmemişlerdir. Eğer yol üzerinde güzel bir çimenlik ya da hoş bir alan bulurlarsa, padişaha doğru yüzlerini dönerek yüksek sesle "Alau daicherim" diye bağırılmışlardır ki bu ifade, "Tanrı padişahın gücünü ve sağlığını uzun süre korusun!" anlamına gelmiştir. Bu çevik *peyker*, koşma yeteneklerinden dolayı padişahın daha önemli haberlerini taşımak için de kullanılmışlardır. Bir haber ulaştırmaları gerektiğinde, "Savulun, Savulun" diye bağırarak yola çıkmışlar ve gece gündüz durmaksızın, en hızlı atın bile kat edemeyeceği mesafeleri hızla aşmışlardır.¹⁰¹

Nicolay, *peyker*in koşma kabiliyetleriyle ilgili çeşitli anlatıların da olduğuna yer vermiştir. Zira *peyker*in birçoğunun dalaklarını aldıkları ya da genç yaşta dalakla beslendiklerini öğrenmiştir. Bu anlatılan hikâyeler saray çevresinde yaygın olmakla birlikte bu duruma Jean Antonio Menavino gibi eski saray esirleri de tanıklık etmiştir:

Bu hizmetçilerin dalaklarını aldıkları veya gençliklerinde dalakla beslendiklerine, ancak bunu kimseye söylemeyip gizli tutmayı tercih ettiklerine kesin gözüyle bakılır. Ben ise, duyduklarımı size aktarıyorum; doğru olup olmadığını sınamakla uğraşmak istemiyorum. Çünkü kendi gözümle görmedim. Bununla birlikte, Konstantinopolis'te konuştuğum birçok kişi, bunu bana aktardı. Ayrıca Bayezid döneminde, genç yaşında sarayda esir olarak yaşayan Ceneviz Jean Antonio Menavino da aynı şeyi söyler.¹⁰²

Nicolay, geçmişteki *peyker* hakkında da birtakım bilgiler paylaşmıştır. Nitekim bu *peyker*in kendi dönemindekilerden çok daha farklı olduklarını belirtmiştir. Zira eski Türk hükümdarlarının hizmetinde bulunan *peyker*, antik dönem Yunan ve Asya adetlerine uygun olarak yalınayak koşmuşlardır. Ayak tabanlarına nal

¹⁰⁰De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, 211.

¹⁰¹De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, 207.

¹⁰²De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, 207-208.

çakıldığı belirtilirken, bunun uzun süreli bir pratik olduğu aktarılmıştır.¹⁰³

Resim 10. Padişahın Hizmetçisi Bir Peyk¹⁰⁴

Nicolay, eski dönemdeki *peyker*in başlıklarının da kendi dönemindeki *peyker*lerden farklı olduğunu aktarmıştır. Zira altın yaldızlı ince bir kumaş veya kadife ile kaplanmış, üzerine devekuşu tüyleri eklenmiştir. Bu hizmetçilerin hızı öylesine meşhurdur ki iki gün ve iki gecede İstanbul'dan Edirne'ye gidip dönebilmişlerdir. Bu mesafe, atla dört gün sürecek bir yolculukken, ancak *peyker*ler bu mesafeyi daha kısa sürede tamamlamışlar, hanelerde veya kervansaraylarda konaklamışlardır.

Nicolay'a göre, eski Türk hükümdarları döneminde, *peyk* olarak adlandırılan hizmetçilerin yaşam biçimleri, giyimleri ve gelenekleri, modern zamanlardaki *peyker*lerden oldukça farklıdır. Antik Yunan ve Asya adetlerine uygun olarak bu *peyker*ler yalınayak yürümüşler ve koşmuşlardır. Ayaklarına herhangi bir ayakkabı ya da benzeri bir şey giymemişlerdir. Tabanlarına nal çaktırdıkları, atlar gibi koşabildikleri anlatılagelmiştir. O kadar kalınlaşmış nasırlara sahip olmuşlardır ki nallar ve çiviler ayaklarına kolayca monte edilebilmiştir. Nicolay, bu iddiayı ilk duyduğunda zor inanmıştır. Ancak, saray dışında yaşayan bazı *peyker*lerin bu geleneği hâlâ sürdürdüğünü bizzat görmüştür. Edirne'de bir *peyker*in ayak tabanlarının çok kalın olduğunu gözlemlemiştir. Zira keskin bir bıçak bile bu kalın nasırları delip geçememiştir. Eski *peyker*ler, sadece nallarıyla da dikkat çekmemişlerdir. Ağzlarında atların gemi gibi bir gümüş bilye taşımışlar ve bunun delikleri sayesinde nefeslerini düzenlemişlerdir. Aynı zamanda, nefeslerini ferah tutmak ve tatlarını korumak için bu bilyeleri kullanmışlardır. Geniş kemerlerine taktıkları ziller, her hareketlerinde melodik sesler çıkarmıştır. Bu durum

¹⁰³De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, 206-208.

¹⁰⁴De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, 207.

Marc Paule'nin, Tatar İmparatoru Kubilay Han'ın ulakları hakkındaki anlatımlarını hatırlatmıştır. Çağdaş *peyker* gibi, eski *peyker* de bir ellerinde baltalarını taşırken, diğer ellerinde gül suyuyla dolu küçük şişeler bulundurmışlardır. Karşılaştıkları kişilere bu sudan serperek, küçük miktarlarda para toplamışlardır.¹⁰⁵

Nicolay, *peyker*in giyimlerinin de dikkat çekici olduğunu belirtmiştir. Başlıkları, "meulai" olarak adlandırılmış ve simli kumaşlar yerine altın yıldızlı ince kumaşlarla ya da kadifeyle kaplanmıştır. Başlıklarının üst kısmı devekuşu ya da başka nadir bulunan kuşların tüyleriyle süslenmiştir. Bu hizmetçilerin hızları, adeta insanüstü bir düzeyde olmakla birlikte, iki gün ve iki gece içinde İstanbul'dan Edirne'ye gidip döndüklerine inanılmıştır. Bu mesafe, normal şartlarda bir atla dört gün sürecek bir yolculuktur. Yolculuk sırasında *peyker* genellikle sabahın erken saatlerinden öğleye kadar yol almışlar, daha sonra yolculuklarına ara vermişlerdir. Yolculukları sırasında konaklayacakları yerler, kervansaraylar olmuştur. Bu yerler büyük bir tahıl ambarı ya da samanlığa benzemektedir. Doğu'da oteller bulunmadığından, *peyker* yolculukları sırasında doğada, nehir ya da çeşme kenarlarında mola vermişlerdir. Yanlarında getirdikleri pastırmaları yemiş, temiz su içerek dinlenmiş ve daha sonra yollarına devam etmişlerdir.¹⁰⁶

Resim 11. Padişahın Emrindeki Peyk ve Giyim Tarzı¹⁰⁷

Monsieur D'Aramon, Fransa Kralı I. François tarafından 1547 yılı başında Kanuni Sultan Süleyman dönemi İstanbul'una büyükelçi olarak görevlendirilmiştir. İstanbul ve Anadolu'da gündelik hayatı, Türklerin yaşamını, sarayı, ordunun düzen ve işleyişini gözlemlemiş ve detaylarıyla paylaşmıştır. Padişahın gezi veya sefer dolayısıyla hareket etmesiyle birlikte yanında yer alan görevlilere dair bilgiler aktarmıştır. Nitekim padişah sefere çıktığında yahut bir şehirden diğerine giderken, yeniçeriler onun etrafında yürüyerek yol almışlardır. Her biri arkebüz, palas yahut kılıç taşımıştır. Ayrıca, yine yürüyerek yol alan *solaklar* isminde başka birlikler de vardır ki bunlar yay ve ok taşımışlardır Uşakların, yani *peyker*in ise ellerinde sadece baltaları vardır. Bu hizmetli grubunun her birinden yaklaşık üç yüz tane bulunmaktadır.¹⁰⁸

¹⁰⁵De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, 209.

¹⁰⁶De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, 210.

¹⁰⁷De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, 211.

¹⁰⁸Jean Chesneau, *D'Aramon Seyahatnamesi Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu Mezopotamya*, Çev. Işıl Erverdi, (İstanbul: Dergâh Yayınevi, 2012), 35.

1546 yılında Osmanlı Devleti'ne elçi olarak görevlendirilen Gabriel d'Aramon'un elçilik heyetine katılan Fransız tabiat bilimcisi Pierre Belon, 1547 yılında İstanbul'a gelmiş, 1547-1549 yıllarında Osmanlı coğrafyasında bulunmuştur. Konumuzla ilgili olarak *peykerin*, ihtişamlı bir görüntü sergilemelerini sağlayan süslü kıyafetlerine dair bilgiler sunmaktadır. Özellikle başlarındaki sorguçların olağanüstü olduğunu, bunların devekuşu ve *rhintaces* [cennetkuşu] denilen kuşun tüyleriyle bezendiğini ve horoz büyüklüğündeki cennetkuşu tüyelerinin bir başlıkta toplu halde çok güzel bir görüntü oluşturduğunu belirtmiştir. Güzel görünen devekuşu tüyelerinden başka, başın tepesinden bele doğru uzanan bir sorgucun sarktığını, bu sorgucun neredeyse yere kadar uzandığını ama değmediğini, böyle süslenmiş kimseleri gören birinin de dev gördüm zannettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁹ Dolayısıyla, bu sorguçların onların bedensel görünümünü gayet ihtişamlı gösterdiğine işaret etmiştir.

On altıncı yüzyılda Türklere esir düşen bir İspanyol'un anılarında *solaklar* ve *peyker*den bahsedilmiştir. *Solaklar* için yaya askerler tabiri kullanılmıştır. Daha sonra ulaklara yer verilmiş, bunların haberleri ilgili yere ilettikleri, ellerindeki bir vesika ile binek hayvanı da elde edebildikleri belirtilmiştir. Fakat burada asıl konu olarak, padişahın emirlerini götüren 100 kadar İranlıya yer verilmiş ve bunların işinin en iyileri olduğu vurgulanmıştır. Zira bunlar *peyk* adı verilen görevlilerdir. İçlerinden birinden, dalakları olmadığına dair bilgi de edinilmiştir. Bu pek inandırıcı gelmemekle birlikte dalaklarını ne için aldıkları da öğrenilememiştir. Ayakları çıplak, üstlerinde diz kapaklarına kadar inen yeşil ipekli gömlek, başlarında şeker külâhına benzeyen ve yürürken ses çıkaran çingiraklı gümüş bir kemerle bir ellerinde biraz nöbet şekeri, bir ellerinde gül suyu, hoplayıp zıplayarak ve rasgeldiklerine gül suyu serperek yol almışlardır. Padişahın istediği yere bunlardan birinin gönderilmesi söz konusu olmuştur. Ayrıca *peykerin*, 25-30 fersah yol aldıkları belirtilmiştir. Hatta Sinan Paşa'nın *peykinin* İstanbul-Edirne arasını bir günde gittiği, ertesi gün de döndüğü ifade edilirken, iki şehrin arasındaki mesafenin 30 fersaktan da fazla olduğu ileri sürülmüştür.¹¹⁰

Resim 12. Osmanlı Yaya Postacısı Peyk (Soldan Üçüncü)¹¹¹
Jan Birindizi-Topkapı Sarayı

¹⁰⁹Pierre Belon, *Pierre Belon Seyahatnamesi, İstanbul ve Anadolu gözlemleri, 1546-1549*, Çev. Hazal Yalın, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), 165.

¹¹⁰Manuel Serrano Y. Sanz, *Türkiye'nin Dört Yılı 1552-1556*, (Manuel Serrano Y. Sanz'ın yayımladığı el yazmasından Çev. Aysel Kurutluoğlu), (Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul ty.), 114-115.

¹¹¹*Geçmişten Günümüze Posta*, Komisyon, (Ankara: PTT genel Müdürlüğü Yayınları, 2007), 101.

İspanyol seyyah, Padişahın gezmeye ya da camiye giderken binlerce atlıyla değil, daha küçük bir grupla hareket ettiğini belirtmiştir. Özellikle Ayasofya Camii'ne olan mesafenin oldukça kısa olduğunu, bu nedenle on bin atının sığamayacağını vurgulamıştır. Padişahın en fazla 300 atlı ve 300 piyade ile camiye gittiğini ve daha büyük bir sayının abartı olduğunu savunmuştur. Sarayın adamlarının rengarenk ipek ve işlemeli kıyafetleriyle dikkat çektiğini, özellikle solakların kendilerini daha da boylu gösteren uzun sorguçları ve yeniçerilerle birlikte düzenli yürüyüşleriyle öne çıktıklarını eklemiştir.¹¹²

Hans Dernschwam, 1553-1555 yılları arasında kaleme almış olduğu *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*'nde padişahın maiyetine yer verirken, *peyker* hakkında da bilgiler aktarmıştır. Nitekim verdiği bilgiye göre padişahın, *peyk* olarak adlandırılan birçok muhafız ve ulak grubu bulunmaktadır. Bu kişiler, dar ve renkli kıyafetler giymekte, başlarında bakır veya gümüş işlemeli başlıklar (üsküf) taşımaktadırlar. Padişahın yanında koşarak ilerleyen bu muhafızların yanı sıra, padişahın ok ve yay taşıyan 200'den fazla yeniçeri askeri de bulunmaktadır. Bu askerlere de *solak* denmektedir. Padişahın arkasında, "müteferrikalar", çavuşlar, beyler ve paşalar, büyük beyaz kavuklarıyla at üzerinde yer almaktadır. Çoğu, başlarında geniş bantlı, altın işlemeli, uzun ve kırmızı renkte "zerrin külah" denilen başlıklar giymektedir. Bu görevlilerin tamamı, çeşitli milletlerden devşirilen Hıristiyan çocuklarından yetişmektedir. Ancak bu kişilerin hiçbiri kendilerinin asıl dinlerine dair bilgi sahibi değildir, hepsi sıkı bir disiplin altında yetiştirilmiştir. Eski Roma'da olduğu gibi, bu kişiler düzgün ve zarif bir yürüyüş tarzına sahiptir ve şık kıyafetler giymektedirler. Bu kişiler, padişahın ve paşaların maiyetini oluşturmaktadır. Yeniçeriler, padişahın muhafız birlikleri arasında yer alır ve onların giysi tarzı diğer gruplardan farklıdır. Rumlar, Yahudiler, Frenkler ve Türklerin, yeniçerilerin giydiği kolsuz üstlükleri giymeleri yasaktır. Bu yasağa uymayanlar, yakalandıkları takdirde para cezası veya dayakla cezalandırılırlar. Bu düzenleme, Sultan Süleyman'ın babası Sultan Selim döneminde getirilmiş ve daha sonra Rüstem Paşa tarafından uygulanmaya devam edilmiştir. Benzer şekilde, Hıristiyanların, Yahudilerin ve Türklerin, Alman veya Fransız tarzı dar pantolonlar giymesi de yasaklanmıştır. Bunun yerine, geniş ve çoban pantolonlarına benzeyen şalvarlar giymeleri gerekmektedir.¹¹³

Şalvar, genellikle diz hizasına kadar uzanmakta ve basit kumaşlardan yapılmaktadır. Çorap yerine, düz tabanlı ve renkli konçlu lapçın denilen bir ayakkabı tercih edilmekte, bunun üzerine de demir çivili kunduralar giyilmektedir. Bu kunduralar gerektiğinde kolayca çıkarılabilmekte ve yeniden giyilebilmektedir. Yeniçeriler, diz altına kadar inen ve Macar stili bir paltoya benzeyen kıyafetler giymektedir. Ayak bileklerinde, kunduralarını sıkılaştıran veya gevşeten bir toka bulunmaktadır. Bu düzenlemeler, özellikle köylü tarzı bir giyimi yansıtsa da kurallara uymayanlar cezalandırılmaktadır. Padişahın kapıcıları ise en yetenekli yeniçeriler arasından seçilmektedir. Bu kapıcılar, başlarına altın şeritli kırmızı zerrin külah giymekte ve bu kıyafet, bir güveyi andırmaktadır. Hem askerler hem de paşaların muhafız birlikleri, bu kapıcıların önünde düzenli bir şekilde yürümektedir. Onların kıyafetleri, kıymetli kumaşlardan yapılmış uzun kaftanlar ve renkli ipek ceketlerden oluşmaktadır. Alelade yeniçeriler ise daha sade ve uzun ceketlerle yetinmektedir. Şeyhülislam gibi önemli din adamları veya paşalar, haftanın belirli günlerinde saraya geldiklerinde, kapıcılar ellerinde gümüş bastonları ile onları karşılar ve gidecekleri yerlere yönlendirirler. Padişah ise kafes arkasında oturmakta ve olan biteni izleyip konuşmaları dinlemektedir, ancak kimse onu görme imkânına sahip değildir. Padişahla görüşmek isteyenler, bizzat huzura çıkarılmaktadır.¹¹⁴

1573 yılında Osmanlı topraklarını ziyaret eden Philippe du Fresne-Canaye, ziyaret ettiği şehirler hakkında hem daha önceki döneme dair hem de kendi zamanındaki duruma dair önemli bilgiler paylaşmaktadır. Osmanlıların devlet telakkisine ve sistemine dair edindiği bilgileri aktarmaktadır. Fransız elçilik heyetinin

¹¹²Sanz, *Türkiye'nin Dört Yılı 1552-1556*, 116.

¹¹³Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Çev. Yaşar Önen, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992), 91.

¹¹⁴Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, 92.

maiyetinde İstanbul'a gelirken, onlarla birlikte Sultan II. Selim'in huzuruna da çıkmıştır. Heyetin kabul edilmesi esnasında yakından gözlem yapma imkânına da erişmiştir. Bu bağlamda padişahın hemen yanında yer alan *peyklere* de dikkat çekmiştir. Nitekim onlara dair şu bilgileri aktarmıştır:

Padişahın hizmetkârlarından *peyker* de alay içinde yer almıştır. Bunların gümüşten işlemeli yuvarlak, çok yüksek, oturak biçiminde, hemen hemen tamamı çok ince firuzelerle kaplanmış başlıkları vardır. *Saie'leri* [kaftanları] tıpkı solakları gibi kısa ve incedir. Tuhaf renklerde, desenli gömlekler giymişlerdir. Kuşaklarında, yaldızlı ve mavi gümüş kınları içinde duran, oldukça geniş ve biraz eğri saldırmaları vardır. Saldırmaların sapı, bembeyaz balina kemiğinden yapılmıştır. Bunların biraz gerisinden padişah gelmektedir. Padişah, tirşe renginde saten bir dolman¹¹⁵ ve koyu kırmızı ipekle damasko gibi bütünüyle işlenmiş altın ve gümüş bir kaftan giymiştir.¹¹⁶

Fresne-Canaye, *peykerin* süratli olmaları ve uzun mesafe gidebilmeleriyle ilgili olarak, *peykerin* dalaksız olduklarını, küçük yaşlarında dalaklarını kestirdiklerini ve daha sonra bazı içeceklerden vazgeçtiklerini aktarmış, hatta bu bilginin doğruluğuna da vurgu yapmıştır. Çünkü yorgunluğun yalnızca dalaktan geldiğini ve ondan kurtuldukları anda artık yorulmayacaklarını deneyerek öğrendiklerini belirtmiştir. Bunların gerçekten de Fransız dilinde *dératés* (dalağı alınmış) adı verilen kişiler olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹⁷ Dolayısıyla *peyker* çok hızlı ve uzun süre koşmaya alıştırmış atletik insanlar oldukları için Fresne Canaye da bu değerlendirmeleri yapmıştır.

1546-1612 yılları arasında yaşamış olan Stephan Gerlach, İstanbul'a elçi olarak gönderilen Sonnegk ve Preyburg Kontu David Ungnad ile beraber, sefaret heyetinin Protestan vaizi olarak gelmiş ve beş seneden fazla burada kalmıştır. Kaleme aldığı eseri, 16. yüzyıl İstanbul'una ışık tutmakta, hükümdar, hanedan, saray, Müslim ve gayrimüslim halkın yaşamı hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Gerlach, elçilerin Türk hükümdarının maiyetindeki üst düzey görevlilere ve tercümanlara sundukları armağanların dökümüne detaylı bir şekilde yer vermiştir. Bunların içerisinde *solak* ve *peyk* adlı görevliler de yer almıştır. Bu bağlamda aktardıkları şu şekildedir: İmparatorun elçisini kente gelişinde karşılayan çavuşa 50 taler, Aynı vesileyle çavuşbaşıya 25 taler, ulufecibaşıya 25 taler, Padişah ve Mehmed Paşa tarafından gönderilen yemekleri getirenlere 25 taler, kapıdaki nöbetçilere ve diğer hizmetkârlara 100 taler verilmiştir. İmparatorun, padişaha ve Mehmed Paşaya gönderdiği mektupların konduğu sırmalı kumaştan yapılmış ince uzun kese için (padişah ve Mehmed Paşa da imparatora yazdıkları mektupları böyle sırmalı dokumadan yapılmış bir keseye yerleştirmişlerdi) ve padişaha, paşalara ve diğer bazı kimselere verilecek armağanların ve paraların konduğu meşin torbalar için 20 taler verilmiştir. Piyale Paşa'nın kapıcılarına ve diğer hizmetkarlarına; adet olduğu üzere verilen 50 taler, Ahmed Paşa'nın kapıcılarına 50 taler, Mehmed Paşa'nın kapıcılarına 50 taler, Mustafa Paşa'nın kapıcılarına 50 taler, Sinan Paşa'nın kapıcılarına 50 taler, Padişahın başkapıcısına 25 taler, Çavuşbaşıya para olarak 25 taler, aynı kişiye iki Sırp giysisi.

¹¹⁵Burada kaftan demek daha yerinde olurdu, çünkü dolman daha kaba kumaştan yapılır ve padişahlar dolman giymezler.

¹¹⁶Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne- Canaye Seyahatnamesi 1573*, Çev. Teoman Tunçdoğan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 80-81.

¹¹⁷Fresne-Canaye, *Fresne- Canaye Seyahatnamesi 1573*, 80.

Kumaşın ı arşını 90 akçe olmak üzere 12 arşın kumaş karşılığı 54 taler, Çavuşlara toplam olarak 25 taler, İç kapıların nöbetçilerine 25 taler, Kapı nöbetçilerinin kahyasına 25 taler, Padişaha verilecek armağanların teslimine dek saklanması için görevli nöbetçiye 25 taler, Nassalagziye (gemileri yöneten) 12,5 taler, Nassarassiyeye (gemici) 1 duka ya da 1,5 taler, Solaka 2 duka ya da 3 taler, *Peyke* 1 duka ya da 1,5 taler, Sakaya 1 duka ya da 1,5 taler, Zağarcıya ı duka ya da 1,5 taler, Segmene 1 duka ya da 1,5 taler, Samsoncuya ı duka ya da 1,5 taler, Turnacıya ı duka ya da 1,5 taler, Kurtçuya ı duka ya da 1,5 taler, Aslancıya ı duka ya da 1,5 taler, en dış kapıların bekçilerine 2 duka ya da 1,5 taler, Çalgıcılara 2 duka ya da 3 taler, Mehterbaşına 15 taler, Hazine muhafızına 3 taler, Enderun ağasına dört giysi, iki Sırp giysisi, ikisi Şam kumaşından, arşını 90 akçe olmak üzere her biri için 12 arşın kumaş 108 taler verilmiştir.¹¹⁸

Gerlach'ın 1 Ocak 1574'de şahit olduğu "Cuma selâmlığı" resmî geçidi, padişahın görkemli bir maiyetle camiye gidiş ve dönüşü, İstanbul'da hemen her hafta yaşanan önemli olaylardandır. Padişahın (II. Selim) muhteşem kıyafeti, kıymetli taşlarla süslü altın koşum takımı aynı şekilde zengin giyim içindeki duruşu, bütün bunlar hükümdarın meşruiyetini belgeleyen görselliklerdir. Aynı zamanda Müslim ve gayrimüslim her türlü halk için doğrudan adalet istemenin de bundan iyi fırsatı olmamıştır. Yol boyunca uzatılan dilekçeler solaklar tarafından toplanmış ve gereği görülmek üzere ilgililere teslim edilmiştir. Gerlach, "Türk, Yahudi ve Hıristiyan, her kim olursa olsun ve ne arz etmek istiyorsa, dileğini iletmek için işte bu Cuma selâmlığını bir fırsat bilir" diye kaydetmiştir.¹¹⁹

Gerlach, 8 Şubat 1577 tarihinde de padişahın (III. Murat) yine görkemli bir alayla camiye gitmesine tanıklık etmiştir. Padişah, sağ yanına Mehmet Paşa'yı almıştır. Dönüşte padişahın yanında ilerleyen Ahmet Paşa, bir süre sonra padişahın önüne geçmiştir. Padişahın arkasından hatta hemen hemen yanı sıra yürüyen iki *solak* da sonradan padişaha vermek üzere arzuhalleri teslim almıştır.¹²⁰

Gerlach, sabah erken saatte yola çıkan iki *peykten* bahsetmektedir. *Peyklerden* birinin Silivri'ye, diğerinin daha uzak bir yere giderek akşam üzeri geri döndüklerini aktarmıştır. Hatta döndüklerinde dinlenmelerine de izin verilmeyerek gece yarısına kadar yürütüldüklerini, onlara refakat eden atlıların yüzlerine koşu sırasında su (gül suyu) serptiklerini yazmıştır.¹²¹

Gerlach, 9 Temmuz 1576 tarihinde padişahın iki *peykinin* performansına tanıklık etmiştir. *Peykler* bir koşu yarışması yapmışlar, biri Silivri'ye diğeri ise Çorlu'ya doğru koşup tekrar İstanbul'a dönmüşlerdir. Ödül olarak 400 duka almışlardır. Paşalar da onlara hem para hem de elbise armağan etmiştir.¹²²

Gerlach, 7 Şubat 1577 tarihinde padişah alayının geçişine tanıklık ederken, Şemsi Paşa'dan sonra seyisbaşı ve ondan sonra da *peykleri* görmüştür. En nihayetinde de atının üstünde padişah görünmüştür. Sarığının önünde ve arkasında siyah balıkçıl kuşlarının tüylerinden yapılmış 3 sorguç vardır. Üzerine sırma ipliklerle dokunmuş bir kumaşla kaplanmış güzel bir kürk giymiş, parmaklarına değerli yüzükler takmıştır. Kılıcı som altından olup değerli taşlarla bezenmiştir. Arkasından 2 iç oğlanı gelmiş, onları da Hristiyan ailelerden alıp buraya getirdikleri ve devamlı sarayda tuttıkları diğer çocuklar takip etmiştir.¹²³

Gerlach, 10 Haziran 1577 tarihinde *peyk* olarak alınacakların geçmesi gereken bir deneme sınavıyla karşılaşmıştır. Nitekim iki *peyk*, İstanbul Atmeydanı'ndan sabah erkenden yola çıkmış, biri Silivri'ye, diğeri ise ondan daha uzak bir yere koşmuştur. Akşam saat beş-altı civarında da geri dönmüşlerdir. Koşu sırasında onlara

¹¹⁸Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. I, Ed. Kemal Beydilli, Çev. Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 85-86.

¹¹⁹Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. I, 29-30.

¹²⁰Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. II, Ed. Kemal Beydilli, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 524-525.

¹²¹Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. II, 596-597.

¹²²Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. I, 386-387.

¹²³Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. II, 523-524.

atlılar eşlik etmiştir. Bunların, ara sıra *peykerin* üzerlerine su serpen, karşlarına bir engel çıkmaması için yol açan ve muhtemelen hakemlikle de yükümlü görevliler oldukları düşünülmektedir. Burada Gerlach'ın ilgisini çeken şey ise *peykerin* koşmaya başladıkları anda bir başka koşucunun, koşuya çıkanlar geri dönünceye kadar Atmeydanı'nın çevresinde hiç durmadan koşarak daireler çizmesi olmuştur. Daha sonra üç *peyk* birlikte meydanın etrafında dört tur daha atmıştır. Koşucular geri döndüklerinde oturmalarına izin verilmemiş, gece yarısına kadar yürümeye devam ettirilmişlerdir. Zaman zaman da onların ayaklarından asılmaları söz konusu olmuştur. Gerlach'ın belirttiğine göre bu uygulama, onların ölmemeleri için yapılmıştır. *Peykerin* koşuları süresince, davullar zurnalar çalınmıştır. Atmeydanı'nda bir çadır kurulmuş, gelene geçene şerbet ikram edilmiştir. Gerlach'ın verdiği bilgiye göre, her yıl bir veya dört kişi böyle bir deneme sınavından geçirilmiştir.¹²⁴

Resim 13. Sol baştan Solak, Acemioğlan ve Peyk

1578-1581 yıllarında İstanbul'da bulunan Solomon Schweigger de *peyklere* yer vermiştir. Onların görevleri ve özelliklerine dair birtakım bilgiler aktarmıştır. Hatta solak, acemioğlan ve *peykin* birlikte yer aldığı bir de görsel paylaşmıştır. Ona göre, görselde de yer verdiği *peyker* (Resim 13), çok hızlı koşabilen görevlilerdir. Bunlar bir atlının üç günde gideceği yoldan daha fazlasını iki günde kat etmişlerdir. Padişah yola çıktığı zaman solakların arasında yer almışlardır. Sayıları yaklaşık olarak 40 kadardır. Başlarında altın ve gümüşle bezenmiş başlıkları vardır. Padişah bir haber göndereceği zaman, hemen yakında bulunmaları ve haberi hiç bekletmeksizin yerine ulaştırmaları gerekmiştir.¹²⁵

Reinhold Lubenau, III. Murat'ın (1546-1595) padişah olduğu dönemde Osmanlı topraklarına gelmiştir. 1587'de Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun Osmanlı Devleti'ne yolladığı elçi Dr. Bartholomos Petz'in heyetinde eczacı olarak yer almıştır. Türk kültürü ve Osmanlıların yaşayışları hakkında detaylı bilgiler paylaşmıştır. Türk sultanının sefere, ava veya camiye gitmek üzere sarayından çıktığında, yanında hangi görevlilerin yer aldığını detaylarıyla aktarmıştır. Nitekim böyle bir merasimde 500 kadar keskin nişancı ve *solak* denilen yaya askerlerin hemen padişahın etrafında yer aldığını belirtmiş ve devamında kıyafetlerine ve silahlarına dair şu bilgileri paylaşmıştır:

¹²⁴Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, C. II, 596-597.

¹²⁵Solomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çev. S. Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 182-184.

Bunlar gösterişli ve deneyimli savaşçılardır. Bulunabilen en kıvrak, becerikli ve düzgün gençler bu göreve atanmışlardır. Seyyah onları ilk gördüğümde kardeş olduklarını sanmıştır. Hepsinin uzun sarı sakalları vardır. Başlarına hemen hemen devşirme yeniçerilerinkine benzeyen çuhadan yapılmış çepeçevre sırmayla bezenmiş bir serpuş geçirmişler ve üzerine bir demet tavus kuşu tüyü takmışlardır. Gösterişli bir ipek kaftan giymişlerdir. Kaftanın etek uçlarını kuşaklarının arasına sokmuşlar ve böylece daha çabuk hareket etmek ve koşmak olanağına sahip olmuşlardır. Kaftanın altından incecik saydam pamukludan yapılmış beyaz gömlekleri görünmektedir. Omuzlarının birinde sağlam bir yay ve bir avuç dolusu ok dolu okluk asılıdır. Bunun dışında başka bir silah taşımamışlardır.¹²⁶

Reinhold Lubenau'nun verdiği bilgiye göre *peyk* adı verilen saray görevlilerinin adedi 40 kadardır. Padişah, bu görevlileri önemli haberlerinin sözlü olarak iletilmesinde kullanmıştır. Anlatılanlara göre çok hızlı koşabilmeleri için *peyker*in dalakları kestirilmiştir. Zira *peyker*, tıpkı bir at gibi hızlı bir şekilde koşabilmişlerdir. Seyyah onları padişahın emrini yerine getirmek üzere koşarken görmüştür. Ağzlarında gümüşten içi boş ve her tarafında delikleri olan bir küreyi tutarak onun içinden geçen havayı solumuşlardır. Elllerinde tuttıkları içi serin su dolu bir cam kupadan koşu sırasında yüzlerine su serpmişlerdir. Lubenau, *peyker*in kıyafetleriyle ilgili olarak da şunları aktarmıştır:

Peykerin başlıkları sırmalıdır [murassa] olup üzerinde boynuz biçiminde altından bir sorguç yer almaktadır. Giysileri sırma ipliklerle dokunmuş kumaştan yapılmıştır. Giysinin önü açıktır ve içinden görünen renkli ipek gömleği kıvrıp kuşaklarının arasına sıkıştırmışlardır. Kuşaklarına yerleştirdikleri güzel bir hançerden başka silah taşımamışlardır.¹²⁷

Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi* adlı eserinde, 1600'lü yıllarda İstanbul ve Anadolu'ya yaptığı seyahati esnasında edindiği bilgileri paylaşmıştır. 15 Şubat 1608 tarihinde yola çıkan Simeon, 10 Eylül'de İstanbul'a varmış ve bir sene kadar burada kaldıktan sonra Ege ve Marmara havzasında bir gezinti yapmıştır. 1611'de Ermeni katolikosunun bir mümessiline refakat ederek Rumeli yolu ile Venedik ve Roma'ya gitmiştir. 1612'de deniz yolu ile dönüşünde İzmir'e çıkarak 1613'de seyahatini Anadolu'nun içlerinden Muş'a kadar uzatmış ve 1614'de tekrar İstanbul'a gelmiştir. 15 Ağustos 1615 tarihinde gemiye binerek Mısır'a ve oradan da kara yolu ile Kudüs'e ulaşmıştır. 1616'da Suriye yolu ile yine Anadolu'ya geçerek 1618 senesinde tekrar İstanbul'a gelmiş ve aynı sene içinde Polonya'ya dönmüştür. Simeon, seyahatnamesinde uğradığı mahallerin topografik, etnik ve iktisadi durumunun, sosyal hayatının çerçevesini çizmiştir.

Simeon, İstanbul'da bulunduğu esnada padişahın Cuma namazı alayına tanıklık etmiş ve merasim düzeni hakkında detaylı bilgiler paylaşmıştır. Bu düzen içerisinde *peykeri*, başlarında gümüş kaplı kavuğa benzeyen yuvarlak miğferli ve yaya postacılar olarak tarif etmiştir. Padişahın Cuma namazına çıkması esnasında maiyetinde yer alan görevlilerin düzenini ve gösterişli manzarayı da şu şekilde aktarmıştır:

...padişah her cuma günü, selâtin camilerinden birine ve ekseriya Ayasofya'ya namaza gitmeye mecbur olup tantana ve debdebe ile yapılan bu gidiş ve gelişlerde kendisine yaya ve atlı askerler, harbe gider gibi kuşanmış ve süslenmiş devlet ricali refakat etmiştir. Bu esnada bütün şehir, padişahı görmek için galeyana gelip binlerce insan sokağa dökülmüştür. Evvelâ, başlarında mücevvez (mücevveze)ler olduğu hâlde üç dört yüz yeniçeri gelerek saray kapısının iki tarafında dizilmiştir. Bunların serpuşları türlü türlüdür. Bazılarının keçesi gümüşlü olmayıp beyaz, bazılarınınki sarı, bir kısmının mücevvezleri ise yaldızlı ve mücevherle süslenmiştir. Padişah sefere çıktığı veya bir yere gittiği vakit yeniçeriler daima yaya olarak önden gitmişlerdir.

¹²⁶Reinhold Lubenau *Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, Çev. Türkis Noyan, C. 1, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 365.

¹²⁷Reinhold Lubenau *Seyahatnamesi*, 366.

Yeniçerilerden sonra solaklar, çorbacılar ve bunların arkasından da başlarında altın sırmalı sorguçlarla gümüş tulgalar ve ellerinde yaylar olduğu halde atlı yayabaşılar gelmiştir. Bunların ardından, başlarında çok büyük tülbentler olduğu hâlde, altın teçhizatlı, serâser dibalarla, süslü ve gümüş eğerli atlara binmiş çavuşlar ve çavuşbaşılar gelmiştir. Bunları, başlarında gümüş kaplı kavuğa benzeyen yuvarlak miğfer olduğu halde ve yaya olarak *peyker* yâni postacılar takip etmiştir. Bunların arkasından, Arap ve bedevi atlara binmiş olup birbirini tâkîben ağalar, zaimler, paşalar, iki kazasker, müftü ve vezirler gelmiştir. Sonra Vezir-i âzam, arkasından da som altınla mücehhez muhteşem bir ata binmiş Padişah görünmüştür. Padişahın atının eğeri, dikdiki ve diğer takımları, göz kamaştırıran iri inciler ve mücevherlerle süslüdür. Padişahın başında, üzerinde her biri bin yüz kuruş değerinde iki mücevher bulunan çift sorguçlu çok kıymetli bir tülbent vardır. Padişahın tam ardından saçları yüzlerine dökülmüş ve ellerinde balta iri yarı iki korkunç zilifdar aznavor gelmiştir. Bunları da hazinedar ve kızlarağası takip etmiştir. Dolayısıyla padişah böyle gösterişli bir alayla cuma namazına gitmiştir.¹²⁸

Roma-Germen İmparatorluğu elçilik heyetinde imparatorluk elçisini sekreteri olan Crailsheimli Adam Werner, elçilik heyetiyle birlikte 1616 yılının şubat ayında yola çıkmış, ağustos ayında İstanbul'a gelmiştir. Burada bir yıl kalan Werner, Temmuz 1617'de İstanbul'dan ayrılarak Şubat 1618'de ülkesine dönmüştür. İstanbul'da bulunduğu esnada bir cuma günü camiye giden padişah alayının geçişine şahitlik etmiştir. Nitekim padişah, Sultan Süleyman'ın inşa ettirmiş olduğu camide ibadet etmek üzere atına binmiş olarak görkemli bir alayla önlerinden geçmiştir. Bu alayın düzenine dair şunları aktarmıştır:

Önce Padişah'ın geçeceği bütün yollar atlarıyla gelen çavuşlar tarafından temizlenmiş, yollarda biriken halk dağıtılmış ve yollar boşaltılmıştır. Bundan sonra 130 kadar başka çavuş ve 16 çorbacı ikişer ikişer sıra olarak dizilmişler, onları yaklaşık 3000 kadar silahsız yeniçeri izlemiştir. İnsanlarla dolu olan sokaklarda onların geçişi esnasında bir sessizlik hâkimdir. Bu grubu atları üstünde üç yeniçeriağası ve Türklerin eşrafından 150 kişi takip etmiştir. Vezirler, paşalar ve beyler üçer üçer on sıra halinde ilerlemişlerdir. Daha sonra Padişah'ın üstleri örtülmemiş 12 has atı ve has atların semerlerini, koşum takımlarını, üzerlerine örtülen Zapra [çaprak] denen, altın gümüş ve değerli taşlarla işlenmiş örtüleri götüren 12 seyis, yan taraflarına asılı palaları ve bozdoğanları olduğu halde alaya katılmışlardır. Bütün bu süsler ve takılar tonlarca altın değerindedir. Arkalarından has ahırlardan ve atlardan sorumlu olan İmrahor tek başına ilerlemiştir. Onu ikişer ikişer on sekiz sıra halinde *peyk* adı verilen hizmetkârlar izlemiştir. *Peyker*in başlarında gümüş renkli, Fransızlarınkine benzeyen fakat kenarsız yüksek serpuşları vardır. Bunların ön tarafında bulunan kısa bir boru biçimindeki takının içine tavus tüyleri yerleştirilmiştir. Üzerlerine giydikleri *tolimanların* önü açıktır. İçindeki güzel pamuklu gömleğin etekleri aşağıya sarkmıştır. Arkalarından 100 kadar yaya *solak* gelmiştir. Başlarındaki sivri beyaz keçe külahın üzerine demet halinde kuş tüyleri takılmıştır. Ellerinde sedef kakmalı güzel ok ve yaylar tutmuşlardır. Bunları takiben at üstünde Türklerin Padişahı gelmiş, sırma iplikle dokunmuş, üzerine iri çiçekler işlenmiş çok güzel, parlak kumaştan bir kıyafet giymiştir.¹²⁹

Sör Clausier du Loir, Sultan IV. Murad (1623-1640) döneminde İstanbul'a gelmiştir. Osmanlı devlet teşkilatı, sosyal ve kültürel hayatı üzerine önemli bilgiler paylaşmıştır. Özellikle 17. yüzyılın bürokratik işleyişi hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu bağlamda Sultan IV. Murad'ın Edirnekapı'dan şehre giriş merasimini gözlemlemiş ve detaylarıyla aktarmıştır. Geçiş anını uzun bir şekilde anlatırken *peyker* ile ilgili kısımda şu bilgilere yer vermiştir:

¹²⁸Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, (İstanbul: Köprü Kitapları, 2016), 29-31.

¹²⁹Crailsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü 1616-1618*, Çev. Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019), 64-65.

Padişahın kapı muhafızlarını yeniçeri ağası çavuşbaşı, onları da en azından bir buçuk ayak çapındaki büyük kavuklarıyla kadıaskerler takip etmiştir. Onları çok ciddi yürüyen vezirler ve onların arkasında da *peyk* adı verilen padişaha yaya olarak eşlik eden hizmetkârlar yer almıştır. *Solaklar* olarak adlandırılan yaya yürüyen muhafız okçuların ise ellerinde bir yay olup başlıkları çorbacılarla aynıdır. Alttan kemerle sıkıştırılmış ceketlerin yenleri sarmaktadır. Bu elbiseleri de nakışlı ve süslüdür. Bu okçuların ortasında padişah oldukça mütevazı giyinmiş bir şekilde yürümektedir.¹³⁰

Fransız Chevalier d'Arvieux, Sultan IV. Mehmed'in 1672 yılında Edirne'de bayram namazı için Selimiye Camii'nde yaptığı selamlık merasimine dair ayrıntılı bir anlatımda bulunmuştur. Bu merasim esnasında görevlilerin düzenine yer verirken, peylerden de bahsetmiştir. Zira şu bilgileri aktarmıştır:

merasim esnasında iki şatır dizisini diğer bir *peyk* dizisi tâkip ediyordu. Bunlar da bir ayak yüksekliğinde ve üzerinde bir elmasla tutturulmuş sorguçlu gümüş serpuşlardan başka, hemen hemen aynı sûrette giyinmişlerdi. Sol ellerinde birer yay, omuzlarında da birer tirdan (ok mahfazası, sadak.) vardı.¹³¹

1670 yılında Fransa'nın İstanbul elçiliğinden görevlendirilen Galland, 1673 yılında Osmanlı'nın farklı şehirlerinde bulunmuştur. Galland, 1673'de Edirne'de bulunduğu esnada *peyklere* dair gözlemler edinmiştir. Verdiği bilgilere göre *peyker*, benzer fiziksel yapıları ve yaşları ile seyri hoş bir manzara oluşturmuşlardır. Yürüyüşlerindeki ahenk ve emin adımları ile dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir.¹³²

Galland, rahip M. Morel'in refakatinde yer alarak padişahın nasıl bir alayla geçmiş olduğunu bizzat gözlemlemiştir. Zira bu ana dair şu detayları aktarmıştır:

Alayın başında sarıklarının üzerinde taşıdıkları sorguçla dikkate lâyık olan sekiz çavuş yürümektedir. Kılık kıyafetlerinin oldukça mütevazı oluşu kendilerini pek yakından takip eden ihtişamı daha fazla meydana çıkarmak arzusundan ileri gelmektedir. İmrahor onların arkalarından gelmekte olup kendisini temyiz eden şey aşağı yukarı çavuşların sarıkları şeklinde sarmış bulunduğu bir sarıkla binmekte bulunduğu fevkalâde güzel bir beygirdir. Kendisinden sonra, her iki tarafta ikişer ikişer olarak gayet hafif, zarif ve muhteşem bir kıyafette oldukları halde iki saf halinde ilerleyen yirmi kişi görülmektedir. Bunlar *peyker* olup aynı müzeyyen kıyafette bulunmaları ve hemen hemen aynı boyda ve aynı yaşta olmaları hasebiyle seyri hoş bir manzara vücuda getirmektedirler. Sanatla sarılmış olan sarıklarında birkaç balıkcıl kuşu tüyünden mürekkep bir sorguç bulunup bu sorgucu alnın üzerinde sola doğru kaymış taşlardan mürekkep bir parça tutmaktadır. Sırtlarında bulunan hırka altın çiçekli bir kırmızı ipekten olup arka tarafı serbest bir halde topuklara kadar inmekte ve önleri altın yaldızlı ağır bir gümüş kemerle bağlı bulunup bunun altında aynı kumaştan bir nevi önlük görülmektedir. Bu önlükler de dizlerin biraz yukarısında, yuvarlak bir biçimde ve altın ve ipek bir saçakla nihayet bulmaktadır. Bu hırkanın omuz taraflarında apoletleri vardır. Adamların bacaklarında gayet dikkatle çekilmiş pamuk çorapları ve ayaklarında çok ince ve hafif kunduralar görülmektedir. Bundan başka hamayil şeklinde bir zincirleri mevcut olup buna mutat kılıçlar derecesinde büyük olmayan birer kılıç asılıdır. Her birinin omuzunda iki tane de balta mevcuttur. Bu baltalar altın yaldızlı gümüşten olup azamî üç dört ayak boyundadır. Yürüyüşleri aynı ahenkli ve emin adımlı olduğundan, insan gözünü üzerlerinden alamamakta ve saflarının ortasında götürülen iki üç binek atına bakmaya vakti kalmamaktadır.¹³³

¹³⁰Clausier du Loir, *Du Loir Seyahatnamesi, IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, Çev. Mustafa Daş, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 103-104.

¹³¹Chevalier d'Arvieux, *Mémoires du Chevalier d'Arvieux, contenant ses voyages à Constantinople, dans l'Asie, la Syrie, la Palestine, l'Egypte, & le Barbarie*, C. IV, by Arvieux, Laurent d', (Paris, 1735), 511.

¹³²Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, C.II, Çev. Nahid Sırrı Örik, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973) 74.

¹³³Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, C.II, 73-74.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi Aramon Senyörü Gabriel de Luetz'in maiyetinde Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden Fransız Nicolas de Nicolay (1517-1583)'a göre *peyker*, padişaha eşlik ettiklerinde, yalın bir koşu formuyla koşmamışlar, bunu, oldukça tuhaf sıçramalar ve muzip sayılabilecek bir dansla şekillendirmişlerdir.¹³⁴

Bazı seyyahlar tarafından aktarılan bilgiye göre *peyker*, 16. yüzyıl sonlarına kadar, koşularını daima yalın ayak gerçekleştirmişlerdir. Kızgın kumlar üzerinde çıplak ayaklarla değişik koşuları içeren antrenmanlar yapmışlardır. Bunun neticesi olarak da ayak tabanlarında neredeyse bir nal işlevi gören, çok sert, nasırlı ve hissiz bir tabaka oluşmuştur.¹³⁵ Bazı seyyahlar, *peykerin* topuklarına madeni bir levha taktırdıklarından bahsetmiştir. Hatta kemik sertliğindeki deri tabakasına çivi çakabilmek için nalbantların zorluk çektikleri belirtilmiştir. Nitekim 17. yüzyılda Galland, *peykerin* ayaklarında üzerinden bağlanmış çok ince ve hafif ayakkabılar gördüğünü yazmıştır.¹³⁶

Peyker ile ilgili bu yazılı tarifler minyatürle tamamlanabilmektedir. Zira *peykerin* farklı başlık biçimleri ve elbiseleri çok zenginlik ve teferruatlı olduğundan ancak görsel bir malzemeyle anlaşılabilir. Nitekim Levnî'nin minyatüründeki *peyk* tasvirinde başlığındaki tüylük, elindeki teber ayaklarında rahat koşabilmesi için çoraplarıyla birleşen hafif papuçları, koşarken, yürürken ses çıkaran çingiraklı dizlikleri görülmektedir (bkz. Resim 14).

Resim 14. Peyklerden Halil bin Üveys Ağa'nın Levnî Tarafından Yapılmış Minyatürü (Topkapı Sarayı)¹³⁷

¹³⁴De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, 82.

¹³⁵M. Guer, *Moeurs et Usages des Turcs, leur Religion, leur Gouvernement Civil, Militaire et Politique, avec un abrege de l'histoire Ottomane*. I. Bd., (Paris, 1746), 397; E. G. Happel, *Gröste Denckwürdigkeiten der Welt. Oder sogenannte Relationes Curiosae*, (Hamburg, 1683), 429'den aktaran Yıldırım, "Atlı Halkın Yaya Haberci Koşucuları: Peyker ve Performansları", 201.

¹³⁶Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, C.II, 74.

¹³⁷*Geçmişten Günümüze Posta*, s. 136.

1671 yılında seyahate çıkıp iki yıl süreyle Osmanlı, Gürcistan ve İran topraklarını gezen Jean Chardin, İran'da koşucu seçme sınavına şahit olmuş ve eserinde bu konunun ayrıntılarına yer vermiştir. Bu koşucu sınavı, Şah Süleyman döneminde (1666-1694) İsfahan'da, Osmanlılarda olduğu gibi, büyük bir şenlik ve ziyafet eşliğinde gerçekleştirilmiştir. Koşucunun sınav görevi, saraydan 6,5 km uzaklıktaki bir sütunun yanına yerleştirilen yaylardan birini alarak dönmek olmuştur. Şah'ın gözcüsü de koşucunun arkasından kontrol amacıyla koşmuştur. Aday 12 saatte 6 kez sütuna gidip gelerek yay getirmiş ve toplam 78 km mesafe kat etmiştir. Koşucu seçme sınavı esnasında biniciler ve koşucular adaya refakat ederlerken, seyirciler de koşu yolunu açık tutmuşlar, üzerine hoş kokulu sıvılar serperek adayı serinletmişler, "Allah yardımcındır!" nidalarıyla cesaretlendirmişler ve ödül sözü vermişlerdir. Seçme sınavının tamamlanmasından sonra Şah, halkın da katıldığı büyük bir mesleğe kabul şöleni düzenlemiştir.¹³⁸

Jean Chardin, acil emirlerin gönderilmesinde *ulakların* kullanıldığını belirtmektedir. Zira bu haber taşıyanlara *çapar* adı verilmiştir. Verdiği bilgiye göre, dörtlü giden anlamına gelen Türkçedeki bir sıfat-fiilden gelmektedir ki yine aynı dilde koşan anlamına gelen *çapgon* da bu kelimedenden türemiştir. Bu çaparlar büyük bir hızla hareket etmişlerdir. Ama yine de her ihtiyaç duyduklarında at bulamayabilmişlerdir. Seyyahın belirttiğine göre İran'da şahın ve valinin ulakları istedikleri her yerden at alabilmişler ve hatta uzun yollarda insanları atlarından indirip el koyabilmişlerdir. Geçtikleri yerlerdeki naipler de onlara at vermek mecburiyetinde olmuşlardır. Karşı koymaya cesareti veya gücü olmayan halktan insanlar da ya bu ulakların cebine üç beş kuruş koymak ya da atlarının alınmasına izin vermek ve ulakların peşlerinden koşmak zorunda kalmışlardır.¹³⁹

On yedinci yüzyılda Fransız seyyahı Jean Batiste Tavernier (1605-1689), doğuya, İran'a ve Hindistan'a altı kere seyahat etmiştir. Seyahatnamesinde, Osmanlı yönetim kadrosu ve bunun kökenleri üzerinde durmuş, saray ve devlet düzenini detaylı bir şekilde ele almıştır. Tavernier, Safevîler'de özel antrenmanlardan geçirilen haberci koşucular hakkında bilgiler vermiştir. Bu bilgiler, aynı zamanda Osmanlı *peykerinin* antrenman sistemi hakkında da fikir vermektedir. Aktardıklarına göre, çocuklar 6 yaşında bu meslek için yetiştirilmeye başlamakta ve 18 yaşından itibaren antrenmanlar yoğunlaştırılmaktadır. Zira ilk etapta yürüyüşler şeklinde başlayan antrenmanlar, zamanla koşar adım kat edilen 5 km ve üzeri mesafelerle sürdürülmektedir. Tavernier, haberci koşucular için düzenlenen bir uzmanlık sınavından da bahsetmektedir. Bu sınav, 120 km'lik bir mesafe koşusundan ibarettir. Koşunun, gün doğumuyla birlikte başlayıp gün batımında bitirilmesi gerekmiştir.¹⁴⁰

On sekizinci yüzyılda Baron de Tott, Sultan Mustafa'nın kılıç kuşanma törenine yer vermiştir. Tott'a göre, kılıç kuşanması demek, Türk imparatorlarının taç giymesi, iktidara sahip olması demektir. Bu tören daima, Halic'in sonundaki, çömlekçiliği ve süt ürünleri ile ünlü Eyüp kasabasının camiinde yapılmaktadır. Tören için hazırlanmış olan Yeniçeriler, sabahın erken saatlerinden itibaren tören kıyafetleri içinde saraydan Eyüp Sultan Camii'ne kadar yollara dizilmişlerdir. Padişah'ın yürüyüşe çıktığı andan itibaren maiyetinde pek çok görevli yer almakla birlikte, bunlar arasında, çapraz bağlanmış kılıçları, ellerinde beyaz sopaları ile iki sıra Hasekiler; altın yaldızlı miğferleri ve uzun mızrakları ile Zülüfçüler; gümüş baltalı desteler taşıyan *peyker* ve geniş sorguçlu kıymetli miğferli yay ve sadak taşıyan *solaklar* da bulunmuştur.¹⁴¹

¹³⁸Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ayşe Meral, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 276-278.

¹³⁹Chardin, *Chardin Seyahatnamesi İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, 276.

¹⁴⁰Carl Diem, *Weltgeschichte des Sports und der Leibesziehung*, Cotta-Verlag, (Stuttgart 1960), 344; Yıldırım, "Atlı Halkın Yaya Haberci Koşucuları: Peyker ve Performansları", 194.

¹⁴¹Baron De Tott, *18. Yüzyılda Türkler ve Tatarlara Dair Hâtıralar*, (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser 89, t.y.), 49-50.

Resim 15. Thomas Allom'un Gravüründe Kubbealtı Önünde Peykler¹⁴²

Thomas Allom tarafından yapılan bir gravürde, sadrazamın divan toplantısına katılmak üzere divanhaneye girişi gösterilirken, Kubbealtı'nın önünde *peyklere* yer verilmiştir (Bkz. Resim 15).¹⁴³ Allom'un *peyklere* buraya yerleştirilmesi, sadece daha cazip bir görüntü elde etmek istemesinden kaynaklanmıştır. Zira bu giriş esnasında görev yapanların kapıcılar kethüdası, çavuşbaşı ve maiyetinin olması gerektiği bilinmektedir.

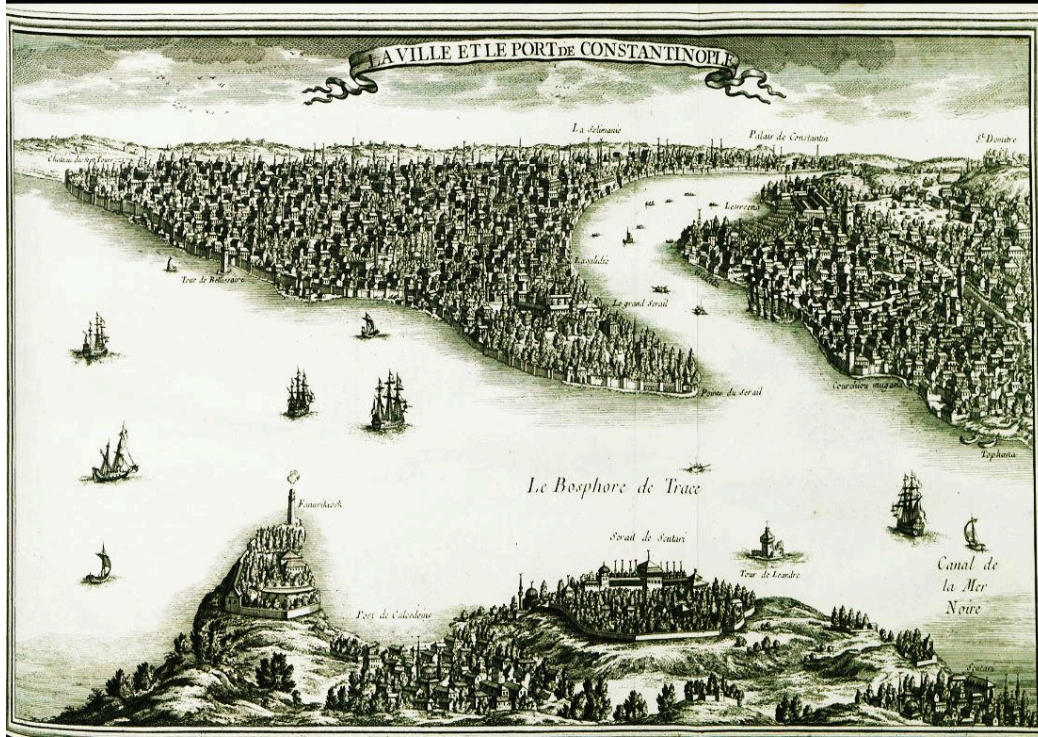
Jean-Antoine Guer, Doğu'ya seyahat etmemiş olsa da Belon, Grelot, Busbecq, Ricaut, Maillet, Tournefort, Tavernier, Thévenot gibi seyyahlardan edindiği bilgiler üzerinden eserini yazmış, bu bağlamda bazı görseller de kullanmıştır. Eserinde, Osmanlı padişahlarının tarihini yazmakla birlikte devlet idaresi ve kurumları, sosyal ve gündelik hayat hakkında da bilgiler vermiştir. Töre alayından bahsederken *peyklere* değinmiştir. Padişahın tören günlerinde *peyk* adı verilen görevlilerin de yer aldığını, bunların sultanın yanında askerlerle birlikte yürüdüklerini, dövülmüş altından başlıklar giydiklerini belirtmiştir.¹⁴⁴ Tören giysileri içinde iki yüz *solak*, üç yüz *peyk* ya da küçük uşak birlikte yer almıştır. Altın çiçekli brokar ceketler giymişler, uçları yaldızlı gümüş bir kemerle kıvrılmış, ön yüzleri altın işlemelidir. Aynı malzemedden, ancak farklı renkte, gümüş saçaklı bir gömlek giymişlerdir. Dövülmüş gümüşten, yaldızlı ve önü balıkçıl tüyleriyle süslenmiş uzun bir başlıkları vardır. Yarım ipek bir çorap giymişlerdir.¹⁴⁵

¹⁴²Robert Walsh-Thomas Allom, *Constantinople: and the scenery of the seven churches of Asia Minor*, Son, & Co., (London, 1839), 67.

¹⁴³Walsh-Allom, *Constantinople: and the scenery of the seven churches of Asia Minor*, 67.

¹⁴⁴Jean-Antoine Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique, avec un abrégé de l'histoire ottomane*, par M. Guer, Mérigot et Piget, (Paris, 1747), 46.

¹⁴⁵Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique, avec un abrégé de l'histoire ottomane*, 290.

Resim 16. Jean-Antoine Guer'in Eserinde İstanbul

Floransalı nümizmat ve botanikçi Domenico Sestini, 1777 yılı ekim ayında İzmir'e gelerek Osmanlı topraklarına adım atmıştır. 1779 yılında ise İstanbul'u ziyaret etmiştir. Kalem almış olduğu eserinde Osmanlı padişahlarının ava çıkış düzenlerine de yer vermiştir. Nitekim padişahların ava çıkış merasimlerinin vaktiyle bir savaş alayı gibi olduğunu; dev bir maiyet ve tahayyül edilemez büyüklükteki şıkar halkıyla hareket ettiklerini belirtmiştir. Lehistan seferine çıkan IV. Mehmed'i Eflak'taki ordugâhında izleyen Cornelio Magni'nin beşinci mektubundaki bilgilerden alıntı yapmıştır. Zira şu bilgileri aktarmıştır:

İstanbul ve Edirne'deki kadar kalabalık olmayan şıkar halkı belirmiş, sultan da kendini göstermişti. Tuna'yı geçerken yaklaşık iki bin güzel tazyı [nehri geçirmeden] oracıkta bırakıverdiler. Bununla orduya daha önce av için sarf edilen kudretin artık savaşa harcanacağını gösterme gayretindeydiler. Sultan yanına yine de beş yüz kadar köpek aldı. Zincire bağlı köpekler terbiyeciler eliyle beşer beşer taşıyor, uyanıp yola koyulduklarında sonu gelmez çığlıklar ve havlamalar başlıyordu. Sultanı at sırtında bir ellerindeki doğanlarla doğancılar izliyor, etraflarında pek çok köpek dolanıyordu. Doğancı semerinin üstünde küçük bir kös de taşıyor, kösün sesini duyan köpekler atların arasından hızlıca koşup terbiyecilerinin etrafını sarıyordu. Tüm bu sürü içinde hiçbir köpek kendi takımını kaybetmedi. Gördüklerim bana İstanbul kırsalında tüm köpeklerin kendi takımlarının sadık birer muhafızı oluşunu hatırlatmıştı.¹⁴⁶

Sestini, av merasiminde yer alan rütbelilerin düzenini naklederken *peyker*den de bahsetmiştir. Nitekim onları, "Has Oda'nın hayli güzel giyinen, ihtişamla at binen ve başlıklarındaki bukleri kulaklarına degen *peyker*" şeklinde anlatmıştır. Devamında; "bazıları ellerinde altın kaplar taşıyor, bu kaplar gerek serpilen gerek içilen sıvılarla dolu oluyordu. Diğerleri ise atlarının sırtında siyah beyaz renkte, kediyeye benzeyen fakat sıra dışı büyüklükte hayvanlar taşıyordu." demiştir. Ayrıca, IV. Mehmed'in av tutkusuyyla ilgili olarak Cornelio Magni'den alıntı yaparken, *peyker*in padişaha çok yakın olduklarını ve padişahın herhangi bir sorusu olduğunda hemen cevapladıklarını şu şekilde anlatmıştır: "Saat gece yarısını biraz geçince uykusundan uyanıp

¹⁴⁶Domenico Sestini, *Boğaziçi 1779, (Priscilla Mary İşin'in önsözüne)*, Çev. Mert Pekdoğdu, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022), 100.

yanına *peykleri* çağırıyor, onlara kalkma zamanı geldi mi diye soruyormuş. *Peykler* cevaben, “Günün ağarmasına üç dört saat daha var” dediklerinde ise iç çekip gecelerin uzunluğundan yakınmaya başlıyormuş.¹⁴⁷

1874 yılında İstanbul'da bulunan Edmondo De Amicis, Edirnekapi'dan geçmekte olan bir devlet alayına dair gözlemlerine yer verirken, görevlilerin sınıfına, giyimlerine, silahlarına dair bilgiler paylaşmıştır. Alay içerisinde yer alan *peykleri* ise, ulaklar olarak tarif etmiştir. Geçiş anında, ordunun başında levazım subayı paşalar yürümüştür. Arkasında, uzakta, yeniçerilerin sarıklarına saplanmış sekiz bin bakır kaşığın bir araya gelerek oluşturduğu canlı bir ışıltı göze çarpmıştır. Yeniçerilerin ortasında, yüksek rütbeli subayların bir o yana bir bu yana dalgalanan balıkçıl tüyleri ve şaşaalı zırhları dikkat çekmiştir. En arkada da silah ve mühimmat taşıyan kalabalık bir hizmetkâr grubu yürümüştür. Yeniçerilerin ardından ipekli yelekleri, zincirlerden yapılmış zırhları ve parlak miğferleri içinde ulaklar gelmiştir. Onların hemen arkalarından, zırh giydirilmiş ve tüylerle süslenmiş küheylanların üstünde, topları birbirlerine demir zincirlerle bağlanmış topçu birlikleri, ağalardan, ulaklardan, mabeyincilerden ve kölelerden oluşan küçük bir ordu takip etmiştir.¹⁴⁸

Öncü kuvvetten sonra en gözde vezirin maiyeti yer almıştır. Kadife eyer örtüsü ve gümüş yularlarla donatılmış kırk atın üstüne kurulmuş, kılıç kuşanmış kırk ağanın hemen arkasında, ulaklardan ve altınlarla bezeli, kalkanlar, gürzler ve palalarla yüklü diğer kırk küheylana yol gösteren gösterişli seyislerden oluşan bir grup yürümüştür. Daha sonra bir grup asker, divan üyeleri, Topkapı'nın yüksek mevkili mensupları ve Büyük Haznedar gelmiştir. Ardından Sadrazam'ın korteji görünmüştür. En önde at sırtındaki silahtarlar ve padişahın tuttuğu levazım subayları ve ağalardan oluşan bir kalabalık gelmiştir. Hemen arkalarında ulakların taşıdığı bin iki yüz bambu mızraklı bir ormanın çevrelediği kırk sadrazam ağası, turuncu kostümler giyip, altın işlemeli yay ve ok kılıfları kuşanmış, kırk sadrazam ulağı, aralarında taşra valilerinin ve ailelerinin at sırtında yol aldığı, altı farklı renkte altı takıma ayrılmış iki yüz kadar genç delikanlı, peşlerinde seyisler, zırhçılar, katipler, hizmetkarlar, *ulaklar*, altın renkli yelekler giymiş, ipekli sancaklar taşıyan ağalar ilerlemiştir. Bir başka grup ise hakimlere, mollalara ve müderrislere eşlik eden, gösterişli kılıkta içindeki çavuşlar, levazım subayları ve diğer resmi görevlilerdir. Arkalarında şahin, akbaba ve çaylakların baş bakıcıları, eyerlerinde av için eğitilmiş leoparlar taşıyan atlılar, şahinle avlanan avcılardan, seyislerden, dağ gelinciği bakıcılarından, trompetçilerden, örtülerle giydirilip, mücevherlerle süslenmiş av köpeği sürülerinden oluşan bir grup gelmiştir.¹⁴⁹ Nihayetinde sadrazam görünmüştür:

Samur kürkle çevrelenmiş mor kaftanı içinde, çelik ve altınla kaplı atının üstünde Sadrazam geliyor. Peşinde kırmızı kadife kostümler giymiş bir hizmetkarlar ordusu ilerliyor, çevresi sarayın ileri gelenleri ve yeniçeri alaylarının korgeneralleriyle çevrilmiş. Bu grubun içinde, tavus kuşlarının arasında kalmış beyaz kuğuları andıran müftüler göze çarpıyor. Onların arkasında, yaldızlı, dar, düğmeli ceketleri içinde iki sıra süvari eri, çift sıra halinde dizilmiş, hilal sorguçlar takmış okçular; kadife eyerler, gümüş renkli örgü kurdeleler, altın başlıklar ve gümüş kakmalı üzengiler içindeki Arap, Türkmen, İran ve Karaman atlarını güden ve kıymetli mücevherlerle parlayan kalkanlar ve silahlar taşıyan göz kamaştırıcı Topkapı seyisleri ve son olarak birisi Kur'an'ı, diğeri de Kâbe'den kutsal emanet taşıyan iki kutsal deve görünür.¹⁵⁰

Sadrazam kortejinden sonra Padişahın maiyeti görüldüğünde, onun gelişini anlatırken; “Sultanların Sultanı, Kralların Kralı, dünyadaki prensliklerin taçlarının dağıtıcısı, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi, Beyaz Deniz'in ve Kara Deniz'in, Rumeli ve Anadolu'nun, Dulkadir, Diyarbakır, Kürdistan, Acem, Şam, Halep, Mısır, Mekke, Medine ve Kudüs vilayetlerinin, Arabistan ve Yemen'in bütün bölgeleriyle birlikte kendisinden önce gelen

¹⁴⁷Sestini, *Boğaziçi 1779*, (Priscilla Mary Işın'ın önsözüyle), 101-102.

¹⁴⁸Edmondo de Amicis, *İstanbul*, Çev. Sevinç Tezcan Yanar, (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2009), 124.

¹⁴⁹Amicis, *İstanbul*, 125-126.

¹⁵⁰Amicis, *İstanbul*, 126-127.

heybetli ve şerefli atalarının fethettikleri veya ona ve onun kızgın ve muzaffer kılıcına kulluk eden diğer bütün illerin imparatoru.." ifadelerine yer vermiş ve devamında şunları aktarmıştır:

Sadrazam'ın korteji tamamlanınca, davullar ve trompetlerden çok güçlü, gösterişli bir müzik yükselir. İzleyiciler telaşla geri çekilir, toplar gürler, kapıdan içeri, güzlerini başlarının üstünde çeviren atlı uşaklardan oluşan bir bölük akın eder. Ve işte en nihayet, mızraklar, tüyler ve kılıçların oluşturduğu sık bir ormanın tam ortasında, göz alıcı gümüş ve altın miğferlerin çevrelediği, ipek sancakların oluşturduğu bir sayvanın altında, Sultanların Sultanı, Kralların Kralı, dünyadaki prensliklerin taçlarının dağıtıcısı, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi, Beyaz Deniz'in ve Kara Deniz'in, Rumeli ve Anadolu'nun, Dulkadir, Diyarbakır, Kürdistan, Acem, Şam, Halep, Mısır, Mekke, Medine ve Kudüs vilayetlerinin, Arabistan ve Yemen'in bütün bölgeleriyle birlikte kendisinden önce gelen heybetli ve şerefli atalarının fethettikleri veya ona ve onun kızgın ve muzaffer kılıcına kulluk eden diğer bütün illerin imparatoru ve hakimi gelmektedir.¹⁵¹

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin kısa sürede sınırlarının genişlemesi, merkezi yönetim ile yerel idareler arasındaki iletişimin daha hızlı ve güvenilir bir şekilde sağlanabilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda Osmanlı resmî ulak sisteminin yanı sıra bu sistemin dışında kalan, özellikle padişahın maiyetinde bulunup, onun haberlerini gerekli yerlere süratle bildirme vazifesini görecektir özel kişiler de saray teşkilatı içerisinde görevlendirilmişlerdir. Bu kişilere, bugünkü anlamda "acil posta hizmetini" gören haberci anlamında *peyk* adı verilmiştir. *Peykler*, özellikle hızlı koşma kabiliyetine sahip olmaları dolayısıyla ilk zamanlarda bir tür "acil posta hizmeti" gören bir sınıf olurken, devletin giderek büyümesiyle birlikte ihtişamı gösteren tören bölüğü haline gelmişlerdir. Padişahın sefere çıkışı, Cuma namazı, bayram kutlamaları gibi çeşitli merasimlerinde solaklarla birlikte "tören bölüğü" vazifesini de yerine getirmeye başlamışlar ve süslü kıyafetleriyle ihtişamlı bir görüntü sergilemişlerdir.

Peykler, Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden seyyahların da ilgisini çeken önemli bir konu olmuştur. Nitekim *peyker* üzerine ilk söz açarlardan olan Menavino ile Nicolas de Nicolay bunların İran kökenli oldukları yönünde bilgi vermiştir. Nitekim 16. ve 17. asırda Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki haberci koşucusu yetiştirme benzerlikleri, iki devlet arasında teşkilat transferinin varlığına işaret etmektedir. Zira *peyklere* uygulanan deneme sınavı bakımından da doğal bir etkileşimin olduğu görülmektedir. Örneğin İran Şahı Süleyman döneminde İsfahan'da bulunan Jean Chardin, *peykerin* seçimine ilişkin yapılan sınavdan bahsederken benzer bilgileri paylaşmaktadır.

Seyahatnamelerde, *peykerin* öne çıkan özelliklere yer verilirken özellikle süratleri sıklıkla konu edilmiştir. Zira, bir atın alabileceği mesafeden daha fazla mesafe aldıkları vurgulanmıştır. Bunu yaparken de hiç dinlenmedikleri, görev sona erse dahi yolculuğa başka bir görevle devam ettikleri belirtilmiştir. Bu kadar hızlı hareket etmeleri ve uzun mesafe alabilmeleriyle ilgili olarak birkaç seyyah, *peykerin* dalaklarının alındığı yönünde bilgi paylaşmıştır.

Bazı seyyahlar tarafından aktarılan bilgiye göre *peyker*, 16. yüzyıl sonlarına kadar, koşularını daima yalın ayak gerçekleştirmişlerdir. Kızgın kumlar üzerinde çıplak ayaklarla değişik koşuları içeren antrenmanlar yapmışlardır. Bunun neticesi olarak da ayak tabanlarında neredeyse bir nal işlevi gören, çok sert, nasırlı ve hissiz bir tabaka oluşmuştur. Bazı seyyahlar ise *peykerin* topuklarına madeni bir levha taktırdıklarından bahsetmiştir. Hatta kemik sertliğindeki deri tabakasına çivi çakabilmek için nalbantların zorluk çektiği belirtilmiştir.

¹⁵¹Amicis, *İstanbul*, 126-127.

Peykler, Alay-ı Hümâyun, Bayram Alayı, Şehzade Alayı, Cuma Alayı, Surre Alayı gibi geçit alaylarında mutlaka yer almışlardır. Padişah alaylarında özellikle gösterişi arttırmak üzere görünüşleri, hal ve hareketleriyle izleyenlere adeta görsel bir şölen sunmuşlardır. Bu alaylar yalnızca halk tarafından değil ülkeyi gezmeye gelmiş ya da ülkede yaşayan yabancılar tarafından da seyredilmiştir. Dolayısıyla padişah alayları, Osmanlı dünyasının görüntüsünü yansıtan birer uluslararası ayna işlevi görmüştür. Nitekim alayların düzenlenmesine bunca önem verilmesinin gerekçelerinden biri de bu olmuştur.

Peyklerin, vazifelerini yerine getirirken dikkat çeken eşyaları zilleri olmuştur. Zira bunları, kimi zaman dizlerine, kimi zaman ayak bileklerine, kimi zaman da bellerine bağlamışlardır. *Peykler* süratle yol alırken bu ziller de doğal olarak ses çıkarmıştır. Dolayısıyla bu ses, padişah habercisinin gelmekte olduğunu bildirmiş ve kat edilen yolun boşaltılmasını sağlamıştır. Ayrıca koşu esnasında ritim tutulmasına da yardımcı olduğu söylenebilir.

Peyklerin yanında bulundurdukları diğer bir malzeme ise gül suyu olmuştur. Yolculuk esnasında hem ellerinde balta taşımışlar hem de gül suyu bulundurmuşlardır. Dolayısıyla yollarda karşılaştıkları insanlara bu gül suyundan serpmişler, karşılığında da insanlar onlara para ihsanında bulunabilmiştir. Ayrıca hoş kokulu ve nefes açıcı özelliği olan şekerler de yanlarında taşımışlardır. Bu şekerlerin de yolculukları esnasında rahatlatıcı özellik gösterdiği, hatta bugünkü mentollü ya da naneli şekerlere karşılık geldiği düşünülmektedir. Benzer bir işlevi gören bilyelerin de *peyklerin* ağzında taşındığı ve nefes alıp vermeyi kolaylaştırdığı görülmektedir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Metin Menekşe (Doç. Dr.)
Author Details	¹ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Muğla-Türkiye 0000-0003-1192-3161

Kaynakça | Bibliography

Arşiv Kayıtları

- BOA C.SM., 164/8236, 9 Rebiülevvel 1173/31 Ekim 1759.
BOA, C.SM., 64/3204, 14 Şaban 1202/20 Mayıs 1788.
BOA, C.SM., 65/3285, 2 Zilkade 1216/6 Mart 1802.
BOA, C.SM., 61/3072, 18 Zilkade 1217/12 Mart 1803.
BOA, C.SM. 163/8195, 15 Receb 1220/9 Ekim 1805.
BOA, C.SM., 65/3264, 28 Şevval 1244/3 Mayıs 1829.
BOA, C.DRB., 65/3259, 6 Ramazan 1260/19 Eylül 1844.

Diğer Kaynaklar

17. yüzyılda İsveç Büyükelçisi Claes Ralamb'ın Yaptırdığı Tablolarla Avcı Mehmed'in Alay-ı Hümâyunu, *Sergi kataloğu*. İstanbul: Pera Müzesi Yayını 12, 2006.
Ahmed Rasim. *Osmanlı Tarihi*. C. I, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2000.

- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C. 1, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akkutay, Ülker. *Enderûn Mektebi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Akyıldız, Ali. *Yapay Tarihin Esirleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Alay-ı Hümâyun: İsveç Elçisi Ralamb'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri (1657-1658)*, Ed. Karin Adahl, Çev. Ali Özdamar, İstanbul İsveç Araştırma Enstitüsü, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Ali Seydi Bey. *Teşrifat ve Teşkilatımız*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.
- Amicis Edmondo de. *İstanbul*. Çev. Sevinç Tezcan Yanar, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2009.
- Angiolello, Giovanni Maria. *Sultan Fatih'in Sarayında Bir Esir Giovanni Maria Angiolello Gözünden Türk Tarihi*, İstanbul: Profil Kitap, 2022.
- Atasoy, Nurhan. "Osmanlı İstanbul'unda Alay ve Teşrifat", *17. yüzyılda İsveç Büyükelçisi Claes Ralamb'ın Yaptırdığı Tablolara Avcı Mehmed'in Alay-ı Hümâyunu, Sergi kataloğu*. İstanbul: Pera Müzesi Yayını 12, 2006.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2011.
- Baştuğ, Hava. "Sosyal Bilgilerde Seyahatnamelerin yeri ve Seyyahların Gözüyle Nevşehir", Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Belon, Pierre. *Pierre Belon Seyahatnamesi, İstanbul ve Anadolu gözlemleri. 1546-1549*. Çev. Hazal Yalın, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Binark, İsmet. "XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar Osmanlı-Türk Ordusuna Ait Askeri Kıyafet ve Unvanlar", *Türk Kültürü*. S. 70 (1968), C. VI, 746-763.
- Bostan, M. Hanefi. "Osmanlı Devleti'nde Yol ve Haberleşme Sistemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*. C. LXXXII, S. 195 (Şubat 1993), 63-67.
- Cenkmen, Emin. *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1948.
- Chardin, Jean. *Chardin Seyahatnamesi İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*. Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ayşe Meral, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Chesneau, Jean. *D'aramon Seyahatnamesi Kanuni Devrinde İstanbul-Anadolu Mezopotamya*. Çev. Işıl Erverdi, İstanbul: Dergâh Yayınevi, 2012.
- D'Arvieux, Chevalier. *Mémoires du Chevalier d'Arvieux, contenant ses voyages à Constantinople, dans l'Asie, la Syrie, la Palestine, l'Égypte, & le Barbarie*. C. IV, by Arvieux, Laurent d', Paris 1735.
- de Nicolay, Nicolas. *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*. Eds. Marie- Christine Gomez- Geraud Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- de Tott, Baron. *18. Yüzyılda Türkler ve Tatarlara Dair Hâtıralar*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser 89, t.y.
- Dernschwam, Hans. *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. Çev. Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2007.
- Diem, Carl. *Weltgeschichte des Sports und der Leibeserziehung*. Cotta-Verlag, Stuttgart, 1960
- D'Ohsson, Mouradgea. *Tableau général de l'Empire othoman : divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation mahométane; l'autre, l'histoire de l'Empire othoman*. III, IV. Paris : de l'imprimerie de Monsieur, 1791.
- du Loir, Clausier. *Du Loir Seyahatnamesi, IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*. Çev. Mustafa Daş, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- du Fresne-Canaye, Philippe. *Fresne- Canaye Seyahatnamesi 1573*. Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. VIII, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1995.
- Galland, Antoine. *İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*. C.II, Çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.
- Geçmişten Günümüze Posta, Komisyon*. Ankara: PTT genel Müdürlüğü Yayınları, 2007.
- Gerlach, Stephan *Türkiye Günlüğü 1573-1576*. C. I, Ed. Kemal Beydilli, Çev. Türkiş Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Gerlach, Stephan *Türkiye Günlüğü 1573-1576*. C. II, Ed. Kemal Beydilli, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Guer, Jean-Antoine *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique, avec un abrégé de l'histoire ottomane*. par M. Guer, Mérigot et Piget, Paris 1747.
- Guer, M. *Moeurs et Usages des Turcs, leur Religion, leur Gouvernement Civil, Militaire et Politique, avec un abrege de l'histoire Ottomane*. I. Bd., Paris 1746.
- Happel, E. G. *Gröste Denckwürdigkeiten der Welt. Oder sogenannte Relationes Curiosae*. Hamburg 1683.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XIV.- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Hamsun, Knut ve Hans Christian Andersen. *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah*. Çev. Banu Gürsaler-Syvertsen, İstanbul: YKY Yayınları, 2024.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. C. II, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1992.

- Koçi Bey Risalesi. Sadeleştiren Zuhuri Danişman, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Koçu, Reşat Ekrem. *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*. (İstanbul: Sümerbank Kültür Yayınları, 1969).
- Köprülü, Fuad. "Lütfi Paşa", *Türkiyat Mecmuası*. C. I (1925), 119-150.
- Louis François Cassas (Bertrand Müzesi, Châteauroux), https://www.larousse.fr/encyclopedie/images/Louis_Fran%C3%A7ois_Cassas_procession_de_Selim_III/1006881, Erişim: 20.09.2024.
- Menavino, Giovan Antonio. *Türklerin Hayatı ve Adetleri Üzerine Bir İnceleme*. Çev. Harun Mutluay, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011.
- Menekşe, Metin. "Osmanlı Medeniyetinde Hayvan Sevgisinin Mesleğe Dönüşümü: Mancacılık", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 55, (2022), 84-101.
- Merçil, Erdoğan. "Peyk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. XXXIV, İstanbul (2007), 262-263.
- Mustafa Nuri Paşa. *Netayic'ül-Vukuât: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*. C. III-IV, Sadeleştiren, Notlar ve Açıklamaları Ekleyen: Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980.
- Nizâm'ül-Mülk, *Siyâsetnâme*. Haz. M. Altan Köymen, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Sarayında Hayat*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2008).
- Ortaylı, İlber. "19. Yüzyılda Osmanlı Saraylarının Geçirdiği Değişim", *Millî Saraylar: Tarih-Kültür-Sanat-Mimarlık Dergisi*. S. 1, (İstanbul 1999), 14-25.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*. C. I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Özlü, Zeynel. "Osmanlılarda Haberleşme ve Tören Ocağı: Peykân-ı Hassa", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 65 (Nisan 2013), 135-168.
- Öztuna, Yılmaz. *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1994.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. II-III, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Parmaksızoğlu, İsmet. "Peyk", *Türk Ansiklopedisi*. XXVI, Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1977, 506-507.
- Polonyalı Simeon. *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*. İstanbul: Köprü Kitapları, 2016.
- Postel, Guillaume. *De la République des Turcs: Et là où l'occasion s'offrera, des meurs et loy de tous Muhamedistes*. Poitiers: Enguibert de Marnef, 1560.
- Reinhold Lubenau *Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde. 1587-1589*. Çev. Türki Noyan, C. 1, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Sanz, Manuel Serrano Y. *Türkiye'nin Dört Yılı 1552-1556*, (Manuel Serrano Y. Sanz'ın yayımladığı el yazmasından Çev. Aysel Kurutluoğlu), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., 114-115.
- Schweiggeger, Solomon. *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çev. S. Türki Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*. C. II, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Sertoğlu, Midhat. *Osmanlı Tarih Lugatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.
- Sestini, Domenico. *Boğaziçi 1779*. (Priscilla Mary Işın'ın önsözüyle), Çev. Mert Pekdoğdu, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2022.
- Şemseddin Samî. *Kâmûs-ı Türkî*. Balıkesir: Altınpost Yayınları, 2012.
- Şirin, İbrahim. "Seyahatnamelerin Sosyo-Ekonomik, Sosyo- kültür ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yer ve Önemi", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*. C. VII, S: 14 (2012), 101-112.
- Tanrıbuurdu, Gülçin ve Hicran Tandoğan. "Osmanlı'nın Cesur Yürek Yalın Ayak Habercileri Yahut Klasik Türk Şiirinde "Peyk"", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. C. 4, S. 2, (Ağustos 2021), 465-484.
- Tarım Ertuğ, Zeynep. "Minyatürler ve Tarihi Belge Özellikleri", *Osmanlı*. C. XI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 180-185.
- Tarım, Zeynep. "Peyk-Osmanlılar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. XXXIV, İstanbul 2007, 263-264.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- von Hammer Purgstall, Joseph. *Büyük Osmanlı Tarihi*. C. XVI, Hazırlayanlar: Mümin Çevik-Erol Kılıç, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1984.
- von Hammer Purgstall, Joseph. *İstanbul Günleri, Bir Tarihçinin Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*. Çev. Ömer Faruk Demirkan, İstanbul: Kronik Yayınları, 2023.
- Walsh, Robert and Thomas Allom. *Constantinople: and the scenery of the seven churches of Asia Minor*. Son, & Co., London 1839.
- Werner, Craillsheimli Adam. *Padişahın Huzurunda Elçilik Günlüğü 1616-1618*. Çev. Türki Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019.
- Yazıcı, Hüseyin. "Seyahatname", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. XXXVII, İstanbul (2009), 9-11.

Yıldıran, İbrahim. "Atlı Halkın Yaya Haberci Koşucuları: Peykler ve Performansları", *Anadolu Uygarlıklarında Spor*. Ed. İbrahim Yıldıran, Timur Gültekin, Ankara: Spor Yayınevi ve Kitabevi, 2012, 188-201.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Başvuru | Submitted 23.02.2024
Revizyon Talebi | Revision Requested 14.05.2024
Son Revizyon | Last Revision Received 17.09.2024
Kabul | Accepted 22.01.2025

Araştırma Makalesi | Research Article

🔓 Açık Erişim | Open Access

1850-1909 Dönemi Anadolu Sağ Kol Güzergâhı'nda Karayolu Yapım- Onarım Faaliyetleri ve İktisadî Yapıdaki Etkileri

Highway Construction and Repair Activities on the Anatolian Right Branch Route in the
Period 1850-1909 and Their Effects on the Economic Structure

Veli Sırım¹ & Ahmet Akyol¹

¹ Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Tekirdağ-Türkiye

Öz Yol yapım ve onarım faaliyetleri Osmanlı İktisat Tarihi içerisinde iki dönem şeklinde incelenmiştir. Birincisi, Klasik Dönem'dir. Bu dönemde Anadolu içerisindeki yol yapım ve onarım faaliyetleri Roma Dönemi'nden kalan ve Selçuklu Dönemi yollarının tamir ve bakımı şeklinde olmuştur. Kısacası mevcut yollar korunmaya çalışılmış, yeni bir yol şebekesi planlanmamıştır. İkinci dönem ise Yenileşme Dönemi'dir. Bu çalışma Yenileşme Dönemi içerisinde yer alan on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Anadolu toprakları üzerindeki yol yapım ve onarım faaliyetlerinin, bu dönemde yeni kurumların işlerliğinin artmasıyla beraber, Osmanlı arşiv vesikalarının ışığında, Sağ Kol Güzergâhı içerisindeki değişim ve dönüşüm doğrultusunda hazırlanmıştır. Bu doğrultuda idari anlamda 1864 ve 1871 yılı Vilâyet Nizamnâmeleri çerçevesinde yapılan idari bölümlendirme ile Vilâyetlik statüsü kazanan Hüdavendigâr, Aydın, Konya ve Adana Vilâyetlerinde yol yapım ve onarım faaliyetlerindeki gelişimin etkisiyle tarımsal üretim, ithalat ve ihracat rakamlarındaki değişim ve bu minvalde sanayinin gelişimi ile alakalı yapılan çalışmalar neden-sonuç ilişkisi içerisinde incelenecektir.

Abstract Road Construction and repair activities have been examined in two periods in economic history. The First is the Classical Period. During this period road construction and repair activities in Anatolia were in the form of repair and maintenance of roads from the Roman Period and the Seljuk Period. In short, existing roads were tried to be preserved, a new road network was not planned. The second period is the Renewal Period. The study is, it was prepared in the light of archival documents, as the road construction and repair activities on the Anatolian right arm route inverted in the 19th century and the functionality of new institutions increased. In this regard, the changes in agricultural production, import and export figures and the development of industry in this regard, with the effect of the development of road construction and repair activities in the Hüdavendigâr, Aydın, Konya, Adana Provinces with the administrative division made within the framework of the provincial regulations of 1864 and 1871. It will be examined within the cause-effect relationship.

Anahtar Kelimeler Nizamnâme · Vilâyet · Karayolu · Değişim · Gelişme · İktisadi Etki.

Keywords Nizamname · Province · Highway · Change · Development · Economic Effect.

Atif | Citation: Sırım, Veli, Ahmet Akyol. "Highway Construction and Repair Activities on the Anatolian Right Branch Route in the Period 1850-1909 and Their Effects on the Economic Structure". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 68–83. <https://doi.org/10.26650/oba.1441891>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Sırım, V. & Akyol, A.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Veli Sırım vsirim@nku.edu.tr

Extended Summary

Road construction and repair activities, which have an important place in the transportation sector, have been effective in meeting needs such as nutrition, shelter, and security throughout history. However, they have become an area that creates a catalytic effect within the concept of economic development introduced in the 19th century.

Since the second half of the 19th century marked the beginning of a period full of social, economic, and cultural innovations for the Ottoman Empire, road construction and repair activities also played an important role in this innovation and transformation.

In the same period, the scarcity of expenditures related to public works in the budget of the Ottoman Empire continued until the Tanzimat Period, which is considered the beginning of the Renovation Period. However, while agricultural production maintained its weight in budget data during the Renovation Period, market research deeply affected the Ottoman Empire with the decrease in production costs of European countries that completed their industrialization. The Free Trade Agreement signed in 1838 brought the Ottoman Empire to the brink of destruction. This destruction continued from the establishment of the Public Debt Administration (Düyûn-ı Umûmiye) until the State of the Republic of Turkey paid off the debts incurred by this institution.

These economic, political, and military developments have made it essential to take steps regarding road construction and repair activities, which are among the transportation activities.

The reforms carried out in almost every field after the Tanzimat period became more evident in the second half of the 19th century. At this point, the Right Arm Route on Anatolian lands has become an important area of action within the scope of the projects planned to be implemented. Many pilot applications have been implemented on this route.

The impact on road construction and repair activities that emerged with the 1861 and 1864 Regulations shifted to a different point with the change in the administrative structuring in line with the 1871 Regulations. Sultan II of the Constitutional Monarchy and Armistice Period took place in the Renewal Period. Abdulhamid employed many local and foreign engineers who were experts in their fields in the state bureaucracy. Through the research carried out by these engineers, he determined the contribution of road construction and repair activities to economic development, giving special importance to road construction and repair activities. Hendese-i Mülkiye and Sanayi-i Nefise Schools fulfilled an important institutional duty in this period.

As a result of the commercial privileges obtained by England on Anatolian lands, it became a great need to transport Western products from port cities to inland centers quickly and without disruption. The most important reason underlying the decrease in profitability rates for Western merchants was that the old Classical-era roads were found to be neglected and inadequate, and this situation was reported by merchant representatives and presented to the central government. The reports and requests that mobilized the administrators of the period tried to implement road construction and repair practices according to their degree of importance.

As an example of this situation, the name of Umûr-ı Ticaret ve Nafia Nezareti was changed to II. It can be shown that it was changed to the Ministry of Public Works within the framework of the modernization efforts of the Abdulhamid Period. Because the complex structure of this ministry, which was called by different names during the period we conducted research, and its frequent mergers and separations with other ministries, prevented the process of road construction and repair activities from proceeding effectively and efficiently.

The impact of road construction and repair activities on the economic structure should be sought in providing opportunities for social and economic contacts rather than being carried out according to superior standards. For this reason, the activities of engineers and bureaucrats involved in the work carried out in this field were vital to the Ottoman Empire.

The aim of minimum cost and maximum efficiency in road construction and repair activities is planned within the framework of the concession procedure and the Labor Taxpayer Law. The Ottoman administrators aimed to relieve the budget in the steps they took in this regard. However, the example of the Izmir-Ankara Road and some disruptions within the framework of the Labor Taxpayer Law made it necessary to resort to different solutions in this regard.

Within the scope of this information, we can express the increase in effectiveness and efficiency in road construction and repair activities with the increase in foreign trade data. While foreign trade data for the years 1840-1849 showed a low trend, a remarkable increase of approximately 160% in commercial income was observed between 1880 and 1889. Faster and safer deliveries due to the activation of roads connecting to ports played a major role in this increase.

Road construction and repair activities carried out from the Anatolian Right Branch Route to Istanbul, the capital of the period, also caused a long-term population increase.

As a result, road construction and repair activities have been examined in two periods of economic history. The First is the Classical Period. During this period, road construction and repair activities in Anatolia were in the form of repair and maintenance of roads from the Roman Period and the Seljuck Period. In short, existing roads were tried to be preserved, but a new road network was not planned. The second period is the Renewal Period. The study is, it was prepared in the light of archival documents, as the road construction and repair activities on the Anatolian right arm route increased in the 19th century and the functionality of new institutions increased. In this regard, the changes in agricultural production, import and export figures, and the development of industry in this regard, with the effect of the development of road construction and repair activities in the Hüdavendigâr, Aydın, Konya, Adana Provinces with the administrative division made within the framework of the provincial regulations of 1864 and 1871.

The economic activity on the Right Arm Route during the period we are considering was at a higher level than that on other routes and made significant contributions to the economies of the cities along the route.

Giriş

Ulaştırma kavramına yüklenen anlam genişliği, yatırım yapılmış olduğu dönemdeki teknolojik gelişmelerle beraber, üstün standartlara göre yapılmasından çok iki nokta arasındaki içtimaî ve iktisadî temaslara imkân sağlamasından gelmektedir. Bu minvalde Türk Dil Kurumu Sözlüğü ulaştırmayı, insanların ve malların veya haberlerin tümünün belirli vasıtalar ile belirli bir lokasyonda üretilip, tüketilebilecek destinasyonlara yönlendirilmesi olarak ifade etmiştir.¹

Ulaştırma faaliyetleri dönem araştırması içerisinde kara ve deniz taşımacılığı olarak kategorize edilmiştir. Konu başlığı itibariyle kara taşımacılığı içerisinde kendisine yer bulan karayolu yapım ve onarım faaliyetleri için iktisadî askeri, siyasi ve haberleşme teknolojisindeki ilerlemeler yapım ve onarım faaliyetleri için sebep olarak gösterilebilmektedir.²

Karayolu yapım ve onarım faaliyetleri ile alakalı anlam genişliğini on dokuzuncu yüzyıl marjinalistlerinin niteliksel anlamında arayabiliriz. Bu nedenle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra önem atfedilen karayolu yapım ve onarım faaliyetleri, ilerlemek ya da geri kalmışlık ifadeleri ile tanımlanmıştır.³

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren karayolu yapım ve onarımı ile alakalı faaliyetlerin iktisadî yönden incelemesi dönem olaylarına genel bir bakış ile daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Ticaret Anlaşması'nın getirmiş olduğu serbestlik algısının Osmanlı devlet bütçesine yansımaları, Yenileşme Döneminin başlangıcı sayılan Tanzimat Fermanı ile beraber şekillenen devlet idari kurumlarının Klasik Dönem Osmanlı bürokrasisinden farklı bir mantıkla ilerlemesi dönem olaylarının içerisinde yaşanan iktisadî gelişimi bize daha objektif bir bakış açısı sunacaktır.

Yol Yapım ve Onarım Faaliyetlerini Etkileyen Önemli Gelişmeler

Yunan İsyanı'nda göstermiş olduğu başarılarından dolayı istediklerini alamayan Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da başlatmış olduğu isyanın olumsuz sonuçlarını ortadan kaldırmak için II. Mahmut tarafından imzalanmış olan 1838 yılındaki Serbest Ticaret Anlaşması, Osmanlı Devleti'ni özellikle iktisadî açıdan bir çıkmazın içine sokmuştur. Bu olaylar silsilesi neticesinde dış ticaret dengesi sömürgeci Avrupa ülkeleri lehine değişmiş, ticari faaliyetlerde ithalatçı bir ekonomi durumu kendini göstermiştir. Osmanlı ekonomisi Batılı üreticiler için açık bir pazar konumuna gelirken, yapılan anlaşma ile ihracat gümrüğü %12 iken, ithalat gümrüğü %5 oranında belirlenmiştir.⁴

Yenileşme Dönemi'nin (Nizam-ı Cedîd) başlangıcı Tanzimat Fermanı ile olmuştur. Mısır'da baş gösteren Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı ile beraber İngiltere, Rusya ve Fransa'nın çıkarları Osmanlı Devleti'nin buraya müdahalesini engellemek üzerine planlandığından, Sultan Abdülmecid'in 1839 yılında Gülhane-i Hatt-ı Hümayun'u imzalamasıyla Osmanlı Devleti'nin dağılması engellenmek istenmiştir.⁵

Tanzimat ile beraber devlet bürokrasisinde Avrupa'da tahsil görmüş Bâb-ı Âlî bürokratlarının yetki ve yönetime katılma nispetleri Padişah ile beraber kullanıldığından Klasik Dönem (Nizâm-ı Kadîm)'den çok farklı bir devlet idari anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu yeni dönemin yansımalarını kurumların oluşturulması ve idarisinde

¹Beyhan İncekara, "Ulaştırma Yatırımları İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016), 5.

²Eylem Tekemen Altındaş, "XIX. yy.'in İkinci Yarısında Ankara'da Karayolu Ulaşımı," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 67 (2020), 330-331; Ayten Can Tunalı, "Fehmi Paşa," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28 (2009), 235.

³Fatih Aydın, Muhammed Oral, "Türkiye'de Karayolunun Tarihsel Gelişimi," *Ratın Academi Özel* (2018), 258-259.

⁴İhsan Satış, "İslah-ı Sanayi Komisyonu ve Şirketlerin Teşekkülü: Debbağ Şirketi Örneği," *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18 (2012), 418.

⁵Atanur Karaahmetoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde Mecelle Bağlamında İşçi İşveren İlişkileri," *Emek ve Toplum Dergisi* 10 (2021), 77-79.

görebilmekteyiz.⁶

1838 yılında, Tanzimat Fermanı'nın ilanı öncesinde kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın Ticaret Nezâreti'ne bağlı bir şekilde oluşturulması sonucunda bayındırlık işleri ile alakalı Nâfia Hazinesi oluşturulmuştur. 1849 yılında ise ilk defa herhangi bir nezârete bağlanmadan faaliyetlerine Nâfia Nezâreti ismiyle devam etmiştir. Bu nedenle Nâfia Nezâreti, iktisadî faaliyetler içerisinde yer alan tarımsal faaliyet alanlarındaki düzenlemeleri, ticaretin geliştirilmesi çalışmaları gibi faaliyetlerin yanı sıra ulaştırma yatırımlarından olan karayolu yapım ve onarım faaliyetleri ile alakalı geniş bir yelpazede hizmet vermeye çalışmıştır.⁷

Yol yapım ve onarım faaliyetlerini etkileyen gelişmeler içerisinde yayınlanan yönetmelikler de büyük önem arz etmektedir. 1848 yılında yayınlanan yönetmelik daha önce farklı nezâretlerin çatısı altında faaliyet gösteren, sonrasında bağımsız bir şekilde faaliyetlerine devam eden Nâfia Nezâreti'nin yayınladığı ilk nizamnâme olma hüviyetini kazanmıştır.

1856 yılında Rusların Osmanlı tebaası içerisinde yaşayan ve Ortadoks olan zımmîler ile alakalı beklentilerinin karşılanamamasıyla birlikte Avrupalıların da reform konusundaki hassasiyetleri dikkate alınarak Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Merkezîyetçilik fikri Tanzimat Fermanı'na göre daha özele indirgenmiş ve gayr-i müslimlerin haklarının korunması fikri dönemin aydınları tarafından tereddüt ile karşılanmıştır.⁸

1861 yılında ilan edilen nizamnâmenin orijinal ismi "Memâlik-i Mahrusa-i Şahâne Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkındaki Nizamnâme" olarak belirlenmiştir. Bu nizamnâme karayolu yapım ve onarım faaliyetleri ile alakalı yayınlanan ilk nizamnâme olması sebebiyle büyük önem taşımaktadır.⁹

1861 yılında ilan edilen nizamnâmedeki önemli bir diğer uygulama, İngiltere ile imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması ile oluşan bütçe açıkları ve dış borcun katlanarak artması nedeniyle bu krizden kurtulmak ve yol yapım ve onarım faaliyetlerindeki plan ve projelerin maliyet minimizasyonu çerçevesinde hayata geçirilmesi adına uygulamaya konulan Angarya Hizmeti'dir.¹⁰

Angarya Hizmeti yol yapım ve onarım maliyetlerini minimize etmek için 18 ile 60 yaş arasında bulunan ve herhangi bir engeli olmayan tüm erkeklerin beş sene içerisinde yirmi gün hizmet etmesini sağlayan yükümlülük olarak ifade edilmiştir. Bununla birlikte büyük şehirlerde yaşayanlar, memurlar veya askerler gibi meslek gurubundakiler belirli bir nakdi bedel ile angaryadan muaf tutulmuşlardır.¹¹

1864 ve 1871 yılı Nizamnâmeleri ise idarî yapılanmanın farklı bir alana doğru kaymasını ifade etmektedir. Silistire, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna Vilâyeti aslında tüm Anadolu sathında oluşturulacak olan yeni idarî bölümlendirme için örnek teşkil etmiştir. Bu bölümlendirme ise Eyaletlerin lağvedilmesi ve onların yerine ikame edilmek üzere Vilâyetlerin kurulması şeklinde olmuştur.¹²

1876 yılında ilan edilen Nizamnâme, 1864-1871 yılı Nizamnâmeleri'nin tamamlayıcısı görevini ifa etmiş, nahiye kavramının oluşturulması ve yönetimi vb. hususlar ile alakalı talimatların genişletildiği bir nizamnâme olarak yayınlanmıştır.¹³

⁶Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 42.

⁷Tevfik Güran, *Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler (1839-1876)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 219.

⁸Sabri Can Sannav, "Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Balkanlardaki Milliyetçilik Hareketlerine Etkileri," *ABAD*, 9 (2022), 268.

⁹Karaahmetoğlu, "Osmanlı Devleti'nde," 77-79.

¹⁰Süleyman Özdemir, "Türkiye'de Zorunlu Çalışma Uygulamaları," *Journal of Social Poliscy Conferences*, 41-42 (1996), 192.

¹¹Emrah Çetin, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İzmit Mutasarrıflığı'nda Karayolu Yapım Çalışmaları" (Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 2-4 Mayıs 2014), 656.

¹²Selda Kaya Kılıç, "Tuna Vilâyet Nizamnâmesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24 (2005), 101-103.

¹³Nazım Kartal, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Mülki İdare," *Akademik Yaklaşımlar Dergisi* 1 (2013), 16.

Nizam-ı Cedîd Dönemi, Tanzimat Dönemi, II. Abdülhamid Dönemi ve Mütareke ve Meşrutiyet Dönemi şeklinde sınıflandırılabilir. II. Abdülhamid'in tahta çıkması ile beraber yenileşme hareketlerinde bir hızlanma olduğu açıkça görülmektedir. Dolayısıyla yol yapım ve onarım faaliyetleri içerisinde özellikle üzerinde durulması gereken bir dönem olarak ifade edilebilir.

II. Abdülhamid Dönemi gelişmelerinden en önemlisi Kânûn-i Esâsi'nin ilanı olmuştur. Fakat Yeni Osmanlıların oluşturmuş olduğu idari kademelerdeki şahsiyetlerde (Ali Suavi, Namık Kemal, Mithat Paşa, Avni Paşa vb.) Rusya'nın Osmanlıya savaş açması sonrasında savaşı kazanacakları düşüncesi hâkim olmuştur. Fakat savaşın sonunda yaşanan mağlubiyet nedeniyle ağır şartlar taşıyan Ayestefanos Anlaşması imzalanmış, bu gelişmeyle birlikte hâkim olan olumsuz havanın dağıtılması adına II. Abdülhamid Kânûn-ı Esâsi'yi askıya almış ve Meclis-i Mebusan'ı tatil etmiştir.¹⁴

II. Abdülhamid Dönemi yol yapım ve onarım faaliyetlerini etkileyen en önemli gelişmelerden birisi de Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kuruluşu olmuştur. I. Abdülmecid'in Kırım Savaşı sonrasında mecburen yaptığı borçlanma durumu Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kronikleşmiş, bu nedenle malî durum ile alakalı yapılan istişareler neticesinde 1881 yılında ilan edilen Muharrem Kararnamesi ile gelir ve giderlerin takibatının bu komisyona tarafından takip edilmesi esasa bağlanmıştır.¹⁵

Kırım Savaşı nedeniyle ilk defa dış borç alınması yoluna gidilmesi, Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar borçlanma yolunun takip edilmesi sonucunu doğurmuş, bu nedenle araştırma döneminde yaşanan bütçe açıklarının arttığı gözlemlenmiştir. 1877-1888 yılları arasında bütçe açığının bütçe giderlerine oranı %130'lara ulaştığı tespit edilmiştir.¹⁶

Bütçe ile alakalı genel bilgiler içerisinde Nâfia Nezâreti ile alakalı bütçe verileri 1876 yılından itibaren düzenli bir şekilde düzenlenmiş ve bütçenin tahsisat miktarı ile ilgili bilgiler Varidat ve Mesarifat-ı Umûmiyesi kısmında gösterilmiştir. Bu minvalde Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin kurulması, borçların ödenmesi ile alakalı yüksek faiz probleminin kronikleşmesi ve dönemin iktisadî ve siyasî şartlarının getirmiş olduğu ortamda Nâfia Nezâreti'nin tahsisat miktarlarında azalma olduğu tespit edilmiştir.¹⁷

On dokuzuncu yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu Topraklarında Yol Yapım ve Onarım Faaliyetleri

Coğrafya olarak engebeli bir arazi yapısının olmasının yanında yol yapım ve onarım faaliyetlerine uygun bir iklim yapısının bulunması Yenileşme Dönemi içerisinde bu konuya farklı bir pencereden bakılma gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Öncelikle yol yapım ve onarım faaliyetlerini gerektiren sebepler iktisadî, siyasî ve askerî sebepler şeklinde kategorize edilebilir. Bu minvalde araştırmamız için önem arz eden iktisadî sebeplerin başında Anadolu topraklarında tarımsal üretim üzerine kurulan bir sistemin hâkim oluşu bulunmaktadır. Bu yüzden yeni yolların yapımı veya var olanların onarılması gibi temel işlemler ziraat faaliyetleri sonucu üretilen ürünlerin nakli hususunda büyük bir önem taşımaktadır.

Seyyahların, araştırmacıların, bürokratların gözüyle kaleme alınan ve yayınlanan raporlar veya lâyihalarda belirtilen hususlar yol yapım ve onarım faaliyetleri için elzem hususlar olarak görülmüştür. Örneğin yabancı bir seyyah olarak 1847 ve 1858 yılları arasında Anadolu'yu gezen Tchihatchef'in yol yapım ve onarım faali-

¹⁴Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyet'in İlanı ve İlk Osmanlı Mebusan Meclisi," *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1 (2006), 268.

¹⁵Saffet Kartopu, "Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler," *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi* 1 (2012), 34-36.

¹⁶Hüseyin Güçlü Çiçek ve Süleyman Dikmen, "Osmanlı Devleti'nde Bütçenin ve Bütçe Hakkının Tarihsel Gelişimi," *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2 (2015), 94.

¹⁷Şenay Atam, *Osmanlı Devleti'nde Nâfia Nezâreti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 65.

yetleri ile alakalı; “Zira yol yapım ve onarım faaliyetleriyle uğraşan memurların yol yapmalarından daha çok yolları yapmamak için mücadele ettiğini ortaya koymuştur” cümlesi aslında Anadolu içerisindeki ziraî faaliyetlerin istenilen seviyelerde olmadığı gerçeğini, yol yapım ve onarım faaliyetleri çerçevesinde izah etmektedir.¹⁸

Bu minvalde Anadolu toprakları içerisinde on dokuzuncu yüzyıl ikinci yarısında yol yapım ve onarım faaliyetlerini Anadolu Sağ Kol Güzergâhı, Anadolu Sol Kol Güzergâhı ve Anadolu Orta Kol Güzergâhı şeklinde ana başlıklar halinde sıralanabilir. Ancak bu makalede, başlıkta özellikle belirtilen ve bu sınıflandırmada önemli bir lokasyonu ifade eden Anadolu Sağ Kol Güzergâhı yol yapım ve onarım faaliyetleri ve iktisadî açıdan ortaya çıkan etkileri arşiv belgeleri ışığında ele alınacaktır.

Anadolu Sağ Kol Güzergâhı

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yol yapım ve onarım faaliyetlerini, 1864 yılı ve 1871 yılı Nizamnâmelerinde vilâyet lafzının literatüre girmesiyle oluşan yeni idari bölümlendirme ile beraber, 1876 yılındaki nahiye kavramına yüklenen anlam genişliğinde düşünmek gerekmektedir. Dolayısıyla 1871 yılında İdare-i Umûmiye Nizâmnamesi'nde Anadolu toprakları içerisinde 16 Vilâyet ile beraber yaklaşık olarak 74 sancağın var olduğu tespit edilmiştir.¹⁹

Bu minvalde Anadolu Sağ Kol Güzergâhı Tarihi ipek Yolu ve Baharat Yolu'nu da içeren bir hattı temsil etmektedir. Dersaadet orijinli yol güzergâhı İzmir, İznik, Yenişehir, Bozhöyük, Eskişehir, Aydın Vilâyeti, Hüda-vendigâr Vilâyeti, Seyitgazi, Hüsrevpaşa Hanı, Iğın, Konya, Karapınar, Adana, Misis, Payas, Belen, Antakya olarak belirlenmiştir.²⁰

Figür 1. Anadolu Sağ Kol Güzergâhı

Kaynak: Harita Anadolu Sağ Kol Güzergâhı'nın arşiv belgeleri ışığında temsili olarak çizilmesi neticesinde oluşturulmuştur.

Klasik Dönem içerisinde yol yapım ve onarım faaliyetleri devletin yanı sıra vakıf ve hayırseverler tarafından gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan bu hat üzerinde yeni yol yapımından ziyade var olan yolların tamir ve bakımı ile iktifa edilmiştir. Yenileşme Dönemi idarecileri ise bu noktada daha sağlam adımlarla ilerlemişlerdir. Örneğin II. Abdülhamid'in tahta çıktığı ilk dönemlerde Anadolu'yu baştan başa dolaşacak karayolu ağı fikrinin tezahürü on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini göstermektedir.

¹⁸Faik Kurdoğlu, *Türk Ziraî Tarihine Bir Bakış* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1938), 75

¹⁹İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği* (İstanbul: Hil Yayınları, 1985), 61.

²⁰Rümeysa Kars, “Osmanlı'da Ticari Yol Sistemi ve Taşımacılık: Konya Örneği,” *Journal of Universal History Studies* 2 (2019), 298.

Anadolu Sağ Kol Güzergâhı'nda Yol Yapım ve Onarım Faaliyetleri ve İktisadi Yapıya Etkileri

Yenileşme Dönemi içerisinde yol yapım ve onarım faaliyetleri ile alakalı önemli gelişmelerin yaşandığı Sağ Kol Güzergâhı üzerinde İzmir Sancağı, Hüdavendigâr Vilâyeti, Konya Vilâyeti, Aydın Vilâyeti ve Adana Vilâyeti içerisinde gerçekleşen faaliyetler ile ilgili bilgiler bu başlık altında aktarılacaktır. Aynı zamanda Sağ Kol Güzergâhı üzerinde gerçekleşen yol yapım ve onarım faaliyetlerinin maliyet ve bütçe verileri ışığında iktisadî gelişime etkileri üzerinde durulacaktır.

İzmir Sancağı'nda Yol Yapım ve Onarım Faaliyetleri ve İktisadi Yapıya Etkileri

Tanzimat ile başlayan yenilik hareketlerinin ana teması devleti eski gücüne kavuşturmak ve merkezileşme politikalarını sahaya yansıtmak olmuştur. 1831 yılında 18 kazânın tespit edildiği İzmir Vilâyeti'nin 1881 yılındaki yeni yapılanma ile beraber, İzmir, Adapazarı, Karamürsel, Geyve ve Kandıra kazâlarından oluştuğu tespit edilmiştir.²¹

Mutasarrıflığın 1864 yılında çıkarılan Vilâyetler Nizamnâmesi ile kurumsallaştığı tespit edilmiştir. Bu nedenle bu kurum vasıtasıyla yol yapım ve onarım faaliyetleri takip edilmeye başlanmıştır.²²

İzmir'in İstanbul'a yakın olması ve iskelesinin aktif olması nedeniyle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yol yapım ve onarım faaliyetlerinin arttığı tespit edilmiştir. Sultan Abdülaziz Dönemi'nde İzmir İskelesi ve yollarının tamir ve bakım işlemleri gerçekleştirilmiştir. Bu noktada halkın da memnuniyet ve takdirini alan bu çalışma ticari ürün nakliyatını kolaylaştırıcı bir etki oluşturmuştur.²³

II. Abdülhamid dönemi faaliyetleri içerisinde yer alana İzmir Mutasarrıflığı'nda bulunan 7 adet köprü inşaatı için 2.334 kuruş ve 5 para masraf çıkacağı tahmin edilmiştir. Dolayısıyla Nâfia Nezareti bünyesinde bu şekilde ödenek talep edilmiştir.²⁴

Frederick Burnabay At *Sirtında Anadolu* adlı kitabında, İzmir ile Sapanca arasındaki yolu tasvir ederken yolların çok bozuk olduğuna dair ifadeler aktarmıştır. Kaleme aldığı bu cümleler merkezî idarenin dikkatini çekmiş olacak ki, 1884 yılında İzmir Sancağı'na ait olan 107 km.'lik yolun bitirilmesi için çalışmalar başlatılmıştır.²⁵

Yine aynı istikamette yapılan köprü inşaatları da taşımacılık için büyük önem arz etmektedir. Yedi adet köprü inşaatının tamamlanması için ödenek talep edilmiştir.²⁶ Taşımacılık genel itibarıyla ticarî manada düşünülse de, dönemin getirmiş olduğu askerî, siyasî ve tabii sıkıntıların ortaya çıkarmış olduğu gelişmeler de yol yapım ve onarım faaliyetleri için önem arz etmiştir. Örneğin, kıtlık sebebiyle Ankara'dan İstanbul'a 180 ailenin göçü ile ortaya çıkan karışıklığın önüne geçmek için İzmir'de ki yol yapım ve onarım faaliyetlerinde 68 ailenin istihdam edilmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.²⁷

Yol yapım ve onarım faaliyetlerinin dönem içerisinde İzmir için en önemli taraflarından birisi de İmtiyaz Verilmesi Usûslü'nün kullanılmaya başlanmış olmasıdır. 1858 yılında Beyrut ile Şam arasındaki yolun yapımının Mösyo Pertoi adındaki bir mühendise verilmesinin ardından verimli ve maliyet minimizasyonunun

²¹Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 150.

²²Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT. MHM. 386/57.

²³Mucize Ünlü, "II. Abdülhamid Dönemi'nde İzmir'te İmar Faaliyetleri." (Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II'de sunulan Bildiri, 3-5 Nisan 2015) 885.

²⁴BOA, İ. ŞD. 41/263.

²⁵Emrah Çetin, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İzmir Mutasarrıflığı'nda Karayolu Yapım Çalışmaları" (Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu'nda Sunulan Bildiri, 2-4 Mayıs 2014), 1777.

²⁶BOA, İ. ŞD. 41/263.

²⁷BOA, DH. MKT. 1433/115.

gerçekleştirilmesi nedeniyle İzmit ve Ankara arasında jeopolitik, ticarî ve siyasî olarak önem arz eden yolun yapımında aynı usulün uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu nedenle Mösyö Human ile yapılan mukavelede yolun her bir kilometresi için 60.000 guruş ve Amele-i Mükellefe Kanunu çerçevesinde 7.500 amele verilmesi sözleşme şartlarında yer almıştır.²⁸

İzmit-Ankara yolu tarihe şose çıkmazı olarak geçtiğinden, Mösyö Human tecrübesi Yenileşme Dönemi içerisinde yer alan II. Abdülhamid Dönemi yol yapım ve onarım faaliyetleri içerisinde, imtiyaz usulü ile yapılacak yollar için hazırlanan sözleşmelerde daha dikkatli davranılmasına sebep olmuştur.

Hüdavendigâr Vilâyeti'nde Yol Yapım ve Onarım Faaliyetleri ve İktisadî Etkileri

Hüdavendigâr Vilâyeti, hem İstanbul'a yakınlığı hem de tarihî İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı yol ve onarım faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleştiği bir lokasyonda yer almaktadır. Bursa'dan Mudanya'ya gidecek olan mal ve hizmetler için önemli bir konumda olan Vilâyet, genelde pilot uygulamaların da merkezi olmuştur.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yol yapım faaliyetleri hızlanmış, bu nedenle yer aldığı lokasyon gereği ticarî gerekçelerle kereste taşıma amaçlı Gemlik Tersanesi yoluna başlanılmış, fakat Nâfia Nazırı'nın bizzat yerinde incelemesiyle 1864 yılında bir rapor düzenlemiş ve nihayetinde Amele-i Mükellefe Kanunu çerçevesinde yeterli personel ve maliyet minimizasyonu sağlanarak 1865 yılında yolun bitirilmesi sağlanmıştır.²⁹

İltizam usulünün kullanım alanlarından bir tanesi de yine 1865 yılında Bursa'dan Kütahya'ya kadar olan yoldaki keşif ve haritaların çıkarılması işi olmuştur. Bu konuyla alakalı çalışmaları yapmak üzere Mösyö Badyanov adlı mühendis görevlendirilmiştir.³⁰ Bu gelişmeler esnasında Mösyö Riter, harcamaların artacağını gerekçe göstererek Mösyö Badyanov'un çizmiş olduğu güzergâhın yanlış olduğunu beyan eden bir raporu Nezaret'e sunmuştur.³¹

1881 ve 1884 yılları arasında toplamda 26.862 m. yol yapılmış, bunun yanında 14 adet köprü yapıldığı tespit edilmiştir. 1903 yılındaki verilere göre ise toplam 46 km. yol inşa edilmiştir.³²

Nâfia Nezareti'nin kurulması ile birlikte Bursa, yol yapım ve onarım faaliyetleri kapsamında yenileşme hareketlerinin merkezi konumunda olan bir vilâyet olmuştur. Amele-i Mükellefe Kanunu çerçevesinde yol inşaatında yükümlülük gereği çalışma şartlarının yerine nakdi bedel uygulanması usulü Hüdavendigâr Vilâyeti'nde gerçekleştirilmiştir. 1889 yılında hüküm altına alınan düzenlemeye göre senede 4 gün çalışmak yerine, günlüğü 5 kuruştan 20'şer kuruş ahaliden toplanarak Vilâyet içerisindeki toplam 5 sancaktan toplamda 38.000 lira gelir elde edilmiştir.³³

Bursa, konum itibarıyla İstanbul'un iaşesinin karşılandığı bir şehir olma özelliğini korumuştur. Bu nedenle yol yapım ve onarım faaliyetleri ticarî gailelerle gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda, Mudanya'ya getirilen ziraî ürünler İstanbul'a bu liman üzerinden gönderilmiştir.³⁴

1838 yılında imza edilen ve imtiyaz anlaşması olarak tarihe geçen Baltalimanı Ticaret Anlaşması'nın yıkıcı etkileri Anadolu'nun tüm sathında hissedilmiş, üretim faaliyetlerinin yanı sıra ticarî faaliyetler de aynı oranda etkilenmiştir. Bu yıkıcı etkinin bir tarafını bütçe açığı sorunsalı oluştururken, diğer tarafı da enflas-

²⁸BOA, BEO. A.MKT. MHM. 379/92, BOA. İ. MVL. 569/25578.

²⁹BOA, A. MKT. NZD. 21/77.

³⁰BOA, T. 1757/72.

³¹BOA, ŞD. 495/9.

³²BOA, ŞD. 505/16, BOA. Y. PRK. TNF. 2/38.

³³BOA, İ. MMS. 110/4706.

³⁴BOA, İ. MMS. 110/4706, 6 Ca. 1307.

yonun etkilemiş olduğu iktisadî yapı teşkil etmiştir. Bu yıkıcı etkilerden kurtulmak için 1861 yılında Avrupa ekonomisi ile entegrasyon amaçlı Seyrisafain ve Ticaret Anlaşması (ihracat gümrük resmi %1 olarak kabul edilmiştir) imzalanmıştır³⁵

Vilâyette yetiştirilen ürünlerin başında gelen ipeğin, Rum köylerinde yetiştirilen üzüm ve zeytinyağının İstanbul pazarına taşınması Mudanya Limanı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Mudanya Limanı vasıtasıyla taşınan en önemli ziraî ürün un olmuştur. Dolayısıyla bu ürünlerin Mudanya Limanı'na ulaştırılması için yapılan yollar için 1884 yılındaki bütçede ayrılan pay %5 düzeyinde gerçekleşmiştir. Aynı bütçe gelirleri içinde Bursa vilâyetinde gerçekleştirilen gümrük vergisi tahsilatının arttığı tespit edilmiştir.³⁶

Özellikle 1838 Baltalimanı Anlaşması'nın etkisiyle verilen ticaret ve üretim imtiyazları ülke içerisindeki yabancı firmaların dikkatini çekmiş olacak ki, Fransız Balya Karaay Firması'nın almış olduğu maden imtiyazı ülke içerisindeki madenlerin kullanımının yabancılar tarafından işlendiğinin kanıtı olmuştur.³⁷

Aydın Vilâyeti'nde Yol Yapım ve Onarım Faaliyetleri ve İktisadi Etkileri

Sahip olduğu coğrafi imkanları ve hinterlandının geniş olması sebebiyle yol güzergâhlarının kesişme noktasında bulunan ve ticarî faaliyetler içerisinde tarihi çok eskilere dayanan İzmir, Aydın Vilâyeti'ndeki yol yapım ve onarım faaliyetleri içerisinde önem arz eden bir Sancak olarak ifade edilmiştir.

Klasik Dönemde yol yapım ve onarım faaliyetleri şose yol mantığıyla liman bağlantılı bir şekilde düşünülmüştür. Yenileşme Dönemi ile birlikte yol yapım ve onarım faaliyetleri ile alakalı gerçekleştirilen atılımlar iç bölgelerle İzmir'in bağlantısını kolaylaştıracak yolların yapılmasına sebep olmuştur.

Aydın Vilâyeti'nde Tanzimat sonrasında mevcut yolların bakımı ve onarımı için çeşitli fikirler ortaya atılsa da, farklı nedenlerden dolayı yapılamayan ya da inşasına başlanıp da bitirilemeyen projeler problemi ortaya çıkmıştır. Bunun başlıca sebepleri arasında gerçekleştirilen keşif çalışmaları neticesinde maliyet analizlerinin minimize edilmemesi bulunmaktadır.

İmtiyaz usûlü ile yol yapım faaliyetine 1851 yılında Mühendishane-i Âmire'deki iki kişiden birisi olan Mösyö Serdiyadis isimli şahıs tarafından başlanmıştır. Böylece 60 Kuruş yevmiye ile İzmir'den Uşak'a kadar yolun inşası amele çalıştırılmak suretiyle başlatılmıştır.³⁸ İmtiyaz Usûlü ile başlatılan bir başka proje Mösyö Şarno tarafından başlatılmış, böylece İzmir-Birunabad şosesi yapımı hayata geçirilmiştir. Verilen yol imtiyazının süresi 25 yıllık olarak belirlenmiştir.³⁹

İzmir ve Urla arasındaki inşâ edilen yol, II. Abdülhamid'in hatırasına uygun bir şekilde Hamidiye Yolu olarak isimlendirilmiştir. 1866 yılında inşâ faaliyetlerine başlanmış, 1894 yılında da tamamlanmıştır.⁴⁰

Eskişehir Kazâsı, Sağ Kol Güzergâhı ile Orta Kol Güzergâhı arasında bir lokasyonda yer almaktadır. Eskişehir ile Söğüt arasında bir yol inşâatının yapımı için Söğüt ahalisinin vermiş olduğu dilekçe doğrusunda gerçekleştirilen planlamalar Eskişehir Bozhöyük arasında yapılan yol ile düşünülmüş, nakdi bedel uygulaması neticesinde bedeli Kütahya ve Ertuğrul Sancaklarından karşılanmıştır.⁴¹

1903 yılından 1906 yılına kadar Eskişehir ile Sakarya arasında gerçekleştirilen yol yapım faaliyetleri netice-

³⁵Yavuz Güler, "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri," *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (2005), 227-240.

³⁶*Salnâme-i Vilâyet-i Aydın*, 1302; 99-101.

³⁷İsmail Bülbül, "Balya-Karaaydın Maden Şirketi İşçileri (1901-1922)," *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2010), 229.

³⁸BOA, A. MKT. MHM. 47/55, 19 Ram. 1268.

³⁹Çetin, "Tanzimat'tan 2. Meşrutiyet'e." 145-152.

⁴⁰BOA, BEO. 390/29217, 18 Ş. 1311.

⁴¹Emrah Çetin, "Tanzimat'tan 2. Meşrutiyet'e Hüdavendigar Vilâyetinde Karayolu Yapım Çalışmaları," *Turkish Studies*, 8 (2013), 73.

sinde Dersaadet (İstanbul) bağlantısı güçlendirilmiştir.⁴²

1838 Ticaret Anlaşması'nın ortaya çıkardığı imtiyazlı ticaret faaliyetleri, Osmanlı tebaası olan tüccarları olumsuz yönde etkilemiş, sadece ziraî üretim ile alakalı faaliyetlerde değil üretim, haberleşme ve ulaşım ile ilgili alanların tümünde etkisini hissettirmiştir.⁴³

1858 yılında ilan edilen ve yabancılara toprak satışını onaylayan Arazi Kanunnamesi ile beraber Aydın Vilâyeti içerisindeki İzmir Limanı ve çevresi ticarî ve ziraî faaliyetler İngilizlerin etkisi altına girmiş ve bu gelişmeden Osmanlı yerli tüccar sınıfını etkilemiştir. Limanın ihracattaki payı artmasına karşın ihracattaki yerli tüccarların payının düştüğü tespit edilmiştir.⁴⁴

Pamuk üretimindeki artış ihracat rakamlarına da yansımıştır. Yol yapım ve onarım faaliyetleri neticesinde liman kenti İzmir'e yakın bölgelerde üretimi gerçekleştirilen pamuğun nakliye maliyetlerindeki düşüşle birlikte pamuğa olan talep artmıştır. Bu da pamuk üretiminin daha geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır. Örneğin 1862 yılında 18.000 dönüm olan pamuk üretim alanı Vilâyet sınırları içerisinde 72.000 dönüme çıkmıştır.⁴⁵

Konya Vilâyeti'nde Yol Yapım ve Onarım Faaliyetleri ve İktisadi Yapıya Etkileri

Konya şehir merkezi ve Karapınar- Bozkır-Esbekşan kazâları ile Silifke Limanı'nın bağlanması önem taşıyan bir ticarî faaliyet alanı olmuştur. 1868 yılında görevlendirilen iki mühendis Konya ile Silifke arasındaki yolun yapımıyla alakalı gerekli incelemeleri yaptıktan sonra istenen çalışmalar bir layiha şeklinde sunulmuştur. Bu yolun tamamlanması 1875 yılına tekabül etmiştir.⁴⁶

1879 yılında İngiliz Başkonsolosu olan Stewart'ın yayınlamış olduğu raporda, yollarda bazı mühendislik zorluklarının ortadan kaldırılmasıyla, bu güzergahtaki ticarî verimliliğin artacağı düşüncesi ortaya çıkmıştır.⁴⁷

1880 yılında başlanan fakat kısmî olarak bitirilen yol yapımı, Bursa Limanı'na taşınması gereken ürünlerin daha kolay ve minimum maliyetle sağlamak için yapılan önemli bir proje olmuştur.⁴⁸

Anadolu toprakları içerisinde gerçekleştirilen bazı yol yapım ve onarım faaliyetleri, kıtlık ve kuraklık dönemlerinde bölge halkının ihtiyaçlarının karşılanması adına da önemli bir rol üstlenmiştir. Örneğin 1898 yılında Antalya ve civarında yaşanan kıtlık nedeniyle Konya Vilâyeti'nden Antalya'ya taşınacak ürünlerin daha hızlı ve güvenli bir şekilde ulaştırılabilmesi için Ticaret ve Nâfia Nezareti tarafından Konya ile Antalya arasında bir yol yapılması istenmiştir. Amele-i Mükellefe Kanunu çerçevesinde gereken tutarların tahsilatının yapılması ile bitirilmesi tavsiye edilmiştir.⁴⁹

Konya Vilâyeti'nde Osmanlı sınaî ve ziraî faaliyetlerinin yansımaları görmek mümkündür. Konya Vilâyeti'nde küçük el sanatları ile uğraşan zanaatkâr kesimin ürettiği ürünler, yol yapım ve onarım faaliyetleri neticesinde diğer bölgelere nakledilmiştir.

Konya, Anadolu'nun iç kısımlarında iktisadî yapısı büyük oranda ziraî üretime dayalı olan bir kent hüviyetini korumuştur. Ziraî üretim şehrin ekonomisinin temellerini oluşturmaktadır. Bu nedenle bu ürünlerin diğer

⁴²Salnâme-i Vilâyet-i Aydın, 1324; 210-212

⁴³Mübahat S. Kütükoğlu, *Tanzimat Dönemi'nde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri*, 150. Yılında Tanzimat içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 92-94.

⁴⁴Abdullah Martal ve Oktay Gökdemir, *XIX. yy. Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Gelişmeler*, *İzmir Tarih Tarihi* içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1993), 14-16.

⁴⁵Melih Gürsoy, *Tarih, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmir'imiz* (İstanbul: Metis Yayınları, 1993), 128.

⁴⁶BOA, T. OMİ. 1449/35, 4 Ra. 1284.

⁴⁷Musa Şaşmaz, "İngiliz Konsolosu Stewart'ın Konya Vilâyeti ile İlgili Raporu (1879)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 12 (2002), 90.

⁴⁸İbrahim Hilmi, *Devlet-i Osmaniye'nin Ahvalı, Coğrafyası ve İstatistikyisi* (İstanbul: Kütüphane-i İslam ve Askeri, 1904), 180.

⁴⁹BOA, DH. TMIK. S. 27/4, 9 Ce. 1317.

bölgelere taşınması işlemi Yenileşme Dönemi içerisindeki inşâ edilen yollar vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Yol yapım ve onarım faaliyetleri ticarî amaçlara yönelik olduğu için Silifke ve Tarsus Limanlarına ulaşan yollar Konya için hayati önem taşımıştır. Sonuç olarak maliyet minimizasyonu çerçevesinde ürünlerin daha hızlı bir şekilde taşınması amaçlanarak yol yapım ve onarım faaliyetlerine ağırlık verilmiştir.⁵⁰

Konya Vilâyeti sınırları dahilindeki Ürgüp ve Ereğli Kazâlarında üretilen seccade, sedir, taban halısı vb. ürünlerin İstanbul'a sevki için en uygun güzergah Hüdavendigâr Vilâyeti'nden geçerek İzmid üzerinden İstanbul'a ulaştırılmasıydı. Dolayısıyla bu yolların yenilenmesi, tamir ve bakımı iktisadî ve ticarî faaliyetler için önem arz etmiştir.⁵¹

1900 yılı Vilâyet Salnamelerine göre toplam ithalatın 46 milyon lira olduğu ve toplam ihracat rakamının ise 85 milyon lira civarında gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bir önceki yıllara göre artış trendinin sebebi olarak Bağdat Demiryolu projesinde bir bağlantı noktası olarak Ereğli Kazâsı'nda yapımına başlanan tren yolunun faaliyete geçmesi gösterilmiştir. Bu nedenle yol yapım ve onarım faaliyetleri tren yolu bağlantılı bir şekilde de düşünüldüğü söylenebilir.⁵²

Adana Vilâyeti'nde Yol Yapım ve Onarım Faaliyetleri ve İktisadi Yapıya Etkileri

Anadolu Sağ kol Güzergâhı içerisinde Konya Vilâyeti'nden sonraki en önemli yerleşim yeri olan Adana Vilâyeti, aynı zamanda Hac yolu olarak da kullanılan güzergâh üzerinde bulunuyordu. Devlet geleneğinde Sûrre Alayları adıyla organize olan kabile, bu güzergâh üzerinden Hac'ca gitmek için buradan geçer ve tekrar aynı yoldan geri dönerlerdi. Bu doğrultuda Karaman, Silifke, Mersin, Karataş istikameti üzerindeki yolun Adana'ya ulaşması 1868 yılında gerçekleşmiştir.⁵³

1872 yılında Adana ile Mersin arasındaki yol Amele-i Mükellefe Kanunu çerçevesinde istihdam edilen personeller vasıtasıyla yapılmaya başlanmıştır. Bu yolun inşâsı sırasında bir takım zorluk ve aksamaların ortaya çıkmasıyla yolun tamamlanması 6 yıl kadar sürmüştür.⁵⁴ Bu engellerin en önemlisi 1872 yılında Adana Vilâyeti'nde yaşanan deprem faciası olmuştur. 1800 kişinin hayatını kaybettiği bu deprem neticesinde yol ve köprüler tahrip olmuş ve ulaşımda ciddi sorunlar yaşanmıştır.⁵⁵

1881 yılındaki valilik görevi sırasında Abidin Paşa, Adana ile Mersin istikameti arasındaki yolun planlamasını 10 yıl olarak belirlemiştir. Fakat planlanandan daha kısa sürede bitirildiği için bizzat Abidin Paşa tarafından bu konu Nâfia Nezareti'ne bildirilmiştir.⁵⁶

Diğer Anadolu kentlerinde dönem dönem yaşanan kıtlık problemi, Adana Vilâyeti'ne göçlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Adana Vilâyeti'ne yaşanan göç hadiseleri Anadolu'nun zahire deposu olarak bilinmesinden kaynaklanmıştır. Bu göçler nedeniyle Adana Vilâyet dışına zahire ihracını durduran sistem değiştirilmiş, yapılan şose yollar vasıtasıyla bu durumun olumsuz etkileri minimize edilmeye çalışılmıştır.⁵⁷

Adana Vilâyeti sınırları dahilinde yer alan Antakya ve dolayısıyla Amik Ovası Anadolu'nun tümünü etkileyen bir konumda olmuştur. Bu önemli konumdan hareketle Amik Ovası ile Antakya arasında bir yol yapımı faaliyeti düşünülmüş ve planlanmıştır. Aslında bu yolun Halep bağlantılı bir şekilde bitirilmesi Nezaret tarafından

⁵⁰Hüseyin Muşmal, "Konya Vilâyeti'nin Islahı ve İmarı Hakkında 9 Eylül 1880 Tarihli Layiha," *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 17 (2007), 125.

⁵¹Adem Topkaya, "Salnamelere Göre Konya Vilâyeti Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı" (Yüksek Lisans Tezi: Selçuk Üniversitesi 2007), 85-86.

⁵²Umut Akçakaya, "Bir Karış Şimendifer: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demiryolu Politikasının Gelişimi", *ESOGÜ Dergisi* 1 (2022), 39-40.

⁵³Özlem Karsandık, "Çağdaşlaşma Sürecinde Adana: 1839-1876," (Yüksek Lisans Tezi: Ankara Üniversitesi, 2012), 141.

⁵⁴BOA, İDH. 693/48478-5, 17 Ş. 1291

⁵⁵Hüseyin Korkmaz, "Antakya'da Zemin Özellikleri ve Deprem Etkisi Arasındaki İlişki," *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4 (2006), 52.

⁵⁶Emrah Çetin, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 185.

⁵⁷BOA, DH. MKT. 1518/73

dile getirilmiş, yolun yapımıyla Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla transit ticaretin Anadolu içerisinde yapmış olduğu tahribatı engellemek istenmiştir.⁵⁸

Silifke ve Mersin yolu ile alakalı 1890 yılında planlamalar yapılmış, yolun yapımı 1896 yılında tamamlanmıştır.⁵⁹

Bulunduğu konum itibarıyla Sağ Kol Güzergâhı içerisindeki vilâyetlerin önemlilerinden birisi olarak göze çarpan Adana Vilâyeti, hem dinî hem ticarî yönden yol yapım ve onarım faaliyetleri ile alakalı pilot bölge olma hüviyetini korumuştur.

Sûrre Alaylarının geçiş güzergâhı olan bu yolun aynı zamanda ticarî bir amaca da hizmet ettiği anlaşılmıştır. Bu Alayların geçtikleri beldelerde ticarî faaliyetleri canlandırdığı tespit edilmiştir. Bu Vilâyetler arasında Adana Vilâyeti önemli bir destinasyon olmuştur.

Adana Vilâyeti'nde ticarî faaliyetlerin hareketlenmesiyle birlikte, diğer bazı vilâyetlerde de yaşandığı gibi liman bağlantısının güçlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda 1870 yılında Mersin Limanı'na ulaştırılmak adına başlanan yol yapım çalışmalarının Amele-i Mükellefe Kanunu çerçevesinde tamamlanması 6 yıl kadar sürmüştür. Bu yol güzergâhının devreye girmesiyle ziraat ürünlerinin taşınması daha hızlı ve güvenli bir hale gelmiştir.⁶⁰

Sonuç

Ulaşım sektörü içerisinde önemli bir yer tutan yol yapım ve onarım faaliyetleri tarih boyunca beslenme, barınma, güvenlik gibi ihtiyaçların giderilmesinin yanında on dokuzuncu yüzyılda ortaya atılan ekonomik kalkınma kavramı içerisinde katalizör etkisi oluşturan bir alan haline gelmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti için sosyal, ekonomik, kültürel anlamda yeniliklerle dolu bir dönemin başlangıcı olduğundan yol yapım ve onarım faaliyetleri de bu yenilik ve dönüşüm içerisinde kendisine yer bulmuştur. Aynı dönemde Osmanlı devletinin bütçesi içinde bayındırlık alanı ile alakalı harcamaların azlığı Yenileşme Dönemi'nin başlangıcı sayılan Tanzimat Dönemi'ne kadar devam etmiştir. Bununla birlikte Yenileşme Dönemi içerisinde tarımsal üretim bütçe verilerinde ağırlığını korurken sanayileşmesini tamamlayan Avrupa ülkelerinin üretim maliyetlerindeki düşüş ile beraber Pazar araştırması Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemiştir. 1838 yılında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması, Osmanlı Devleti'ni bir yıkımın eşiğine getirmiştir. Bu yıkım Düyûn-ı Umûmiye'nin kuruluşundan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin bu kurumun ortaya çıkardığı borçları bitirmesine kadar devam etmiştir.

Ekonomik, siyasî ve askerî alanlarda yaşanan bu gelişmeler ulaştırma faaliyetleri içerisinde yer alan yol yapım ve onarım faaliyetlerine dair adım atılmasını elzem hale getirmiştir.

Tanzimat sonrasında hemen her alanda gerçekleştirilen ıslahatlar on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kendini daha çok hissettirmiştir. Bu noktada hayata geçirilmesi planlanan projeler kapsamında Anadolu toprakları üzerinde Sağ Kol Güzergâhı önem arz eden bir hareket alanı olmuştur. Birçok pilot uygulama bu güzergâh üzerinde hayata geçirilmiştir.

1861 ve 1864 Nizamnameleri ile ortaya çıkan yol yapım ve onarım faaliyetlerindeki etki 1871 Nizamnamesi ile beraber idari yapılanmadaki değişim ile beraber farklı bir alana doğru kaymıştır. Yenileşme Dönemi içerisinde yer alan Meşrutiyet ve Mütareke Dönemi'nin padişahı II. Abdülhamid devlet bürokrasisinde alanında uzman, yerli ve yabancı mühendislerce gerçekleştirilen araştırmalar ile yol yapım ve onarım faaliyetlerinin

⁵⁸ Çetin, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e*, 186.

⁵⁹ Ayhan Yalçın, "Silifke'de Sosyo-Ekonomik Durum ve Kentsel Dönüşüm (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla)", *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2021), 158.

⁶⁰ BOA, İ. DH. 693/48478, 11 S. 1291.

iktisadî gelişime vermiş olduğu katkıyı tespit etmiş, buradan hareketle yol yapım ve onarım faaliyetlerine özel önem vermiştir. Hendese-i Mülkiye ve Sanayi-i Nefise Mektepleri bu dönemde önemli bir kurumsal vazifeyi ifa etmiştir.

İngiltere'nin Anadolu toprakları üzerinde elde ettiği ticarî imtiyazlardan hareketle liman kentlerinden daha iç merkezlere batı menşeli ürünlerin hızla ve aksamadan ulaştırılması büyük bir ihtiyaç haline gelmiştir. Zira batılı tüccarlar için kârlılık oranlarındaki azalışların altında yatan en önemli sebep olarak Klasik Dönem'den kalma eski yolların bakımsız ve yetersiz olduğu tespit edilmiştir. Bu durum tüccar temsilcileri tarafından raporlanarak merkezi hükümete sunulmuştur. Dönem idarecilerini harekete geçiren raporlar ve gelen talepler önem derecesine göre yol yapım ve onarım uygulamaları olarak hayata geçirilmeye çalışılmıştır.

Bu duruma örnek olarak Umûr-ı Ticaret ve Nâfia Nezareti'nin isminin II. Abdülhamid Dönemi modernleşme çalışmaları çerçevesinde Nâfia Nezareti olarak değiştirilmesi gösterilebilir. Zira araştırma dönemi içerisinde birçok isimle isimlendirilen bu nezâretin karmaşık yapısı ve diğer nezaretlerle sıkça birleşip ayrılması yol yapım ve onarım faaliyetleri sürecinin etkin ve verimli bir şekilde yürümesini engellemiştir.

Yol yapım ve onarım faaliyetlerinin iktisadî yapıya etkisini üstün standartlara uygun bir şekilde yapılmasından ziyade, içtimaî ve iktisadî temaslara imkân sağlamasında aramak gerekmektedir. Bu nedenle bu çalışmaların içinde bulunan mühendis ve bürokratların insan damarlarına benzettiği bu faaliyet alanı hayatî önem taşımıştır.

Yol yapım ve onarım faaliyetlerinde minimum maliyet ve maksimum verimlilik parolasını imtiyaz verme usulü ve Amele-i Mükellefe Kanunu çerçevesinde düşünen devlet erkânı, bu konuda bütçenin de rahatlamasını sağlama odaklı hareket etmiştir. Fakat İzmir-Ankara yolu örneği ve Amele-i Mükellefe Kanunu çerçevesinde yaşanan bazı aksaklıklar bu noktada farklı çarelere başvurulmasını zorunlu kılmıştır.

Bu bilgiler kapsamında yol yapım ve onarım faaliyetlerindeki etkinlik ve verimlilik artışını dış ticaret verilerindeki artış ile ifade edebiliriz. 1840-1849 yılları arasındaki dış ticaret verileri düşük iken, 1880-1889 yılları arasında ticarî gelirlerde yaklaşık %160 oranında artış yaşanmıştır. Bu artışta limanlarla sağlanan bağlantı yollarının yapılması sayesinde teslimatların daha hızlı ve güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesi büyük rol oynamıştır.

Anadolu Sağ Kol Güzergâhı'nda payitaht olan İstanbul eksenli gerçekleştirilen yol yapım ve onarım faaliyetlerinde, uzun vadede nüfus artışına paralel olarak iç bölgelerle bağlantının sağlanması hedeflenmiştir. Sonuç itibarıyla, ele aldığımız dönem içinde Sağ Kol Güzergâhı'nda yaşanan ekonomik hareketlilik, diğer güzergâhlara kıyasla daha yüksek seviyede gerçekleşmiş, güzergâh üzerinde yer alan şehir ekonomilerine ciddi katkılar sağlamıştır.

Hakem Değerlendirmesi**Çıkar Çatışması****Finansal Destek**

Dış bağımsız.

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review**Conflict of Interest****Grant Support**

Externally peer-reviewed.

The authors have no conflict of interest to declare.

The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri**Author Details****Veli Sırım (Prof. Dr)**¹ Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Tekirdağ-Türkiye

0000-0002-8130-6153

Ahmet Akyol (Doktora Mezunu)¹ Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Tekirdağ-Türkiye

0000-0002-8800-3390

Kaynakça | Bibliography

Kitap/Makale

- Akçakaya, Umut. "Bir Karış Şimendifer: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Demiryolu Politikasının Gelişimi." *ESOGÜ Dergisi*, 1 (2022), 29-61
- Altındaş, Eylem Tekemen. "XIX. yy.'ın İkinci Yarısında Ankara'da Karayolu Ulaşımı." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 67 (2020), 329-348
- Atam, Şenay. Osmanlı Devleti'nde Nâfia Nezâreti, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020
- Aydın, Fatih ve Oral, Mumammed (2018). "Türkiye'de Karayolunun Tarihsel Gelişimi." *Ratın Academi*, Özel (2018), 257-266
- Bülbül, İsmail. "Balya-Karaaydın Maden Şirketi İşçileri (1901-1922)," *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24 (2010), 227-240
- Çetin, Emrah. "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İzmit Mutasarrıflığı'nda Karayolu Yapım Çalışmaları." *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu'nda Sunulan Bildiri*, 2-4 Mayıs 2014.
- Çetin, Emrah. "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Zorunlu Çalışma Uygulamalarına Dair Bir Örnek: Karayolu Yapımında Çalışma Yükümlülüğü." *International Journal of Science Culture and Sport (INTJSCS)*, 3 (2015), 654-664
- Çetin, Emrah. "Tanzimat'tan 2. Meşrutiyet'e Hüdavendigâr Vilâyetinde Karayolu Yapım Çalışmaları." *Turkish Studies*, 8 (2013), 65-81
- Çetin, Emrah. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017
- Çiçek, Hüseyin Güçlü ve Dikmen, Süleyman. "Osmanlı Devleti'nde Bütçenin ve Bütçe Hakkının Tarihsel Gelişimi." *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (2015), 83-98
- Güler, Yavuz. "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri." *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (2005), 227-240
- Güran, Tefvik. Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler (1839-1876), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992
- Gürsoy, Melih. Tarih, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmir'imiz, İstanbul: Metis Yayınları, 1993
- Hilmi, İbrahim. Devlet-i Osmaniye'nin Ahvali, Coğrafya ve İstatikiyesi, İstanbul: Kütüphane-i İslam ve Askeri, 1904
- İncekara, Beyhan. "Ulaştırma Yatırımları İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016
- Karaahmetoğlu, Atanur. "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde Mecelle Bağlamında İşçi İşveren İlişkileri." *Emek ve Toplum Dergisi*, 10 (2021), 75-9
- Karpat, Kemal. Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003
- Kars, Rümeyza. "Osmanlı'da Ticari Yol Sistemi ve Taşımacılık: Konya Örneği." *Journal of Universal History Studies*, 2 (2019), 296-30
- Karsandık, Özlem. "Çağdaşlaşma Sürecinde Adana: 1839-1876." Yüksek Lisans Tezi: Ankara Üniversitesi, 2012
- Kartal, Nazım. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Mülki İdare." *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 1 (2013), 1-24
- Kartopu, Saffet. "Düvün-ı Umûmiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler." *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 1 (2012), 32-40
- Kaynar, Reşat. Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991

- Kılıç, Selda Kaya. "Tuna Vilâyet Nizamnâmesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (2005), 99-111
- Kızıltan, Yılmaz. "I. Meşrutiyet'in İlanı ve İlk Osmanlı Mebusan Meclisi." *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (2006), 251-272
- Korkmaz, Hüseyin. "Antakya'da Zemin Özellikleri ve Deprem Etkisi Arasındaki İlişki." *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4 (2006), 49-66
- Kurdoğlu, Faik. *Türk Ziraî Tarihine Bir Bakış*, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938
- Kütüoğlu, Mübahat S. *Tanzimat Dönemi'nde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri*, 150. Yılında Tanzimat içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992
- Martal, Abdullah ve Gökdemir, Oktay. XIX. yy. Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Gelişmeler, İzmir Tarih Tarihi içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1993
- Muşmal, Hüseyin, "Konya Vilâyeti'nin Islahı ve İmarı Hakkında 9 Eylül 1880 Tarihli Layiha." *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 17 (2007), 125-126
- Ortaylı, İlber. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği", İstanbul: Hil Yayınları, 1985
- Osmanlı Arşiv Vesikaları
- Özdemir, Süleyman. "Türkiye'de Zorunlu Çalışma Uygulamaları." *Journal of Social Poliscy Conferences*, 41-42 (1996), 181-214
- Sannav, Sabri Can. "Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Balkanlardaki Milliyetçilik Hareketlerine Etkileri." *ABAD*, 9 (2022), 257-277
- Şaşmaz, Musa. "İngiliz Konsolosu Stewart'ın Konya Vilâyeti ile İlgili Raporu (1879)." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2002), 57-97
- Satış, İhsan. "Islah-ı Sanayi Komisyonu ve Şirketlerin Teşekkülü: Debbağ Şirketi Örneği." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (2012), 417-429
- Topkaya, Adem. "Salnamalara Göre Konya Vilâyeti Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı." Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007
- Tunalı, Ayten Can (2009). "Fehmi Paşa." *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28 (2009), 71-87
- Ünlü, Mucize. "II. Abdülhamid Dönemi'nde İzmit'te İmar Faaliyetleri," Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu'nda Sunulan Bildiri, 3-5 Nisan 2015
- Yalçın, Ayhan (2021). "Silifke'de Sosyo-Ekonomik ve Kentsel Gelişme (16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla)." *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2021), 146-164.

Osmanlı Arşiv Vesikaları

- BAO, A. MKT. MHM. 386/57
- BOA, İ. ŞD. 41/263
- BOA, DH. MKT. 1433/115
- BOA, İ. MMS. 110/4706
- BOA, A. MKT. NZD. 21/77
- BOA, T. 1757/72
- BOA, ŞD. 495/9
- BOA, ŞD. 505/16
- BOA, Y. PRK. TNF. 2/38
- BOA, A. MKT. MHM. 47/55
- BOA, BEO. 390/29217
- BOA, T. OMİ. 1449/35
- BOA, DH. TMİK. S. 27/4
- BOA, İDH. 693/48478-5
- BOA, DH. MKT. 1518/73
- BOA, İ. ŞD. 41/263
- BOA, İ. MMS. 110/4706
- SALNAME-İ VİLÂYET-İ AYDIN, 1302; 99-101
- SALNAME-İ VİLÂYET-İ AYDIN, 1324; 210-212

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Başvuru | Submitted 09.09.2024
Revizyon Talebi | Revision Requested 16.10.2024
Son Revizyon | Last Revision Received 22.01.2025
Kabul | Accepted 27.01.2025

Araştırma Makalesi | Research Article

🔓 Açık Erişim | Open Access

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Ziraî Mücadele Yöntemi Olarak Hayvan İtlafları "Kuşlar, Tarla Fareleri ve Yaban Domuzları" (1850-1938)

Animal Culling as a Method of Agricultural Control from Ottoman Empire to Republic of Türkiye (1850-1938): Birds, Field Mice and Wild Boars

Fatma Emek¹

¹ Kuruma bağlı değil / Non-affiliated, İzmir, Türkiye

Öz

Sürüler halinde hareket eden kuşlar, tarla fareleri ve yaban domuzları hem Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde hem de Cumhuriyet Türkiye'sinde tarım arazileri ile meyve ağaçlarına ciddi maddi hasarlar vermiştir. Bu hayvanların vermiş oldukları zararları en aza indirmek için hükümetler bütçelerinden pay ayırarak ziraî mücadele yapmış, kanunlar hazırlamıştır. 1913 ve 1924 yıllarında hazırlanarak uygulamaya konulan kanunlarla ziraî mücadele yöntemi olarak hayvan itlafının devlet nezdinde resmileşmesi sağlanmıştır. Böylece devlet yöneticileri, ziraat için zararlı görülen hayvanların nüfusunu dengelemek adına her yıl belli bir miktarda hayvan itlafına izin vermiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı Türkiye'de ziraî mücadele kapsamında kuşlar, tarla fareleri ve yaban domuzlarına karşı uygulanan itlafın gerekçesini, insanların itlafa bakışlarını, kullanılan itlaf yöntemlerini ve bunların çevreye etkilerini ortaya koymaktır. Araştırma, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi belgeleri, dönemin basını, zabıt cerideleri ile kaleme alınan telif ve tetkik eserlerden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Abstract

Birds, field mice, and wild boars moving in flocks caused severe material damage to agricultural lands and fruit trees both in the Ottoman Period and the Republic of Türkiye. In order to minimize the damage, governments allocated funds from their budgets for agricultural control and enacted laws. With the laws prepared and implemented in 1913 and 1924, different governments made animal culling as a method of agricultural control official. Thus, the government administrators allowed the culling of a certain number of animals each year to control their population, which was considered harmful to agriculture. This study aims to reveal the reasons behind the culling of birds, field mice, and wild boars within the scope of agricultural control in Türkiye, as well as people's attitudes towards culling, the methods used for culling, and their environmental impacts. The research was conducted using a variety of sources, including documents from the Presidential State Archives, the press of the period, parliamentary records, and original research and review papers.

Anahtar Kelimeler

Cumhuriyet • Hayvan İtlafları • Osmanlı • Türkiye • Ziraî Mücadele

Keywords

Republic • Animal Culling • Ottoman Empire • Türkiye • Agricultural Control

Atıf | Citation: Emek, Fatma. "Animal culling as a method of agricultural control from Ottoman Empire to Republic of Türkiye (1850-1938): Birds, field mice and wild boars". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 84-106. <https://doi.org/10.26650/oba.1545924>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Emek, F.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Fatma Emek fatma-emek@hotmail.com

Extended Summary

Throughout history, humans have utilized agricultural control methods against animals that they have held responsible for the productivity losses they have experienced in agriculture. In both the Ottoman and Republican Periods, expenditures were made from state budgets to ensure the struggle was carried out under state supervision, and regulations were issued when necessary.

The first law against harmful animals was enacted on April 19, 1913. This law remained in force until it was renewed during the Republican Era, and then a new law was enacted on January 10, 1924. New articles were added to the law in 1931 to address the increasing population of field mice and to implement control measures.

In regions where local governments issued extermination orders, men between the ages of 18 and 50 were obligated to cull a specified number of animals. Those who did not participate in the culling efforts were also fined. A limb from each culled animal was submitted to commissions established by local governments as evidence. If necessary, the weapons and ammunition used during the culling were provided by the military, with the condition that they would be returned to the military upon completion.

Agricultural pest control measures were implemented against crows, sparrows, starlings, field mice, and wild boars, which were considered harmful to agriculture due to their consumption of crop seedlings, seeds, and fruits.

Local and central governments sometimes used traditional methods such as miraculous waters, plant-based poisons prepared, or firearms when controlling against birds, field mice, and wild boars. At other times, they have tried to achieve definitive results with scientifically produced drugs.

Firearms and poisons were used in culling efforts against birds. Incentive payments were made by the commissions established in each province to those who shot birds with a firearm and surrendered their feet, and to those who destroyed their nests and collected their eggs. The culling of birds has been a subject of debate during both the Ottoman and Republican periods. While one group views birds as beneficial for eating insects that are harmful to agriculture, another group considers it necessary to kill them because they eat crops and reduce productivity.

Field mice, nesting in groups around agricultural lands, damage crops by gnawing. During periods of increased rodent populations, government officials have implemented agricultural control measures against these animals. Methods such as miraculous waters, traps, and hora devices with poisonous gas, viruses, and poisoned pellets have been used to eradicate field mice. In the 1930s, a large-scale fight against field mice was initiated by the Ministry of Agriculture. As a result of these efforts, some places have been completely cleared of mice. In some places, mice populations have been reduced, preventing them from causing widespread crop damage.

Wild boars have been farmers' primary enemies due to their ability to adapt to various habitats worldwide and their omnivorous diet. To protect agricultural lands, local administrators occasionally organized hunts in which wild boars were killed with firearms, and their tails and ears were submitted to authorities as proof. Additionally, viruses and poisons causing infectious diseases among wild boars were used in culling efforts.

Culling efforts against birds and field mice have not always been carried out effectively because farmers think that these animals are a disaster sent by God and killing them is a sin. Since wild boars were considered haram for Muslims, they were culled wherever they were seen.

Giriş

İnsanoğlu hayvanları kendi amaçları doğrultusunda kimi zaman faydalı kimi zaman da mücadele edilmesi gereken canlılar olarak sınıflandırmıştır.¹ Konumuz kapsamında yer alan kuş, yaban domuzu ve tarla faresi için de durum böyledir.

Kuş, yaban domuzu ve tarla faresinin ekosisteme sayısız faydaları vardır: zararlı böcekleri yiyerek beslendiklerinden doğal bir ziraî mücadele elemanıdır. Bitki tohumlarını taşıyarak bitki örtüsünün artışına hizmet etmektedirler. Ayrıca yiyecek bulmak için eşelendiklerinde toprağın havalanmasına katkı sağlarlar. Ancak filizlenen tahılların sürgün ve tohumlarından, ağaçların meyvelerine kadar her şeyi yemeleri onları aynı zamanda birer tarım zararlısı haline getirmektedir. Dolayısıyla bu hayvanlar bazen tarımın dostu olarak görülmüş ve korunmuş, bazen de çeşitli mücadele yöntemleriyle kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.²

Bu çalışma, ziraî mücadeleye yönelik tarihsel çalışmalarda ele alınan hayvanlar bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Literatürde çoğunlukla kargaya yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Özden Aydın ve Said Olgun'un hazırlamış oldukları makaleler ve Ömer Obuz'un kitabında kargaların tarım arazilerine vermiş oldukları zararlar ve ateşli silahlar yoluyla itlaf edilmeleri üzerinde durulmuştur.³ Bu çalışmada ise karga dışındaki kuş türleri, yaban domuzu ve tarla faresinin tarım alanlarına vermiş oldukları tahribata, bu hayvanların nüfusunun kontrol altına alınmasına yönelik çıkarılan kanunlara, uygulanan geleneksel ve bilimsel yöntemlere yer verilerek literatüre katkıda bulunulacaktır.

Ele alınan konu 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp 1938 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu tarih aralığı ziraî mücadelede bilimsel ve teknolojik yöntemlerin uygulanmaya başlandığı bir dönem olması bakımından öneme sahiptir. Ayrıca bu tarih aralığı Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde modernleşme atılımlarının yapıldığı yılları kapsamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada geleneksel yöntemlerle beraber Batı'dan örnek alınarak uygulanan modernleşmenin hayvan itlafını ve böylece insan ile hayvan arasındaki ilişkiyi ne yönde etkilediği sorgulanmıştır. Ayrıca bu süreçte insanların hayvanların nüfuslarını kontrol altında tutabilmek için yapılan itlaf çalışmalarına bakışı ve mücadele yöntemlerindeki bilimsel ve teknolojik gelişmeler incelenecektir. Buradan yola çıkarak ele alınan süreçte toplumun hayvan itlafı konusundaki düşüncelerinin ne yönde değiştiği araştırılmıştır.

İtlafın Yasallaşması: Kanunlar ve Talimatnameler

Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nezâreti 1910 yılından itibaren ziraat zararlılarıyla mücadele etmek için bir kanun hazırlamaya yönelik çalışmalara başlamıştır.⁴ Bunun neticesinde 19 Nisan 1913 tarihinde 11 maddeden oluşan "*Ziraata İras-ı Hasar Eden Haşerat ve Tufeyliyatın İtlafına ve Nebatat-ı Muzırranın Kal-u Mahvına Dair Kanun-ı Muvakkat*" hazırlanmıştır. Yayınlanan kanunla ziraî mücadelenin etkin şekilde yürütülmesi için halkın devlet

¹ Detaylı bilgi için bkz; Joachim Radkau, *Doğa ve İktidar Global Bir Çevre Tarihi*, çev. Nafiz Güder (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017).

² Radkau, *Doğa ve İktidar Global Bir Çevre Tarihi*, 103,267, 285, 354, 584; Nuri Yiğit, "Türkiye Memeli Faunasına Evrimsel ve Zoocoğrafik Bir Bakış "Türkiye Kemiricileri; Ekolojik ve Biyolojik Özellikleri," *Zararlı Kemirgenler (Mammalia: Rodentia), Mücadele Yöntemleri ve Ekosistem Yönetimi, Çalıştay Bildirileri İçinde*, (Ankara: Ankara Ziraî Mücadele Merkez Araştırma Enstitüsü, 24-26 Haziran 2003),25-26; Dorothy Yamamoto, *Wild Boar* (Londra: Reaktion Books LTD, 2017), 13, 19; Bekir Alkan, "Önemli Zararlılarla En Son Savaş Metotları ve Bunların Yurdumuzda Uygulanma İmkânları," *Ziraat Dergisi* 103 (Eylül 1950), 22; Zeynel Arslangündoğdu, "Ülkemizde Kutsal Sayılan Kuşlar," *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*, Bildiri Metinleri 2 İçerisinde, haz. Fahri Kayadibi, (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008), 408; Mehmed Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlaflarından Bâhis Risaledir* (İstanbul: Teşebbüs Matbaası 1339/1923), 73-74; E. R. Kalmbach, *The Crow in its Relation to Agriculture* (Washington: U. S. Department of Agriculture, 1939), 1, 21; Mehmet Refet, *Karga ve Saksâğınlar Envai, Zararları ve Sûret-i İmhâları* (Sivas: Sivas Vilayeti Matbaası, 1338), 2, 4; "Serçe Kuşu Zararlı mıdır Faydalı mıdır?," *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 37 (17 Haziran 1326/30 Haziran 1910), 585-586; Hadi, "Kemirici Hayvanların Telef Edilmesi," *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 34 (16 Kanunuevvel 1323/29 Aralık 1907), 485; Frank Michler Chapman, *The Economic Value of Birs to the State* (Albany: J.B. Lyon Company, 1903), 5-16; Safvet Suad, "Kuşların Faydası," *Servet-i Fünun* 23/586/ (4 Temmuz 1318/17 Temmuz 1902), 216-219.

³ Özden Aydın, "Karakarga İş Üzerinde: Osmanlı'nın Kargalarla İmtihanı," *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları (ANKARAD)* 3/5, (2022); Said Olgun, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Karga İstilaları ve Kargalara Karşı Yürütülen Mücadeleler (1860-1965)," *Tarih&Gelecek* 8/4 (2022); Ömer Obuz, *Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Hayvan Katliamları ve Himaye Kediler, Köpekler, Kargalar* (Ankara: İletişim Yayınları, 2024).

⁴ "Ziraata Muzır Haşerat ve Tufeyliyat," *Tasvir-i Efkâr*, 4 Teşrinievvel 1326 (17 Ekim 1910), 3.

ile iş birliği yapması, herhangi bir sorunla karşılaşıldığında hükümete bildirilmesi, aksi takdirde yarım ila iki Osmanlı altınına kadar para cezası verilmesi öngörülmüştür. Ziraî mücadelenin nerede, hangi yöntemle yapılacağını belirlemek ve işlemleri takip etmek için yerleşim yerinin yöneticisi olan vali, kaymakam veya nahiyeye başkanlığında içerisinde birer yerel idare meclisi üyesi, çiftçi ve ziraat memurunun bulunduğu bir komisyon oluşturulması istenmiştir. Mücadele kapsamında yapılacak olan harcamaların da vilayet bütçelerinden karşılanmasına karar verilmiştir.⁵

Yukarıda bahsedilen kanuna ek olarak 1915 yılında tarla farelerinin ekili arazilere vermiş olduğu zararları önlemek için 10 maddeden oluşan bir talimatname yayımlanmıştır. Buna göre tarla faresi görülen köylerin muhtar ve azaları durumu yerel yönetime ihbar etmeye mecbur tutulmuştur. Farenin çoğalmasını önlemek amacıyla köydeki her nüfus başına uygun miktarda fare itlafına karar verilmiştir. İtlaf işini kanıtlamak için farelerin kuyruklarının kesilmesi ve her 10 veya 15 günde bir köydeki görevliler tarafından merkez kaza veya nahiyeye gönderilmesi, karşılığında görevin yerine getirildiğini gösteren bir belgenin verilmesi kararlaştırılmıştır. Fare kuyruklarına karşılık yetkililerin uygun gördüğü miktarda ödeme yapılması da talimatnamede yer almıştır. Köylerinde artan fare popülasyonunu yerel yönetim birimlerine zamanında haber vermeyenler ile toplamakla yükümlü olduğu fare kuyruklarını teslim etmeyenlerden yarım ila iki Osmanlı altınına kadar para cezası alınması uygun görülmüştür.⁶

Osmanlı Döneminde hazırlanan bu kanunlar Cumhuriyet Döneminde yenileninceye kadar yürürlükte kalmış ve yapılan ziraî mücadeleye referans olmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra ise ziraî üretimi geliştirmeye yönelik düzenlemelere başlanmıştır. 10 Ocak 1924 tarihinde “*Muzır Hayvanların İtlafı Hakkında Kânun*” Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu kanunla ayı, kaplan, sırtlan, kurt, tilki, çakal, yaban domuzu ve İktisat Vekâleti’nin tarım zararlısı olarak belirlediği diğer hayvanların itlafı yeniden düzenlenmiştir. Böylece vekâlet, şehir, kasaba, köy gibi yerleşim yerlerinde her yıl itlaf edilecek farklı türdeki hayvanlar için kotalar belirleyerek yerel yönetimlere iletmiştir. Ayrıca itlaf işinde görev alanlar, eskiden olduğu gibi, öldürdükleri hayvanın bir uzvunu yerel yönetime vermekle yükümlü tutulmuştur. Buna göre örneğin, bir yaban domuzunu öldürerek kuyruğunu teslim edenlere 2 Türk lirası mükâfat verilmesi kararlaştırılmıştır. Gerekli görüldüğü takdirde itlaf işleminde kullanılacak olan silah ve cephanenin yerel yönetimler tarafından halka dağıtılmak üzere bedeli karşılığında ve daha sonra iade edilmek üzere Müdâfaa-i Milliye Vekâleti’nden talep edilmesi hüküm altına alınmıştır. İtlaf işleminin gerçekleşeceği yerde veya yakınlarında askerî birlik mevcutsa çalışmalara askerlerin de katılması mecbur tutulmuştur. Bölgede yaşayan 18 -50 yaş arası erkeklerin belirlenen miktarda hayvan itlaf etmemesi durumunda yerel yönetim tarafından para cezasına çarptırılması uygun görülmüştür.⁷

Ziraî mücadele kapsamında zararlı olarak görülen hayvanların itlafı için hangi yöntemlerin uygulanması gerektiği konusunda 1924 yılında İktisat Vekâleti tarafından 11 maddelik bir talimatname hazırlanmıştır. Talimatnamede yaban domuzu, ayı, kaplan, kurt, gelincik, sansar, porsuk, kokarca, su samuru, tarla ve su faresi, kirpi, karga ve saksığan gibi hayvanlar tarım zararlısı olarak kabul edilmiştir. Köstebek ve serçe ise böcekleri yemeleri nedeniyle tarıma yararlı hayvan olarak tanımlanmıştır. Ancak serçelerin sürü halinde hareket edip ekin başakları ve olgunlaşan meyvelere, köstebeklerin ise ekinlerin köklerine zarar vermeye başladıkları takdirde tarım zararlısı olarak görülerek itlafları uygun bulunmuştur. Hayvanların sınırsız şekilde

⁵Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.) 164/11, 12 Ca 1331 (19 Nisan 1913); “Ziraata İras-ı Hasar Eden Haşerat ve Tufeyliyatın İtlafına ve Nebatat-ı Muzırranın Kal-u Mahvına Dair Kanun-ı Muvakkat”, *Düstur*, Tertip: 2, (Dersaadet: Matbaa-i Âmiri, 1332), 5: 312-314; “Ziraata İras-ı Hasar Eden Haşerat ve Tufeyliyatın İtlafına ve Nebatat-ı Muzırranın Kal-u Mahvına Dair Kanun”, *Takvîm-i Vekâyi*, 23 Ağustos 1330 (5 Eylül 1914), 2-3.

⁶Akif, *Ekinlere Zarar Veren Fareleri Telef Etmek Usulleri* (Halep: Lüks Matbaası, 1331), 5-7.

⁷Obuz, *Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Hayvan Katliamları ve Himaye Kediler, Köpekler, Kargalar*, 115; Olgun, “Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Karga İstilasları ve Kargalara Karşı Yürütülen Mücadeleler (1860-1965),” 1137-1138; “Muzır Hayvanların İtlafı Hakkında Kânun” *Resmî Ceride*, No. 51, 10 Kanunusani 1340 (10 Ocak 1924), 1-2.

çoğalarak ziraata zarar vermeye başladığı yerlerde belediye başkanının idaresinde bir mücadele heyeti oluşturulmasına karar verilmiştir. İtlaf işleminde kullanılacak olan aletler, silah, cephane, zehir, mikrop gibi malzemelerin İktisat Vekâleti tarafından satın alınarak kullanılması ayrıca yükümlü olduğu sayıdan fazla yaban domuzu öldürenlere 2 Türk lirası ödül verilmesi, diğer hayvanlar için ise bu miktarın mücadele heyeti tarafından belirlenmesi uygun görülmüştür.⁸

Yürürlükte olan Muzır Hayvanların İtlâfı Hakkında Kanunu'na 1931 yılında tarla faresi popülasyonundaki artışı önlemeye yönelik yeni maddeler eklenmiştir. Buna göre farelere karşı İktisat Vekâleti'nin mücadele araçları striknin, arsenik asit, zehirli gaz yayan aletler, zehirli yem ve mikroplardır. Bu ölümcül maddelerin insanlara ve diğer hayvanlara zarar vermemesi için nasıl kullanılması gerektiğinin yetkililer tarafından uygulayıcılara anlatılmasının önemi vurgulanmıştır. Ayrıca arazi sahipleri yetkililerin yönergeleri doğrultusunda tarlalardaki farelerin itlafına mecbur tutulmuştur. Sahipsiz arazilerin temizlenmesinde ise tüm köy halkının mücadeleye katılması istenmiştir.⁹ Uygulamaya konulan bu kanunlar ile ziraata zararlı görülen hayvanlarla mücadele daha sistemli hale getirilmiştir.

İtlafın Teşkilatlanması: Mücadele Heyetlerinin Oluşturulması

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde zirai mücadele kapsamında yapılacak olan itlaf işlemleri her vilayetin kendi sınırları içinde oluşturulan heyetler tarafından yürütülmüştür. Ziraatı korumak için yapılacak itlaf işleminin karar mercii yerleşim yerlerinin idarecileri olmuştur. Yerleşim yerinin statüsüne göre vali, mutasarrıf, kaymakam veya nahiyeye müdürünün başkanlığında mücadele heyetleri oluşturulmuştur. Heyetin üyeleri arasında ziraat memurları, veteriner, orman, polis müdürleri, jandarma kumandanı ve çiftçiler yer almıştır. Mücadelenin gerçekleştirileceği yerleşim yerinin büyük olması durumunda ise mücadele mıntıkları oluşturulmuş ve her birine de işlerin takip edilmesi için bir kişi tayin edilmiştir.¹⁰

Mücadele heyetlerinin ilk görevi, bölgelerinde hayvan itlafının gerekli olup olmadığını veya ne miktarda yapılması gerektiğini hesaplamak olmuştur. Daha sonra itlafın hangi yöntemle yapılacağını belirlemek ve bu sırada kullanılacak olan araç-gereçleri temin etmek de heyetin sorumluluğundadır.¹¹ Ayrıca mücadele müdür ve memurları ayda 15 günden az olmamak üzere itlaf bölgelerini dolaşarak vali veya kaymakama rapor vermek zorunda tutulmuştur. Amele-i mükellefe (zorunlu çalışma) kapsamında mücadelede görev alacak köyleri belirlemek ve köylülerin düzenli şekilde itlafa katılımını sağlamak da heyetlerin görevleri arasında yer almıştır.¹² Örneğin; 1928 yılında Muğla Vilayeti'nde oluşturulan mücadele heyeti, belirlenen 2.200 karganın yıl içerisinde itlafına karar vermiş ve bölgede yaşayanları en az bir karga itlaf etmekle yükümlü tutmuşlardır.¹³

Mücadele heyetleri itlaf edilen hayvan sayısının ve cinsinin yer aldığı bir defter tutmuşlardır. Avda görev alanlar itlafı ispat etmek için öldürdükleri hayvanın kulak, kuyruk, ayak gibi bir uzvunu heyetin tuttuğu deftere kayıt ettirerek teslim etmiştir.¹⁴ Örneğin 1933 yılında İzmir'in Tire Kazası'nda Yerel komisyonun almış olduğu kararla 2.000 adet domuzun itlaf edilmesi için süre avları düzenlenmiş ve bölgede yaşayan erkek-

⁸"Muzır Hayvanâtın İtlâfı Hakkındaki 29 Kânunuevvel 1339 ve 293 Numaralı Kanunun Sûret-i Tatbîkini Mübeyyin Talimatnamedir", *Resmî Gazete*, Sayı. 65, 13 Mart 1340, 1.

⁹"Muzır Hayvanlarla Mücadele Kanununun Sureti Tatbikine Dair Olan Talimatnameye Zeylen Hazırlanan Talimatnamenin Tatbiki Hakkında Kararname", *Resmî Gazete*, Sayı. 1801, 20 Mayıs 1931, 477-478.

¹⁰"Ziraata İras-ı Hasar Eden Haşerat ve Tufeyliyatın İtlafına ve Nebatat-ı Muzırranın Kal-u Mahvına Dair Kanun-ı Muvakkat", 312-314; "Muzır Hayvanlarla Mücadele Kanununun Sureti Tatbikine Dair Olan Talimatnameye Zeylen Hazırlanan Talimatnamenin Tatbiki Hakkında Kararname", 477-478.

¹¹"Muzır Hayvanâtın İtlâfı Hakkındaki 29 Kânunuevvel 1339 ve 293 Numaralı Kanunun Sûret-i Tatbîkini Mübeyyin Talimatnamedir", 1.

¹²"Muzır Hayvanlarla Mücadele Kanununun Sureti Tatbikine Dair Olan Talimatnameye Zeylen Hazırlanan Talimatnamenin Tatbiki Hakkında Kararname", 477-478.

¹³"Muğlada," *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1928, 2.

¹⁴"Muzır Hayvanâtın İtlâfı Hakkındaki 29 Kânunuevvel 1339 ve 293 Numaralı Kanunun Sûret-i Tatbîkini Mübeyyin Talimatnamedir", 1.

lerin ava katılması, her beş erkeğin bir domuz kuyruğu ile kulağını makbuz karşılığında komisyona teslim etmesi zorunlu tutulmuştur.¹⁵ Toplanan bu uzuvlar daha sonra kanun gereğince bütün heyetin önünde imha edilmiştir.¹⁶ Heyet başkanları her ay sonunda itlaf edilen hayvan sayısını ve yapılan harcamaları rapor eden bir dosya hazırlamış ve Ziraat Vekâleti'ni yaptıkları işler konusunda bilgilendirmiştir.¹⁷

İtlafın Gerekçesi: Tahribat ve Maliyet

Ekili araziler yabanî hayvanların zorlanmadan gıdaya ulaştıkları yerler olduğu için bazı yıllarda ziraî üretimde büyük kayıplara neden olmaktadır. Özellikle çekirge,¹⁸ tarım alanlarına verdiği zarar nedeniyle tarih boyunca en büyük tarım zararlılarından biri olarak görülmüştür. Tarla faresi, yaban domuzu ve kuşlar da çekirgelere benzer ölçüde tarım alanlarına zarar veren canlılar olarak öne çıkmışlardır.

Tarla faresi, yaban domuzu ve kuşlar bazen nüfuslarındaki hızlı artıştan bazen de mevsimsel şartlardan kaynaklı olarak yiyecek bulmakta zorlandıkları dönemlerde çiftçilerin ekili arazilerine, meyve bahçelerine zarar vermişlerdir. Çiftçiler bu hayvanların istilalarını önce kendi çabalarıyla önlemeye çalışmış, bunun başarısız olduğu durumlarda ise sorunla devlet idarecileri ilgilenmiştir. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri tarla faresi, yaban domuzu ve kuşların ziraî alanları istila ettiği, insan ve bu hayvanlar arasında bitmek bilmeyen mücadelelerin yaşandığı birçok örneğe şahitlik etmiştir.

1850'li yıllarda İzmir Ayanlığı'nda halk serçe istilasına karşı bereketli topraklarını savunurken¹⁹, Kastamonu'da tarım arazilerine ve bahçelere zarar veren domuzlara karşı canavar avları düzenlenmiştir.²⁰ Bolu Sancağı'nda ise tarım arazilerini talan eden tarla fareleriyle mücadele edilmiştir.²¹

1860'lı yıllarda ülkenin birçok yerinde hayvan istilaları yaşanmaya devam etmiştir. Tuna Vilayeti'nin kırsal kesimlerinde karga istilası yaşanmıştır.²² Tırhala Eyaleti'nin birçok kazasında ise tarla fareleri ekili arazilere zarar vermiştir.²³ Farelerin ekili tohumları kemirip yemesiyle zor durumda kalan çiftçilere devlet tarafından tohumluk yardımı yapılmış²⁴, bölge halkının tahıl ürünlerine kolayca ulaşabilmesi için Tırhala dışına tahıl gönderilmesi yasaklanmıştır.²⁵

1890'lı yıllarda kuşların tarım arazilerine vermiş olduğu zararlarda artış yaşanmıştır. Ayvalık ve Cunda civarlarında sığırcıklar zeytin ağaçlarındaki olgunlaşan meyvelere zarar vermiş²⁶, Aydın Sancağı'nda ise serçeler tarım alanlarında hasara ve verim kaybına yol açmıştır.²⁷ Bulgaristan- Doğu Rumeli hattında ilerleyen kargaların Edirne ve İstanbul vilayetlerinde tarım arazilerindeki tohumları topraktan çıkardıkları, büyüyen

¹⁵"Tire'de Yaban Domuzları ile Mücadele Ediliyor," *Son Posta*, 23 Mart 1933, 4.

¹⁶"Vilayet Haberleri," *Tasvirî Efkâr*, (9 Mayıs 1333/9 Mayıs 1917), 2.

¹⁷"Muzır Hayvanlarla Mücadele Kanununun Sureti Tatbikine Dair Olan Talimatnameye Zeylen Hazırlanan Talimatnamenin Tatbiki Hakkında Kararname", 477-478.

¹⁸Detaylı bilgi için bakınız; Sevilyay Özer, *Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi (1914-1945)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016).

¹⁹BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A.) MKT. UM.) 236/54, 5 N 1272 (10 Mayıs 1856).

²⁰BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı (A.) MKT. MVL.) 28/69, 9 Ş 1266 (20 Haziran 1850).

²¹BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A.) MKT. UM.) 97/3, 29 C 1268 (20 Nisan 1852).

²²Bekir Koç, "Tuna Vilayeti Gazetesi ve İçeriğine Dair Bazı Bilgiler (Mart 1865-Mart 1868)," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/57 (2015), 155.

²³BOA, Meclis-i Vala Evrakı (MVL) 1029/113, 22 B 1283 (30 Kasım 1866).

²⁴Alpaslan Demir, "Mice Problems in The Ottoman Empire and Mice Invasion in Tırhala in 1866," *The 2nd International Balkan Conference (IBAC 2012)*, Bildiri Metinleri 2 İçerisinde, haz. Bekir Çınar, (Arnavutluk: byy. 2012), 657; BOA, Meclis-i Vala Evrakı (MVL) 1024/11, 19 Ca 1283 (29 Eylül 1866).

²⁵BOA, Meclis-i Vala Evrakı (MVL) 1023/46, 7 B 1283 (15 Kasım 1866).

²⁶BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.) 1860/101, 14 M 1309 (20 Ağustos 1891).

²⁷BOA, Babîlî Evrak Odası (BEO) 803/060151, 18 M 1314 (29 Haziran 1896).

mahsulleri, ağaçlarda olgunlaşan meyveleri yedikleri örnekler çiftçileri zor durumda bırakmıştır.²⁸ Aynı yıllarda nüfusları hızla artan tarla fareleri, Adana Vilayeti'nde ekili arazilere hasar verince²⁹ yetkililer 4.500 kuruşluk ödenekle mücadele çalışması başlatmıştır.³⁰ Buna rağmen araziler tamamen temizlenememiş, fareler Halep Sancağı'nda II. Abdülhamit'in mülkiyetinde bulunan ve "arazi-i seniyye" olarak bilinen verimli tarım arazilerine de yayılmıştır.³¹

1900'lerin ilk yıllarında Osmanlı Devleti, Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nezâreti'nin gözetiminde ziraata zararlı olarak görülen hayvanlara karşı mücadeleye devam etmiştir. Ancak çoğu zaman, mücadele edilen hayvanların doğal düşmanı olmaması, bilimsel ve etkili mücadele yöntemlerinin kullanılmaması gibi nedenlerle istilalar kısa sürede yeniden tekrarlanmıştır. Örneğin; Selanik Vilayeti'nin Kesendire Kazası'nın bazı köy ve çiftliklerinde başlatılan fare mücadelesi b³² iyi sonuç vermemiş kemirgenlerin nüfusu çoğalmaya devam etmiştir. Fareler Kesendire, Yenice, Langaza gibi kazalardaki bütün ovaları delik deşik etmiş, ekinlere, sebzelere zarar vermiştir. Hatta fareler dut ağaçlarının kabuklarını bile yiyerek ağaçların kurumasına sebep olmuştur. Yaşananlardan dolayı yetkililer vilayetin birçok yerinde hasat mevsimine kadar tarlada ekin kalmayacağını düşünerek telaşlanmışlardır.³³

Aynı dönemde yaban domuzları ve kuşların sebep oldukları zararlar ilgili de birçok kayıt bulunmaktadır. Rumeli bölgesinde domuzların tarım arazilerine vermiş olduğu zararları azaltmak için çiftçiler süreklilikle avları düzenlemişlerdir.³⁴ Manisa Ovası'nda büyük sürüler halinde ortaya çıkan serçeler arpaların başaklarını yemiş, üzüm bağlarında ve diğer mahsullerin üretiminde verim kaybına yol açmıştır.³⁵ Kargalar da 1908'de Bolu Sancağı'nda hububat tarlaları ile bahçeleri istila etmiş ve bölge halkını %25 zarara uğratmıştır.³⁶ Edirne Vilayeti karga mücadelesinin yapıldığı diğer bir yer olmuş ve yetkililer burada gerçekleşen çalışmalara 67.550 kuruş harcama yapmıştır.³⁷ Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nezâreti ziraata zararlı olarak sınıflandırdığı hayvanlarla mücadele yürütmek için 1908 yılı bütçesinden 85.400 Osmanlı lirası ödenek ayırmıştır.³⁸ Bütçeden ayrılan pay 1909, 1911, 1912 ve 1913 yıllarında artmış ve 1.500.000 Osmanlı lirası olmuştur.³⁹

Birinci Dünya Savaşı yıllarında erkeklerin askere alınması ziraat işleriyle daha çok kadınların ilgilenmesini gerektirmiştir. Bu süreçte kadınlar süreklilikle avlarına çıkmadığından Edirne, Hüdavendigar, Ankara ve diğer birçok vilayette yaban domuzlarının sayısı çoğalmıştır. Domuzların ekili arazilere zarar vermesi 1918 yılında Hüdavendigar Vilayeti valisini harekete geçirmiştir. Vali, bu hayvanların nüfusunun kontrol altında tutulması için Dahiliye Nezâreti'ne domuz eti tüketen Alman ve Avusturya askerlerinden birer müfreze oluşturulmasını

²⁸Olgun, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Karga İstilaları ve Kargalara Karşı Yürütülen Mücadeleler (1860-1965)," 1134; Aydın, "Karakarga İş Üzerinde: Osmanlı'nın Kargalarla İmtihani," 37; BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO) 1297/97241, 6 Z 1316 (17 Nisan 1899).

²⁹BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO) 599/44915, 18 L 1312 (14 Nisan 1895).

³⁰BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO) 667/49972, 19 S 1313 (11 Ağustos 1895).

³¹BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (MLEEM.) 269/79, 13 Teşrinisani 1313 (25 Kasım 1897).

³²BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 551/13, 24 R 1320 (31 Temmuz 1902).

³³Zihni, "Tarla Farelerinin Öldürülmesi için Selanik Ziraat Mektebi Aliyesinde Yapılan Tecrübeden Husule Gelen Netice ve En Elverişli Usul," *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 150 (21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911), 337-339.

³⁴Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR.I. SL.) 47/4612, 12 Ca 1322 (25 Temmuz 1904); Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR.I.SL.) 88/8713, 12 N 1323 (10 Kasım 1905).

³⁵BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO) 1691/126771, 2 R 1319 (19 Temmuz 1901).

³⁶*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Dönem: 1, Birleşim: 37, 18 Şubat 1324 (3 Mart 1909), 2: 133.

³⁷Olgun, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Karga İstilaları ve Kargalara Karşı Yürütülen Mücadeleler (1860-1965)," 1135-1136; BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 124/65, 20 M 1327 (11 Şubat 1909).

³⁸BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO) 3344/250785, 28 Ca 1326 (28 Haziran 1908); BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO) 3366/252443, 4 B 1326 (2 Ağustos 1908).

³⁹Erdoğan Öner, *Osmanlı Bütçeleri (1909-1918)* (Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2000), 145; BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO) 3904/292744, 14 C 1329 (12 Haziran 1911); BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO) 4456/334187, 29 R 1335 (22 Şubat 1917); BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 231/99, 23 Ca 1331 (30 Nisan 1913); BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (MLEEM.) 929/28, 7 Ağustos 1328 (20 Ağustos 1912).

ve vilayet sınırları içerisinde domuz avına çıkarılmalarını önermiştir. Söz konusu öneriye Dahiliye Nezâreti olumlu cevap vermiş ve hatta mücadelede kullanılmak üzere vilayete barut desteğinde bulunmuştur. Savaş yıllarında domuzların vermiş olduğu zararlar çoğalınca Ticaret ve Ziraat Nezâreti mücadele için 1918 senesi bütçesinden Kale-i Sultaniye'ye 50.000, Hüdavendigâr'a 10.000, Kütahya'ya 30.000, İstanbul'a 20.000, Konya'ya 20.000, Karahisar'a 5.000, Edirne'ye 20.000, İzmit'e 20.000 olmak üzere toplamda 170.000 Osmanlı lirası göndermiş ayrıca Aydın Vilayeti ile İzmit ve Muğla Mutasarrıflıklarına barut tedarik etmiştir.⁴⁰

Ülkede yaşanan savaşlar ziraî mücadeleyi muhtemelen yavaşlatmış olsa da tamamen durdurmamıştır. 1920 yılında Erzurum, Kastamonu ve Eskişehir'in Sivrihisar Kazası'nda yapılan mücadele sayesinde tarla farelerinin verdiği zararlar kontrol altına alınmıştır. Ziraat müdürlükleri ve çiftçilerin çabalarıyla Ankara, Çorum ve Isparta'da farelere karşı büyük bir savaş verilmiştir.⁴¹

Cumhuriyetin ilanından sonra hükümet ülke nüfusunun çoğunluğunun geçim kaynağı olan ziraî üretimi korumak için çalışmalara devam etmiştir. Bu amaçla tarıma zararlı hayvanların nüfuslarını kontrol altında tutabilmek için yapılan mücadeleye 1925 yılında 160.000 Türk lirası harcanmıştır.⁴² 1926 yılının sadece ilk dört ayında İzmir Vilayeti'nde ekinlere zarar veren 114.000 karga, 74.000 yaban domuzu ve 186.000 fare itlaf edilmiştir.⁴³ İzmirli gazeteci Hakkı Nezihi Bey 1927 yılında fare, serçe, karga gibi hayvanların ekinlere verdiği zararın 15.000.000 Türk lirasına yakın olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴ Aynı şekilde Ziraat Vekili Sabri (Toprak) Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1927 yılı ziraat bütçesi görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmada tarla faresi ve yaban domuzu sorununa değinmiştir. Yapılan mücadele sayesinde tarla faresinin birçok yerde %60-70 oranında azaldığını ancak ülkedeki ormanların çok sayıda domuzla dolu olduğunu ve bunların ziraata zarar verdiğini aktarmıştır.⁴⁵ Hükümet 1928 yılı bütçesinde ise bitki tedavi-ıslahı ile haşerat ve zararlı hayvan mücadelesine 177.000 Türk lirası ayırmıştır.⁴⁶

Tablo 1. 1925-1929 Yılları Arasında Ülkede Ziraî Mücadele Kapsamında İtlaf Edilen Hayvan Sayısı ve Temizlenen Arazi Miktarı⁴⁷

Yıllar	Tarla Farelerinden Tamamen Temizlenen Arazi Miktarı	Tarla Farelerinin Azaltıldığı Arazi Miktarı	İtlaf Edilen Yaban Domuzu Sayısı	İtlaf Edilen Kuş ve Diğer Hayvan Sayısı
1925	120.000	1.856.700	22.800	97.200
1926	539.717	4.691.048	90.238	282.242
1927	1.777.017	2.222.983	81.255	253.328
1928	3.200.000	2.400.000	95.000	405.000
1929	959.000	177.496	71.950	611.215

Tabloda görüldüğü gibi 1924 yılında itlaf kanununun yürürlüğe girmesiyle ziraî mücadele için yapılan hayvan itlafı sistemleşmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1927 yılı ziraat bütçesi görüşmeleri sırasında milletvekillerinin Ziraî mücadele kapsamında hayvan itlafının gerekliliğine yaptıkları vurgu bu yıllarda itlafın meclisin önemli gündem maddelerinden biri olduğunu göstermekte ve itlaf sayılarındaki artışı açıklamaktadır.

⁴⁰BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ. UM. EK.) 48/15, 29 L 1336 (7 Ağustos 1918).

⁴¹"Fare Mücadelesi," *Hakimiyeti Milliye*, 23 Mayıs 1921, 2.

⁴²TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima 50, 8 Şubat 1341/1925, 13/1: 215.

⁴³"Muzır Hayvanlar," *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1927, 3.

⁴⁴"15 Milyon Zarar," *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1927, 3.

⁴⁵TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima: 53, 14 Nisan 1927, 31: 152-153, 155-156.

⁴⁶TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 1, İnikat: 62, 19 Nisan 1928, 3: 134.

⁴⁷BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0.201.372.15 Dosya Ek. 240, 21 Ağustos 1933; BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0.13.77.25 Dosya Ek. 12, 17 Mayıs 1937.

1930'lu yıllarda hükümet, ülkede etki sahası daha geniş olan tarla faresi ve yaban domuzuna karşı kapsamlı bir mücadele yürütmüştür. Örneğin; 1931 yılının ilk beş ayında 35 vilayette tarla faresi istilası altındaki 5.600.000 dönüm arazide yürütülen mücadele sonucunda bunun 2.900.000 dönümü farelerden temizlenmiştir.⁴⁸ Yıl sonunda ise farelerin istilasına uğrayan arazi miktarı 102.120.460 dönüme yükselmiştir.⁴⁹ 1933 yılında Muş, Söğüt, İstanbul, Yalova gibi ülkenin birçok yerinde yapılan mücadele çalışmaları sonucunda yaban domuzlarının sayısında azalma olmuştur.⁵⁰ Ülke genelinde zararlı hayvanlara karşı yapılan ziraî mücadelenin artarak devam etmesinde hükümetin 1920'li yıllara kıyasla bütçede bu etkinlikler için ayırdığı ödeneklerin artışı rol oynamıştır. Bunun için 1932, 1933 ve 1934 yıllarında bütçesinden 220.000 Türk lirası ayrılmıştır.⁵¹

1935 yılında yapılan araştırmayla bir yaban domuzunun çiftçiyi yılda en az 200 Türk lirası zarara uğrattığı belirlenmiştir. Bu canlıın verdiği zararları azaltmak için hükümet ülke genelinde mücadele çalışmalarına devam etmiştir.⁵² 1936 yılının Mart-Nisan aylarında Suriye'den sınırı geçen farelerin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde birçok vilayete yayılması⁵³ Ziraat Vekâleti'ni harekete geçirmiş ve Haziran ayında ülkede geniş ölçekli bir mücadele başlatılmıştır.⁵⁴ Ziraat Vekâleti ülkede tarıma zarar veren hayvanların itlatı için beş senelik bir mücadele programı hazırlamış ve yürütülen çalışmaları hızlandırmıştır.⁵⁵ 1936 yılında mücadeleye ayrılan pay 377.000 Türk lirasına yükseltilmiştir.⁵⁶

Tablo 2. 1930-1936 Yılları Arasında Ülkede Ziraî Mücadele Kapsamında İtlat Edilen Hayvan ve Temizlenen Arazi Miktarı⁵⁷

Yıllar	Tarla Farelerinden Tamamen Temizlenen Arazi Miktarı	Tarla Farelerinin Azaltıldığı Arazi Miktarı	İtlat Edilen Yaban Domuzu Sayısı	İtlat Edilen Kuş ve Diğer Hayvan Sayısı
1930	8.321.607	4.205.170	28.586	496.293
1931	6.993.338	4.215.316	19.300	120.330
1932	1.272.552	52.579	22.573	49.454
1934			54.310	
1936			61.276	

Tablodan da anlaşılacağı gibi hükümetin 1930'larda tarla farelerine karşı geniş kapsamlı bir ziraî mücadele başlatması ile itlat sayıları artış göstermiştir. Yaban domuzuna, kuşlara ve diğer hayvanlara yönelik mücadele ise 1920'li yıllara göre oldukça azalmıştır. Bu azalmanın bu hayvanların 1920'li yıllarda yüksek miktarlarda itlat edilmesi sonucu 1930'larda nüfuslarının büyük oranda azalmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Ülke genelinde tarıma zararlı hayvanlara karşı devlet ve halk tarafından yürütülen topyekûn mücadele sonucunda Cumhuriyetin ilanından 1937 yılına kadar geçen sürede 4.700.000 hektar fareli arazinin 2.600.000 hektarı temizlenmiştir.⁵⁸ Devam eden süreçte hükümet çalışmaların karşılanması için hazırlamış olduğu 1937

⁴⁸"Tarla Fareleri," *Akşam*, 24 Mayıs 1931, 3.

⁴⁹"Haşeratla Mücadele," *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1932, 3.

⁵⁰"Muş'ta 650 Yaban Domuzu Öldürüldü," *Son Posta*, 26 Haziran 1933, 4; "Söğüt'te Domuz İtlatı," *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1933, 2; "Yaban Domuzları İtlat Edilecek," *Cumhuriyet*, 11 Kanunuevvel 1933, 2; Şevket Raşit, "Ziraat Alemi ve Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü," *Ziraat Gazetesi* 9-10-47, (Eylül-Ekim 1933), 439.

⁵¹"1932 Malî Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu," *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 2031, 26 Haziran 1932, 11: 650; "1933 Malî Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu," *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 2211, 23 Mayıs 1933, 12: 549; "1934 Malî Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu" *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 2476, 30 Mayıs 1934, 13: 488.

⁵²"400 Domuz Öldürülünce 80 Bin Liralık Zararın Önüne Geçiliyor," *Son Posta*, 31 Mayıs 1935, 4.

⁵³"Urfada Fare Mücadelesi Neticelendi," *Son Posta*, 3 Eylül 1937, 5.

⁵⁴"Nebat Hastalıkları ile Esaslı Mücadele Başlıyor," *Tan*, 9 Nisan 1936, 3.

⁵⁵"Beş Senelik," *Yeni Asır*, 10 Haziran 1936, 2.

⁵⁶"1936 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu", *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 2985, 28 Mayıs 1936, 16: 543.

⁵⁷BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0.201.372.15 Dosya Ek. 240, 21 Ağustos 1933; BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0.13.77.25 Dosya Ek. 12, 17 Mayıs 1937.

⁵⁸BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0.13.77.25 Dosya Ek. 12, 17 Mayıs 1937.

yılı bütçesinde mücadeleye 377.000 Türk lira ayırmıştır.⁵⁹ 1938 yılında Ziraat Vekâleti kemirgenlere yönelik mücadelenin devam etmesi için vilayetlere bir genelge göndererek tarla faresi görülen yerlerde önlem alınmasını istemiştir.⁶⁰ Aynı yıl bütçeden ayrılan pay 1937'deki 377.000 Türk Lirası'na göre bir miktar düşmüş ve 200.000 Türk lirası olmuştur.⁶¹ Ancak bu ödenek yetmeyince eklemeler yapılmış ve böylece yıl içerisinde mücadeleye toplamda 262.063 Türk lirası 31 kuruş harcanmıştır.⁶²

İtlafın Yöntemleri

Gelirlerinin önemli bir kısmını tarımdan sağlayan Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde hükümetler itlafı kolaylaştırmak ve daha ucuza mâl etmek için yıllar içerisinde geleneksel ya da bilimsel temelde birçok yöntemden faydalanmıştır. Uygulanan yöntemlerin bazılarında kesin sonuçlar alınmış ancak bazıları beklenen başarıyı sağlamamıştır.

Yuva Bozma-Yumurta Toplama ile İtlaf

Ziraî mücadele kapsamında kuşlara karşı yumurta toplama ve yuva bozma şeklinde uygulanan geleneksel yöntem zorluklarına karşın en etkili olanıdır. Kuşlar yuvalarını insanlardan uzak yüksek mevkilere yaptığından yuva ve yumurtaların bulunması oldukça zordur. Bu çerçevede örneğin Kargalara karşı yürütülen ziraî mücadele çoğunlukla yumurtada oldukları mart ayında başlamış, itlafın yapılacağı bölgede ikamet edenler de mücadeleye kargaların yumurtladıkları yerleri avcılara göstererek katılmıştır.⁶³

Yumurta toplama yöntemi çeşitli bölgelerde ziraî mücadele amacıyla kurulan topluluklar tarafından da gerçekleştirilmiştir. Bunlardan biri Ormanlı Mektebi Talebe Cemiyeti'dir. Manastır Darümuallimin'in 1911 mezunlarının gittikleri köylerde kurdukları küçük topluluklardan biri olan bu Cemiyet, ziraata zarar veren hayvanları itlaf etmek ve varsa yumurtalarını toplamak için çalışmalar yürütmüştür. Çalışmalarına ilk olarak 1.200 karga yumurtası toplamakla başlamıştır. Manastır Vilayeti'ne bağlı Alasonya'da yapılan mücadelede bu yöntemle avlananlara itlaf ettikleri her karga ve 3 adet yumurtası için 1 metelik ödeme yapılmıştır. Alasonya civarında bir sene boyunca takip edilen yöntemler sayesinde kargaların sayısının azaldığı görülmüştür.⁶⁴

Yuva bozma ve yumurta toplama itlafı genellikle amele-i mükellefe (zorunlu çalışma) uygulamasıyla yapılmıştır. Bu örneklerden biri 1927 yılında İzmir'in Tire Kazası'nda tarım arazilerini istila eden serçe kuşlarına karşı uygulanmıştır. Bölge halkı 10 gün boyunca serçe avına çıkmış, yuvaları bozmuş ve yumurtaları toplamıştır.⁶⁵ 1930'lu yıllarda da yuva bozma-yumurta toplama en etkili yöntemlerden biri olarak ziraat memurlarının gözetiminde bazen sayıları 1.500 kişiyi bulan köylü gruplarıyla yapılmaya devam etmiştir.⁶⁶

Kerametli Sularla İtlaf

Hayvan itlafında kullanılan usuller arasında kerametli olduğuna inanılan çekirge, sığırcık ve gelincik olarak isimlendirilen sular da yer almıştır. Bu suların Şeyh Ali Semerkandî'nin ettiği duanın kerametiyle yerden çıktığına ve bu okunan suyun sığırcık kuşlarını bölgeye çekerek haşereleri yediğine inanılmıştır. Şeyh Ali

⁵⁹"1937 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu", *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 3192, 29 Mayıs 1937, 17: 597.

⁶⁰"Fare Mücadelesi Hakkında Bir Emir Geldi," *Babalık*, 8 İkinci Teşrin/Kasım 1938, 2.

⁶¹"1938 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu", *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 3405, 27 Mayıs 1938, 18: 511.

⁶²"1938 Malî Yılı Hesabı Katî Kanunu", *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 4254, 18 Haziran 1942, 23: 748.

⁶³Olgun, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Karga İstilaları ve Kargalara Karşı Yürütülen Mücadeleler (1860-1965)," 1134-1135; Aydın, "Karakarga İş Üzerinde: Osmanlı'nın Kargalarla İmtihani," 38; BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO) 1297/97241, 6 Z 1316 (17 Nisan 1899); BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 2231/40, 1 R 1317 (9 Ağustos 1899).

⁶⁴Mehmet Zeki, "Kargalar," *Yeni Fikir* (15 Haziran 1928/28 Haziran 1912), 220.

⁶⁵"Tirede Serçeler," *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1927, 4

⁶⁶"M. Kemalpaşa'da," *Son Posta*, 6 Haziran 1933, 4.

Semerkindî Ankara'nın sınırları içerisinde bulunan Kızılcahamam'a yerleşmiş ve burada tekkesinde yaşamını sürdürmüştür. Dua ederek çıkmasını sağladığı su, kendisinden sonra da soyundan gelen kişiler tarafından ziraata zarar veren hayvanlara karşı kullanılması için istenilen bölgelere götürülmüş ve dini ritüeller eşliğinde arazilere serpilmiştir.⁶⁷

Kerametli su tarla farelerine karşı da etkili olduğuna inanılarak çiftçiler tarafından kullanılmıştır. Osmanlı Devleti kemirgenlerin nüfusunun artarak ekili arazilere zarar verdiği dönemlerde zararı azaltabilmek için Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nezâreti gözetiminde her çareye başvurmuştur. 1852 yılının bahar aylarında tarla fareleri Bolu Sancağı'nda ekili arazileri talan edince yönetim kerametli su olarak nitelenen çekirge suyunun Şeyh Ali Semerkandi Tekkesi'nden gönderilmesini istemiştir.⁶⁸ Ancak 1865 yılında istila devam etmiş ekili tarlalar "kalbur gözü" büyüklüğünde oyuklarla delik delik olmuştur. Ne var ki, kerametli sular idareciler tarafından yine farelere karşı çözüm olarak görülmüş ve Semerkandi Tekkesi'nden yeniden su getirilmesine yönelik talepte bulunulmuştur.⁶⁹ 1871 ve 1872 yıllarında Mihaliç Kazası'nda yaşanan fare istilasına karşı tekeden gelincik suyu gönderilmesi istenmiştir.⁷⁰ Uygulandığı dönemlerde işe yaradığı düşünülen bu kerametli sular, ziraî mücadele amacıyla uzun yıllar Anadolu topraklarında kullanılmıştır.

Ses ve Kokuyla Uzaklaştırma

Çiftçiler, zararlı olarak gördükleri hayvanların ekili araziler ile meyve bahçelerine girmesini önlemek için herhangi bir aletin çıkardığı gürültülü sesleri ve keskin kokuları uzaklaştırma yöntemi olarak kullanmıştır. Uygulanan bu yöntemler çoğunlukla istilacı hayvanları itlaf etmek yerine onları ürküterek geçici olarak bölgeden kaçırmaya yönelik olmuştur. Kuşları ve yaban domuzlarını korkutup ekili arazilerden uzaklaştırmak isteyen çiftçiler çoğunlukla tüfek sesinden yararlanmışlardır. Ancak hayvanlar bir süre sonra bu gürültülü sese alıştığından uygulanan yöntem çoğu zaman başarısız olmuştur. Örneğin 1856 yılında İzmir'de serçeleri korkutarak tarım arazilerinden uzaklaştırmak isteyen çiftçiler önlem olarak tüfeklere sarılmışsa da kuşlar tüfek sesine alıştığından bu uzaklaştırma yöntemi işe yaramamıştır.⁷¹ Ayrıca tüfek sesi ile uzaklaştırma hayvanların kaçarak başka yerleri de istila etmelerine yol açmıştır. 1928 ve 1937 yıllarında İstanbul'da gerçekleşen karga mücadelelerinde atılan silah seslerinden ürken bu canlılar dağılarak istila alanlarını genişletmişlerdir.⁷²

Keskin koku ile uzaklaştırma yöntemi de istilacı türlere karşı yaygın şekilde kullanılmıştır. Bu yöntemde faydalanılan maddelerden biri katrandır. Çiftçiler, tarlalarına birbirine beş altı metre mesafede kazıklar dikerek, tepelerine katrana batırılmış paçavralar sarmış ve bu yöntemle kargaları arazilerinden uzak tutmaya çalışmışlardır.⁷³ Kokunun kullanıldığı diğer bir yöntem ise tarlaya ekilecek tohumları katran ve göz taşının karıştırılmasıyla elde edilen "Corvusine" denilen sıvı bir ilaca bulamak olmuştur. Bu ilacın kokusu kuşların tarım alanlarından uzak durmasını sağlamıştır. İlacın uygulanma yöntemi ise şöyledir; tohumlar kuru bir yere serildikten sonra üzerlerine yavaş yavaş ilaç dökülmüş ve tohumlar esmer bir renge dönünceye kadar bir kürek yardımıyla iyice karıştırılmıştır. Bu ilacın yaklaşık 500-600 gramının 75-80 okka buğday, arpa, çavdar,

⁶⁷Alpaslan Demir, "Osmanlı Devleti'nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu," *Erdem*, 67 (2014), 37-38.

⁶⁸BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet Evrakı (A.) MKT. UM.) 97/3, 29 C 1268 (20 Nisan 1852).

⁶⁹BOA, Meclis-i Vala Evrakı (MVL) 716/35, 29 B 1282 (18 Aralık 1865).

⁷⁰BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.) 2864/34, 7 M 1289 (17 Mart 1872).

⁷¹BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet Evrakı (A.) MKT. UM.) 236/54, 5 N 1272 (10 Mayıs 1856).

⁷²"Kargalar Adalara İltica Ettiler!," *Cumhuriyeti*, 3 Şubat 1928, 2; "Karga Mücadelesi," *Cumhuriyet*, 7 Mart 1937, 5; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Birleşim: 52, 28 Nisan 1937, 17: 170.

⁷³"Bakla, Mısır, Fasulye ve Hububat Tarlalarını Kargalardan Muhafaza Etmek," *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 23 (23 Eylül 1323/6 Ekim 1907), 307-308.

yulaf, mısır ve fasulye için yeterli geldiği anlaşılmaktadır.⁷⁴

Ateşli Silah ve Kapanla İtlaf

Kuşlara ve yaban domuzlarına karşı mücadele yöntemlerinden en yaygını ateşli silahlar kullanarak düzenlenen avlarla bu hayvanları öldürmek olmuştur. Yabanî hayvanların sınırsız şekilde çoğalıp ekili ve dikili arazilere zarar verdiği yerlerde bölge sakinlerinin birleşerek bu hayvanlara karşı örgütledikleri av etkinlikleri oldukça çoktur. Av sırasında kullanılan silahlar ve barutlar yürürlükte olan kanuna göre gerektiğinde devlet tarafından karşılanmıştır.⁷⁵

Fare mücadelesi söz konusu olduğunda ise çiftçilerin en çok rağbet gösterdiği yöntemlerden biri kapan kullanımı olmuştur. İçerisine farenin sevdiği yiyeceklerden olan kızartılmış ceviz parçalarının konulduğu kapanlar bahçelerin uygun yerlerine yerleştirilerek itlaf yöntemi uygulanmıştır.⁷⁶

Boğucu Duman ve Suyla İtlaf

Herhangi bir duman veya su ile boğarak itlaf etme yöntemi, yeraltında deliklerde yaşayan tarla farelerine karşı uygulanmıştır. Farelerin istilasını altında bulunan tarlalar eğer suya yakın bir mevkideyse araziye bol su salma yöntemiyle bu hayvanlar yuvalarında itlaf edilmiştir.⁷⁷

Tazyikli suyun tarlaya ulaşmasının zor olduğu yerlerde ise zehirli gaz yayan "hora aleti" kullanılmıştır. Bu aletle itlaf yöntemi uygulanmadan bir gün önce tarladaki açık fare delikleri ameleler tarafından kapatılmış ve geceleyin farelerin kapatılan bu yuva deliklerini yeniden açması beklenmiştir. Açılan deliklerle farelerin yeri tespit edilmiş ve hora aletiyle bu deliklere duman verilerek itlaf çalışması yapılmıştır. Hora aletinin kullanımı ise şöyledir; önce aletin kapağı açılarak üç deliği demir çubukla temizlenir, sonra fişeğin fitilli ucu kibrit kutusuna sürülerek yakılır ve yanan ucu yukarı gelecek şekilde horanın içine konarak kapak kapatılırdı. Aletin duman çıkartan ucu da fare deliğinden içeri sokulurdu. Bu yoğun turuncu duman havadan ağır olduğu için hemen deliğin her tarafına yayılırdı. İnsana zarar vermediği düşünülen bu duman tüm deliklerden çıkmaya başlayınca fare yuvalarının dumanla dolmuş olduğu anlaşıldı.⁷⁸ Böylece toprak altındaki yuvalarında bulunan farelerin hepsi dumanla boğularak itlaf edilirdi. Ancak bu yöntem diğerlerine göre pahalı olduğundan sadece bahar ve yaz mevsimlerinde farelerin yemlerle itlaf edilemediği zamanlarda uygulanmıştır.⁷⁹

Cumhuriyet Döneminde tarla faresi itlafında kullanılan hora aleti ve fişeğinin ülkede üretimi yapılmadığından bir süre yurtdışından ithal edilmiştir. 1927 yılında itlaf işleminde kullanılması için Almanya'dan 50 adet hora fişeği alınmasına karar verilmiş⁸⁰ 1930 yılında yine Almanya'dan 43.120 mark karşılığında 400 hora aleti ve 80.000 fişeği ithal edilmiştir.⁸² 1931 yılının Ocak ayında ise 134.000 hora fişeği ve 700 adet aletin 30.000 Türk lirası karşılığında ithal edilmesine karar verilmiştir.⁸³ Nisan ayında da yeniden Almanya'dan 100.000 adet hora fişeği alınması için Başvekâlet'ten izin çıkmıştır.⁸⁴

⁷⁴İhsan, "Kargalardan Şikâyet Eden Çiftçilerimize Müjde," *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 26 (25 Mart 1326/7 Nisan 1910), 409-410.

⁷⁵BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM) 13-1/1-21, 17 R 1336 (30 Ocak 1918).

⁷⁶Ali Rıza, "Tarla Fareleri," *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 1 (1 Teşrinisani 1326/14 Kasım 1910), 7-8.

⁷⁷"Diyarbakırda Tarla Fareleri Öldürülüyor," *Yarın*, 17 Şubat 1931, 3.

⁷⁸"Diyarbakırda Tarla Fareleri Öldürülüyor," 3.

⁷⁹BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0.201.372.15 Dosya Ek. 240, 21 Ağustos 1933

⁸⁰BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) 30.18.1.1.25.39.10 Dosya Ek. 218.23, 29 Haziran 1927.

⁸¹"Tarla Farelerini İtlaf," *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1928, 4.

⁸²BCA, (Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) 30.18.1.2.15.71.13, 3 Kasım 1930.

⁸³BCA, (Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) 30.18.1.2.17.4.3 Dosya Ek. 214.85, 18 Ocak 1931.

⁸⁴BCA, (Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) 30.18.1.2.19.23.13 Dosya Ek. 214.88, 5 Nisan 1931.

Hora fişeklerinin ithal edilmesi hükümet bütçesine fazla yük getirdiğinden İktisat Vekâleti bu aletin ülke içinde yapılmasına yönelik çalışmalar da yürütmüştür. Elde edilen başarı sonucunda yurt içinde üretilen horalar daha ucuza mâl edildiği gibi daha etkili sonuçlar vermiştir.⁸⁵ Aynı amaçla 1930'larda Halkalı Ziraat Mektebi'nde yeni aletler icat edilmeye çalışılmış, Vezirköprü Ziraat Memuru Saim Bey kükürt ve tütünün yanmasıyla oluşan dumanla fareleri itlaf eden bir alet yaparak denemelere başlamıştır.⁸⁶

Resim 1. Vezirköprü Ziraat Memuru Saim Bey ve İcat Ettiği Alet
Kaynak: *Hakimiyeti Milliye*, 19 Mart 1931, 4.

Zehir ile İtlaf

Kimyevi maddelerle zehirlenme yöntemi uzun yıllar boyunca ziraata zarar verdiği düşünülen hayvanlara karşı kullanılmıştır. Özellikle vücutları daha küçük olan kuşlar ve tarla fareleri üzerinde zehir ile itlafta birkaç yöntem denenmiştir. Bunlardan ilki hayvanların tükettiği besinleri zehirlenmek olmuştur.

Çiftçiler, Tarla faresinin tarım arazilerine verdiği zararları en aza indirebilmek için tükettikleri besinlere sıçanotu (arsenik) bulaştırmıştır.⁸⁷ Bu işlem farelerin bahçe ve tarlalarda yiyecek bulmakta zorlandığı ocak, şubat ve mart aylarında uygulanmıştır. 1911 yılında Selanik Ziraat Mektebi eğitmenleri bahçelerinde çoğalan farelere karşı zehir yöntemini denemişlerdir. Bunu da 1 kilogram buğday ya da kırılmış mısır danesini, 1 litre şekerli veya pekmezli suyla 4-5 gram sıçanotunu karıştırıp ıslattıktan sonra deliklere atarak uygulamışlardır. Yapılan bu deneme %30-40 oranında başarılı olmuştur. Oranın az olması ilacın sadece bir kez uygulanması, az verilmesi ve farelerin zehirli daneleri yememesinden kaynaklanmıştır.⁸⁸

Zehirlenme yöntemiyle Hayvan itlafında yaygın kullanılan diğer usuller fosfor, kalsiyum karbür olarak bilinen karpit, kibrit karbon (karbon disülfid) ve strikin gibi maddelerle gerçekleştirilmiştir.⁸⁹ Bu maddeler farenin severek yediği hububat danelerine bulaştırılarak deliklere atılmıştır. Bir kazaya yol açmamak için bu zehirler, evcil hayvanların bulunmadığı yerlerde ziraat memurları tarafından hazırlanmış ve onların gözetiminde uygulanmıştır.⁹⁰ Yaban domuzu itlafında da zehir yöntemi denenmiştir. Arsenik ya da fosfor domuzun severek

⁸⁵"Son Yağmurlar Tehlikeyi Yüzde Yetmiş Azalttı," *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1931, 3.

⁸⁶"Farelerin İtlafı İçin Tedbir Alınıyor," *Cumhuriyet*, 19 Mart 1931, 3; "Fare Mücadelesi İçin Yeni Bir İmha Aleti Yapıldı," *Vakit*, 22 Mart 1931, 2.

⁸⁷Mehmed Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlafından Bâhis Risaledir* (İstanbul: Teşebbüs Matbaası 1339/1923), 18.

⁸⁸Zihni, "Tarla Farelerinin Öldürülmesi İçin Selanik Ziraat Mektebi Aliyesinde Yapılan Tecrübeden Husule Gelen Netice ve En Elverişli Usul," 337-339.

⁸⁹Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlafından Bâhis Risaledir*, 24-33.

⁹⁰BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0.201.372.15 Dosya Ek. 240, 21 Ağustos 1933.

tüketeceği kepek, pekmez ve tuzla karıştırılmış domuzların sık ziyaret ettikleri yerlere serpilmiştir.⁹¹

Kullanılan kimyasal maddeler ülkede üretilmediğinden Avrupa'dan ithal edilmiştir. Fare itlatı için sadece 1925 yılında 10 ton arsenik ithal edilmesine karar verilmiştir.⁹² Bu oldukça yüksek miktardaki ithalata sonraki yıllarda da devam edilmiştir.⁹³

İkinci yöntem zehirli haplarla itlaf olmuştur. Bunun için bir dönem Cezayir-i Bahr-i Sefid adalarında kendi kendine çıkan ada soğanının kurusundan toz haline getirilerek elde edilen haplar kullanılmıştır.⁹⁴ Herhangi bir kimyevî madde içeriğiyle üretilen haplar, çiftçiler veya ziraat memurları tarafından farelerin yiyecek bulmakta zorlandıkları ocak, şubat ve mart aylarında yuva deliklerinin içerisine bırakılmıştır.⁹⁵ 1925 yılında ziraat memurlarından oluşturulan 36 grup önderliğinde ve çiftçilerin yardımıyla ülkenin her yerinde tarla fareleri zehirli haplarla itlaf edilmiştir.⁹⁶ Yapılan bu kapsamlı mücadele sayesinde ülkede yaklaşık 176.000 fare itlatı gerçekleştirilmiştir.⁹⁷

Virüs ve Bakterilerle İtlat

Laboratuvarda üretilen bir virüs yoluyla hayvan itlatı daha çok tarla farelerine ve yaban domuzlarına uygulanmıştır. Ölümcül bakteriyel hastalıklar laboratuvarlarda kapsamlı araştırma ve deneylerin konusu olmuştur. Yapılan bu araştırmalardaki amaç diğer hayvanları tehlikeye atmadan itlaf edilmesi amaçlanan hayvanlar arasında hızla bulaşan ölümcül bir hastalığın üretilmesidir.⁹⁸

Kemirgenlere yönelik virüs deneme çalışmaları 1890'lardan itibaren başlamıştır. 1892 yılında Dr. Loeffler Teselya'da tarım arazilerinde hasara yol açan tarla farelerine karşı bireysel bir mücadele başlatmıştır. Typhimurium basili kullanarak yaptığı denemelerde tarla farelerini başarılı şekilde itlaf etmiştir. Böylece farelerin Teselya'da yaptığı tahribat 8-9 gün içerisinde kontrol altına alınmıştır. Ancak Loeffler'in yöntemi pahalı bulunduğu gibi enfekte olan bakterinin sadece 8 gün boyunca etkinliğini koruduğu ve kötü hava koşullarında sürekli kullanıma uygun olmadığı anlaşılmıştır. Buna rağmen Loeffler'in çalışması birçok benzer deneye ilham vermiştir. 1893-1894 yıllarında Rusya'da Mereschkowski, yer sincabından aldığı organizmayı izole etmeyi başarmış ve tarla farelerine karşı yaptığı deneylerde kullanmıştır.⁹⁹

1900 yılında Dr. Jean Danysz de tarla fareleri arasında kendiliğinden ortaya çıkan salgın hastalık sırasında Loeffler'in basiline benzeyen coccobacillus bakterisini izole etmeyi başarmıştır.¹⁰⁰ Yaptığı laboratuvar deneylerinde 1 litre suya, bakteri çözeltisinden 5 litre ve 25 gram ekmek kırıntısı, buğday veya arpa doldurarak elde ettiği karışımı tadan fareler, salgın hastalığa yakalanmıştır.¹⁰¹ Danysz fareler arasında ölüm oranının düşük olduğunu gözlemlemiş ve bu oranın fareden fareye bulaşma yoluyla arttırılabileceğini düşünmüştür. Uzun ve özenli çalışmalardan sonra Danysz, şişelerde muhafaza ederek ve ışık ile havanın etkisinden koruyarak birkaç ay boyunca bulaştırıcılığını devam ettiren bir bakteri elde etmiştir.¹⁰²

⁹¹Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlatlarından Bâhis Risaledir*, 76.

⁹²BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) 30.18.1.14.38.3 Dosya Ek. 218.12, 14 Haziran 1925.

⁹³BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) 30.18.1.19.42.4 Dosya Ek. 214.49, 13 Temmuz 1926.

⁹⁴Ali Rıza, "Tarla Fareleri," 7-8.

⁹⁵Zihni, "Tarla Farelerinin Öldürülmesi için Selanik Ziraat Mektebi Aliyesinde Yapılan Tecrübeden Husule Gelen Netice ve En Elverişli Usul," 337-339.

⁹⁶"Tarla Fareleriyle Mücadele," *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1341/1925, 3.

⁹⁷TBMM *Zabit Ceridesi*, Devre: 2, İctima: 50, 8 Nisan 1341/1925, 13/1:215.

⁹⁸Stanley E. Piper, *Mouse Plagues, Their Control and Prevention* (Washington: Government Printing Office, 1909), 306.

⁹⁹*The Rat and its Relation to the Public Health* (Washington: Government Printing Office, 1910), 180; Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlatlarından Bâhis Risaledir*, 40.

¹⁰⁰*The Rat and its Relation to the Public Health*, 181.

¹⁰¹Ali Rıza, "Tarla Fareleri," 7-8.

¹⁰²*The Rat and its Relation to the Public Health*, 181.

Danzys 1904'te Fransa'da bu karışımının denemelerini yapmış ve tarla farelerinde etkili olduğunu anlamıştır. Danysz'in karışımı özellikle ışık ve havaya maruz kaldığında hastalık yapıcı özelliğini hızla kaybetmesine rağmen diğer örneklerle göre daha etkili olmuş ve "Danysz virüsü"¹⁰³ ismiyle Pasteur Enstitüsü'nde hazırlanmaya başlanmıştır. 850-950 gram ağırlığında olan şişe dolusu karışım 5 franga yani 22-23, yarım şişesi 13-14 kuruşa satışa sunulmuştur.¹⁰⁴ Ne var ki, bu karışımın uygulamasının birçok dezavantajı da olmuştur. Doğal koşullar altında hastalık yapıcı özelliğini hızla kaybederken, yetersiz miktarda verildiğinde hayvanların buna bağışıklık kazanması olasılığıyla karşılaşmıştır. Ayrıca bu itlaf yönteminin diğer birçok yöntemle göre daha pahalı olduğu anlaşılmıştır.¹⁰⁵

1913 yılının şubat-mart aylarında Fransa Ziraat Bakanlığı "Ratin" ismi verilen virüs ile denemeler yaptırmış ve tarla fareleri üzerinde tesirli olduğunu tespit etmiştir. 1919'un sonbahar ve yazında Halkalı Ziraat Mektebi'nde de ratin virüsünün denemeleri yapılmıştır.¹⁰⁶

1924-1925 yılları arasında Kafkasya sınırındaki Ermenistan ile Kars Vilayeti arasındaki arazilerin uğramış olduğu fare istilalarında¹⁰⁷ Danysz virüsü kullanılmıştır.¹⁰⁸

Ülkenin birçok yerinde yaşanan tarla faresi sorunuyla baş edebilmek ve ithalatı durdurmak için Halkalı Ziraat Mektebi'nde tarla farelerini itlaf edebilecek virüs çalışmasına başlanmıştır.¹⁰⁹ 1930'ların başlarında Pendik Bakteriyolojihanesi'nde Danysz'nin basiline benzeyen bir bakteri izole edilmiş ve bir süre tarla faresi itlafında yerli üretim olarak kullanılmıştır.¹¹⁰ İlk etapta da 893 doz üretim yapılmıştır.¹¹¹ Ancak başta olumlu sonuçlar elde edilse de yapılan ileri tetkiklerde sıcak havada bozulduğu ve zehri tüketen farelerde aşı etkisi yaptığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu karışımı hazırlayarak arazilere serpen kimselerde olumsuz etkiler görülmesinden dolayı kullanımından vazgeçilmiştir.¹¹²

Resim 2. Halkalı Ziraat Mektebi Talebeleri Tarladaki Farelere Zehirli Mısır Serperken

Kaynak: Mehmed Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve domuzların Ecnas ve Tarzı İtlaflarından Bâhis Risaledir*, İstanbul: Teşebbüs Matbaası 1339/1923, 81.

¹⁰³Bu karışım her ne kadar hastalık yapıcı bir bakteri kültürünü ihtiva etse de o dönemde hastalık yapıcı madde anlamında genel bir tabir olarak "virüs" şeklinde nitelendirilmiştir. Bkz.: Lukas Engelmann, "An Epidemic for Sale: Observation, Modification, and Commercial Circulation of the Danysz Virus, 1890-1910," *Isis: A Journal of the History of Science Society*, 112:3 (September 2021), 440.

¹⁰⁴Ali Rıza, "Tarla Fareleri," 7-8.

¹⁰⁵*The Rat and its Relation to the Public Health*, 204.

¹⁰⁶Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlaflarından Bâhis Risaledir*, 40, 42.

¹⁰⁷Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 571/35801.141217.27, 25 Şubat 1927.

¹⁰⁸Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 571/35801.141217.42, 5 Ekim 1926.

¹⁰⁹"Tarla Fareleri Toplanıyor," *Cumhuriyet*, 13 Kanunuevvel 1930, 2.

¹¹⁰Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 533/10640.66342.1, 29 Mayıs 1935.

¹¹¹BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0.187.285.1 Dosya Ek. 220.

¹¹²Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 533/10640.66342.1, 29 Mayıs 1935.

Halkalı Ziraat Mektebi'nde ilm-i hayvanat ve haşerat öğretmeni yapan Mehmed Süreyya, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaban domuzlarının ziraata vermiş olduğu zararlara şahit olmuş, bunun üzerine bu hayvanlarla nasıl mücadele edilmesi gerektiğine yönelik araştırmalarda bulunmuştur. Söz konusu araştırmasında Baytar Mektebi'nde öğretmenlik yapan Samuel Efendi'nin görüşlerine yer vermiştir. Samuel Efendi, domuzların bağıışıklık sistemi üzerinde hasar bırakan veba ve şarbon hastalıklarının mikroplarını bu hayvanlara enjekte ederek bütün sürüde hastalık başlayacağını ümit etmiştir.¹¹³

Mehmed Süreyya akabinde Baytar Mektebi'nde bakteriyoloji öğretmeni yapan Rıza İsmail Bey ile mektuplaşmış ve yaban domuzlarını enfektif hastalıklar yoluyla itlaf etme konusunda ne düşündüğünü sormuştur. Rıza İsmail Bey, domuz vebasının evcil domuzlarda öldürücü olduğunu yaban domuzlarında ise yüksek oranda bir ölüm gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca yaban domuzlarını öldürebilecek güçte bir hastalık elde etmek için birkaç mikrop bileşeninin beraber kullanılması gerektiğini ancak bu sefer de diğer hayvanların hastalanma olasılığı olduğunu vurgulamıştır. Mektubuna yaban domuzlarının itlafında kullanılan en tehlikesiz aracın ateşli silahlar olduğunu da eklemiştir.¹¹⁴

1927 yılında meclisteki Ziraat Vekâleti bütçe görüşmelerinde Ziraat Vekili Sabri Bey ülkedeki mevcut ormanların çok sayıda domuzla dolu olduğunu ve ateşli silahlarla mücadele edilmesine rağmen istenilen başarının sağlanamadığını anlatmıştır. Bu sebeple vekâlet, uzmanların görüşünü alarak yeni yöntemler denemeye başlamıştır. 1921 yılında Afrika'da tanımlanmış olan domuz vebası mikrobunun yaban domuzlarının itlafında kullanılabilineceği düşünülmüştür.¹¹⁵ Denemelerde kullanılması için de 1928 yılında Almanya'dan domuz vebası serumu getirilmiştir.¹¹⁶ Yapılan denemelerden nasıl bir sonuç elde edildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak yaban domuzlarının ateşli silahlarla itlafına devam edildiğinden bu virüs denemelerinin ya başarısız olduğu ya da pahalı geldiği düşünülmektedir.

İtlafın Çevreye Etkisi

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde ziraî mücadele kapsamında bir hayvanın itlaf edilmesi doğanın kendi içerisinde sürüp giden dengesinin bozulmasına yani başka bir hayvanın avının veya avcısının yok olmasına neden olmuştur. Bu durum bizzat insan eliyle gerçekleştirilmiştir. İnsan kendi faydası için olumlu gördüğü itlaf işlemini uygularken bu durumun zararları göz ardı edilmiştir.

Tarla faresinin doğal düşmanı olan sansarların insanlar tarafından kontrolsüz şekilde avlanması farelerin çoğalmasına yol açmıştır.¹¹⁷ Farelerin yuva yapmak için kazdıkları topraklarda karşılaştıkları çekirge yumurtalarını yemesi çekirge nüfusunun kontrol altında tutulmasına yardımcı olmuştur. Yaban domuzu yavrularının doğadaki avcısı olan kurtların insanlar tarafından itlaf edilmesi domuzların fazlaşmasına ve bu nüfusa yetecek yiyeceği bulmak için insanla daha fazla karşılaşmasına sebebiyet vermiştir.¹¹⁸ Harun er-Reşid tarafından kaleme alınan kuşlar ile ilgili yazıda da "Serçenin ortadan kaldırıldığı yıl kıtlık kapıdadır" ifadesi kullanılmış ve özellikle küçük kuşlardan olan serçenin avladığı tarım zararlısı böcekleri yiyerek mahsulü koruduğu ve böylece çiftçiye yardım ettiği anlatılmıştır.¹¹⁹

¹¹³Mehmed Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlaflarından Bâhis Risaledir*, 74-76.

¹¹⁴Mehmed Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlaflarından Bâhis Risaledir*, 74-76.

¹¹⁵*Foreign Animal Disease Reference Manuel*, (yyy: United States Department of Agriculture Animal and Plant Health Inspection Service Science and Technology National Veterinary Services Laboratories, 1990), 21, 22; TBMM *Zabit Ceridesi*, Devre: 2, İçtima: 53, 14 Nisan 1927, 31: 155-156; Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlaflarından Bâhis Risaledir*, 74-75.

¹¹⁶BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.) 226/84, 14 Mayıs 1928.

¹¹⁷"Vilayet Haberleri," *Hakimiyeti Milliye*, 8 Kanunuevvel/Aralık 1930, 2.

¹¹⁸Süreyya, *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlaflarından Bâhis Risaledir*, 55, 76.

¹¹⁹Harun Er Reşid, "Kuşların Faydaları," *Muallimler Mecmuası* 5/45 (Teşrinisani 1926/Kasım 1926), 1884-1886.

Hayvan itlafında kullanılan zehir, virüs ve boğucu gazların da çevreye birçok olumsuz etkisi vardır. Sonraki yıllarda zehrin toprakta biriktiği, yer altı suyuna karıştığı gibi çevresel zararları kanıtlanmış olan kimyasal maddelerin kullanımı ele alınan dönem içerisinde başlamıştır. Arsenik, striknin, fosfor, karpit, kibritle karbon (Karbondisülfür) gibi zehirli maddeler hayvanların sevdiği yiyeceklerle karıştırılarak açık alanlara serpilmiştir. Her yıl düzenli şekilde yapılan itlafalarda en düşük dozun bile ölüme yol açabileceği bu kimyasalların kullanılması doğada yaşayan diğer canlılar için tehlike oluşturmuştur.¹²⁰ 1925 ve 1932 yılları arasında ülkede itlaf işleminde 902 kilogram striknin, 5 ton arsenik kullanılmıştır.¹²¹ İnsan kendi eliyle bir yandan ziraatı korumak için çabalarken bilerek ya da bilmeyerek kendini de zehirlemiştir.

İtlafın Tartışılması

Hayvanların ziraat için yararlı mı yoksa zararlı mı olduğu konusu Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde tartışılan bir konu olmuştur. Kimi zaman çiftçiler hayvanların itlaf edilmesine dini bir yaklaşımla günah olduğu için karşı çıkmıştır. Buna karşılık bir kısım çiftçi de uygulamaları desteklemiş ve İslam dinine göre de zararlı hayvanların öldürülmesinin günah olmadığına inanmıştır. Dolayısıyla itlafın doğru veya yanlış olduğuna dair tartışmalar yaşanmıştır. Bu örneklerden biri 1911 yılında gerçekleşmiştir. İdarecilerin yaptığı bütün teşvik ve bilgilendirmelere rağmen bir kısım çiftçi, kargaların öldürülmesinin günah olduğunu düşünerek itlaf işlemine karşı dururken diğer bir kısım çalışmaları desteklemiştir. İtlafın gerekliliğine inanan yetkililer çiftçilerin kendilerine yardımcı olması ve çalışmalarını sekteye uğratmaması için Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'nde "*çiftçi baba sen mektepli arkadaşlarının sözünü dinle de şu kargaları öldürmeye başla*" şeklinde bir yazıya yer verilmiştir.¹²²

Aynı yıl Aydın Vilayeti arazilerinde yaşanan tarla faresi istilalarında Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nezâreti köylere ilaçlarla beraber ziraat memurları göndermiş ve tellallar aracılığıyla farelere karşı ilaçlama yapma şeklini herkesin gelip görmesi için çağrıda bulunmuştur. Ancak çiftçilerin bazıları farelerin öldürülmesinin günah, bazıları da bunların Allah tarafından gönderilen bir afet olduğuna inanarak memurların gösterdiği ilacın ne yapılışını öğrenmişler ne de tarlalarında uygulamışlardır.¹²³

Cumhuriyet Döneminde de zirai mücadele kapsamında hayvanların itlaf edilip edilmemesi tartışmaları devam etmiştir. 1923 yılında Yenigün Gazetesi'nde Çorum Vilayeti'nde ziraata zarar veren kargaların itlafını içeren "karga fetvası" başlıklı yazı tartışmanın fitilini ateşlemiştir.¹²⁴ Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey ve Antalya Mebusu Rasih Efendi fetva olayını Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne taşımıştır. Şer'iyye Vekaleti'ne de Çorum müftüsünün kargaların itlafına dair verdiği fetva ile şehir içerisinde silah ateşlenmesinin sorunlara yol açıp açmayacağına ilişkin bir soru önergesi vermişlerdir.¹²⁵ Şer'iyye Vekili Mustafa Fevzi Efendi meclis kürsüsünde olayın Çorum Ziraat Müdürünün "*Efendiler memleketimizde kargalar pek çoğaldı, yağmurlar az yağıyor. Kargalar toprakların arasından tohumları topluyorlar. Bu memleketimizin ziraatı için bir felâkettir, meclisi vilâyetiniz bunların itlafı esbabını istikmal etsin*" şeklinde vilayet meclisine vermiş olduğu önergeyle ortaya çıktığını aktarmıştır. Mecliste yapılan uzun müzakereler sonucunda itlaf kararının verildiği ve bu kararın dini yönden uygun olup olmadığını öğrenmek için bir de müftünün görüşlerinin alındığı ancak onun onay vermemesiyle yaşandığını anlatmıştır. Mustafa Fevzi Efendi, müftünün görüşünün hatalı olduğunu

¹²⁰Arsenic Hazards to Fish, Wildlife, and Invertebrates: a Synoptic Review (yyy: U.S. Department of the Interior Fish and Wildlife Service, 1988), 39; Andrew A. Meharg, *Venomous Earth How Arsenic Caused the World's Worst Mass Poisoning*, (New York: Macmillan, 2005), 10-11.

¹²¹BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0.201.372.15 Dosya Ek. 240, 21 Ağustos 1933.

¹²²"Kargaları Öldürmek," *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 171 (27 Teşrinisani 1327/10 Aralık 1911), 689.

¹²³Zihni, "Tarla Farelerinin Öldürülmesi için Selanik Ziraat Mektebi Aliyesinde Yapılan Tecrübeden Husule Gelen Netice ve En Elverişli Usul," 337-339.

¹²⁴"Karga Fetvası," *Yenigün*, 3 Kanunuevvel/Aralık 1923, 2.

¹²⁵BCA, Muamelat Genel Müdürlüğü 30.10.0.0. 6.33.19, 6 Aralık 1923.

söyleyerek görevden almış ve itlaf olayını tüm müftülere genelge olarak göndereceğini söylemiştir.¹²⁶

Hayvanları Himaye Cemiyeti de kargalara karşı uygulanan itlafa yönelik görüşünü basın yoluyla duyurmuştur. Ne var ki, hayvanları korumak için kurulan cemiyet ziraata zarar verdiğini söyleyerek karakarganın eziyet edilmeden itlaf edilmesini istemiştir.¹²⁷ Dolayısıyla hem Osmanlı hem Cumhuriyet Dönemlerinde ziraî mücadeleye yönelik yapılan hayvan itlafına karşı çıkışlar günah olduğu gerekçesiyle olmuş fakat bunlar da oldukça cılız kalmıştır.

İtlafın Kazanç Kapısı Haline Getirilmesi

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde yetkililer tarıma zarar veren hayvanlarla mücadele için her sene var gücüyle çalışmıştır. İstilaların yaşandığı bölgelerde 18 yaşından büyük herkesin mücadeleye katılımı zorunlu tutulmuştur. İtlaf edilen hayvan karşılığında avcılara bir miktar ödeme yapılması itlafi kazanç kapısı haline getirenlerin türemesi sonucunu doğurmuştur. 1900'lerin başında öldürülen her karga başına 10 ya da 20 para ödenerek avcılar bu uğraşa teşvik edilmiştir.¹²⁸ Avcıların ücretleri 15 günde bir Ziraat Bankası'nın şube ve sandıklarından ödenmiştir.¹²⁹ 1916 yılında avlanılan bir anne kargaya 1 kuruş, yavru kargaya 20 ve karga yumurtalarının her birine de binde 10 para verilmiştir.¹³⁰

Resim 3. Makri Köyünde Herkes Bir Karga Tutmaya Mecbur!

- Sen de mi karga bekliyorsun?

- Yok... karga satan birisini bekliyorum!

Kaynak: *Akbaba*, No: 139, 3 Nisan 1340/1924, 1.

Cumhuriyet Döneminde de itlaf üzerinden kazanç sağlama devam etmiştir. İstilaların yaşandığı yerlerde halk belediyelere en az bir ölü karga teslim etmeye zorunlu tutulmuştur.¹³¹ Ayrıca bu mecburiyet dışında itlaf edilip mücadele komisyonuna getirilecek her karga ve saksığana 7,5 kuruş, yumurtalarına da 100'er para

¹²⁶Obuz, *Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Hayvan Katliamları ve Himaye Kediler, Köpekler, Kargalar*, 116.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: 2, Birleşim: 80, 7 Kanunusani 1340/ 7 Ocak 1924, 4: 705; Olgun, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Karga İstilaları ve Kargalara Karşı Yürütülen Mücadeleler (1860-1965)," 1139.

¹²⁷Olgun, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Karga İstilaları ve Kargalara Karşı Yürütülen Mücadeleler (1860-1965), 1142; "Açık Renkli Kargalara Müjde!," *Vakit*, 11 Aralık 1929, 3; "Karga Mücadelesinden Çıkan Münakaşa," *Akşam*, 27 Mart 1928, 1.

¹²⁸"Kargaları Öldürmek," *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 689.

¹²⁹Aydın, "Karakarga İş Üzerinde: Osmanlı'nın Kargalarla İmtihanı," 46; BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 2797/87, 10 R 1327 (1 Mayıs 1909).

¹³⁰"Vilayet Haberleri," *Tasvirî Efkâr*, (9 Mayıs 1333/9 Mayıs 1917), 2; Olgun, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Karga İstilaları ve Kargalara Karşı Yürütülen Mücadeleler (1860-1965)," 1136-1137; BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH-I-UM. EK.) 30/49, 15 C 1335 (8 Nisan 1917).

¹³¹"Karamanda Karga Mücadelesi," *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1935, 12.

verilmiştir.¹³² Herkesin bağ ve bahçelerde karga itlaf etmek için dolaşmasına imkân olmadığından bu durum bölgede kârlı bir alışverişe dönüşmüş, öldürülen kargalar 25 kuruştan bölge halkına satılmıştır. Böylece işi olmayanlar avcılığa başlamış, daha fazla para kazanmak isteyenlere ise yeni bir iş piyasası yaratılmıştır.¹³³ Ülkedeki Hıristiyan cemaatlerin domuz eti tüketimi yaban domuzu etinin konserve ve sucuk fabrikalarında değerlendirilmesinin de önünü açmıştır. Avcılar avladıkları yaban domuzlarını bu fabrikalara satarak gelir elde etmişlerdir. Ancak 1923 yılında Lozan Antlaşması gereğince yaşanan nüfus mübadelesi domuz eti tüketen ve satan Rumların gidişine böylece de ülkede domuz etini işleyen fabrikaların kapanmasına yol açmıştır.¹³⁴ Avcılar avladıkları yaban domuzlarını fabrikalara satamamış dolayısıyla bir süre bu avlardan sağladıkları tek gelir hükümetten aldıkları 2 Türk lirası mükâfat olmuştur.¹³⁵

1929 yılında ülkede fazla sayıda bulunan yaban domuzlarının azaltılması amacıyla yurtdışında tanıtım çalışmaları yapılmıştır.¹³⁶ Söz konusu tanıtımlar ilgi görmüş ve bunun sonucunda hem mebus hem de kasap olan Fransız M. Auguste Sabatier Türkiye'ye gelmiştir. Kendisine 5.ile10.milyon arasında olduğu söylenen yaban domuzlarını göstermek için yetkililer tarafından bir domuz avı tertip edilmiştir.¹³⁷ Böylece ülke ormanlarında bulunan yaban domuzlarının itlaf edilerek yurt dışına satışı başlamıştır. 1930 yılında İzmir'in Foça Kazası'nda ve civarında itlaf edilen domuzların her biri 5 Türk lirasına Yunanistan'a ihraç edilmiştir.¹³⁸ 1932 yılında Antalya'nın Finike Kazası'nda sürekl avları düzenlenmiş ve eskiden haram diye el sürülmeyen öldürüldüğü yere bırakılan domuzların her biri 1 Türk lirasına satılmıştır.¹³⁹

Sonuç

Yaşamın merkezinde insanın olması hayvanların yaşamlarını sınırlandırmıştır. Ayrıca dünyada insan nüfusunun artması hayvanların yaşam alanı olan ormanların giderek küçülmesine yol açmıştır. Bu durum insanla hayvanlar arasında bir sınır sorunu meydana getirmiştir. Hayvanın yaşam hakkı da insana ne kadar fayda sağladığına göre belirlenmiştir. Daralan ormanlarda yiyecek bulmakta sıkıntı yaşayan hayvan, insanın besin ihtiyacını sağlayan ve ülke ekonomisinin can damarı olan tarım alanlarına yönelmiştir. Bunun sonucunda tarımda verim kaybı yaşanabilecek olması ele alınan hem Osmanlı hem Cumhuriyet Dönemlerinde insanların zararlı olarak niteledikleri hayvanlara karşı ziraî mücadeleye girişmesine yol açmıştır.

Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde ziraî mücadele kapsamında hayvan itlafı uzun bir süre devlet nezdinde hazırlanan bir kanun olmadan gerektiğinde idarecilerin inisiyatifiyle gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1913 yılında ilk kez "Ziraata İras-ı Hasar Eden Haşerat ve Tufeyliyatın İtlafına ve Nebatat-ı Muzırranın Kal-u Mahvına Dair Kanun" yürürlüğe girmiştir. Cumhuriyet Türkiye'sinde 1924 yılında yeniden "Muzır Hayvanların İtlâfı Hakkında Kânun" hazırlanmış ve itlaf işleminin devletin gözetiminde olması sağlanmıştır. İtlaf çalışmalarının yapılması için yerel yönetimlerde komisyonlar oluşturulmuş ve ne kadar hayvan öldürüleceği önceden sayı olarak belirlenmiştir. İnsanlar ziraî mücadele kapsamında gösterilen hayvanları öldürmeye mecbur tutulmuş ve mükâfatlandırılmıştır. Herkesin hayvan avlaması mümkün olmadığından bu durum yeni mesleklerin türemesine yol açmış, komisyonların istediği hayvanları avlayıp uzuvlarını satanlar ortaya çıkmıştır.

¹³²"Karga Saksığan," *Babalık*, 11 Nisan 1936, 3

¹³³M. Aysel, "Yirmi Beş Kuruşa Bir Karga," *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1935, 9.

¹³⁴"Domuzlarla Mücadele," *Cumhuriyet*, 4 Teşrinievvel 1934, 6.

¹³⁵"Muzır Hayvanâtın İtlâfı Hakkındaki 29 Kânunuevvel 1339 ve 293 Numaralı Kanunun Sûret-i Tatbikini Mübeyyin Talimatnamedir", 1.

¹³⁶Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 525/38585.155978.79, 24 Temmuz 1929; *Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, 525/38587.155988.25, 18 Haziran 1929.

¹³⁷"Hem Kasap Hem Mebus," *Akşam*, 18 Ağustos 1929, 1; "Domuzlar," *Milliyet*, 10 Ekim 1929, 2.

¹³⁸"İzmirden Yaban Domuzu İhracı," *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1930, 2.

¹³⁹"Finikedeki Domuz Pek Çoktur," *Son Posta*, 9 Ekim 1932, 4.

Kuşlar, tarla fareleri ve yaban domuzlarının öldürülmesinde ateşli silah, virüs, zehir, boğucu gaz, kerametli sular gibi birçok yöntem çiftçiler tarafından denenmiştir. Ancak bu yöntemlerin arasında en etkin mücadele şekli ateşli silahla olmuştur. Diğer yöntemlerle ise bir kerede daha fazla sayıda hayvanın itlafı gerçekleştirilmiştir. Kullanılan virüs, boğucu gaz ve zehir gibi yöntemlerin pahalı olmaları kullanımlarını sınırlandırmıştır. Her iki dönemde de bir yandan itlaflar gerçekleştirilirken, bir yandan da hayvan itlafının doğru bir yöntem olup olmadığı Sorusu tartışma konusu olmuştur. Bazen itlafların dini açıdan günah olduğu düşünülerek bazen ekolojik dengenin insan eliyle bozulduğu gerekçe gösterilerek bu etkinliklere karşı çıkılmıştır. İnsanlar ziraî mücadele yaparken av ve avcı ilişkisinde doğal düşmanı öldürerek doğayı bozmuş bunu düzeltmek için de itlaf gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla hem Osmanlı hem Cumhuriyet Dönemlerinde insanların ziraata zarar verdiklerine inandıkları hayvanların itlaf edilmesi gerektiği düşüncesi aynı kalmıştır. Bu sebeple her iki dönemde de ziraî mücadele denilerek binlerce hayvan öldürülmüştür.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Fatma Emek (Dr.)
Author Details	¹ Kuruma bağlı değil / Non-affiliated, İzmir, Türkiye
	0000-0002-3492-9753

Kaynakça | Bibliography

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Babiâli Evrak Odası (BEO), 3344/250785, 3366/252443, 3904/292744, 4456/334187, 803/060151, 1297/97241, 1691/126771, 599/44915, 667/49972

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH-I-UM. EK.), 30/49, 48/15

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM), 13-1/1-21

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1860/101, 2231/40, 2797/87, 551/13

Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.), 226/84

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.), 164/11

Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.), 929/28, 269/79

Meclis-i Vala Evrakı (MVL), 716/35, 1029/113, 1024/11, 1023/46

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 231/99, 124/65

Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR.I. SL.) 47/4612, 88/8713

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.) MKT. UM.), 236/54, 97/3

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A.) MKT. MVL.) 28/69

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), 2864/34

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928), 30.18.1.1.14.38.3 Dosya Ek. 218.12, 30.18.1.1.19.42.4 Dosya Ek. 214.49, 30.18.1.1.25.39.10 Dosya Ek. 218.23

Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 30.18.1.2.15.71.13, 30.18.1.2.17.4.3 Dosya Ek. 214.85, 30.18.1.2.19.23.13. Dosya Ek. 214.88

Muamelat Genel Müdürlüğü, 30.10.0.0.201.372.15 Dosya Ek. 240, 30.10.0.0.13.77.25 Dosya Ek. 12, 30.10.0.0.187.285.1 Dosya Ek. 220, 30.10.0.0.6.33.19

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi. 571/35801.141217.42, 571/35801.141217.27, 533/10640.66342.1, 525/38585.155978.79, 525/38587.155988.25

Resmî Kaynaklar / Official Sources

"1932 Malî Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu." *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 2031, 26 Haziran 1932, 11: 582-775

"1933 Malî Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu." *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 2211, 23 Mayıs 1933,12: 376-572

"1934 Malî Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu." *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 2476, 30 Mayıs 1934,13: 405-618

"1936 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu." *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 2985, 28 Mayıs 1936, 16: 439-700

"1937 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu." *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 3192, 29 Mayıs 1937, 17: 484-761

"1938 Malî Yılı Hesabı Katî Kanunu." *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 4254, 18 Haziran 1942, 23: 713-762

"1938 Malî Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu." *Kanunlar Dergisi*, Kanun No. 3405, 27 Mayıs 1938, 18: 399-683

"Muzır Hayvanların İtlâfı Hakkında Kânun." *Resmî Ceride*, No: 51, 10 Kanunusani 1340 (10 Ocak 1924): 1-2

"Muzır Hayvanlarla Mücadele Kanununun Sureti Tatbikına Dair Olan Talimatnameye Zeylen Hazırlanan Talimatnamenin Tatbiki Hakkında Kararname." *Resmî Gazete*, Sayı. 1801, 20 Mayıs 1931: 477-478

"Muzır Hayvanâtın İtlâfı Hakkındaki 29 Kânunuevvel 1339 ve 293 Numaralı Kanunun Sûret-i Tatbîkini Mübeyyin Talimatnamedir." *Resmî Gazete*, Sayı. 65, 13 Mart 1340 (13 Mart 1924): 1

"Ziraata İras-ı Hasar Eden Haşerat ve Tufeyliyatın İtlafına ve Nebatat-ı Muzırının Kal-u Mahvına Dair Kanun-ı Muvakkat." *Düstur*, Tertip: 2, Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1332, 5: 312-314

"Ziraata İras-ı Hasar Eden Haşerat ve Tufeyliyatın İtlafına ve Nebatat-ı Muzırının Kal-u Mahvına Dair Kanun." *Takvîm-i Vekâyi*, 23 Ağustos 1330 (5 Eylül 1914): 2-3

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Dönem: 1, Birleşim: 37, 18 Şubat 1324 (3 Mart 1909), 2: 133

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre. 3, İçtima: 1, İnikat: 62, C: 3 19 Nisan 1928

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima: 50, C:13/1, 8 Şubat 1341/1925

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima: 53, C: 31, 14 Nisan 1927

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: 2, Birleşim: 80, C: 4, 7 Mart 1340/1924

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: 5, Birleşim: 52, C: 17, 28 Nisan 1937

Gazeteler / Newspapers

"15 Milyon Zarar." *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1927

"400 Domuz Öldürülünce 80 Bin Liralık Zararın Önüne Geçiliyor." *Son Posta*, 31 Mayıs 1935

"Açık Renkli Kargalara Müjde!" *Vakit*, 11 Aralık 1929

"Beş Senelik." *Yeni Asır*, 10 Haziran 1936

"Diyarbakırda Tarla Fareleri Öldürülüyor." *Yarın*, 17 Şubat 1931

"Domuzlar." *Milliyet*, 10 Ekim 1929

"Domuzlarla Mücadele." *Cumhuriyet*, 4 Teşrinievvel 1934

"Fare Mücadelesi Hakkında Bir Emir Geldi." *Babalık*, 8 İkinci Teşrin/Kasım 1938

"Fare Mücadelesi için Yeni Bir İmha Aleti Yapıldı." *Vakit*, 22 Mart 1931

"Fare Mücadelesi." *Hakimiyeti Milliye*, 23 Mayıs 1339/1921

"Finikede Domuz Pek Çoktur." *Son Posta*, 9 Ekim 1932

"Haşeratla Mücadele." *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1932

"Hem Kasap Hem Mebus." *Akşam*, 18 Ağustos 1929

"İzmirden Yaban Domuzu İhracı." *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1930

"Karamanda Karga Mücadelesi." *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1935

"Karga Fetvası." *Yenigün*, 3 Kanunuevvel/Aralık 1923

"Karga Mücadelesi." *Cumhuriyet*, 7 Mart 1937

"Karga Mücadelesinden Çıkan Münakaşa." *Akşam*, 27 Mart 1928

"Karga Saksığan." *Babalık*, 11 Nisan 1936

"Kargalar Adalara İltica Ettiler!" *Cumhuriyeti*, 3 Şubat 1928

- "M. Kemalpaşa'da." *Son Posta*, 6 Haziran 1933
- "Muğlada." *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1928
- "Muş'ta 650 Yaban Domuzu Öldürüldü." *Son Posta*, 26 Haziran 1933
- "Muzır Hayvanlar." *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1927
- "Nebat Hastalıkları ile Esaslı Mücadele Başlıyor." *Tan*, 9 Nisan 1936
- "Son Yağmurlar Tehlikeyi Yüzde Yetmiş Azalttı." *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1931
- "Söğüt'te Domuz İtlatı." *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1933
- "Tarla Fareleri." *Akşam*, 24 Mayıs 1931
- "Tarla Fareleri Toplanıyor." *Cumhuriyet*, 13 Kanunuevvel 1930
- "Tarla Farelerini İtlat." *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1928
- "Tarla Fareleriyle Mücadele." *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1341/1925
- "Tire'de Yaban Domuzlarla Mücadele Ediliyor." *Son Posta*, 23 Mart 1933
- "Tirede Serçeler." *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 192
- "Urfada Fare Mücadelesi Neticelendi." *Son Posta*, 3 Eylül 1937
- "Vilayet Haberleri." *Hakimiyeti Milliye*, 8 Kanunuevvel/Aralık 1930
- "Vilayet Haberleri." *Tasvir-i Efkâr*, 9 Mayıs 1333 (9 Mayıs 1917)
- "Yaban Domuzları İtlat Edilecek." *Cumhuriyet*, 11 Kanunuevvel 1933
- "Ziraata Muzır Haşerat ve Tufeyliyat." *Tasvir-i Efkâr*, 4 Teşrinievvel 1326 (17 Ekim 1910)
- "Farelerin İtlatı İçin Tedbir Alınıyor." *Cumhuriyet*, 19 Mart 1931
- Akbaba*, No: 139, 3 Nisan 1340/1924
- Aysel, M. "Yirmi Beş Kuruşa Bir Karga." *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1935

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- "Bakla, Mısır, Fasulye ve Hububat Tarlalarını Kargalardan Muhafaza Etmek." *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 23 (23 Eylül 1323/6 Ekim 1907): 307-308
- "Kargaları Öldürmek." *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 171 (27 Teşrinisani 1327/10 Aralık 1911): 689
- "Serçe Kuşu Zararlı mıdır Faydalı mıdır?" *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 37 (17 Haziran 1326/30 Haziran 1910): 585-586
- Akif. *Ekinlere Zarar Veren Fareleri Telef Etmek Usulleri*. Halep: Lüks Matbaası, 1331
- Ali Rıza. "Tarla Fareleri." *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 1 (1 Teşrinisani 1326/14 Kasım 1910): 6-9
- Alkan, Bekir. "Önemli Zararlılarla En Son Savaş Metotları ve Bunların Yurdumuzda Uygulanma İmkânları." *Ziraat Dergisi* 103 (Eylül 1950): 22-27
- Arsenic Hazards to Fish, Wildlife, and Invertebrates: a Synoptic Review*. yyy: U.S. Department of the Interior Fish and Wildlife Service, 1988
- Arslangündoğdu, Zeynel. "Ülkemizde Kutsal Sayılan Kuşlar." *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*, Bildiri Metinleri 2, hazırlayan Fahri Kayadibi içinde 401-410. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2008
- Aydın, Özden. "Karakarga İş Üzerinde: Osmanlı'nın Kargalarla İmtihanı." *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları (ANKARAD)* 3/5, (2022): 31-49
- Chapman, Frank Michler. *The Economic Value of Birs to the State*. Albany: J.B. Lyon Company, 1903
- Demir, Alpaslan. "Mice Problems in The Ottoman Empire and Mice Invasion in Tırhala in 1866." *The 2nd International Balkan Conference (IBAC 2012)*, Bildiri Metinleri 2 hazırlayan Bekir Çınar içinde 645-661. Arnavutluk: y.y.y. 2012
- Demir, Alpaslan. "Osmanlı Devleti'nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu." *Erdem*, 67 (2014), 33-45
- Engelmann, Lukas. "An Epidemic for Sale: Observation, Modification, and Commercial Circulation of the Danzys Virus, 1890-1910." *Isis: A Journal of the History of Science Society*, 112:3 (September 2021), 439-460
- Foreign Animal Disease Reference Manuel*. yyy: United States Department of Agriculture Animal and Plant Health Inspection Service Science and Technology Naitonal Veterinary Services Laboratories, 1990
- Hadi. "Kemirici Hayvanların Telef Edilmesi." *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 34 (16 Kanunuevvel 1323/29 Aralık 1907): 485-486
- Harun Er Reşid. "Kuşların Faydaları." *Muallimler Mecmuası* 5/45 (Teşrinisani 1926/Kasım 1926): 1882-1888
- İhsan. "Kargalardan Şikâyet Eden Çiftçilerimize Müjde." *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 26 (25 Mart 1326/7 Nisan 1910): 409-410
- Kalmbach, E. R. *The Crow in its Relation to Agriculture*, Washington: U. S. Department of Agriculture, 1939
- Koç, Bekir. "Tuna Vilayeti Gazetesi ve İçeriğine Dair Bazı Bilgiler (Mart 1865-Mart 1868)." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/57 (2015): 121-158

- Meharg, Andrew A. *Venomous Earth How Arsenic Caused the World's Worst Mass Poisoning*. New York: Macmillan, 2005
- Mehmed Süreyya. *Anadoluda Tarla Faresi ve Domuzların Ecnas ve Tarzı İtlaflarından Bâhis Risaledir*. İstanbul: Teşebbüs Matbaası 1339/1923
- Mehmet Refet. *Karga ve Saksâğınlar Envai, Zararları ve Sûret-i İmhâları*. Sivas: Sivas Vilayeti Matbaası, 1338
- Mehmet Zeki. "Kargalar." *Yeni Fikir* (15 Haziran 1328/28 Haziran 1912): 219-221
- Obuz, Ömer. *Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Hayvan Katliamları ve Himaye Kediler, Köpekler, Kargalar*. Ankara: İletişim Yayınları, 2024
- Olgun, Said. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Karga İstilaları ve Kargalara Karşı Yürütülen Mücadeleler (1860-1965)." *Tarih&Gelecek* 8/4 (2022): 1129-1155
- Öner, Erdoğan. *Osmanlı Bütçeleri (1909-1918)*. Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2000
- Özer, Sevilay. *Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi (1914-1945)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016
- Piper, Stanley E. *Mouse Plagues, Their Control and Prevention*. Washington: Government Printing Office, 1909
- Radkau, Joachim. *Doğa ve İktidar Global Bir Çevre Tarihi*. Çeviren Nafiz Güder. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017
- Safvet Suad. "Kuşların Faydası." *Servet-i Fünun* 23/586 (4 Temmuz 1318/17 Temmuz 1902): 216-219
- Şevket Raşit. "Ziraat Alemi ve Cumhuriyetin Onuncu Yıl Dönümü." *Ziraat Gazetesi* 9-10-47, (Eylül-Ekim 1933), 426-442
- The Rat and its Relation to the Public Health*. Washington: Government Printing Office, 1910
- Yamamoto, Dorothy. *Wild Boar*. Londra: Reaktion Books LTD, 2017
- Yiğit, Nuri. "Türkiye Memeli Faunasına Evrimsel ve Zoocoğrafik Bir Bakış "Türkiye Kemiricileri; Ekolojik ve Biyolojik Özellikleri." *Zararlı Kemirgenler (Mammalia: Rodentia), Mücadele Yöntemleri ve Ekosistem Yönetimi, Çalıştay Bildirileri* içinde 11-32. Ankara: Ankara Zirai Mücadele Merkez Araştırma Enstitüsü, 24-26 Haziran 2003
- Zihni. "Tarla Farelerinin Öldürülmesi için Selanik Ziraat Mektebi Aliyesinde Yapılan Tecrübeden Husule Gelen Netice ve En Elverişli Usul." *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* 150 (21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911): 337-341.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Başvuru | Submitted 09.11.2024
Revizyon Talebi | Revision Requested 22.01.2025
Son Revizyon | Last Revision Received 25.01.2025
Kabul | Accepted 26.01.2025

Araştırma Makalesi | Research Article

🔓 Açık Erişim | Open Access

Osmanlı'nın Batılılaşma Sürecine Refleksif Bir Bakış: Mehmed Emin Efendi ve *Risâle-i İrşâdiyye* Adlı Eserine Yansıyan Teknik [Teknoloji] Karşıtlığı

A Reflexive Perspective on the Westernization Process of the Ottoman Empire: Mehmed Emin Efendi and his Opposition to Technique [Technology] Reflected in his work titled *Risâla-yi İrshâdiyya*

Eyüp Öztürk¹

¹ Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Trabzon-Türkiye

Öz *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbü'r ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* Osmanlı geleneğinde teknik karşıtı bir dille yazılmış ve bir bütün olarak bu konuya hasredilmiş hem ilk hem de tek eserdir. Risale Osmanlı'nın batılılaşma sürecine içeriden yönelen tepkileri anlamak açısından son derece önemli olmasına rağmen bazı problemler nedeniyle ilmi araştırmalara yeterince konu edilememiştir. Sorunların temel kaynağı ise risalenin Arapça asıl nüshasının ortada olmayışıdır. Arapça aslı bulunmadığı için risalenin kime ait olduğu hususunda ileri sürülen kuşkular tam olarak izale edilememiş, bu sebeple de eserdeki bilgiler kapsamlı bir tahlile konu kılınamamıştır. Bu makale vesilesi yapılan araştırmalar esnasında risalenin Arapça aslı bulunup görülmüş; bu nüshaya dayanarak hem eserin dönemin önemli dini figürlerinden birisi Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğunu dile getiren önceki araştırma sonuçları teyit edilmiş hem de bu noktada kuşkular öne süren çalışmaların kanaatleri tashih edilmiştir. Risale yazarının kimlik tespiti yapıldıktan sonra makalede bir din aliminin neden teknik gelişmelere karşı olabileceği sorusunun aydınlatılmasına odaklanılmıştır.

Abstract *Risâla al-irshâdiyya fî beyân al-fâbü'r wa'l-fabruka wa't-tiligrâf* is both the first and only work in the Ottoman tradition written in an anti-technical discourse and devoted to this subject as a whole. Although the treatise is extremely important for understanding the internal reactions to the westernization process of the Ottoman Empire, it has not been the subject of scholarly research due to some complications. The main source of the problems is the absence of the original Arabic copy of the treatise. Since the original Arabic copy was not available, the doubts about the authorship of the treatise could not be fully resolved, and therefore the information in the treatise could not be subjected to a comprehensive analysis. During the researches conducted for this article, the Arabic original of the treatise was found and seen; based on this copy, both the results of previous studies that stated that the treatise belonged to Mehmed Emin Efendi, one of the important religious figures of the period, were confirmed and the opinions of the studies that put forward doubts on this point were corrected. After identifying the author of the treatise, the article focuses on the question of why a religious scholar might be against technical developments.

Anahtar Kelimeler Osmanlı Tarihi · Osmanlı ve Bilim · Din ve Bilim · Mehmed Emin Efendi · Kadızâdeliler · Fatih Sofuları · Teknoloji Karşıtı Hareketler

Keywords Ottoman History · Ottoman and Science · Religion and Science · Mehmed Emin Efendi · Qadizâdelis · Fatih Sofus · Anti-Technology Movements

Atıf | Citation: Öztürk, Eyüp. "A reflexive perspective on the westernization process of the Ottoman Empire: Mehmed Emin Efendi and his opposition to technique [technology] reflected in his work titled *Risâla-yi İrshâdiyya*". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 107-130. <https://doi.org/10.26650/oba.1582033>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Öztürk, E.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Eyüp Öztürk eyupozturk@trabzon.edu.tr

Extended Summary

In the 1880s, Mehmed Emin Efendi, one of the important scholars of the 19th century, wrote a treatise entitled *Risâla al-irshâdiyya fî beyân al-fâbûr wa'l-fabruka wa't-tiligrâf*, which has an anti-technical content. This treatise, written in Arabic, is of great importance as it directly reflects the response of a segment of the Muslim citizens in the Ottoman Empire to the process of Westernization. However, despite its importance for understanding the westernization process of the Ottoman Empire, the treatise has not been the subject of sufficient academic analysis.

This article has been written with the aim of providing a comprehensive analysis of the aforementioned treatise and contributing to future research in this regard. For this purpose, this article is structured around the following content: The first objective of the article is to dispel the doubts about whether the author of the treatise was Mehmed Emin Efendi, and thus to put an end to the debates about the authorship of the treatise. In order to make this goal possible, the Arabic original of the treatise, which was previously unavailable, was found and through this text, a definite conclusion was reached that the author of the treatise was Mehmed Emin Efendi.

After identifying the author of the treatise, the article also questions why Mehmed Emin Efendi, a religious scholar with no interest in technical matters, decided to write an anti-technical treatise. At this point, the scholarly and personal life of Mehmed Emin Efendi is analyzed and it is pointed out that he was one of the late representatives of the Qadizâdelis school, which, as a scholarly tradition, was characterized by its extremely strict and rigid approach to understanding/interpreting religious texts. The article also pays special attention to the fact that Mehmed Emin Efendi was the leader of the *Fatih Sofus*, an extremely conservative community, and that this group lived a somewhat isolated life in the Fatih district of Istanbul, away from everyone else. It was thought that all this information about Mehmed Emin Efendi and his circle could provide an answer to the question of what kind of social environment *Risâla al-irshâdiyya* was written in.

From this point on, the article focuses on understanding how Mehmed Emin Efendi justified his opposition to technique. At this point, the following observations were made: Mehmed Emin Efendi acknowledges the benefits of technical inventions. However, he also believes that these innovations led to some changes in the lives of Muslims. Above all, technical innovations offer people a more comfortable and convenient life. However, Mehmed Emin Efendi does not believe that making people comfortable is the right thing to do. Mehmed Emin Efendi's mentality sees this world as intrinsically evil and renders all efforts to make it more prosperous meaningless. According to him, the more comfortable people become, the further they move away from God. Because as people use new technological devices, after a while they get the idea that they are self-sufficient and as a result they forget God. However, according to him, this world is not a place of comfort for people, but a place to accumulate provisions for the Hereafter.

Another important reason for Mehmed Emin Efendi's opposition to technology was that the inventors of these innovations were Westerners, that is, non-Muslims. According to him, this was a very dangerous development. Because the existence of new inventions began to shake the idea that Muslims were superior to non-Muslims. Westerners began to feel and express their superiority over Muslims because they had pioneered the invention of technical tools, and more importantly, even Muslims accepted this idea. So much so that Muslims now admire Westerners, whom they should have been hostile to, and almost take them as role models. Mehmed Emin Efendi believes that Muslims can only escape from this dangerous situation by moving away from everything originating from the western world, and he includes technological inventions in this category.

Giriş

On dokuzuncu asırda yaşamış bir Osmanlı âlimi olan Mehmed Emin Efendi¹ 1880'li yıllarda *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* isimli bir eser kaleme almıştır. Risale adından da anlaşılacağı üzere Osmanlı sınırları içerisinde kısa bir süre önce kullanıma geçen buharlı gemi, fabrika ve telgraf gibi teknik merkezli üç yeni olgu hakkındadır. Eser ve müellifi birkaç açıdan müstakil bir incelemeye konu edilmeyi hak etmektedir. Her şeyden önce risale yazarı Mehmed Emin Efendi teknik gelişmelerin mahiyeti/işleyişi hakkında izleyici olmak dışında herhangi bir fikri olmayan bir din âlimidir. Üstelik Mehmed Emin Efendi *Risâle-i irşâdiyye*'de teknik yeniliklere karşı olumsuz bir duruş sergilemiş ve söz konusu icatları Müslümanlar açısından sakınılması gereken tehlikeli aletler/makineler olarak konumlandırmıştır. Bu içerik *Risâle-i irşâdiyye*'yi Osmanlı geleneğinde müstakil olarak teknik karşıtı bir dille yazılmış ilk ve aynı zamanda tek eser olma konumuna yerleştirmektedir. Bu paye ise hem eseri hem de yazarını Osmanlı modernleşmesinin yeterince incelenmemiş bir yönüne, teknik/teknoloji karşıtlarının kendilerini hangi argümanlar üzerinden ifade ettiklerini anlama sürecine katkı sunmaya aday kılmaktadır.

Mehmed Emin Efendi'nin eserleri akademik ve popüler nitelikli pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bununla birlikte hakkında kaleme alınan makale ve tebliğlerin büyük bir kısmı Mehmed Emin Efendi'nin risalelerinden sadece birisini merkeze almış ve ait olduğu ilmi sahanın sınırları içerisinde eserin ifade ettiği manayı tespit etmeye odaklanmış, bu yönüyle de bütüncül bir zihniyet okuması hedeflememiş çalışmalardır.² Elinizdeki makale Mehmed Emin Efendi'nin daha önce asılları bulunamayan Arapça risalelerini, yeni saptanan arşiv belgelerini ve dönemin diğer kaynaklarını tarihsel olguların zamanla ilişkisini ekseninde yorumlayarak mevcut çalışmalar vasıtasıyla elde edilen sonuçları tashih etme/genişletme ve daha ileriye taşıma iddiasındadır.

Makale iki bölüm olarak kurgulanmıştır. İlk başlık altında *Risâle-i irşâdiyye* yazarının entelektüel bir portresi çizilmeye çalışılmış; bu amaçla Mehmed Emin Efendi'nin kişisel hayatına ve sosyal çevresinin tahliline odaklanılarak çalışmamıza konu olan risalenin nasıl bir zihin dünyasından neşet ettiğinin tespiti hedeflenmiştir. İkinci bölüm ise bir bütün olarak *Risâle-i İrşâdiyye*'nin analizine hasredilmiştir. Sonraki başlıklarda varılan kanaatlerin anlamlı olabilmesi için ilk olarak *Risâle-i İrşâdiyye*'nin Mehmed Emin Efendi'ye aidiyeti tartışılmış, böylelikle bu husustaki şüphelerin giderilmesi amaçlanmıştır. *Risâle-i İrşâdiyye*'nin teknik karşıtı bir eser olması ve dönemin şartları gereği Avrupa ile bağıını kurmadan teknik gelişmelerden bahsetmenin

¹Osmanlı geleneğinde aynı yazılışa sahip oldukları için Muhammed ve Mehmed isimlerinin arasını ayırmak zaman zaman problem olabilmektedir. Çalışmamıza konu olan müellifin bazı risalelerinde isminin Muhammed olarak hareketlendiği görülmektedir. Bununla birlikte o, akademik literatürde daha çok Mehmed ismi ile maruf olmuştur. Bizim bu çalışmada Mehmed ismini tercih etmemiz onun sonraki literatürde Mehmed ismi ile meşhur olması sebebiyledir.

²Kanaatimize göre Ali Birinci'nin Mehmed Emin Efendi'nin bütün risalesi üzerine kaleme aldığı makalesini bu genellemeden istisna tutmak gerekmektedir. Ali Birinci de Mehmed Emin Efendi'nin tek bir risalesine odaklanmakla birlikte, çalışmasının sınırlarının elverdiği ölçüde, müellifin zihin dünyasına bir giriş denemesinde bulunmuş ve son derece isabetli tespitler yapmıştır. Mehmed Emin Efendi hakkında şimdiye kadar tespit edebildiğimiz kadarıyla makale, tez ve tebliğ formatında şu çalışmalar yapılmıştır: Ali Birinci, "19. Asırda Bir Kadızâde: Ofllu Hoca Mehmed Emin Efendi ve Yasaklanan Duhan Reddiyesi", *Tarih Yolunda: Yakın Mazinin Siyasî ve Fikri Ahvâlî* içinde (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 258-267; Eyüp Öztürk, "Mehmed Emin el-Ofî ve Eserleri", *Trabzonlu Müellifler ve Eserleri (Osmanlı Dönemi)* içinde, ed. Süleyman Gür-Ahmet Cevdet Karaca (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 358-382, Hanifi Şahin, "el- Hâc Muhammed Emin b. Hasan el- Ofî'nin Cihad Risalesi Bağlamında Siyasete Dair Görüşleri", 1. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 1:467-477; Fetullah Yılmaz, "Ofllu Mehmed Emin Efendi'nin Fıkıhçılığı", 1. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 1/479-486; Ömer Faruk Teber-Muzaffer Tan, "Osmanlı Toplumunda Tütün Bağımlılığına Karşı Bir Sosyal Sorumluluk Örneği: Risâle Fî'd-Duhân," *Turkish Academic Research Review* 6-2 (2021), 449-476; Mustafa Özgür, "Ofllu Mehmed Emin Efendi ve Hatunlar Hakkında İddet Risalesi İsimli Eserinin Çeviri Yazımı ve Tahlili," *GAB Akademi* 3-1 (2023), 27-42; Ömer Güven, "Son dönem Osmanlı ilmi-halleri ve Necatü'l-Mü'minin, Usûl-ü Akâidi İslâmiyyede ilm-i Hâl-i Kebîr ve Amelî İlmihal Adlı Eserlerin Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Necmeddin Erbakan Üniversitesi, 2019), 19-42. Mehmed Emin Efendi'nin bazı eserleri de tercüme veya Latinize etme yoluyla geniş kitlelerin kullanımına sunulmuştur: Muhammed Emin Efendi, *İrşad Meclisleri*, çev. Muhammed Hasan İnal (İstanbul: Demir Kitapevi, 1980); Hüseyin Elmali-Mustafa Aydın, *Ofllu Hoca'nın Sigara Manifestosu: Risaletu Mürşidi'l-ihvân fî hakri'd-duhân* (İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2019); Mehmed Emin Efendi, *İskât-ı Salât Risalesi*, haz. Ömer Işıktekin (İstanbul: Memdühât İlim Derneği, 2016); Mehmed Emin Efendi, *Müminlerin Kurtuluşu (Necatü'l-Mü'minin)*, haz. M. Rahmi (İstanbul: Akpınar Yayınları, 1975). Zikredilen eserlerin büyük bir kısmında, çoğunlukla Ali Birinci'ye dayanarak Mehmed Emin Efendi'nin Birgivi-Kadızâdeli çizgisinde bir âlim olduğu tespiti yer almakla birlikte onun zihniyetinin kapsamlı bir tahlili yapılmamıştır.

olanaksızlığı bu bölümde Osmanlı'nın batılılaşma serüveni için de ayrı bir alt başlık açılmasını zorunlu kılmıştır. Makalenin son başlığında ise içerik tahliline yoğunlaşmış ve risalede dile getirilen kanaatlerin aktarılan diğer bilgiler ışığında ne mana ifade ettiğinin tespiti gayret edilmiştir.

Yenilik/Bidat Karşısı Bir Zümrenin Zihniyet Dünyası: Mehmed Emin Efendi ve *Fatih Sofuları*

Mehmed Emin Efendi'nin düşünce dünyasına bir giriş denemesine onun kişisel hayatı ve eğitim süreçleri ile ilgili sınırlı bilgiler gözden geçirilerek başlanmalıdır. Müellif risalelerinde kendisini Mehmed Emin b. Hasan b. Mehmed b. Hüseyin el-Ofî olarak tanıtmaktadır.³ Trabzon'un Of ilçesindedir. Doğum yerinin aynı ilçeye bağlı Ballica veya Gürpınar köyü olduğu düşünülmektedir.⁴ Bazı risalelerin giriş yazısında verilen bilgilere göre 1230/1814-1815 yılında doğmuştur.⁵ Hanımın adı Atiyye'dir.⁶ Kaynaklardan Mehmed Said Efendi isminde bir oğlu,⁷ Gülhanım isminde de bir kızı⁸ olduğu tespit edilebilmektedir. Mehmed Emin Efendi vefat ettiği 1319/1901-1902 tarihine kadar önemli bir dini figür olarak yaşamış, vefat ettiğinde de Fatih Camii haziresine defnedilmiştir.⁹

Mehmed Emin Efendi'nin eğitim hayatı ile ilgili bilgiler de oldukça sınırlıdır. Onun 1838 yılında yaklaşık 23 yaşında iken İstanbul'a geldiği bilinmektedir.¹⁰ İstanbul'a gelmeden önceki ilmi faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi olmamakla birlikte Mehmed Emin Efendi'nin ilk eğitimini Of medreselerinde aldığı düşünülebilir. Zira Of yöresinde, Trabzon'un Osmanlı tarafından fethinden itibaren ciddi bir medrese kültürünün var olduğu bilinmektedir.¹¹ Genç bir ilim talebesi olarak Mehmed Emin Efendi'nin de yakınlarında bulunan bu eğitim kurumlarından istifade etmiş olması son derece muhtemeldir.

Mehmed Emin Efendi İstanbul'a göç ettikten sonraki eğitim hayatını Fatih Camii çevresindeki ilim halkalarında sürdürmüştür. Risalelerinin giriş kısmında yer alan ve kaynak kişisi muhtemelen bizzat Mehmed Emin Efendi'nin kendisi olan bilgilerde onun İstanbul'da kırkların yedincisi olarak tanımlanan Saçlı Ahmed Efendi'den ders aldığına işaret edilmektedir. Saçlı Ahmed Efendi'nin kim olduğuna dair klasik biyografi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte Mehmed Emin Efendi'nin onun hakkında "kırkların yedincisi" ifadesini kullanması, Saçlı Ahmed Efendi'de tasavvufi neşvenin daha baskın olduğuna ve Mehmed Emin Efendi'nin de onun bu yönünden istifade ettiğine bir işaret olarak yorumlanmalıdır. Yine risalelerinin girişinde Mehmed Emin Efendi'nin, Toyranlı Mehmed Efendi'den 1270/1853-1854 yılında icazet aldığı ifade edilmektedir. Toyranlı Mehmed Efendi Fatih Camii'nde ders veren ve Ahmet Cevdet Paşa ile Midhat Paşa gibi meşhur Osmanlı devlet adamlarına hocalık yaptığı bilinen dönemin meşhur ilmi figürlerinden birisidir.¹² Mehmed Emin Efendi'nin eğitim süreci hakkındaki bilgiler yukarıda zikredilenler ile sınırlıdır. Bununla birlikte mevcut bilgilerden Mehmed Emin Efendi'nin İstanbul'da iyi bir dini ve tasavvufi eğitim aldığı çıkarımını yapmak mümkündür.

³Mehmed Emin Efendi, *Mecâlisü'l-irşâdiyye* (İstanbul: yy., 1293), 2; *Şifâü'l-Mü'minîn* (İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1304), 3.

⁴Hüseyin Elmalı, "Mehmed Emin Efendi, Oflu," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (Ek cilt) (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 221.

⁵Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Necatü'l-Mü'minîn* (İstanbul: yy., 1308), 1 (Giriş Yazısı).

⁶Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.) 879/80, 8 Zilhicce 1283 (13 Nisan 1867)

⁷BOA, Mearif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT) 788/ 23, 13 Safer 1322 (29 Nisan 1904); Elmalı-Aydın, *Oflu Hoca'nın Sigara Manifestosu*, 23.

⁸Birinci, "19. Asırda Bir Kadızâde", 263.

⁹Elmalı, "Mehmed Emin Efendi, Oflu", 221.

¹⁰Elmalı, "Mehmed Emin Efendi, Oflu", 221.

¹¹Of Medreseleri hakkında geniş bilgi için bkz. Eyüp Öztürk, "Trabzon'da Dini Hayat," *Trabzon Tarihi* içinde, ed. Hikmet Öksüz vd. (Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2022), 2: 554-558.

¹²Ebu'lula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 16; Gökhan Çetinsaya-Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30 (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 7.

Mehmed Emin Efendi sonraki ilmi hayatını hoca/vaiz olarak sürdürmüştür. O, hocalık mesleğine adım attığında da Fatih Camii çevresinden ayrılmamıştır. Yaşadığı dönemde Fatih dersîâmı olarak meşhur olmuş ve Fatih Camii'nde cuma günleri verdiği etkileyici vaazları ile temayüz etmiştir.¹³ Fatih'te Tâbhâne Medresesi'nde bir odasının olduğu bilinmektedir. Mehmed Emin Efendi'nin risalelerini neşreden yayıncılar onu, İstanbul'a geldiği 1838'li yıllardan itibaren Fatih bölgesinde akaid, tefsir, fıkıh ve tasavvuf sahalarında ilim neşriyle meşgul birisi olarak tanıtmaktadır.¹⁴ Bununla birlikte, hakkında doğrudan biyografik bilgiler veren tek kaynak olan Osmanzâde Hüseyin Vassaf'a göre, Mehmed Emin Efendi geçimini ilmi faaliyetlerinden değil, ticaret üzerinden sağlamıştır. Hüseyin Vassaf onun önceleri basmacılık yaptığını, ancak bir süre sonra bu işi bırakarak sütçülük/yoğurtçuluk ile hayatını idame ettirdiğini bildirmektedir.¹⁵

Mehmed Emin Efendi'nin eserleri, onun onaltıncı asırda Birgivi Mehmed Efendi ile başlayan onyedinci yüzyılda da Kadızade Mehmed Efendi, Üstüvânî Mehmed Efendi ve Vânî Mehmed Efendi ile devam eden düşünce geleneğinin on dokuzuncu asıra taşınan bir uzantısı olarak tanımlanabilecek bir zihniyete sahip olduğuna işaret etmektedir.¹⁶ Eserlerini kaleme alırken dayandığı temel kaynakların hemen hepsi Birgivi/Kadızâdeli çizgisinin kendisine mihver edindiği kitap ve risalelerdir. Mehmed Emin Efendi'nin özellikle söz konusu geleneğin ilk halkası olan Birgivi'yi çok önemseydiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Mehmed Emin Efendi'nin kitap ve risalelerinin içeriğinde ele aldığı konu başlıkları da söz konusu ekolün hassasiyetlerini yansıtmaktadır. Bu çerçevede, bidatların yaygınlaşması,¹⁸ tütün karşıtlığı,¹⁹ sema, raks ve deveranın haramlığı,²⁰ ücretle Kur'ân okumanın dinde bir yerinin olmayışı,²¹ dini metinleri okurken teğanni yapılmaması,²² ölümlerin arkasından yapılan bazı adetlerin dine aykırı oluşu²³ gibi hususlar Birgivi-Kadızâdeli ekolünün düşünce dünyasına hamledilmesi gereken tartışma konularıdır.²⁴

Osmanzâde Hüseyin Vassaf, Mehmed Emin Efendi'nin *Fatih Sofuları* isimli son derece muhafazakâr bir cemaatin kurucusu olduğunu da dile getirmektedir. Hüseyin Vassaf'a göre, Mehmed Emin Efendi önceleri Nakşi Şeyhi Ahmed Baba'ya intisaplı iken bir süre sonra Nakşilik yolu ile arasına mesafe koymuş ve *Fatih Sofuları* olarak tanımlanan nevi şahsına münhasır bir cemaatin oluşumuna öncülük etmiştir. Aynı zamanda *Fatih Sofuları* hakkında bilgi veren tek kaynak da olan Hüseyin Vassaf, meşhur eserinde söz konusu cemaat için müstakil bir başlık ayırmış ve onların düşünce dünyası hakkında etraflıca bilgiler vermiştir. Hüseyin Vassaf genel anlamda *Fatih Sofuları*'ni diğer insanlara karışmaktan imtina eden, onlarla ticaret başta olmak üzere evlilik, dostluk, arkadaşlık ilişkisi kurmayan, namazlarını bile kendi insanların imamlık yaptığı camilerde ifa etmeye çalışan, bir anlamda Fatih çevresinde izole bir yaşam alanı kuran kişiler olarak tanımlamıştır. Aktarılan bilgilere göre, *Fatih Sofuları* diğer tasavvufi gruplarla da teşrik-i mesaide bulunmayan, onların çoğu

¹³Bkz. Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi, 2015), 5:285-286.

¹⁴Mehmed Emin Efendi, *Şifâü'l-Mü'minîn*, 4; *Necatü'l-Mü'minîn*, 4.

¹⁵Bkz. Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 5:286.

¹⁶Bu yöndeki tespitleri için bkz. Birinci, "19. Asırda Bir Kadızâde", 262.

¹⁷Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 5:286.

¹⁸Mehmed Emin Efendi, *Siddîklar ve Nasihat Risalesi*, 3.

¹⁹Mehmed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân fî hakkı'd-duhân*, 1-3.

²⁰Mehmed Emin Efendi, *Nesayih-i İhvan* (İstanbul: yy., ts.), 17.

²¹Mehmed Emin Efendi, *Vezaîf-i İnsan Hakkında İrşad Risalesi*, 28-29.

²²Mehmed Emin Efendi, *Nesayih-i İhvan*, 20.

²³Mehmed Emin Efendi, *Nesayih-i İhvan*, 19.

²⁴Mehmed Emin Efendi'nin metinlerinde görülen tartışma konularının Birgivi-Kadızâdeli çizgisindeki izdüşümlerini karşılaştırmak için bkz. Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 121-129; Ali Durmuş, *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi: Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 263-361. Söz konusu düşünce akımları hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Emrullah Yüksel, "Birgivi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 191-194; Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24 (İstanbul, TDV Yayınları, 2001), 100-102.

tarikât usulünü bidat olarak tavsif eden bir topluluktur.²⁵ Döneminin dini kanaat önderlerine son derece sert eleştiriler yönelttiği bilinen Mehmed Emin Efendi'nin²⁶ keskin düşünceleri ve onları hayata aktarma hususundaki hassasiyetiyle böylesi bir cemaatin oluşumuna öncülük ettiği anlaşılmaktadır.

Mehmed Emin Efendi bir ilim adamı olarak sessiz ve gözlerden uzak bir yaşam sürmeyi şiar edinmiş, kendi halinde bir hayat sürdürmüştür. Hayatındaki tekdüzeligi bozan ve onu Osmanlı devlet mekanizması içerisinde görünür kılan tek olay, keskin üslubunun ve sivri dilinin bir sonucu olarak gelişmiştir. Kaleme almış olduğu *Duhan Risalesi*'nde tütünün haramlığı konusunda benimsediği tavizsiz tutum ve tütün içenlere karşı kullandığı sert ifadeler Mehmed Emin Efendi'yi Osmanlı emniyet güçlerinin yürüttüğü bir tahkikat ile yüz yüze bırakmıştır. Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı söz konusu soruşturma evrakları, onun oldukça ciddi bir tahkikata konu edildiğine işaret etmektedir. Buna göre soruşturma sürecinde ilk olarak o sırada bulunduğu Bursa'dan İstanbul'a getirilmiş ve bu esnada evi aranarak söz konusu risaleden elinde ne kadar olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra sorguya alınmış ve sorgusunda risaleyi hangi matbaada, ne kadar bastırıldığı öğrenilerek ilgili diğer kişiler de soruşturmaya dahil edilmiştir. İfadeleri ışığında risaleyi Tavuk Hanı'ndaki matbaasında basan ve aynı zamanda Şehzadebaşı Medresesi dersiamlarından olan Bosnevi Hacı Ali Efendi de sorguya alınmıştır. Yayıncının muhatap olduğu sorulardan söz konusu risalenin basımı için resmi makamlardan gerekli izinlerin alınmadığı anlaşılmaktadır. Sorulan soru üzerine Bosnevî Ali Efendi öncesinde risalenin içeriğini mütalaa etmediğini dile getirmiş ve izin almadan risaleyi basmasını, Mehmed Emin Efendi'nin *Ehl-i Sünnet* çizgisine sahip oluşuna itimat etmesiyle açıklamıştır. Tahkikat esnasında risalelerin bir kısmının elden satıldığı bir kısmının da talebeleri vasıtasıyla taşraya gönderildiği tespit edilmiş ve Mehmed Emin Efendi'nin talebelelerinden Varna'ya risale ulaştıran Abdullah Efendi de soruşturmaya dahil edilmiştir. Mehmed Emin Efendi ve talebesi Abdullah soruşturma esnasında tevkif edilmişlerdir. 1867 yılının ocak ayında başlayan soruşturma ve muhakeme neticesinde Mehmed Emin Efendi'nin tütünle ilgili risalesi zihinleri karıştıran (tahdiş-i ezhan) muzır bir yayın sıfatıyla toplatılmış ve kendisi 8 Şevval 1283/13 Şubat 1867 tarihinden itibaren iki yıllığına Kütahya'ya sürgüne gönderilmiştir. Soruşturmanın diğer paydaşlarından Bosnevi Ali Efendi'nin matbaası da bir ay müddetle kapatılmış ve kendisine on adet Mecidiye altını ceza kesilmiştir. Risaleleri satan talebesi Abdullah Efendi'nin ise hocasının emrine infaza mecbur olduğu düşünülerek o güne kadar yattığı miktar kâfi görülmüş ve tahliyesine karar verilmiştir.²⁷ 8 Zilhicce 1283/13 Nisan 1867 tarihiyle kayıtlı bir belgede sürgün cezasını hanımı Atiyye Hanım ile beraber çekmesinde bir beis olmadığı ifade edilmesinin²⁸ cezasının hemen hemen başlangıç aşamasında eşinin Mehmed Emin Efendi'nin yanına gittiğini göstermektedir.

Osmanlı Arşivi'ndeki bazı belgeler Mehmed Emin Efendi'nin kendisine verilen cezasının tamamını çekmeden salıverildiğine işaret etmektedir. O, sürgünde daha bir yılını tamamlamadan Kütahya Liva Meclisi'ne Hicaz'a gidip hac yapmak arzusunda olduğunu belirten bir arzuhal vermiş ve bu istek meclis üyelerince uygun

²⁵Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 5:285-288. Mehmed Emin Efendi "sadiklar" olarak tanımladığı "hakiki şeyhleri" insanları dünya ve ahirette kurtuluşa ulaştırabilecek kılavuzlar olarak konumlandırmaktadır. Bununla birlikte yaşadığı zamanın şeyhlerinin büyük bir kısmı onun nazarında "ehl-i bidat" yaftasını hak etmektedir. Mehmed Emin Efendi'ye göre onlar hakiki şeyh olmak bir yana, görür görmez uzaklaşılması gereken din düşmanı hainlerdir. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Siddiklar ve Nasihat Risalesi*, 10-12.

²⁶Mehmed Emin Efendi ahalinin dini hükümleri kaale almamasının en büyük sorumlusu olarak dini kanaat önderlerini görmektedir. O, bu çerçevede dönemin ulemasına "gafil" sıfatını vermiş ve onları Müslüman ahaliyi gerekli şekilde bilgilendirmemek, şahit olduğu bidatlara/bozulmalara dünya menfaati ve şöhret kazanma beklentileriyle ses çıkarmamak gibi kusurlarla suçlamıştır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Ahret Hediyesi* (İstanbul: yy., 1298), 9; Mehmed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân fi hakki'd-duhân* (İstanbul: yy., 1309), 3; Mehmed Emin Efendi, *Risale fi beyâni vezâifi'l-insan* (b.y., yy., ts.), 12 (Derkenar notu). Mehmed Emin Efendi geniş halk kitlelerini daha çok etkileme potansiyeli olan tasavvufi zümrelere ise ulemaya layık gördüğünden daha ağır eleştiriler yönelmiştir. O, tasavvufa kategorik bir karşı çıkışı olmamakla birlikte "cahil şeyh" olarak isimlendirdiği bazı sufi liderlerini temel dini bilgilere sahip olmamak, müridlerine körü körüne itaati tavsiye etmek, ancak kendilerine tabi olmakla cennete gidilebileceğini söylemek, bidatleri işlemeyi adet edinmek gibi suçlamalarla hedefe koymuştur. Mehmed Emin Efendi'ye göre zamanında şeyhlik payesi hak edilmeden kolayca alınmaktadır. Bu cahil kişiler bir kez şeyh kisvesini giydikten sonra değişik coğrafyalara gidip "ahırdan çıkan aç hayvanlar gibi" dünya malına tamah etmeye başlamışlardır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Vezaif-i İnsan Hakında İrşad Risalesi* (İstanbul: yy., ts.), 8-9; Mehmed Emin Efendi, *Siddiklar ve Nasihat Risalesi* (İstanbul: Hurşit Efendi Matbaası, 1298), 11.

²⁷BOA, İrade-Meclis-i Vala (i.MVL.) 568/25523, 11 Zilkade 1283 (17 Mart 1867); Birinci, "19. Asırda Bir Kadızâde", 266.

²⁸BOA, MVL. 879/80,

görülmektedir. Hazırlanan mazbata ilgili makamlara ulaştırılmıştır. 17 Recep 1284/14 Kasım 1867 tarihli bir irade, Mehmed Emin Efendi'nin af talebinin İstanbul'a uğramadan doğrudan Hicaz'a gitmek şartıyla kabul edildiğini göstermektedir;²⁹ hükmün uygulanmasını talep eden yazının da bir hafta içerisinde ilgili makamlara ulaştırıldığı³⁰ anlaşılmaktadır. İlgili yazışma evrakları Mehmed Emin Efendi'nin söz konusu tarihlerde zorunlu bir hac yolculuğuna çıktığına işaret etmektedir.

Batılılaşmaya Tepkinin Teknik Karşıtlığı Üzerinden Tezahürü: *Risâle-i İrşâdiyye* *Risâle-i İrşâdiyye*'nin Mehmed Emin Efendi'ye Aidiyeti

Mehmed Emin Efendi'nin Türkçe eserlerine³¹ ulaşmak oldukça kolay olmakla birlikte Arapça olarak kaleme aldığı kitap ve risalelerinin³² nüshalarına erişmek nisbeten zordur. Öyle ki, Arapça olan eserlerinin çoğunun sadece isimleri bilinmektedir. Bunların isimleri de Mehmed Emin Efendi'ye aidiyeti kesin olan *Necatü'l-Müminîn* ve *Mürşidü'l-ihvân fî hakkî'd-duhân* isimli Türkçe risalelerin baş tarafına naşirler tarafından eklenen tanıtım notlarından tespit edilebilmiştir.³³ Mehmed Emin Efendi'ye atfedilen Arapça eserlerinden sadece iki tanesinin içeriğine erişilebilmiştir. *Mecâlisü'l-irşâdiyye*, ki Arapça kaleme alınmış eserlerinden en meşhur olanıdır, bolca nüshası bulunması sebebiyle ilim dünyasında tanınmaktadır.³⁴ Çalışmamıza konu olan *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabrûka ve't-tiligrâf* isimli risale ise Mehmed Emin Efendi'nin içeriği hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz ikinci Arapça eseridir. Ancak bu risalenin Mehmed Emin Efendi'ye aidiyeti hususunda bazı şüpheler ileri sürülmüştür. Risale hakkındaki kuşkuğun temel sebebi, Arapça basılmış asıl nüshasının bir örneğinin bugüne kadar bulunamamasıdır. Risalenin içeriği için tek başvuru kaynağı ise İngilizce'ye yapılmış bir çeviriden ibarettir. Rudolph Peters isimli bir araştırmacı 1978 yılında Türkiye'ye bir ziyareti esnasında edindiği Arapça matbu bir mecmuada bulunan söz konusu risaleyi Osmanlı'daki modernleşme çabalarına açık bir karşı duruş sergilemesi nedeniyle ilginç bulmuş ve söz konusu eseri herhangi birisine atfetmeden İngilizce'ye tercüme etmiştir.³⁵ Peters yayımladığı makalesinde risalenin içeriğine dair

²⁹BOA, İrade-Meclis-i Vala (İ.MVL.) 581/26088, 17 Recep 1284/14 Kasım 1867.

³⁰BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Belgeleri (A.MKT.MHM) 394/34, 24 Recep 1284 (21 Kasım 1867); 376/89, 11 Zilkade 1283 (17 Mart 1867). Tıpkı Mehmed Emin Efendi gibi Bosnevî Ali Efendi için de benzer bir af süreci söz konusu olmuştur. Bosnevî Ali Efendi, kendisine kesilen 10 altın mecdiyelik cezayı fakirliğinden dolayı ödeyememesi üzerine bir daha benzer risaleleri basmamak konusunda kendisine şiddetli tenbihât yapılmış kaydıyla para cezası üzerinden düşürülmüştür. Bkz. BOA, Meclis-i Vala Evrakı (MVL.) 881/40, 2 R. Ahir 1284 (3 Ağustos 1867). Mehmed Emin Efendi hakkında Osmanlı Arşivi'nde bunlar dışında sadece *Meclis-i İrşad* ile *Mağfiret Risalesi* isimli eserleri için talep edilen ruhsat talepleri ile ilgili belgeler bulunabilmiştir. Söz konusu belgeler için bkz. BOA, Mearif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.) 34/155, 9 R. Evvel 1293 (4 Nisan 1876); 47/28, 24 R. Evvel 1294 (8 Nisan 1877); 788/23.

³¹Türkçe olarak kaleme aldığı eserlerden *Mürşidü'l-ihvân fî hakkî'd-duhân*, *Şifâü'l-mü'minîn*, *Mârifet ve Selâmet Risalesi*, *Tercüme-i Ta'dîl-i Erkân*, *İman Risalesi*, *Hıfz-ı İman Risalesi*, *Siddıklar ve Nasihat Risalesi*, *Cihad Risalesi*, *Mağfiret ve Vasıyyet Risalesi*, *Ahret Hediyesi*, *Nesâyih-i İhvân*, *Hatunlar Hakkında İddet Risalesi*, *Vezâif-i İnsan Hakkında İrşad Risalesi*, *İrşad ve Münâcât Risalesi*, *Necatü'l-Müminîn*, *Hıfziyye Risalesi* isimli eserleri risale formundadır. Bunlardan *Tercüme-i Ta'dîl-i Erkân* ve *Şifâü'l-Mü'minîn* telif eserler olmayıp birincisi Birgivi'nin *Muaddilü's-salât*'ının ikincisi ise Kadı İyâz'ın *Şifâ* adlı eserinin özet tercümeleridir. Krş. Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender Birgivi, *Muaddilü's-Salât*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmet 295, 104b-113b; Kadı İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsûbî, *Kitâbü's-şifâ bi-ta'rîfî'l-hukûkî'l-Mustafa*, haz. Abdud Ali Kuşek, (Dubai: Câizetü Dubai ed-Devletiyye li'l-Kur'ânî'l-Kerim, 2013).

³²Mehmed Emin Efendi Arapça risalelerinin bazılarının isimlerini zaman zaman Türkçe metinlermiş gibi Osmanlı Türkçesi'nin imla kurallarına göre vermiştir. Biz bu çalışmada risalelerin imlaları hatalı olsa dahi Mehmed Emin Efendi'nin tercihleri doğrultusunda hareket ettik.

³³Buna göre Mehmed Emin Efendi'nin *Mecâlisü'l-irşâdiyye* başta olmak üzere *Cihad Risalesi*, *Vezâif-i İnsan*, *Nasihatnâme*, *Hülâsa-i şerî'at*, *Ta'likâtü'n-nefise ve cevheriyye*, *Risâle-i irşâdiyye* ve *Sûre-i Fetih Tefsiri* isimlerini taşıyan Arapça eserleri vardır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Necatü'l-Müminîn*, 3, *Mürşidü'l-ihvân fî hakkî'd-duhân*. Eldeki bilgiler Mehmed Emin Efendi'nin eserlerini neşredenlerin onu tanıyan ve aynı fikirlerle sahip olan kişiler olduğuna işaret etmektedir. Mehmed Emin Efendi bazı eserleri yüzünden resmi soruşturmalara maruz kaldığında söz konusu risalelerin naşirleri de sorguya çekilmiştir. Verdikleri ifadelerin içeriğinden söz konusu naşirlerin Mehmed Emin Efendi'yi iyi tanıdıkları ortaya çıkmaktadır. Bkz. BOA, İ.MVL. 568/25523. Ayrıca yazarın bazı eserlerini daha sonraları oğlu neşretmiştir. Oğlu Mehmet Said'in babasının bazı kitaplarını basmak için resmi makamlara yaptığı bir başvuru için ayrıca bkz. BOA, MF.MKT. 788/23. Dolayısıyla matbu eserlerin zahriyelerinde yazara ve eserlerine dair verilen bilgiler ilk elden güvenilir malumatlar olarak addedilmelidir.

³⁴*Mecâlisü'l-irşâdiyye* oldukça hacimli bir kitaptır ve meşhur olması hasebiyle bol miktarda nüshası bulunmaktadır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Mecâlisü'l-irşâdiyye* (İstanbul: yy., 1293). Kitap aynı zamanda günümüz Türkçe'sine de çevrilmiştir. Bkz. Muhammed Emin Efendi, *İrşad Meclisleri*, çev. Muhammed Hasan İnal (İstanbul: Demir Kitapevi, 1980).

³⁵Rudolph Peters, "Religious Attitudes towards Modernization in the Ottoman Empire: A Nineteenth Century Pious Text on Steamships, Factories and the Telegraph," *Die Welt des Islams* 1/4 (1986), 76-105.

kısa bir değerlendirme de yapmış, ancak mecmuada herhangi bir bilgi yer almadığı için yazarının kim olabileceğine dair herhangi bir iddia öne sürmemiştir.³⁶

Peters'in tercümesi üzerinden *Risâle-i irşâdiyye*'yi Mehmed Emin Efendi'ye atfeden ilim adamı ise Ali Birinci olmuştur. Birinci, Mehmed Emin Efendi'nin bütün risalesine dair kaleme aldığı makalede bir vesile ile Peters'in tercümesine atıf yapmış ve orada zikredilen *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* isimli eserin müellifinin de Mehmed Emin Efendi olduğunu dile getirmiştir. Ali Birinci risale üzerine ayrıntılı bir tahlil yapmamakla birlikte yazarı olduğuna işaret ettiği Mehmed Emin Efendi'yi "ilk ve son tescilli teknik düşmanı Osmanlı münevveri" olarak tanımlamıştır.³⁷ *Risâle-i irşâdiyye*'nin Arapça aslı ortada olmadığı için Birinci'nin bu tespitine zaman zaman bazı itirazlar yöneltilmiş³⁸ dolayısıyla bu husustaki şüpheler tam olarak izale edilememiştir.

Bir metnin yazarının kim olduğu hakkında sadece tercümesine dayanılarak yapılan fikir beyanı değerli olsa da ulaşılan kanaat, doğası gereği, bazı eksiklikler taşır. Zira eserin içerik unsurlarının bütüncül bir analizinin yapılabilmesi için orijinal nüshanın görülmesine ihtiyaç vardır. Özellikle metnin dil ve üslup özelliklerinin tahlil edilebilmesi ve eserin yazarın diğer çalışmaları ile bir karşılaştırılmasının yapılabilmesi tamamıyla incelenen çalışmanın orijinal nüshasının elde olup olmamasına bağlı süreçlerdir. *Risâle-i irşâdiyye*'nin Mehmed Emin Efendi'ye ait olup olmadığı hususunda net bir kanaate varabilmek için de öncelikle risalenin Arapça aslının bulunması gerekmektedir. Bu makale çerçevesinde yapılan araştırmalar esnasında Rudolph Peters'in kullanmış olduğu matbu mecmuanın aynısının Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonu 3816 demirbaş numarasında kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu mecmuanın içeriğindeki risaleler, Rudolph Peters'in kendi kullandığı nüsha hakkında verdiği bilgilerle uyumludur ve tıpkı Peters'in nüshasında olduğu gibi mecmua üzerinde herhangi bir isim yer almamaktadır.³⁹

Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonu 3816 demirbaş numarasında kayıtlı eser incelendiğinde *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* dahil olmak üzere mecmuadaki bütün risalelerin kenar notlarıyla beraber Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki mecmuada yer alan risalelerin isimleri ile *Necatü'l-Müminîn* isimli risalenin girişinde Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğu zikredilen Arapça eserler arasında basit bir karşılaştırma yapmak bile yeni bulunan mecmuanın Mehmed Emin Efendi'nin kaleminden çıktığını ortaya koymaktadır. Söz konusu mecmuanın içeriğinde yer alan Arapça risaleler şunlardır:

1. *Risâle fî beyâni vezâifi'l-insan fi's-şerî'a*
2. *Risâle-i nasihatnâme*
3. *Risâle fî beyâni hulâsai şerî'at*
4. *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf*
5. *Tuhfetü'l-ihvân fî hakkı'd-duhân*

Yukarıdaki ilk dört eserin adının, *Necatü'l-Müminîn*'in girişinde Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğu bildirilen ve *Veżâif-i insan*, *Nasihatnâme*, *Hülâsa-i şerî'at* ve *Risâle-i irşâdiyye* şeklinde kısaltılmış isimlerle zikredilen

³⁶Peters esasında metindeki işaretlerden *Risale-i Nasihatnâme*'nin kenar notlarını kaleme alan kişinin Mehmed Emin Efendi olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu dile getirmiştir. Bkz. Peters, "Religious Attitudes", 83 (8 numaralı dipnot). Ancak o, bu tespitini sadece *Risale-i Nasihatnâme*'nin kenar notlarıyla sınırlı tutmuş ne mecmuadaki diğer risalelerin ne de onların kenar notlarının Mehmed Emin Efendi'ye ait olabileceğine dair bir çıkarımda bulunmuştur. Peters risale yazarı ile kenar notlarının müellifinin aynı kişi olabileceğine hiç ihtimal vermemiş gözükmektedir. Mecmuadaki kenar notlarının Mehmed Emin Efendi'nin minhüvat türünden eklemeleri olduğu açıktır. Peters, muhtemelen Mehmed Emin Efendi'nin eserlerinin tamamına bir erişimi olmadığı için bu yönde bir çıkarımda bulunamamıştır.

³⁷Birinci, "19. Asırda Bir Kadızâde", 267.

³⁸Bkz. Elmalı-Aydın, *Oflu Hoca'nın Sigara Manifestosu*, 37.

³⁹Peters makalesinde elindeki mecmuadaki bütün risalelerin isimlerini vermiş ve söz konusu risalelerin hangi sayfalarda başlayıp nerede bittiği hususunda okuyucuları bilgilendirmiştir. Bkz. Peters, "Religious Attitudes", 77-80. Bunlar merkeze alınarak bir karşılaştırma yapıldığında Peters'in elindeki mecmua ile Süleymaniye'deki nüshanın içeriğinin birebir aynı olduğu ortaya çıkmaktadır.

risalelerin tam künyeleri olduğu açıktır.⁴⁰ Mehmed Emin Efendi'nin Türkçe olarak basılan tütün risalesinin kapak sayfasında, müellifin duhan konulu bu eserinin Arapça'sının da olduğuna işaret edilmesi⁴¹ beşinci sırada zikredilen risaleyi de ona nispet etmemize imkan sağlamaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonu 3816 demirbaş numarasında kayıtlı mecmuanın Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğunu, mecmua üzerinde bulunan bazı kayıtlar da desteklemektedir. Mecmuada yer alan *Risâle fi beyân-ı hulâsa-i şerî'at* isimli risalenin hâtimesinde müellifin "tütünün afetlerini *Tuhfetü'l-ihvân* isimli eserimde açıkladım" şeklinde bir beyanı bulunmaktadır.⁴² Bu beyan hem *Tuhfetü'l-ihvân fi hakkı'd-duhân*'ın hem de *Risâle fi beyân-ı hulâsa-i şerî'at* isimli risalenin Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğuna açık bir şekilde delalet etmektedir. Benzer şekilde yeni bulunan mecmua içerisinde yer alan Arapça olarak kaleme alınmış *Risâle-i nasihatnâme*'nin kenar notlarında yazarın "avamdan insanlar benim *Risâle-i iman*, *Hıfz-ı iman* ve *Nesâyih-i ihvân* tercüme risalelerimi mutalaa etsinler" şeklinde bir tavsiyesi yer almaktadır.⁴³ Aynı isimde Türkçe risaleleri olduğu bilindiği için, bu ifadeleri de yeni mecmuanın müellifinin Mehmed Emin Efendi olduğu gerçeğini pekiştiren notlar olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonu 3816 demirbaş numarasında kayıtlı mecmuadaki risale ve kenar notlarının Mehmed Emin Efendi'ye aidiyetini içinde bulunan risalelerde kullanılan üslup da desteklemektedir. Mecmuada yazarının olguları açıklama biçimi, kaynak seçimi, içerikte serdedilen fikirlerin mahiyeti gibi birçok husus Mehmed Emin Efendi'nin diğer risalelerinde müşahede edilen çerçeve ile bir uyum içerisindedir. Yeni bulunan mecmuadaki risalelerde de Mehmed Emin Efendi'nin diğer eserlerinde atıf yapılanlara benzer kaynaklar kullanılmış, kanaatler serdedilirken aynı keskinlikte bir dil tercih edilmiş, din ve dünyanın gidişatı hakkında benzer sorunlara ve çözüm yollarına işaret edilmiştir.⁴⁴ Bütün bu hususlar ışığında söz konusu mecmuanın ve dolayısıyla *Risâle-i irşâdiyye fi beyân-ı'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* isimli risalenin Mehmed Emin Efendi'ye aidiyetinin kesin olduğu kanaatini ileri sürmek mümkündür.

Risâle-i İrşâdiyye'nin Kaleme Alındığı Tarihsel Arka Plan: Batılılaşma Sürecinin Etkileri/ Tepkileri

Mehmed Emin Efendi'nin yaşadığı dönem Avrupalı olmanın tüm dünyada itibar gördüğü, batılı değerlerin ve yaşam biçiminin tüm toplumlar için daha önce hiç görülmemiş derecede bir cazibe merkezi haline geldiği zamanlara tesadüf etmektedir. Dünya tarihi açısından da bir kırılma olarak adlandırılabilir bu değişimin arka planında onsekizinci yüzyılda İngiltere'de başlayan ve çok kısa bir zaman aralığında Kıta Avrupası'nın diğer ülkelerine yayılan Sanayi Devrimi yer almaktadır. Bu dönemde yeni enerji kaynaklarının icat edilmesi ve bunların etrafında gelişen makineleşme adımları klasik üretim metotlarının terkine; üretimde makineleşmenin sağladığı güç ve refah ise Avrupa devletlerinin siyasi, askeri ve ekonomik açılardan bir çekim merkezi haline gelmesine yol açmıştır. Benzer bir sürecin kendi topraklarında da yaşanmasını isteyen dönemin diğer devletleri Sanayi Devrimi'ni mümkün kılan unsurların peşine düşmüşler, İran'dan Hindistan'a Çin'den Japonya'ya kadar bütün önemli siyasi oyuncular benzer şartları kendi ülkelerinde oluşturma gayreti içerisinde

⁴⁰Mehmed Emin Efendi benzer kısaltmaları hemen her risalesinden bahsederken yapmıştır. Örneğin bahse konu mecmuanın girişinde mecmuadaki risaleler ve sayfa numaralarına işaret edilirken *Risâle-i irşâdiyye fi beyân-ı'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* şeklinde risalenin tam ismi kullanılmış, ancak 24. sayfada risale metnine başlanırken sadece "Risâle-i irşâdiyye" şeklinde kısa isim verilmekle iktifa edilmiştir.

⁴¹Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân fi hakkı'd-duhân*, 1.

⁴²Mehmed Emin Efendi, *Risâle fi beyân-ı hulâsa-i şerî'at* (b.y., yy., ts.), 21.

⁴³Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i nasihatnâme* (b.y., yy., ts.), 16.

⁴⁴Mehmed Emin Efendi'nin zamanın kötülüğüne, ulema ve tasavvuf ehlinin yoldan çıkmışlığına dair vurgularının (bkz. Öztürk, "Mehmed Emin el-Ofî ve Eserleri", 364-382.) benzerlerine ilgili mecmuada da sıklıkla rastlanmaktadır. Rudolph Peters makalesinde mecmuadaki bütün risalelerin üslup olarak aynı kaleminden çıktığı, sadece *Risâle fi beyân-ı vezâifi'l-insan fi ş-şerî'a*'nın üslup bakımından diğerlerinden farklı olduğu kanaatini serdetmiştir. Bkz. Peters, "Religious Attitudes", 83. Peters *Risâle fi beyân-ı vezâifi'l-insan fi ş-şerî'a*'yı diğerlerinden ayırmasına dayanak olarak belli bir sebep öne sürmemiştir. Biz onun bu kanaatinde yanıldığını düşünmekteyiz.

girişmişlerdir. Osmanlı yönetici ve aydınları da dönemin teneffüs edilen bu ikliminden müstağni kalamamış ve benzer bir Sanayi Devrimi gerçekleştirebilme hedefiyle Avrupa'yı yakından tanımaya yönelmiştir.⁴⁵

Osmanlı Devleti'ni böylesi bir strateji dönüşümüne iten Avrupa devletleri ile tarihsel rekabetinde bir süredir yenilgi hissiyatı yaşamasına neden olan birtakım siyasi ve askeri başarısızlıklardır.⁴⁶ Devletin yönetici ve bürokratları batı dünyasından transfer edilecek çözüm yollarıyla Osmanlı'yı içine düştüğü buhrandan kurtaracaklarını düşünmüşler, bu umudun heyecanı ile onsekizinci asrın ikinci yarısından itibaren yoğun bir reform sürecine girişmişlerdir. Yenilik taraftarlarının batı dünyasını güçlü kılan esas unsur olarak tespit etmeleri sebebiyle de sürecin merkezine Avrupa'nın bilim ve tekniği yerleştirilmiştir. Bu amaç uğruna, okullar kurulmuş, kitaplar yazılmış, Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir. Reform taraftarları Osmanlı'nın geri kalmasına sebep olarak gördükleri cehalet ve tembellik gibi bir dizi huy ve alışkanlığa savaş açmışlar, buldukları her fırsatta toplumun bütün katmanlarına sirayet ettiğini düşündükleri hastalıklı tavırları tedavi etmeye çalışarak bilim kavramı etrafında gelişen bir ahlaki değerler kümesi inşa etmeye çalışmışlardır.⁴⁷ Bilim/teknik mefhumu üzerine inşa edilen güçlü beklentiler toplumun bir kesimi için onu ulaşılması gereken en üst amaç haline getirmiş, bir süre sonra bilime olan inanç neredeyse dinin konumu ile yarışacak düzeye yükselmiştir.⁴⁸

1839'da Tanzimat, 1856'da ise Islahat Fermanı ile hukuki yapısı da tescillenen bu değişim süreci zaman içerisinde mülki idare, askeriye, eğitim ve hukuk sistemi, ekonomik yapılar gibi devletin temel organlarının hemen hepsinin daha önce tecrübe edilmemiş bir reform/yenilenme olgusu ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Zira hedef olarak belirlenen amaçlara ulaşmak için yapılması gerekenler birbiri ile ilintili pek çok yapının bir şekilde bir dönüşüm sürecine girmesini gerektirmiştir.⁴⁹ Batılılaşma süreci sadece idari ve kurumsal yapıları dönüştürmekle kalmamış, eş zamanlı olarak tebaanın yaşayış biçimini de etkilemiştir. Zira demiryolları, buharlı gemiler, tramvay arabaları, fabrikalar gibi daha önceleri aşına olunmayan birçok yenilik bu sürecin sonunda insanların hayatının olağan bir parçası haline gelmiş, sıradan ahalinin gündelik rutinleri değişmiş; bu durumun doğal bir neticesi olarak da insanların, oturdukları evlerden giyim-kuşam biçimlerine, yeme-içme tercihlerinden eğlence alışkanlıklarına kadar yaşam tarzları farklılaşmaya başlamıştır.⁵⁰

Osmanlı ahalisinin reform süreçlerine tepkilerini kategorik bir ayrıma tabi tutmak çok kolay değildir. Zira bir şekilde herkesin hayatına dokunan yenilikler, içiçe girmiş tepkileri de beraberinde getirmiştir. Devletin üst düzey yönetici ve bürokratları aynı zamanda yenilikleri Osmanlı'ya taşıyan grup olmaları hasebiyle batılılaşma sürecinin en istekli savunucuları konumundadır. Osmanlı'nın gayrimüslim vatandaşlarını da yaşanan süreçten en çok istifade edecek grup olarak gözükmeleri sebebiyle bu gruba dahil etmek mümkündür.⁵¹ Müslüman nüfusun yaşanan değişim ortamına tepkisi ise farklı şekillerde tezahür etmiştir. Sayıları nispeten

⁴⁵Bu süreç aynı zamanda Osmanlı idareci ve entelektüellerinin zihinlerinde yaşanan bir kırılmaya işaret etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Cemil Aydın, *Asya'da Batı-Karşıtlığı Siyaseti: Pan İslamcı ve Pan-Asyacı Düşüncede Dünya Düzeni Vizyonları*, çev. Karsu İlksen Fırat (İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 2024), 51-53.

⁴⁶Jean-François Solnon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024), 379-413; Melis Hafez, *Tembelliğin İcadı-Geç Osmanlı'da Verimlilik Kültürü*, çev. Dâra Elhüseyni (Ankara: Fol, 2023), 42-45.

⁴⁷M. Alper Yalçınkaya, *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire* (Chicago: The University of Chicago Press, 2015), 68-69; Hafez, *Tembelliğin İcadı*, 26, 69.

⁴⁸M. Şükrü Hanoğlu, "Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion and Art", *Late Ottoman Society-The Intellectual Legacy* içinde, ed. Elisabeth Özdalga (Oxford: RoutledgeCurzon, 2005), 32.

⁴⁹Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akinhay (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 22-23.

⁵⁰Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 13.

⁵¹Devrin tanıklarının bu yöndeki ifadeleri için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, haz. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953), 68; Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, (New York: Robert Carter and Brothers, 1877), 55. Bununla birlikte Tanzimat ve Islahat fermanlarının getirdiği bazı yeni koşulların gayrimüslim ahali arasında dahi huzursuzluklara sebep olduğu bilinmektedir. Bkz. Halil İnalçık, "Tanzimât'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri," *Bellekten* 28/112 (1964), 632-644; Yüksel Çelik-Fatih Yeşil, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları (1768-1908)* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 169.

az olan zengin ve elit kesim yeni düzenin getirdiklerini fazla zorlanmadan benimsemişken⁵² daha muhafazakâr olan ana kitle karşı karşıya kalınan iklimi inançlarına ve geleneksel yaşam tarzlarına yönelik bir saldırı olarak algılama eğiliminde olmuştur.⁵³ Bununla birlikte sürecin hayatlarına kattığı olumlu şeyler, bir süre sonra geniş muhafazakâr kitleleri, batının bilimine/teknikine sahip çıkma fakat kültürünü reddetme şeklinde kendisini gösteren seçici bir tavıra da yöneltmiştir. Ahalinin bakış açısındaki bu değişimi ise büyük oranda sürecin üst düzey aktörlerinin katkılarına hamletmek gerekmektedir. Zira Osmanlı'nın batılılaşma teşebbüsleri başlangıcından itibaren yönetici, bürokrat/aydın ve ulema çevrelerinin iş birliğinde yürüyen bir süreç olmuştur. Özellikle üst düzey bürokrat ve ulema kaleme aldıkları eserlerle batı medeniyetinin ürünlerinin Osmanlı'ya taşınmasına meşrûiyet çerçevesi sağlayarak süreci yürüten kadroların destekçileri olmuşlardır.⁵⁴ Bununla birlikte başlangıçta verilen doğrudan destek bir süre sonra batılılaşmanın kültürel sonuçları ortaya çıkmaya başlayınca nisbeten kayıtlanmış ve garbın kötü taraflarının bırakılarak faydalı yönlerinin alınması şeklinde bir söyleme dönüştürülmüştür.⁵⁵ Müslüman ahalinin batının bilimini/teknikini bir süzgeçten geçirerek hayatlarına aktarma tavrı da esasında Osmanlı aydın ve ulema çevrelerinin sürece dair ürettikleri bu yorumun geniş kitlelere yansımalarıdır.

Öte yandan, terazinin öbür kefesinde batılılaşma yolunda atılan adımların tam karşısında durarak sürecin aktörleri ile mücadele etmeyi kendilerine misyon edinen bir başka ulema zümresi daha yer almıştır. Daha çok orta ve alt düzey ilim adamlarından oluşan bu grup, batı kökenli yeniliklerin karşısında olmayı kategorik bir tavır olarak benimsemiştir. Ancak bu kesimin temsilcileri muhalefetlerini, doğrudan protestolar⁵⁶ veya vaaz vermek gibi şifahi yollarla yapmışlar⁵⁷ batılılaşma süreçlerine yazılı metinler üzerinden açık bir şekilde karşı çıkamamışlardır.⁵⁸ Mehmed Emin Efendi ise batılılaşma girişimlerine tepkisini açık bir şekilde eserlerine yansıtmaktan çekinmeyen ulema zümresi mensuplarından birisidir. Kitap ve risalelerinde zamanın önüne

⁵²Çelik-Yeşil, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları*, 171. Dönemin şair ve yazarları yeni çağın getirdiklerini olumlu isimlendirme ve imajlar eşliğinde tasvir etmektedir. Bkz. Shirine Hamadeh, "Ottoman Expressions of Early Modernity and the Inevitable Question of Westernization," *Journal of the Society of Architectural Historians* 63/1 (2004), 33. Yine buharlı gemilere özel ve resmi makamlar tarafından verilen mesaj yüklü isimler üst düzey yöneticilerin yeniliklere benimseyici ve sahiplenici bir nazarla baktıklarını gözler önüne sermektedir. Bkz. Onur Çapar-Levent Düzcü, "Buharlı Gemi Çağında Osmanlı Gemi İsimleri Üzerinden Gelenekten Moderniteye Geçiş Okumak," *Karadeniz Araştırmaları* 19/76 (2002), 1061-1070.

⁵³Dönemin bazı paydaşlarının bu çerçevedeki şahitlikleri için bkz. Hamlin, *Among the Turks*, 55. Ubcini bu grubun yenilik taraftarlarını Allah'ın işine karışmak ve kafir olmakla suçladıklarına işaret eder. Bkz. Jean-Henri Abdolonyme Ubcini, *Türkiye 1850*, çev. Cemal Karaağaçlı (İstanbul: Tercüman, ts.), 1:75.

⁵⁴Bkz. Yalçınkaya, *Learned Patriots*, 51-55; Mahmut Dilbaz, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası: Esad Efendinin Şerhli Es-Sa'yu'l-Mahmûd Tercümesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 10-11. İbnü'l-Annâbî (Bkz. Mahmut Dilbaz, "Modern İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinde İstanbul-Mısır Etkileşimi: İbnü'l-Annâbî-Esad Efendi Örneği," *Muhafazakâr Düşünce* 12/47 (2016), 94-105), Hamdan b. Osman (Bkz. Nuran Yıldırım, "Karantina İstemezük," *Toplumsal Tarih* 150 (2006), 18-27), Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi (Bkz. Mahmut Dilbaz, "II. Mahmud'un Askerî İslahatlarına Dair Tercüme Bir Müdafaaname: el-Kevkebü'l-Mes'ûd fi Kevkebeti'l-Cünûd," *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/31 (2011), 185-199) ve Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi (Bkz. Şeyfettin Erşahin, "Westernization, Mahmud II, and the Islamic Virtue Tradition," *American Journal of Islamic Social Sciences* 23/2 (2006), 41-42; Abdullah Taha İmamoglu-Veli Karataş, "İrâde-i Seniyyeyi Hadislerle Desteklemek: II. Mahmud Dönemi Şeyhülislamlarından Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi ve Hulâsatu'l-Burhan fî İtaati's-Sultan Adlı Risalesi," *Artuklu Akademi* 3/1(2016), 47-50) gibi isimleri yazdıkları eserlerle sürece doğrudan destek veren üst düzey ulemaya örnekler olarak zikretmek mümkündür. Yine çok sayıda şeyhülislamın reformları desteklemek için fetvaler vermesini (bkz. Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması," *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler* içinde, çev. Sami Erdem (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 120-121) ve batı örnek alınarak açılan eğitim kurumlarında medreseden yetişen çok sayıda alimin görev almasını (bkz. Mahmut Dilbaz, *Dindar, Modern, İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslam Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 50-51, 96.) da ulemanın reformlara olan desteğinin bir yansıması olarak değerlendirmek gerekmektedir.

⁵⁵Bkz. Hafez, *Tembelliğin İcadı*, 312-319; Yalçınkaya, *Learned Patriots*, 151; Aydın, *Asya'da Batı-Karşıtlığı Siyaseti*, 97-101.

⁵⁶Bazı sufi liderleri reform yapan II. Mahmud'u yanlış yönlendirdiğini düşündüğü için dönemin şeyhülislamına bizzat tepkisini gösterebilirken Şeyh Saçlı gibi bazıları da doğrudan sultanı durdurup yenilikleri hayata geçirdiği için yüzüne karşı onu kafir olmakla suçlayabilmiştir. Bkz. Erşahin, "Westernization, Mahmud II, and the Islamic Virtue Tradition", 40-41.

⁵⁷1850'li yılların İstanbul'unu tasvir eden Ubcini bu düşüncedeki ulema ve dervişlerin kafirlerden bir şey almanın dinen yasak olduğunu söyleyerek insanları yeniliklerden uzak tutmaya çalıştıklarını dile getirir. Bkz. Ubcini, *Türkiye 1850*, 1:113. Bu konuda ayrıca bkz. Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", 127-130; Çelik-Yeşil, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları*, 198-199; 206-207.

⁵⁸İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 1:10. Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", 129. Ahmet Cevdet Paşa gibi bazı üst düzey ulemanın da yenilik adı altında yapılan bazı uygulamalara dolaylı eleştiriler getirmiş olduğu bilinmektedir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 7-11; Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, 20. Ancak bunları, mahiyetleri gereği mutlak değil, görelî bir muhalefetin işaretleri olarak konumlandırmak gerekmektedir.

çıkardığı değişimin her türlü çıktısına ve bu süreçler sonunda ortaya çıkan yeni Müslüman tipolojisine son derece güçlü eleştiriler yönelmiş, yeni dönemin yol açtığı değişimleri kendi inanç ve değer dünyasına bir saldırı olarak konumlandırmıştır. Bu noktada onun batılılaşma karşıtı duygularının/fikirlerinin muadillerine göre çok daha derin ve keskin olduğunu ayrıca vurgulamak gerekmektedir. Mehmed Emin Efendi Avrupalıların hem bizatihi kendilerine hem de Osmanlı'ya taşıdıkları yeniliklere nefret olarak tanımlanabilecek düzeyde öfkeli. İçerik tahlil edildiğinde Mehmed Emin Efendi'nin *Risâle-i İrşâdiyye*'sini de batıya ve batılı olana yönelik söz konusu hiddeti etrafında şekillendirdiği, eserin bu anlamda müellifin “öteki dünyalara” karşı biriktirdiği öfkesinin bir yansıması olduğu çıkarımını yapmak mümkündür.

Risâle-i İrşâdiyye'nin İçerik Analizi

Mehmed Emin Efendi, diğer eserlerinin hemen hepsinde dini bir inanç veya ibadeti merkeze almışken *Risâle-i İrşâdiyye*'de vapur, telgraf ve fabrika gibi teknik sahadaki gelişmeler hakkında fikir beyan etme yoluna gitmiştir. 11 sayfadan ibaret olan risalenin yazılış tarihi net değildir. Bununla birlikte birtakım karineler metnin 1880'lerden sonraki tarihlerde kaleme alındığına işaret etmektedir.⁵⁹ *Risâle-i İrşâdiyye* yöntemi itibarı ile de Mehmed Emin Efendi'nin diğer eserlerinden farklı bir yerde durmaktadır. Zira müellif vapur, telgraf ve fabrika gibi teknik kökenli yeniliklerin dindeki yerini tespit etmeye hasredilmiş bu risalesinin neredeyse tamamını kişisel yorumlarını merkeze alarak kurgulamıştır. Bu noktada Mehmed Emin Efendi'yi aşına olmadığı bir alanda, farklı bir yöntemle eser yazmaya yönelten sebeplerin neler olabileceği sorusu üzerine yoğunlaşarak risalenin tahliline başlanması doğru olacaktır.

Mehmed Emin Efendi vapur, telgraf ve fabrikalar hakkında bir eser kaleme almasını etrafındaki bazı kişilerin söz konusu yeniliklerle ilgili nasıl bir tavır takınmaları gerektiği şeklindeki sorularına bağlamaktadır.⁶⁰ Kendisine soru soranları “ihvan” tabiri ile tanımladığı için Mehmed Emin Efendi'ye danışan kişilerin *Fatih Sofuları*'ndan olduğunu düşünmek gerekecektir.⁶¹ Bu noktada başka sorular da devreye girmektedir: *Fatih Sofuları*'ndan birileri neden böylesi sorular sorma ihtiyacı hissetmişlerdir? Sorulabilecek çok sayıda başka yenilikler varken neden teknolojik gelişmelerden sadece üçü söz konusu edilmiştir?⁶² Batılılaşma konusunda genel tavrı bütün yenilikleri reddetmek şeklinde olan bir cemaatin mensupları neden bazı yeniliklere tavır almak hususunda tereddüt etmişlerdir? Bu ve benzeri hususlara Mehmed Emin Efendi'nin metinlerinde doğrudan cevap oluşturabilecek bir bilgi yoktur. Yine de bazı karinelere dayanarak birtakım tahminler yürütmek mümkündür.

Mehmed Emin Efendi'nin vapur ismiyle işaret ettiği buharlı gemilerin Osmanlı'ya ilk girişi 1828 yılında II. Mahmut döneminde olmuştur. Bu tarihten yaklaşık on yıl sonra Osmanlılar ilk defa kendi buharlı gemilerini inşa etmiş, Tanzimat sürecinden sonra da buharlı gemilerin sayıları ve yaygınlıkları hızla artmıştır. İlk zamanlarda askeri amaçlara mahsus kılınan vapurlar, devletin 1841-1842'li yıllarda Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası'nın faaliyete geçirilmesiyle ticari sahada da kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti yaklaşık on yıl sonra vapurların kullanımını halka yayan bir adım daha atmış ve 1851 yılında Şirket-i Hayriye'yi kurarak buharlı gemileri yolcu taşımacılığında kullanmaya başlamıştır.⁶³ Şirket-i Hayriye'nin kuruluş amacı İstanbul

⁵⁹Peters, “Religious Attitudes”, 82-83.

⁶⁰Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye fi beyanı'l-vapûr, ve'l-fabrika ve't-tiligraf* (b.y., yy., ts.), 22.

⁶¹Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 22.

⁶²Mehmed Emin Efendi Avrupa kökenli teknik yeniliklere karşı olsa da aynı sürecin bir ürünü olan matbaanın kullanımında herhangi bir beis görmemiştir. Eserlerinin hiçbirisinde matbaanın kullanılmamasına yönelik bir beyanati yoktur. Üstelik bütün eserlerini matbaada bastırması, müridlerini de basılı eserlerini okumaya teşvik etmiştir. Buradan hem Mehmed Emin Efendi'nin hem de *Fatih Sofuları*'nın matbaanın kullanımında bir problem görmedikleri anlaşılmaktadır. Onların matbaayı ya faydalarını esas alarak ya da Osmanlı'ya girişinin biraz daha eski tarihli olmasına dayanarak diğer yeniliklerden farklı olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu farklı konumlandırma her halükârda onların zihinlerinde var olan bir çelişkiye işaret etmektedir.

⁶³Çapar-Düzcü, “Buharlı Gemi Çağında”, 1059-1065; Neziha Başgelen, “Köprü'den Yeşilköy'e Vapur Seferleri,” *Çağın Yakalayan Osmanlı-Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* içinde, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar (İstanbul: IRCICA, 1995), 207.

ahalisinin Boğaziçi'ndeki ulaşım ihtiyaçlarının daha rahat ve hızlı bir şekilde karşılanmasını sağlamaktır.⁶⁴ Dolayısıyla Mehmed Emin Efendi'nin eserini kaleme aldığı tarihlerde buharlı gemiler İstanbul'da uzunca bir süre kullanılmaktadır ve oldukça yaygındır.⁶⁵

Benzer bir durum telgraf için de söz konusudur. Telgraf sistemi 1839 yılında, yani icadından çok kısa bir süre sonra ilk defa Osmanlı topraklarına girmiştir. Ancak teknolojisi henüz geliştirilme aşamasında olduğu için Osmanlı Sarayı'ndaki ilk sunumda alet iyi çalışmamış, dolayısıyla muhatapları etkilenmemiştir. Bu olumsuz ilk karşılaşma telgrafın Osmanlı topraklarında fiilen kullanılmaya başlanmasını on yıl kadar ötelese de 1847 yılında Sultan Abdülmecid'e yapılan başarılı ikinci bir sunumla sistemin Osmanlı'da yayılmasının önü açılmıştır. Bu tarihten sonraki yaklaşık yirmi yıllık süreçte ülkenin dört bir yanı telgraf hatları ile donatılmış, İstanbul başta olmak üzere ülke şehirlerinin silüetine çok sayıda telgraf direği dahil olmuştur. Telgraf hemen hemen işlemeye başladığı ilk zamanlardan itibaren sivil nüfusun kullanıma da açılmıştır.⁶⁶

Osmanlı'nın sanayileşme teşebbüsleri çerçevesinde imalathaneler kurulmasının tarihi ise onsekizinci asrın başlarına kadar gitmektedir. Yün, ipek ve boyahane gibi daha çok tekstil ile ilgili alanlarda açılan ilk imalathanelerin temel amacı makineleşmeyi sağlayarak üretimi artırmaktır. Osmanlı'nın ilk sanayileşme girişimleri neredeyse tümüyle batı merkezli bir süreç olarak ilerlediği için üretimde kullanılan makinalardan, ustabaşı ve zanaatkârlara hatta kalifiye işçilere kadar bütün gerekli unsurlar Avrupa'dan getirilmiştir.⁶⁷ Üretimde makineleşme hedefinin bir sonucu olarak, ilk girişimleri peşi sıra gelen adımlar izlemiş ve İstanbul başta olmak üzere ülkenin çeşitli şehirlerinde gerek özel gerek devlet destekli çok sayıda atölye açılmıştır. İlk olarak imalathanelerin açılması ile kendisini gösteren sanayileşme hamlesini sonraları daha büyük ölçekli üretim yapan fabrikaların kurulması aşaması takip etmiştir. Özellikle on dokuzuncu yüzyılda tekstil başta olmak üzere kâğıt, demir, cam gibi çeşitli ürünlerin hızlı ve yoğun bir şekilde üretilebilmesini sağlamak için çok sayıda fabrika devlet tarafından faaliyete geçirilmiştir. İnşa edilen bu fabrikaların büyük bir kısmı, çeşitli sebeplerle verimli bir şekilde işletilememiş olsa da "fabrika" olgusu artık insanların günlük hayatına girecek kadar yaygınlaşmıştır.⁶⁸

Yukarıda verilen bilgiler değerlendirildiğinde *Fatih Sofuları*'nın teknolojik yenilikler hakkındaki sorularını vapur, telgraf ve fabrikalar üzerinden formüle etmelerini cemaat üyelerinin gündelik hayatlarında en çok bu yeniliklerle karşı karşıya kalmalarına bağlamak gerekecektir. Onlar her ne kadar dışarıya kapalı bir topluluk olarak gözükseler de tekniğin bu ürünlerini günlük hayatlarının her anında görüyor, duyuyor veya tecrübe ediyorlardı. *Fatih Sofuları*'nın vapur, telgraf ve fabrikalar söz konusu olduğunda biraz akıllarının karışmış olması da sorularını kurgulamada etkili olmuş gibidir. Zira vapur, telgraf ve fabrika gibi yeniliklerin ilk bakışta toplumsal geleneğe veya dini bir yapıya herhangi bir etkisi/zararı gözükmemekte, bilakis bunlar hayatı kolaylaştıran olgular olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla sorunun dile getirilme biçiminden Mehmed Emin Efendi'ye başvurmadan önce cemaat üyelerinin bu hususları aralarında tartıştıkları ve bir çıkış yolu bulamayınca ona danışma ihtiyacı hissettikleri çıkarımını yapmak mümkündür.

⁶⁴Ali Akyıldız, *Osmanlı'da Ulaşımın Modernleşmesi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 49.

⁶⁵1873 yılında dönemin önemli gazetecilerinden Teodor Kasap, kendisinin çıkarttığı *Çingiraklı Tatar* isimli mizah dergisinde zamanın getirdikleri yenilikler eleştirilirken güya ahalinin vapur kumpanyalarına karşı bir muhalefet sergilediklerini, ama vapurların sayısının arttıkça onlara binen insanların sayısının da çoğalma meydana geldiğini zikretmektedir. Teodor Kasap, *Çingiraklı Tatar-Bütün Sayılar*, haz. Seval Şahin vd. (İstanbul: İstos Yayın, 2022), 29.

⁶⁶Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgraf Fabrikası," *Türk Dünyası Araştırmaları* 22 (1983), 69-70; Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi," *Çağını Yakalayan Osmanlı-Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* içinde, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar (İstanbul: IRCICA, 1995), 108, 114; Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim-Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 181.

⁶⁷Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 30.

⁶⁸Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1998), 15-22; Hüsamettin Arslan, *Osmanlı İmparatorlu'nda Sanayileşme Teşebbüsleri 1838-1876* (İstanbul: Paradigma, 2024), 43-63.

Mehmed Emin Efendi kendisine vapur, telgraf ve fabrikalar hakkında soru sorulduğunda hemen cevap vermemiş, bir süre düşünme ihtiyacı hissetmiştir. Ne kadar sürdüğünü bilmediğimiz bu tefekkür süreci Mehmed Emin Efendi'nin kalbine Allah'tan bir ilham gelmesiyle son bulmuştur. Bu anlamda risale söz konusu yenilikler hakkında bir araştırma yapılmadan tamamen ilham merkezli hissiyatla kaleme alınmıştır.⁶⁹ Bu bilgi Mehmed Emin Efendi'nin risalesinin temel çerçevesini oluşturmada neden hiçbir dini kaynağa dayanmadığı şeklindeki muhtemel sorulara da bir cevap mahiyetindedir.

Mehmed Emin Efendi vapur, telgraf ve fabrika gibi teknik gelişmelerin dindeki yeri konusunda bir bütün olarak mübah hükmünü vermiştir. Bir şeye mübah hükmünün verilmesi, dinin onları kullanmayı yasaklamadığı anlamına gelmektedir. Mehmed Emin Efendi'nin risalede teknolojik aletlere karşı dile getirdiği tek endişesi, onlardan neşet eden duman ve kokunun zararları üzerinedir. Ona göre teknik kökenli aletlerden yayılan duman ve kokular havayı değiştirmekte, insanlara, hayvanlara ve bitkilere zarar vermekte, yiyeceklerin lezzetini bozmaktadır.⁷⁰ Mehmed Emin Efendi derkenar notlarında bu ek bilgileri vermekle birlikte kaygıları, teknolojik aletler hususunda mübahlık hükmü vermesine engel olmamıştır. Bize göre bu durum onun, teknolojik aletlerin çevresel zararlara neden olup olmadığı hususunda kesin bir kanaat geliştiremediğine işaret etmektedir. Zira Mehmed Emin Efendi'nin tütün gibi benzer örneklerde de izlenebilen dini algılama biçimi, zararları kesin olan olgulara karşı mübahlıktan ziyade yasaklama hükmü vermeye daha meyyal gözükmektedir.

Mehmed Emin Efendi risalesinin giriş kısımlarında, çok kısa şekilde de olsa, kendisine sorulan teknolojik aletlerin faydaları olduğuna işaret etmiştir. Vapur uzun mesafelerin çok az bir zahmetle kat edilmesini sağlar ki, bu durum Mehmed Emin Efendi'nin ifadesiyle "insanlar için bir rahmettir".⁷¹ Telgraf da uzak mesafeler arasında hızlıca haberleşmeyi sağlaması hasebiyle insanlar için bir lütuf olarak değerlendirilebilecek bir alettir. Hatta Mehmed Emin Efendi'nin telgraf söz konusu olduğunda içten içe bir hayranlık duygusu geliştirdiği hissedilmektedir. O, telgrafın işleyişini aklın ve naklin kabul etmekte zorlandığı, harikulade bir olay olarak tanımlamakta, mahiyetini tam olarak kavrayamadığından olsa gerek, bu icadın ancak istidrac kabîlinden bir mucize veya bir sihir olabileceğini dile getirmektedir.⁷²

Buraya kadar zikredilenlerden Mehmed Emin Efendi'nin teknik aletlere din temelli bir muhalefet geliştirmede sonucunu çıkarmak mümkündür.⁷³ Evet, risalenin büyük kısmı teknolojinin yol açabileceği muhtemel tahribatlara ayrılmıştır ve hemen her başlığın temel argümanları bir şekilde din ile ilişkilidir. Ancak kavramlar ve olgular din merkezli olsa da Mehmed Emin Efendi'nin bu noktadan sonraki akıl yürütme biçimi, İslam dininin normatif metotlarına değil, geleneğin kültürel kodlarına dayanmaktadır. Dolayısıyla onun yeniliklere karşı takındığı eleştirel tutumun kökleri, öncelikle dünyevî olanı kötü görme ve bütün yaşamını ahirete odaklama şeklinde kendisini gösteren züht temelli dünya algısında aranmalıdır.

Mehmed Emin Efendi vapur, telgraf ve fabrikaların zararları hakkında dikkat çektiği noktalardan birisi, bu icatların insanın yaratıcı ile olan ilişkisine zarar verme potansiyelidir. O, söz konusu yeniliklerin hayatı kolaylaştırarak insanlara bir konfor alanı sağladığını kabul etmektedir. Bununla birlikte Mehmed Emin Efendi insanlara rahatlık/ferahlık sağlamanın istenilir bir durum olmadığı kanaatindedir. Ona göre herhangi bir insanın hayatını sürdürmesi için gerekli işleri kolay bir şekilde değil de meşakkatli yoldan halletmesi, ilk bakışta bir musibet olarak algılanabilmektedir. Ancak gerçekte durum böyle değildir. Zira insan, hayat

⁶⁹Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 22.

⁷⁰Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 24.

⁷¹Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 23.

⁷²Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 26. Risalede fabrikaların muhtemel zarar veya faydalarına ise hiç değinilmemiştir.

⁷³Zira yeniliklerin dini esaslara doğrudan bir aykırılığı olduğunu düşünmesi halinde Mehmed Emin Efendi'nin onları kesin bir yasaklamaya işaret eden haram veya en azından hoş görmeme durumunu ifade eden mekruh kategorisine dahil etmesini gerektirirdi.

mücadelesinde zorluklarla karşılaştığında bunlara sabredebilir ve Allah'a güvenme/şükretme yeteneği geliştirebilirse, musibet gibi gözüken şey onun için bir rahmete dönüşür. Böylelikle meşakkat, zorluğu yaşayan kişide Allah'a olan bağlılığı artırmanın bir vesilesi haline gelir. Bu düşünceler Mehmed Emin Efendi'nin cümlelerine şöyle yansımıştır:

Müminin işini kolaylaştırmak, musibet (işleri zor yoldan halletme) sebebiyle elde edilen rahmetin kaybolmasına sebeptir. Bu açıdan bakıldığında işleri kolaylaştırma bir ceza olur. Ceza, müminlerin ahirette alacakları ecirlerin azalmasından dolayıdır. Çünkü mümine işleri kolaylaştığında, bu onun sabretme nimetini kaybetmesine ve gaflete yönelmesine sebep olur.⁷⁴

Mehmed Emin Efendi burada insanlarda “zor zamanlarda Allah'ı daha çok hatırlamak” şeklinde kendisini gösteren psikolojik hali merkeze alarak meşakkatlerle boğuşan insanın Allah'a daha çok bağlanacağı çıkarımında bulunmaktadır. Yeni icatlar vasıtasıyla gelen refah ve konfor ise insanları kendi kendisine yettiği noktasına taşıyacak ve bu his sıradan bir Müslümanın Allah'a daha az ihtiyaç duymasına yol açacaktır. Zira ona göre “refah arttıkça dünyaya tamah da artmaktadır.”⁷⁵ Dolayısıyla vapur, telgraf ve fabrika gibi teknik aletler hem zorluklar nedeniyle ulaşılabilecek rahmeti ortadan kaldıran hem yaşanacak sıkıntıların karşılığında ahirette alınacak sevabı azaltan hem de insanın istiğna halini artırarak onu Allah'a ihtiyaç duyduğu fikrinden uzaklaştırma potansiyeli taşıyan yeniliklerdir.⁷⁶ Halbuki bu dünya Müslümanlar için bir amaç değildir. Dünya sadece ve sadece ahiretin tarlasından ibaret olan bayağı bir yerdir. Müslümanın yapması gereken ise bu “rezil dünyanın” nimetlerine dalmak değil, bütün hayatını ahireti merkeze alarak planlamaktır.

Mehmed Emin Efendi'nin teknolojik yeniliklere olumsuz bakmasının nedenlerinden bir diğeri, bunların Avrupalılar, onun ifadeleri ile söylersek, “kafirler” tarafından icat edilmiş olmasıdır. O, teknolojik aletleri icat etmeleri sebebiyle “kafirlere” bir üstünlük payesi verildiğini düşünmekte ve bunu son derece tehlikeli bulmaktadır. Mehmed Emin Efendi'nin “teknik aletlerin hepsi herşeye kadir Allah Teâla'nın kudreti, iradesi ve “ümmü'l-kitâp'ta (levh-i mahfuz'da) bunları yazması ile mümkün olmuştur, yoksa rezil kafirlerin kudretiyle değil” şeklindeki cümleleri⁷⁷ hem müridlerine hem de onların şahsında tüm Müslümanlara söz konusu icatlar sebebiyle Avrupalıların kendilerinden daha üstün olduğu sonucuna varmamaları için bir ihtar mahiyetindedir. Zira ona göre, Müslümanlar fazilet ehli, kafirler ise bayağı ve adi varlıklardır. Buna rağmen söz konusu icatlar sebebiyle bazı ehl-i İslam onların kendilerinden daha üstün olduğu vehmine kapılabılmışlardır. Bu yanlış düşüncelerinin bir sonucu olarak da kafirlere nefret ve buğzu bırakmış, onlarla yakınlık kurma hevesine tutulmuş, onları sevmiş ve hatta hayranlık duymaya başlamışlardır. Öyle ki, Müslümanlar artık kendi kanaat önderlerini bırakıp kafirleri örnek alma raddesine gelmiş, görünüş ve davranış olarak kafirlerin tiynetine bürünmüştür. Dolayısıyla Mehmed Emin Efendi'ye göre, çağdaşı birçok Müslümanın kapıldığı kafirlere üstünlük atfetme hissi, basit görülerek geçirtililecek bir davranış biçimi değil, çok tehlikeli sonuçların müsebbibi olabilen son derece ciddi bir günahtır.⁷⁸

Mehmed Emin Efendi'nin teknik yeniliklere batı kaynaklı olduğu gerekçesiyle karşı durması, esasında iki kültürün karşılaşması sonucu gelişen hâkim kültür-mahkûm kültür çatışmasının bir örneğidir. Yaşanan süreçte batıya ait olanın aşamalı bir şekilde hâkim kültür haline gelişine, dolayısıyla kültürel akışın tek taraflı oluşuna bizzat şahit olması onu kategorik bir yenilik karşıtı olma pozisyonuna sürüklemiştir. Üstelik

⁷⁴Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 24

⁷⁵Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 28 (Derkenar notu).

⁷⁶Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 23-24.

⁷⁷Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 23.

⁷⁸Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 26.

bu tavır alış sadece Mehmed Emin Efendi için söz konusu değildir. Çağdaşı birçok Müslümanın batılılaşma sürecine karşı benzer tepkiler geliştirdikleri tarihsel kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. “Frenk mukallidi” ve “züppe” gibi kültürel manada kirlenmişliğe işaret eden olumsuz tipler etrafında dönemin kitap, gazete, dergilerinde yer alan çok sayıda metin,⁷⁹ zannedilenden daha geniş bir grubun batılı olanı reddetmeye yönelik tepkiler geliştirdiğine işaret etmektedir. On dokuzuncu asırda Osmanlı'yı ziyaret eden yabancı seyyahların eserleri de bu türden örneklerle doludur.⁸⁰ Dönemin meşhur seyyahlarından Gerard de Nerval'in seyahatnamesi bu çerçevede en kapsamlı tespitleri yapan eserlerden birisidir. 1843 yılında İstanbul'u ziyaret eden Nerval'in gözlemleri, batı karşıtı öfkenin muhafazakârlar arasında Avrupalılardan gelen her şeyi reddetmeye yönelik bir tepkiyi tetiklediğine işaret etmektedir. Nerval'e göre İstanbul'daki yeni sağlık ve temizlik önlemlerinden, sokakları döşeme ya da çakılla kaplama tekniklerine; kaldırımlardan, sokak lambalarına ve hatta atların koşulu olduğu arabalara kadar, Avrupa kökenli her şey tehlikeli yenilikler olarak görülmektedir.⁸¹ Bir başka seyyah olan ve İstanbul'u ziyareti 1852 yıllarına denk gelen Teophile Gautier ise buharlı gemilere “şeytan icadı olarak bakan kayıkçılardan bahsetmiştir.⁸² Yine 1880'li yıllarda İstanbul'u ziyaret eden Charles Edward Stewart, Türkler arasında Avrupa kökenli her şeyi reddeden ve yaşanan sürecin bir istila olduğunu düşünen büyük bir topluluk olduğuna işaret etmektedir.⁸³ Edmondo de Amicis de eserinde Osmanlı tebaasına mensup bazı Müslümanların batılılaşma yolunda atılan adımları yozlaşma olarak değerlendirdikleri şeklinde tespitlere yer vermiştir.⁸⁴

Yukarıda dile getirilenler daha bir asır öncesine kadar yabancıları kategorik olarak aşağılamanın resmi bir devlet politikası olduğu⁸⁵ bir sosyal çevrede yaşayan muhafazakâr Müslümanların, çok kısa bir süre içerisinde, Avrupalıları medeniyet çitasının en tepesine çıkararak bir değişim dalgası ile yüzleşmelerinden kaynaklanan derin hayal kırıklıklarının tasvirleridir. Öyle ki, döneme ilişkin tarihsel kayıtlar bazı Müslüman ahalinin batılılaşma girişimlerini siyaseten yok oluş süreci olarak algıladıklarına işaret etmektedir. Özellikle yeniliklerin merkezi olan İstanbul'un Avrupa yakası, bazı Müslümanların nazarında artık kaybedilmiş ve günü geldiğinde kendilerinin sürgün edileceği topraklar olarak görülmeye başlanmıştır. Hatta ekonomik olarak gücü yetenler, sürgün zamanı geldiğinde, kafir topraklarında kalmasın ve kemikleri huzur içinde olabilsin

⁷⁹Bkz. Hafez, *Tembelliğin İcadı*, 203-264.

⁸⁰Yabancı seyyahlar Müslümanlara yönelik gözlemlerini aktarırken, zaman zaman ön yargılı olabilmişler, gördüklerinden/duyduklarından ziyade oryantalist algılarının kurgularını metinlerine yansıtılabilmişlerdir. Bu kusurlu doğaları sebebiyle de içerikleri ihtiyatlı bir dille okunmalıdır. Bununla birlikte batılılaşma süreçlerine Müslüman ahalinin tepkilerini izlemek için en doğrudan verileri seyahatnamelerin sunduğu da burada not edilmelidir.

⁸¹Gerard de Nerval, *Doğu'da Seyahat*, çev. Selahattin Hilav (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023), 610.

⁸²Teophile Gautier, *İstanbul*, çev. Nuriye Yiğitler (İstanbul: Profil Kitap, 2018), 313.

⁸³Charles Edward Stewart, *Asya'da Kılık Değiştirerek Yolculuk: Bir İngiliz Subayının Anadolu, İran ve Hindistan Hatıraları*, çev. Resul Şahsi (İstanbul: Kronik Yayınları, 2024), 140.

⁸⁴Edmondo De Amicis, *Constantinople*, çev. Maria Hornor Lansdale (Philadelphia: Henry T. Coates & Co., 1896), 2:259-260.

⁸⁵Osmanlı Devleti'nin özellikle güçlü olduğu erken dönemlerde Avrupalı devletler karşısında kazandığı zaferler kurucu kadrolarından sıradan ahalisine kadar devletin bütün paydaşlarının zihinlerine kendilerinin rakiplerinden “üstün” olduğu algısını yerleştirmiştir. İslam dininin en üstün din olduğu şeklinde referanslarını dini metinlerden alan inanç da Avrupa'ya bakışı güçlü bir biçimde etkilemiş, Osmanlı devlet ricalinin Avrupalı devletleri uzunca bir süre küçümsemelerine ve Batı'daki yeni gelişmeleri merakla değer dahi bulmalarına yol açmıştır. Bkz. Solnon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, 273-278. Öyle ki, bu bakış açısı ışığında klasik Osmanlı diplomasisi “hiçbir Hristiyan devletin Osmanlılar ile eşit haklara sahip olmadığı” düşüncesini kendisine temel ilke olarak belirlemiştir. Bkz. Ali İbrahim Savaş, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, *Osmanlı*, c. 1 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 647. Ancak Osmanlı ordusunun onyedinci yüzyılın sonlarına doğru başlayan ve bir dizi halinde devam eden askeri başarısızlıkları, neredeyse resmi bir devlet politikası haline gelen bu tavrın sorgulanmasına neden olmuştur. Devlet erkanı batılılaşma sürecinde bu politikayı terk etmiş olsa da ahalî nezdindeki yansımaları bir müddet daha sürmüştür. Öyle ki, Müslümanlar Tanzimat döneminden sonra bile kendilerinin üstün olduğu inancını fırsat buldukça gayrimüslimlere göstermekten geri durmamıştır. Fontmagne eserinde Müslüman ahalinin kendisini Avrupalılardan üstün görmesine dair birkaç örnek olay aktarır. Buna göre bir Türk seyyah satıcı kendisinden aldığı içeceğin parasının üstünü bahşiş olarak kendisine bırakmak isteyen Avrupalı'nın bahşişini kabul etmemiş ona “köpek” ifadesiyle hitap ederek cömertlik gösterisinde bulunduğunu söylemiştir. Yine Fontmagne Osmanlı'daki dilencilerin bile Avrupalıların yanlarından geçerken onlara “Hristiyan köpeği” şeklinde seslendiklerini kaydetmiştir. Bkz. Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri (1855-1858)*, çev. İsmail Yerguz (İstanbul: Selenge, 2022), 170-171. Buna benzer bir örneği de Burnaby de aktarmaktadır. Burnaby, Arapkir'de kaymakamın eşliğinde bir Müslüman okulunu ziyaret etmiştir. Çocuklar kaymakam sınıfı girdiğinde hemen ayağa kalkmıştır. Aynı zamanda okulun müdürü de olan hoca ise tam ayağa kalkacakken Burnaby'i görmüş ve bir Avrupalı karşısında ayağa kalkmayı reddederek oturmaya devam etmiştir. Bkz. Frederick Burnaby, *At Sirtında Anadolu'yu Baştan Başa Seyahatim*, çev. Renan Burtuş (İstanbul: Dorlion Yayınları, 2024), 295-298.

düşüncesi ile cesetlerinin Avrupa yakasına değil, Asya topraklarına, yani Üsküdar'a defnedilmelerini sağlamışlardır.⁸⁶ Bir çeşit travma olarak tanımlanabilecek bu ruh hali, bir süre sonra bazı muhafazakârlar arasında köken olarak batılı olan her şeyin reddedilmesi şeklinde bir anlayışın gelişmesine yol açmıştır. Zikredilen örnekler Mehmed Emin Efendi'nin Avrupa karşıtlığını her türlü teknik ürünü de içine alacak bir noktaya taşımasının ona has bir tutum olmadığına, Mehmed Emin Efendi'nin çağdaşı birçok başka muhafazakâr Müslümanın da kendilerine ait olanı korumaya yönelik savunmacı bir refleks geliştirdiklerine işaret etmektedir.⁸⁷

Batılılaşma süreci diğer bir kısım Müslümanlar arasında ise tam tersi bir tepki ile karşılanmıştır. Genellikle üst düzey bürokratlar ile toplumun elit tabakası diyebileceğimiz görece zengin kişileri arasında yaygın olan bu tavır, reform sürecinin getirdiği bütün çıktıları sorgusuz sualsiz bir şekilde benimseme eğilimi şeklinde kendisini göstermiştir. Aynı sürece yönelik farklı iki yaklaşım, Müslüman toplum arasında bir bölünmenin de önünü açmıştır. Söz konusu dönemde İstanbul'u ziyaret eden yabancı seyyahlar Müslümanlar arasındaki bu kültürel kırılmanın izlerini eserlerine taşımışlardır. 1870'li yıllarda yani hemen hemen Mehmed Emin Efendi'nin eserini kaleme aldığı zamanlarda İstanbul'u ziyaret eden Edmondo de Amicis'in ifadeleri Mehmed Emin Efendi'nin dile getirdiği Müslümanların Avrupalılarla benzeşme/aynileşme halinin ve buna karşı tavır gösterenlerin ayrıntılandırılmış bir tasviri gibidir. Amicis'in gözlemlerine göre muhafazakâr Türkler sarık takmaya, çarık giymeye inatla devam ederek yeni sürece tepkilerini ortaya koyarken yenilikçiler redingot ve askılı pantolon giymeyi hemen benimsemişlerdir. Batılılaşma taraftarları akşamları tiyatroya gitmek, Fransızca öğrenmeye önem vermek gibi muhafazakârları kızdıran çeşitli yeni alışkanlıklar edinmişlerdir. Kadınların taktıkları peçeler şeffaflaşmış, erkeklerin ellerindeki tesbihlerin yerlerini gazeteler almaya başlamıştır. Evlerde Arapça yerine Fransızca ve piyano dersleri almak yaygınlaşmış, inşaatlarda ahşap yerine taş kullanılması tercihi öne çıkmıştır. Faytonlar da yerlerini arabalara bırakmaya başlamışlardır. Müslümanlar arasında batılı düzeni benimseme noktasında ortaya çıkan bölünme öylesine derinleşmiştir ki, Edmondo de Amicis muhafazakârlar ile yenilikçilerin isimleri dışında iki ayrı millet gibi oldukları kanaatini serdedebilmiştir.⁸⁸ Benzer gözlemleri Amicis dışındaki diğer seyyahlar da dile getirmiştir.⁸⁹ Dolayısıyla bu noktada gerek Mehmed Emin Efendi'yi gerekse çağdaşı diğer muhafazakâr Müslümanları tepkisel davranışlara iten arka planın, çerçevesi teknik aletlerle sınırlı kalmayan çok geniş ve kapsamlı bir kültürel çatışma sahasından beslendiği kanaatini dile getirmek mümkündür.⁹⁰

⁸⁶1837 İstanbul'una dair gözlemlerini aktaran Helmuth Von Moltke "Türkler Avrupa'nın kendi yurtları olmadığını hissetmişlerdir; kehanetler onlara Roma İmparatorluğunun daima kendilerine ait olmayacağını bildirmiştir. Kimin gücü yeterse ölüsünü boğazın Asya tarafına, Üsküdar'a taşır." ifadeleriyle bu umutsuzluk haline işaret etmektedir. Bkz. Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2024), 109. Moltke'den yaklaşık altı yıl sonrasının İstanbul'dan bahsederken Gerard de Nerval de benzer cümleler kurmuştur. Onun ifadelerine göre muhafazakâr ahali İstanbul'un Avrupa yakasının kısa bir süre sonra Hristiyanlara ait bir yer olacağı için, Anadolu toprağında sakin bir mezar sahibi olmak isteyen yaşlı Müslümanların Üsküdar'a sığındığına işaret etmektedir. Nerval söz konusu Müslümanların Boğaziçi'nin iki imparatorluğu ve dini birbirinden ayıracağını ve sonra Asya'da tam bir güvenlik içinde olacaklarını düşündüklerini de eklemektedir. Bkz. Nerval, *Doğu'da Seyahat*, 610. Bir başka dış gözlemci olan Fontmagne'nin, yabancıların bir gün kendilerini İstanbul'dan kovacaklarına inancının Müslümanlarda hâkim kanaat olduğu, bu sebeple onların vefat ettiklerinde kemiklerinin huzur içinde olabilmesi amacıyla Üsküdar'a defnedilmeyi istedikleri tespiti yaklaşık on yıl sonrasının İstanbul'unda hâlâ aynı iklimin solunduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir. Bkz. Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri*, 101.

⁸⁷İstanbul'da yeni yollar açmak için bazı hazirelerin tahrip edilebileceğini savunan Sadrazam Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa'ya Müslüman ahali tarafından "frenkperest" suçlamasının yapılması, insanların İslami olana yönelik her türlü saygısızlığı batı kültürü ile özdeşleştirerek dışavurmak şeklinde refleksif bir bilinç geliştirdiklerini göstermektedir. Bkz. Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, 51. II. Abdülhamid döneminde bir dersiâm olan Filyozî'nin atlı tramvayları gördüğünde ilk tepkisinin tramvayı "Deccal'in arabası" olarak tanımlamak olması da bu minvalde dikkat çekilmesi gereken örneklerden birisidir. Bkz. Mustafa Rüşdi b. Ahmed b. Receb Filyozî, *Mecmûa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 594, 29a-b.

⁸⁸De Amicis, *Constantinople*, 1:169-171.

⁸⁹Bkz. İda Pfeiffer, *Doğu'ya Seyahat*, çev. Şahzâde Şenay Ataç (İstanbul: Ketebe, 2023), 330; Fontmagne, *Kırım harbi Sonrasında İstanbul Günleri*, 54-55; Francis Marion-Crawford, *1890'larda İstanbul*, çev. Şeniz Türkömer (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024), 16.

⁹⁰Mehmed Emin Efendi'nin mücadelesi de sadece teknik aletlerle sınırlı olmamıştır. O, gerek *Risâle-i İrşâdiyye*'de gerekse diğer eserlerinde batılılaşma sebebi ile Müslümanlar arasında görülen yeni huy ve alışkanlıklarla mücadele etmiş, eserleri vasıtası ile yozlaşma olarak tanımladığı bu süreci tersine döndürmeye çalışmıştır. Mehmed Emin Efendi'nin yeni dönemde kabul etmekte en çok zorlandığı hususlardan birisi kadınların toplumdaki yerinin değişmesi ve onların artık toplumsal alanlarda daha görünür olmalarıdır. Esasında bu dönemde kadın-erkek fark

Mehmed Emin Efendi *Risâle-i İrşâdiyye*'de yenilikleri kafirlerin icadı olduğu gerekçesiyle olumsuzladıktan sonra “Müslümanlar kafirlerden üstün iseler neden bu yenilikler Avrupalılar tarafından icad edilmiştir?” şeklinde özetleyebileceğimiz akıllara gelmesi muhtemel bir başka soruya cevap aramıştır. Onun kendi dile getirdiği suale verdiği yanıtın temeli ise dünyanın ve dünyaya ait olanın kötülüğü düşüncesine dayanmaktadır. Zira Mehmed Emin Efendi'nin düşünce evreninde geçmiş Müslümanlara ait bir dönem olarak sahiplenilmekte ve dünyevi ideallerin değil, saf ve gerçek hakikatın peşinde geçen zamanlar olarak konumlandırılmaktadır:

Şayet bana zikredilen şeyler neden daha önce zuhur etmedi diye sorarsan Allah'ın yardımıyla derim ki; Allah Teâlâ her şeyi ezelde takdir etti ve muayyen bir vakite bağladı, dolayısıyla o vakitten önce ortaya çıkamazlar. Daha önce geçen şeylerden de öğrendiğin üzere her şey Allah Teâlâ'nın takdir ve kudretiyedir. Dolayısıyla Allah katında (belirlenmiş olan) zuhur vakti, (gerçekte) ortaya çıktığı zamandır. Şayet “ezelden ortaya çıktığı zamana kadar vaktinin gecikmesindeki hikmet nedir?” diye sorarsan, muradının hakikatını en iyi ve doğru Allah bilir derim. Bununla birlikte gecikmesindeki hikmet şu olabilir: Peygamberler -selam onların üzerinde olsun- tek ve bir olan mabuda davet ve ibadet için gönderildi. Onlar inatçıların büyük bir kısmına karşı kılıç kullandılar. Tıpkı peygamberimiz -selam onun üzerine olsun- gibi. (...) Onlar dünyaya rağbet etmediler. Dünyaya ve dünya ehline itibar etmediler. Sadece Allah'ı ve Resulu'nun rızasını istediler. Dünyaya arzulanacak bir şeymiş gibi bakmadılar, bilakis onu aşağılayıcı ve tahkir edici bir nazarla gördüler. İşte bu sebeple dünya zinetleri ve dünyaya ait diğer şeyler onların elinden zuhur etmedi.⁹¹

Mehmed Emin Efendi yukarıdaki alıntıda teknik aletlerin geçmişte icat edilememesini iki hususla açıklamıştır: Ona göre ilk neden Allah'ın takdirinin bu şekilde olmasıdır. O bu açıklaması ile sürecin şekillenmesinde Allah'ın bu husustaki kararının belirleyici olduğuna ve bir anlamda yenilikleri icat etmenin kader planında Müslümanlara tahsis edilmediğine işaret etmektedir. Bu ifadeler ilk bakışta Mehmed Emin Efendi'de bir hayıflanma duygusunun var olduğu izlenimini vermektedir. Ancak devamındaki satırlarda müellif, Allah'ın Müslümanlara yenilikler icat etmeyi takdir etmemesinin bir nasipsizlik olarak algılanmaması gerektiğinin altını çizmektedir. Ona göre Müslümanların bu icatları yapamamasının bir diğer nedeni onların ahireti hayatlarının merkezine almaları ve bu dünyaya ait olanları değersiz görmeleridir. Mehmed Emin Efendi bu noktada kesin bir tercih de yapmakta ve batılılar tarafından icat edilen yenilikleri övünülecek değil, yerinilecek çıktılar olarak konumlandırmaktadır. Ona göre yapılan icatlar, bir Müslümanın gerçek hedefi olması gereken ahiret yurdundaki yaşamı için herhangi bir fayda sağlamamakta, yenilikler sadece özünde

etmeksizin insanlar kamusal alanlarda daha görünür olmuşlardır. Zira devlet bir süredir çeşitli vesilelerle vatandaşlarının kamusal alanlarda daha çok görünmesini teşvik etmektedir. Bkz. Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim*, 179. Mehmed Emin Efendi kamusal sahanın genişletilmesi şeklinde kendisini gösteren bu politikanın özellikle kadınların dünyasına yansıyan sonuçlarına karşı tepkilidir. Onun zamane kadınlarının evde eski elbiselerle kocalarının karşısına çıktıkları, ancak dışarıda güzel elbiseler giydikleri şeklindeki serzenişleri (Mehmed Emin Efendi, *Hıfzıyye Risalesi*, 14) yeni dönemde kadınların değişen sosyal rollerine bir tepki niteliğinde olmalıdır. Halbuki ona göre kadınlar bırakın dışarıda gezip dolaşmak, Kur'an/vaaz/mevlid dinlemek (bkz. Mehmed Emin Efendi, *Hıfzıyye Risalesi*, 16-17) veya zikir törenlerine katılmak gibi ibadet maksatlı sebeplerle dahi evden dışarı çıkmamalıdır. [Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Risâle fî beyânî vezâifil-insan* (b.y.; yy., ts.), 10 (Derkenar notu); Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i nasihatname* (b.y.; yy., ts.), 16-17]. Onlar kem gözlerden korunmalı, mümkün mertebe çarşı-pazara gönderilmemeli hatta evlerinden dışarıya çıkmalarına izin verilmemelidir. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Siddiklar ve Nasihat Risalesi*, 22. Kocaları olmadığından dolayı çarşı/pazara veya tarlaya/bahçeye gitmeleri zorunlu olan kadınlar ise güzelce kapanıp o şekilde insanlar arasına karışmalı ve işlerini bitirir bitirmez başka şeylerle meşgul olmadan hemen evlerine dönmelidir. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Hıfzıyye Risalesi*, 23. Mehmed Emin Efendi'nin toplumda görülen yeniliklere karşı tavrı, sadece kadınların konumlarının değişmesine tepki göstermekle sınırlı kalmamıştır. Sözelimi batılılaşma sürecinin ürünlerinden birisi olan gazete ve dergiler de onun hedef tahtasında kendisine yer bulmuştur. Mehmed Emin Efendi'ye göre zamane insanları içleri abes hikayelerle dolu risaleleri ve gazeteleri okuyarak vakitlerini zayi etmektedirler. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Siddiklar ve Nasihat Risalesi*, 3. Batılı tarzda açılan okullar da onun rahatsızlık duyduğu bir başka yeni gelişmedir. Ona göre İslam'dan ve Kur'an'dan yüz çevirip kurtuluş için batılıların fikir ve metotlarını öğreten okullara sarılmak Müslümanları helak olmaktan başka bir noktaya taşımayacaktır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 32. Mehmed Emin Efendi'nin bu minvaldeki en ilginç tepkilerinden diğeri ise Avrupa kökenli dillerden alınan kelimelerin günlük hayatta kullanılmasına yöneliktir. Onun tespitlerine göre, zamane insanları günlük konuşmaları esnasında sigara, pantolon, komisyon, kundura, aile gibi aslen kafirlerin lisanına ait kelimeleri kullanmaya başlamışlardır. Mehmed Emin Efendi bu durumu mayaya başlıyacak yani günah olarak isimlendirmekte ve çok tehlikeli bulmaktadır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Tuhfetü'l-ihvân fî hakki'd-duhân* (b.y.; yy., ts.), 4.

⁹¹Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 24.

kötü olan bu dünyayı güzelleştirmeye yaramaktadır. Bu çıkarım Mehmed Emin Efendi'ye adi ve bayağı olarak tanımladığı Avrupalılara teknik merkezli yenilikleri icat etmeleri sebebiyle bir itibar verilmesine engel olma yönünde elverişli bir zemin de sunmaktadır:

Belki de zikredilen şeylerdeki hikmet, Allah'ın bazı kullarına hak ettiklerinin belirginleştirilmesidir. Yani Allah pis ve lanetli bir leşten ibaret olan bu dünyanın imar ve tezyinine Mecusi kullarını layık kılmıştır. Çünkü necis, necise layıktır. Müşrikler, mecusiler ve kafirlerin hepsi necistir ve tek millettir. Allah Teala bu konuda şöyle buyurmuştur: “Müşrikler necistirler, öyleyse Mescid-i harama yaklaşmasınlar.”⁹² Dolayısıyla onlar kendi iradeleri ile pis bir leşten daha adi olan dünyayı imar etme ayrıcalığını kazanmışlardır. Tıpkı bazı kurtçuk ve haşerelerin pis ve necis şeyleri hak ettikleri gibi. Bazı hayvanlar da vardır ki, onlar temiz olan şeylere yönelmişlerdir. Bal gibi güzel şeylere layık olan arılar gibi.⁹³

Mehmed Emin Efendi'nin yukarıdaki satırlarda tezahür eden akıl yürütmesine göre ahirete nispetle dünya necis ve adi bir yerdir. Müminler, imanlarından dolayı temiz ve tahir; kafirler ise inançsızlıkları sebebiyle tıpkı dünya gibi necis ve habistir.⁹⁴ Dolayısıyla dünya gibi aşağılık bir yerin yeni icatlar yoluyla mamur ve müreffeh kılınması, temiz olan müminlere değil, pis olan kafirlere daha layıktır. Mehmed Emin Efendi bu noktadan sonra bir adım daha atmış ve Avrupalıların ürettiği bütün her şeyi necis kategorisine sokmuştur. Zira ona göre yaratılış olarak necis ve habis olandan tahir ve temiz bir şeyin zuhur etmesi olanaksızdır. Mehmed Emin Efendi'nin bu yargısı ilim ve teknoloji dahil batılılaşma yolunda atılan bütün adımları kapsayan bir niteliğe sahiptir. Hatta o, zamanın İstanbul'unun ve Osmanlı'nın diğer şehirlerinin güzelleşmesi için yapılan imar faaliyetlerini dahi bu kapsama sokmuştur. Onun dünyasında dünyayı/yaşamı daha konforlu ve daha güzel kılmak için çabalamak özünde gereksiz bir faaliyettir. Hal böyleyken bazı Müslümanların kafirlerin bu çerçevede yaptıklarına hayranlıkla bakmaları Mehmed Emin Efendi'nin zihniyetine göre aptallıktan başka bir şey değildir.⁹⁵

Mehmed Emin Efendi, necis dünyanın imarını ancak necis kafirler yapabilirdi” şeklinde özetlenebilecek akıl yürütmesinin başka bir probleme kapı araladığının da farkındadır. Kafirler eskiden beri necis ve zelil bir güruh, dünya da ezelden beridir pis ve bayağı bir yerdir. Ama buna rağmen gayrimüslimler daha önceleri bugün yaptıklarına benzer şeyleri yapamamışlardır. Kafirlerin durumunda ne değişmiştir ki onlar bu icatları/ yenilikleri yapabilmeye başlamışlardır? Mehmed Emin Efendi'nin belki de müritlerinden kulağına çalınan bu soruya verdiği cevap da son derece ilginçtir:

Peki o zaman (kafirlerin) geçmişten bu icatların zuhur vaktine kadar olan durumları için ne dersin? Onlar dünyayı sevmelerine ve ona rağbet etmelerine rağmen Allah şu anda icat ettikleri şeyleri neden (geçmişte) onlara takdir etmedi? Derim ki; Haklısın. Ancak o zamanlar biset ve davet zamanları idi. Kalbin ve bedeninin meşgul olduğu ve tamamıyla onlara daldığı; ibadetin, nur-ı azimin, ahiretin tefekkür edildiği ve korkunun hissedildiği zamanlardı. Bu sebeple kafirler bırak bugün icat ettiklerini yapabilmeyi, hiçbir şey düşünemezlerdi.⁹⁶

⁹²et-Tevbe 9/28.

⁹³Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 29-30.

⁹⁴Gayrimüslimleri ontolojik olarak necis görmeye benzer tavırlara eski zamanlarda da rastlanmaktadır. 1769 yılında bir esnaf alayı esnasında çıkarılan Sancak-ı Şerif'i gayrimüslimlerin de izlemesi bazı Müslüman ahalinin tepkisini çekmiş ve bunlar “bakışları ile Sancak-ı Şerif'i kirliyorlar” gerekçesi ile yakaladıkları gayrimüslimlere şiddet uygulamışlardır. Bkz. Charles White, *İstanbul'da Üç Yıl-Türklerin Örf ve Adetleri, 1841-1844*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2023), 1:146-147.

⁹⁵Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 28 (Derkenar notu), 30. Mehmed Emin Efendi burada “şehrin güzelleştirilmesi” ifadesi ile Tanzimat sürecinden sonra kent dokusunun düzenlenmesi amacıyla alınan birtakım kararları ve bu kararlar ışığında daha yaşanabilir bir hale getirmek için şehir dokusunda yapılan bazı değişiklikleri kastediyor olmalıdır. Esasında söz konusu değişikliklerin önemli bir kısmı yangın vs. gibi afetlere karşı evleri/sokakları/mahalleleri/şehri daha korunaklı ve savunulabilir kılmayı amaçlamaktadır. Geniş bilgi için bkz. Çelik, Zeynep. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, 41-67.

⁹⁶Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 25.

Mehmed Emin Efendi yukarıdaki cevabında Avrupalıların önceden bu icatları yapamayıp şimdi bunlara muvaffak olabilmelerini tamamıyla Müslümanların değişen durumlarına bağlamıştır. Ona göre Avrupalıların teknik anlamda gelişme göstermeleri özünde kendilerinde var olan bir yetenek veya hasletten dolayı değildir. Mehmed Emin Efendi bu anlamda batılıların ilim ve teknoloji sahasında gösterdikleri ilerlemenin ana sebebinin Müslümanların onlara saldırmaktaki ihmalkarlığı olduğu kanaatindedir. Zira Müslümanlar önceki zamanlarda İslam'ın yayılması güdüsüyle hareket edip kafirlerle, yani batılılarla savaşıyorlar ve onları meşgul ediyorlardı. Bu meşgulliyet ve korkuları sebebiyle de kafirler şu anda icat ettikleri şeylerin benzerlerini yapmaya imkân bulamıyorlardı. Ancak şimdi zaman değişti; artık Müslümanlar kafirleri seviyor, muteber addediyor hatta yardımlarına koşuyorlar. Kafirler de böylesi bir rahatlık ortamında bu zelil dünyayı imar ve tezyin edecek icatları yapabiliyorlar.⁹⁷

Özetlemek gerekirse Mehmed Emin Efendi'ye göre yaptıkları icatlar veya teknik aletler sebebiyle gayrimüslimlere karşı hayranlık beslemeye, onlara bu sebeple bir itibar atfetmeye gerek yoktur. O, bu düşüncesini birkaç gerekçeye bağlamıştır: Mehmed Emin Efendi'nin bu minvalde öne sürdüğü ilk neden, evrendeki her şeyin Allah'ın kudret ve kontrolü altında meydana geldiği gerçeğidir. Ona göre bu zaviyeden bakıldığında icat edilen yeniliklerin ortaya çıkışını gayrimüslimlere değil, Allah Tealâ'ya hamletmek gerekecektir.⁹⁸ Mehmed Emin Efendi'nin dikkatleri çektiği bir diğer husus, bu dünyayı daha yaşanılır kılmak için icat ve yenilikler yapmanın özünde övülecek bir şey olmadığıdır. Zira ahirete nispetle dünyanın adi ve bayağı bir yer olması, Mehmed Emin Efendi'ye göre dünyevi olan her şeyi özünde değersiz kılmaktadır. İcat ve yenilikler ise tamamıyla dünyevi olanı daha da güzelleştirmek içindir. Dolayısıyla aslen kıymeti hâiz olmayan bir olgunun icadına bir değer yükleyerek kafirlere saygınlık bahşedilmesi doğru bir davranış değildir. Mehmed Emin Efendi'ye göre bu yeniliklere bir değer atfedilse bile yine de gayrimüslimlerin bunlar vasıtasıyla övünmelerine imkân tanımamak gerekmektedir. Zira kafirler bu yenilikleri ancak Müslümanlar kendileriyle dost olmayı tercih edip onları rahat bıraktıkları için yapabilmişlerdir.

Sonuç

Osmanlı'nın uzun süreli batılılaşma tecrübesi, lehte ve aleyhte telif edilen birçok eser eşliğinde yürütülmüştür. Bu eserlerin bir kısmı batılılaşma yolunda atılan adımları, devletin/milletin tek kurtuluş reçetesi olarak konumlandırırken hatırı sayılır miktarı sürecin yol açtığı sorunlara odaklanarak garbın bilim tekniğini almayı fakat yozlaşmaya sebep olduğu düşünülen kültürel unsurlarını reddetmeyi savunan bir orta yolu önermişlerdir. Bu çerçevede Osmanlı geleneğinde bir bütün halinde batılı olanı reddeden yazılı metinler kaleme alınmasının sık rastlanan bir hadise olmadığını dile getirmek gerekecektir. Mehmed Emin Efendi'nin kaleme aldığı *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabrûka ve't-tiligrâf* isimli eser ise Avrupa kökenli her şeyi tehlikeli yaftası vurarak reddetmesi nedeniyle süreç hakkında kaleme alınan diğer metinlerden ayrılmıştır. Aynı zamanda *Risâle-i irşâdiyye*'ye özgün karakterini de veren bu hususiyeti, Mehmed Emin Efendi'nin kişisel özelliklerinin çağının gelişmeleri ile etkileşime girmesinin doğal bir sonucu olarak yorumlamak mümkündür. *Risâle-i irşâdiyye*'nin batılı olana karşı geliştirdiği sert ve tavizsiz tutum, ilk olarak risale yazarının dini yaşama/yorumlama hususunda marjinal olarak değerlendirilebilecek derecede keskin bir isim oluşu ile ilişkilendirilmelidir. Mehmed Emin Efendi bu dünyaya ait her şeyi bayağı bulan, bu sebeple de bütün ilgi ve alakasını ahiret hayatı etrafına odaklayan züht merkezli bir zihniyetin temsilcisidir. Tarih boyunca değişime karşı mesafeli oluşuyla öne çıkmış Birgivi-Kadızedeli çizgisinin geç dönem bir uzantısı konumunda olan Mehmed Emin Efendi, tabiatı itibarıyla yeni olan her türlü olguyu bidat olarak vasıflandırmaya eğilimlidir.

⁹⁷Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 30 (Derkenar notu).

⁹⁸Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 29 (Derkenar notu).

Risâle-i irşâdiyye'nin batılı olana alışılmadık sertlikteki içeriğini bir ölçüde kaleme alındığı dönemin hususiyetlerinin bir sonucu olarak da değerlendirmek gerekmektedir. Mehmed Emin Efendi'nin risalesini 1880'li yıllarda kaleme aldığı bilinmektedir. Bu dönem aynı zamanda Osmanlı'da batılılaşma sürecine alternatif söylemlerin ortaya çıktığı zamanlara tesadüf etmektedir. Alt düzey ulema tarafından örgütlenen bir kesim, batılılaşma yolunda vaat edilen faydaların elde edilmediği ve Avrupalılaşma uğruna atılan adımlarla yerleşik değerlerin sarsıldığı gibi iddialar öne sürerek süreç hakkındaki genel memnuniyetsizliklerini bu dönemde yüksek sesle dillendirmeye başlamışlardır.⁹⁹ Üstelik 1870 ve 1880'li yıllar sadece Osmanlı'da değil benzer süreçlere maruz kalan tüm coğrafyalarda batı karşıtı söylemin yükselişe geçtiği tarihlerdir.¹⁰⁰ Bu çerçevede, keskin görüşleriyle bilinen bir müellifin böylesi bir ortamda kaleme aldığı risalesinde alışılmadık sertlikte bir dil kullanması yadırganacak bir hadise değildir.

Risâle-i irşâdiyye yazarının oldukça keskin görüşlere sahip bir âlim olarak öne çıkması, eserinin ana kitleden ziyade daha uçta yer alan bir kültür ortamının ürünü olarak konumlandırılmasını da gerekli kılmaktadır. Bu anlamda risale, Müslüman ahalinin tümünün batılılaşma süreçlerine yönelik tepkilerini betimleyen bir metin olarak ele alınmamalı, sınırlı bir temsil kabiliyetine sahip olduğu kabul edilmelidir.

Risâle-i irşâdiyye reform karşıtı cephenin ortak el kitabı niteliğini hâiz olmasa da söz konusu dönemde batılılaşma süreçlerine karşı yürütülen muhalefetin temel hareket noktaları hakkında araştırmacılara ciddi bir fikir verme potansiyeline sahiptir. Bu anlamda eski düzenin değişmesinin yol açtığı sosyal farklılaşma, muhafazakâr kesimleri en çok rahatsız eden gelişme olarak öne çıkmıştır. Dönemin muhafazakâr Müslümanlarını huzursuz eden bir diğer husus da reform sürecinin bilimsel ve kültürel dayanağının Avrupa oluşudur. Zira süreç vasıtasıyla Osmanlı topraklarına gelen her yenilik, batı dünyasının Osmanlı karşısındaki üstünlüğünün zımnen tescili anlamına gelmektedir. Asırlar boyunca gayrimüslimlere küçümseyici gözlerle bakmayı adet edinmiş bir Osmanlı tebaası için bu hissiyatın kabulü kolay olmamış gözükmektedir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Teşekkür	Bu makalenin müsvedde halini okuyup kıymetli önerileriyle şekillenmesinde önemli katkılarda bulunan Mehmet Kalaycı, Selim Demirci, Mahmut Dilbaz ve Süleyman Gür'e bu vesile ile teşekkürü bir borç bilirim.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.
Acknowledgement	I would like to take this opportunity to thank Mehmet Kalaycı, Selim Demirci, Mahmut Dilbaz and Süleyman Gür, who perused the preliminary version of this article and made significant contributions to its development with their valuable suggestions.

Yazar Bilgileri	Eyüp Öztürk (Doç. Dr.)
Author Details	¹ Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Trabzon-Türkiye
	0000-0003-1779-5519

⁹⁹Bkz. Yalçınkaya, *Learned Patriots*, 148-151.

¹⁰⁰Bkz. Aydın, *Asya'da Batı-Karşıtlığı Siyaseti*, 396.

Kaynakça | Bibliography

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Belgeleri (A.MKT.MHM) 394/34, 376/89

İrade-Meclis-i Vala (İ.MVL.) 568/25523, 581/26088

Mearif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.) 34/155, 47/28, 788/ 23

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.) 879/80, 881/40

Yazma Kaynaklar / Manuscripts

Birgîvî, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender, *Muaddilu's-Salât*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmet 295, 104b-113b

Filyozî, Mustafa Rüşdi b. Ahmed b. Receb, *Mecmûa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 594, 1b-158a

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Ahmet Cevdet Paşa. *Tezâkir* 1-12. hazırlayan Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953

Ahmet Cevdet Paşa. *Ma'ruzât*. Hazırlayan Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980

Akyıldız, Ali. *Osmanlı'da Ulaşımın Modernleşmesi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019

Arslan, Hüsamettin. *Osmanlı İmparatorlu'nda Sanayileşme Teşebbüsleri 1838-1876*. İstanbul: Paradigma, 2024

Aydın, Cemil. *Asya'da Batı-Karşıtlığı Siyaseti: Pan İslamcı ve Pan-Asyacı Düşüncede Dünya Düzeni Vizyonları*. Çeviren Karsu İlksen Fırat. İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 2024

Başgelen, Nezih. "Köprü'den Yeşilköy'e Vapur Seferleri." *Çağrı Yakalayan Osmanlı-Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, hazırlayan Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar içinde 207-215. İstanbul: IRCICA, 1995

Birinci, Ali. "19. Asırda Bir Kadızâde: Oflu Hoca Mehmed Emin Efendi ve Yasaklanan Duhan Reddiyesi." *Tarih Yolunda: Yakın Mazinin Siyasî ve Fikri Ahvâli*, içinde 258-267. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001

Burnaby, Frederick. *At Sirtında Anadolu'yu Baştan Başa Seyahatim*. Çeviren Renan Burtaş. İstanbul: Dorlion Yayınları, 2024

Çapar, Onur-Düzcü, Levent. "Buharlı Gemi Çağında Osmanlı Gemi İsimleri Üzerinden Gelenekten Moderniteye Geçiş Okumak." *Karadeniz Araştırmaları* 19/76 (2002): 1057-1073

Çavuşoğlu, Semiramis. "Kadızâdeliler." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24:100-102. İstanbul, TDV Yayınları, 2001

Çelik, Zeynep. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*. Çeviren Selim Deringil. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998

Çetinsaya, Gökhan- Buzpınar, Ş. Tufan. "Mîdhat Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 7-11. Ankara: TDV Yayınları, 2020

Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*. Çeviren Osman Akinhay. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021

De Amicis, Edmondo. *Constantinople*. Çeviren Maria Hornor Lansdale. 2 Cilt. Philadelphia: Henry T. Coates & Co., 1896

De Fontmagne, Baronne Durand. *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri (1855-1858)*. Çeviren İsmail Yerguz. İstanbul: Selenge, 2022

De Nerval, Gerard. *Doğu'da Seyahat*. Çeviren Selahattin Hilav. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023

Durmuş, Ali. *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi: Kadızâdeliler Hareketi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021

Dilbaz, Mahmut. *Dindar, Modern, İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslam Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021

Dilbaz, Mahmut. *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası: Esad Efendinin Şerhli Es-Sa'yu'l-Mahmûd Tercümesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014

Dilbaz, Mahmut. "II. Mahmud'un Askerî İslahatlarına Dair Tercüme Bir Müdafaaname: el-Kevkebü'l-Mes'ûd fi Kevkebeti'l-Cünûd." *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/31 (2011): 175-200

Dilbaz, Mahmut. "Modern İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinde İstanbul-Mısır Etkileşimi: İbnü'l-Annâbî-Esad Efendi Örneği." *Muhafazakâr Düşünce* 12/47 (2016): 94-105

Ebu'lula Mardin. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. Ankara: TDV Yayınları, 200

Elmalı, Hüseyin. "Mehmed Emin Efendi, Oflu." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2 (Ek cilt): 221. Ankara: TDV Yayınları, 2019

Elmalı Hüseyin- Aydın, Mustafa. *Oflu Hoca'nın Sigara Manifestosu: Risaletu Mürşidi'l-ihvân fî hakkı'd-duhân*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2019

Erşahin, Şeyfettin. "Westernization, Mahmud II, and the Islamic Virtue Tradition." *American Journal of Islamic Social Sciences* 23/2 (2006): 37-62

Gautier, Teophile. *İstanbul*. Çeviren Nuriye Yiğitler. İstanbul: Profil Kitap, 2018

Hafez, Melis. *Tembelliğin İcadı-Geç Osmanlı'da Verimlilik Kültürü*. Çeviren: Dâra Elhüseyini. Ankara: Fol, 2023

- Hamadeh, Shirine. "Ottoman Expressions of Early Modernity and the Inevitable Question of Westernization." *Journal of the Society of Architectural Historians* 63/1 (2004): 32-51
- Hamlin, Cyrus. *Among the Turks*. New York: Robert Carter and Brothers, 1877
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion and Art." *Late Ottoman Society-The Intellectual Legacy*. Editör: Elisabeth Özdağla içinde 27-116. Oxford: RoutledgeCurzon, 2005
- Hayta, Necdet-Ünal, Uğur. *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2023
- Heyd, Uriel. "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması." *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*. Çeviren Sami Erdem içinde 119-164. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1998): 1-22
- İmamoğlu, Abdullah Taha-Karataş, Veli. "İrâde-i Seniyyeyi Hadislerle Desteklemek: II. Mahmud Dönemi Şeyhülislamlarından Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi ve Hulâsatu'l Burhan fî İtaati's-Sultan Adlı Risalesi." *Artuklu Akademi* 3/1(2016): 21-54
- İnalcık, Halil. "Tanzimât'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri." *Bellekten* 28/112 (1964): 623-690
- Kaçar, Mustafa. "Osmanlı Telgraf İşletmesi." *Çağını Yakalayan Osmanlı-Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*. Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar içinde 45-120. İstanbul: IRCICA, 1995
- Kadı İyâz, Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsûbî. *Kitâbü's-Şifâ bi-ta'rîfi'l-hukûki'l-Mustafa*. Hazırlayan Abduh Ali Kuşek. Dubai: Câzetü Dubai ed-Devletiyeye li'l-Kur'âni'l-Kerim, 2013
- Kara, İsmail. *İslamcıların Siyasi Görüşleri*. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014
- Kasap, Teodor. *Çingiraklı Tatar-Bütün Sayılar-*. Hazırlayan Seval Şahin, Alp Eren Topal, Stefo Benlisoy. İstanbul: İstos Yayın, 2022
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009
- Marion-Crawford, Francis. *1890'larda İstanbul*. Çeviren Şeniz Türkömer. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024
- Martı, Huriye. *Birgivi Mehmed Efendi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011
- Mehmed Emin Efendi. *Ahret Hediyesi*. İstanbul: y.y., 1298
- Mehmed Emin Efendi. *Cihad Risalesi*. İstanbul: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Hatunlar Hakkında İddet Risalesi*. İstanbul, y.y., 1327
- Mehmed Emin Efendi. *Hıfz-ı İman Risalesi*. İstanbul: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Hıfzıyye Risalesi*. İstanbul: y.y., 1305
- Mehmed Emin Efendi. *İskât-ı Salât Risalesi*. Hazırlayan Ömer Işıktekin. İstanbul: Memdûhât İlim Derneği, 2016
- Muhammed Emin Efendi. *İrşad Meclisleri*. Çeviren Muhammed Hasan İnal. 2 Cilt. İstanbul: Demir Kitapevi, 1980
- Mehmed Emin Efendi. *İman Risalesi*. İstanbul: y.y., 1312
- Mehmed Emin Efendi. *İrşad ve Münâcât Risalesi*. İstanbul: y.y., 1302
- Mehmed Emin Efendi. *Mağfîret ve Vasiyyet Risalesi*. İstanbul: y.y., 1308
- Mehmed Emin Efendi. *Mecâlisü'l-irşâdiyye*. İstanbul: y.y., 1293
- Mehmed Emin Efendi. *Müminlerin Kurtuluşu*. Hazırlayan: M. Rahmi. İstanbul: Akpınar Yayınları, 1975
- Mehmed Emin Efendi. *Mürşidü'l-ihvân fî hakkı'd-duhân*. İstanbul; y.y., 1309
- Mehmed Emin Efendi. *Mârifet ve Selâmet Risalesi*. İstanbul, y.y., 1298
- Mehmed Emin Efendi. *Necatü'l-Müminin Risalesi*. İstanbul: y.y., 1308
- Mehmed Emin Efendi, *Nesayih-i İhvan*. İstanbul: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Risâle fî beyâni hulâsai şeri'at*. b.y.: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Risale fî beyâni vezâif-i'insan*. b.y.: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Risâle-i irşâdiyye fî beyani'l-vapûr, ve'l-fabrika ve't-tiligraf*. b.y.: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Risâle-i nasihatnâme*. b.y.: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Siddîklar ve Nasihat Risalesi*. İstanbul: Hurşit Efendi Matbaası, 1298
- Mehmed Emin Efendi. *Şifâü'l-Mü'minin*. İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1304
- Mehmed Emin Efendi. *Tercüme-i Ta'dil-i Erkân*. İstanbul: y.y., 1319
- Mehmed Emin Efendi. *Tuhfetü'l-ihvân fî hakkı'd-duhân*. b.y.: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Veziif-i İnsan Hakkında İrşad Risalesi*. İstanbul: y.y., ts
- Osmanzâde Hüseyin Vassaf. *Sefîne-i Evliyâ*. Hazırlayan: Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz. 5 Cilt. İstanbul: Kitabevi, 2015

- Özgür, Mustafa. "Ofllu Mehmed Emin Efendi ve Hatunlar Hakkında İddet Risalesi İsimli Eserinin Çeviri Yazımı ve Tahlili." *GAB Akademi* 3-1 (2023): 27-42
- Öztürk, Eyüp. "Mehmed Emin el-Ofî ve Eserleri". *Trabzonlu Müellifler ve Eserleri (Osmanlı Dönemi)*. Editör: Süleyman Gür-Ahmet Cevdet Karaca içinde 357-384. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023
- Öztürk, Eyüp. "Trabzon'da Dini Hayat." *Trabzon Tarihi*. Editör: Hikmet Öksüz, Veysel Usta, Kenan İnan içinde 2: 551-577. Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2022
- Peters, Rudolph. "Religious Attitudes towards Modernization in the Ottoman Empire: A Nineteenth Century Pious Text on Steamships, Factories and the Telegraph." *Die Welt des Islams* 1/4 (1986): 76-105
- Pfeiffer, İda. *Doğu'ya Seyahat*. Çeviren Şahzâde Şenay Ataç. İstanbul: Ketebe, 2023
- Savaş, Ali İbrahim. "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi." *Osmanlı*. Editör: Güler Eren. 1: 643-659. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999
- Shefer-Mossensohn, Miri. *Osmanlı'da Bilim-Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*. Çeviren Kübra Oğuz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016
- Solnon, Jean-François. *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*. Çeviren Ali Berktaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024
- Stewart, Charles Edward. *Asya'da Kılık Değiştirerek Yolculuk: Bir İngiliz Subayının Anadolu, İran ve Hindistan Hatıraları*. Çeviren Resul Şahsi. İstanbul: Kronik Yayınları, 2024
- Şahin, Hanifi. "el-Hâc Muhammed Emin b. Hasan el- Ofî'nin Cihad Risalesi Bağlamında Siyasete Dair Görüşleri." *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*. Editör: Şenol Saylan-Betül Saylan. 1: 467-477. İstanbul: Değişim Yayınları, 2016
- Teber, Ömer Faruk-Tan, Muzaffer. "Osmanlı Toplumunda Tütün Bağımlılığına Karşı Bir Sosyal Sorumluluk Örneği: Risâle Fî'd-Duhân." *Turkish Academic Research Review* 6-2 (2021): 449-476
- Ubicini, Jean-Henri Abdolonyme. *Türkiye 1850*. Çeviren Cemal Karaağaçlı. 2 Cilt. İstanbul: Tercüman, ts
- Von Moltke, Helmuth. *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. Çeviren Hayrullah Örs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2024
- White, Charles. *İstanbul'da Üç Yıl-Türklerin Örf ve Adetleri, 1841-1844*. Çeviren Zeynep Rona. 3 Cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2023
- Yalçınkaya, M. Alper. *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*. Chicago: The University of Chicago Press, 2015
- Yazıcı, Nesimi. "Osmanlı Telgraf Fabrikası." *Türk Dünyası Araştırmaları* 22 (1983): 69-81
- Yıldırım, Nuran. "Karantina İstemezük." *Toplumsal Tarih* 150 (2006): 18-27
- Yılmaz, Fetullah. "Ofllu Mehmed Emin Efendi'nin Fıkıhçılığı." *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*. Editör: Şenol Saylan-Betül Saylan. 1: 479-486. İstanbul: Değişim Yayınları, 2016
- Yüksel, Emrullah. "Birgivi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6:191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992
- Tezler /Theses**
- Güven, Ömer, "Son dönem Osmanlı ilmi halleri ve Necatü'l-Mü'minin, Usûl-ü Akâidi İslâmiyyede İlm-i Hâl-i Kebîr ve Amelî İlmihal Adlı Eserlerin Değerlendirilmesi." Yüksek Lisans Tezi, Necmeddin Erbakan Üniversitesi, 2019.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Editöre Mektup | Letter to Editor

📄 Açık Erişim | Open Access

II. Abdülhamid Han'ın Bir Devri Tanıtan Fotoğraf Albümleri ve Burada Yer Alan Anatomi İlişkili Fotoğraflar Üzerine Notlar

Brief Notes on Sultan Abdulhamid II's Photograph Albums Representing an Era and the Anatomy-Related Photographs in Those Albums

Alpen Ortug¹

¹ Department of Radiology, Athinoula A. Martinos Center for Biomedical Research, Massachusetts General Hospital and Harvard Medical School, Charlestown, MA, United States; Department of Radiology, Massachusetts General Hospital and Harvard Medical School, Boston, MA, United States.

Sayın Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi Editörü,

Bu yazıda, 1893 yılında Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in (1842-1918) devam eden hediye alışverişinin parçası olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne göndermiş olduğu (bir diğeri de aynı tarihlerde Birleşik Krallık'a gönderilmiştir) albüm seti üzerinden dönemin tıp ve özellikle anatomi eğitim materyallerine yansımalarını analiz edeceğiz.¹ Albümlerin gönderilme amacı, Amerikan ve İngiliz halkına modern imparatorluk yaşamının fotoğraflar üzerinden tanıtmaktır. Ancak kaynaklar bu hedefin hiçbir zaman gerçekleşmediğini belirtmektedir.² Her sette elli bir cilt bulunan albümler malesef o dönem yayınlanmamıştır. Bu nedenle, Osmanlı modernleşmesini ve endüstriyel ilerlemesini duyurmaya yönelik girişim başarısız olmuştur. Bu albümler yıllarca Washington DC'de bulunan Kongre Kütüphanesinin Doğu Koleksiyonu'nda (Orientalia Division) kalmış ve 1945 yılına kadar Baskılar ve Fotoğraflar Bölümü'ne aktarılmamıştır.² Albümlerin üzerinde çalışma yapılması ve sonrasında tamamen dijitalleştirilmesi çok daha ileri tarihlerde mümkün olmuştur.

Bahsi geçen 51 albüm, 1880 ile 1893 arasındaki dönemi kapsayan, Osmanlı endüstriyel, askeri ve eğitim projelerinin sergilendiği 1819 fotoğraf içeriyor. Resimlerin büyük çoğunluğu tanınmış Osmanlı ticari fotoğrafçıları Abdullah Frères, Sébah & Joaillier ve Phébus'³ aittir. Sultan Abdülhamid'in bir imaj çalışması olarak

Atif | Citation: Ortug, Alpen. "Brief Notes on Sultan Abdulhamid II's Photograph Albums Representing an Era and the Anatomy-Related Photographs in Those Albums". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 131-137. <https://doi.org/10.26650/oba.1485485>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Ortug, A.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Alpen Ortug aortug@mgh.harvard.edu

¹Greene (2010) ; Nolan (2019)

²Nolan (2019)

³Dönemin tanınmış ticari fotoğrafçılarıdır. Bahsedeceğimiz fotoğraflar, aralarındaki en başarılı ve ünlü olan, Vigen, Hovsep ve Gevork isimli üç Ermeni kardeşin kurduğu Abdullar Kardeşler firmasına aittir.

görülen bu girişim, kaynaklarda Batı'nın Osmanlı'yı görmeyi beklediği oryantalist perspektif yerine modern ve yenilikçi yüzünün tanıtıldığını belirtmektedir.⁴

Günümüzde Amerikan Kongre Kütüphanesi bu albümleri dijitalize etmiştir.⁵ Tıp ve anatomi içerikli fotoğrafların analizlerinin hakkında detay bulunmayan bu dönemin değerlendirilmesi ve dönemin eğitim araç gereçlerine dair görsel ipucu vermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

Dijital kaynak taraması ile; tıp, veteriner ve eczacılık sahalarında sağlık bilimleri ile ilgili toplam ilgili 81 fotoğraf bulunmuştur (73 'medical' ve 8 'medicine' kelimeleri araması ile). Fotoğrafların tamamı 1880-1893 tarih aralığını temsil etmektedir ve kesin tarih bilgisi bulunmamaktadır. Bunlar içinde eğitim binalarının krokileri, dış ve iç cephe fotoğrafları, yatakhaneler, öğrencilerin ve hocaların bireysel ve toplu fotoğraflarının yanı sıra kılıç talimi gibi çeşitli enstanteneler yer almaktadır. Katalog kayıtları tıp kelimesini indekslemiş olmasına rağmen bulunan fotoğrafların bir çoğu aslında yalnızca askeri akademi ile ilgilidir. Anatomi ile ilgili olabileceği düşünülen yalnızca üç fotoğrafa rastlanmıştır. Bunlardan ikisi hocalar ve öğrencilerin, kadavra ve çeşitli anatomik spesmenler arkasında yer aldıkları grup fotoğrafları ve bir tanesi ise içerisinde Dr. Louis Thomas Jérôme Auzoux (1797-1880)'un veteriner anatomi at modelini de barındıran fen enstrümanları kabinesidir.⁶

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru anatomi model üretiminde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bir çok farklı atölyeden büyük ölçekte üretilen çok çeşitli yapay insan, hayvan ve bitki modeli temin etmek mümkündür. Yalnızca Paris'te Deyrolle, Auzoux ve Vasseur-Tramond⁷ gibi tanınmış üretim atölyeleri yüksek bilimsel kalitede anatomik modeller üretmiştir. Çeşitli malzeme yelpazesi olan bu anatomik modeller alçı (plaster), Papier-mâché (kağıdın hamur haline getirilerek şekillendirildiği teknik) veya balmumu gibi etken maddelerden oluşmaktadır. Bu modellerin her birinin birbirine karşı ağırlık-hafiflik, tek parça-parçaların takılıp çıkarılabilir olması, ucuzluk-pahalılık gibi çeşitli yönlerden avantaj ve dezavantajlarından olsa gerek bir çok tıp okulunda birden fazla üreticinin farklı metodoloji ile yapılmış maketleri görülmektedir. Dr Auzoux estetik ve parçaları takıp-çıkarılabilen kağıt temelli papier-mache modeller üretmiştir, ancak bu modellerin pahalı olduğu bilinmektedir. Alçı modeller ise dayanıklı, uygun fiyatlı ve anatomik detayların tasvir edilmesi açısından diğer malzemelerle eşit etkinlikte olarak belirtilmektedir.⁸

Bu dönemde Fransa balmumu anatomi modelleri üretiminde üstünlüğü İtalya'dan almıştır.⁹ Vasseur-Tramond atölyesi Pierre Nicolas Vasseur (1814-1885) tarafından ondokuzuncu yüzyılın ortalarında, Paris'de, eski anatomi amfityatrosuna bitişik binada kuruldu. 1878'de Gustave Tramond (1846-1905) katıldı. Atölyede, kalp, duyu organları, beyin ve osteolojik örnekler gibi birçok önemli model imal edilmiştir. En küçük ayrıntıya kadar doğru modeller yapmak için anatomi uzmanları ile yakın işbirliği sürdürülmüştür. Örneğin aynı yıllarda Harvard Üniversitesi psikoloji laboratuvarı (Psychological Laboratory of Harvard University) bir çok başka modelin yanı sıra Auzoux (Paris), Bock-Steger (Leipzig), Brendel (Berlin), Buechi (Berne), Casciani (Dublin), Talrich ve Ziegler (Freiburg) modellerini kullanmıştır.¹⁰

⁴Greene (2010) ; Uyanık et al. (2018)

⁵Library of Congress, Abdulhamit II Collection

⁶Bahsi geçen Âlât-ı Fenniye Salonu fotoğrafı evvelce Ebru Aykut (2021) ve Ortug ve ark. (2023)'in yayınlarında değerlendirilmiştir. O nedenle burada tekrar yer verilmemiştir.

⁷Deyrolle, Jean-Baptiste Deyrolle (1784-1841) tarafından 1831 yılında kurulmuştur. Bilimsel materyallerin, mineral koleksiyonlarının, deniz kabuklarının, fosillerin, atlı hayvanların ve tarih öncesi aletlerin ötesinde Deyrolle, Fransa'daki okullara ve üniversitelere öğretmenlerin derslerini göstermek için hazırlanmış pedagojik çizelgeler sağlamıştır. Dr. Auzoux hakkında detaylı bilgi için bakınız (Ortug ve Yuzbasioğlu 2019), Ortug ve ark 2023).

⁸Narang (2021)

⁹Pasteur (2016)

¹⁰Maerker, A. (2013).

Ondokuzuncu yüzyılda, Osmanlı Devleti tıp eğitimindeki modernleşme çalışmalarının önemli bir kısmını da anatomi eğitiminde atılan adımlar ve yaşanan önemli gelişmeler oluşturmuştur. Bu esnada eğitim müfredatı ve materyalleri hususunda çağdaşlarını yakalama konusunda efor sarfedilmiş ve dönemin popüler üreticilerinden disseksiyon resimleri, anatomi modelleri ve kitapları getirtilmiştir. Kaynaklardan net olarak Paris, Viyana ve İngiltere'den bu materyallerin sipariş edildiğini görmekteyiz.¹¹

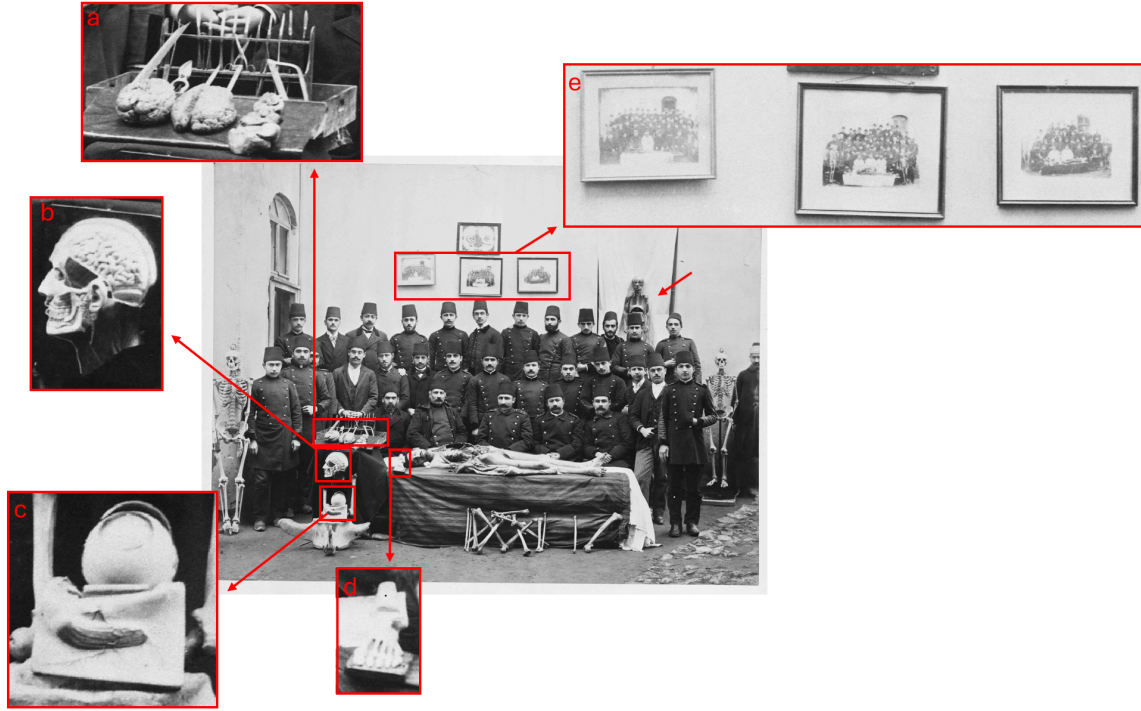
Osmanlı Tıbbi için bu döneme ışık tutan fotoğraflardan ilki muhtemelen bir anatomi sınıfıdır (Resim 1). İndeks kayıtlarına göre Sivil Tıp Fakültesi (Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye) öğrenci ve hocalarının yer aldığı bu fotoğrafta, kadavranın başında disseksiyon seti ile birlikte farklı boyutlarda beyin piyesleri görülüyor. Bunlar çalışılan kadavralardan hazırlanmış olabileceği gibi bu dönemde sık rastlanılan balmumu modeller de olabilir (1a). Bu bir araya konumlandırılmış modeller arasındaki diğer iki maket siyah alçı tabanda başın yarım alçı disseksiyon modeli (1b) ve ayak eklemi maketi gibi gözükmektedir (1d). Tüm maketlerin benzerleri Resim 3'de görülmektedir. Resim 3a-b'de benzeri görülen bu modellerin üreticisi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır ancak görünüm itibarıyla her ikisinin de Leipzig menşeli büyük ölçüde alçı model üreten Bock-Steger modelleri ile aynı olduğu görülmektedir. Bock-Steger anatomi modelleri¹² ondokuzuncu yüzyılda Amerika, Fransa, İtalya, İngiltere ve Almanya'daki birçok tıp fakültesi tarafından tercih edilmiştir. Auzoux maketlerinden çok daha uygun fiyatlı olmasının yanı sıra sağlam, dayanıklı ancak hafif yapısıyla anatomik modellere getirdikleri yenilikle bilinmektedir.¹³ Yalnız burada benzer modellerin dönemin farklı üreticileri tarafından imal edilebileceğini de not etmek uygun olur. Bu noktada henüz bu modellerin menşesine dair birincil kaynaklara rastlanmamıştır. Ayrıca, Dr Joseph Hyrtl da (1810-1894) evvelki yıllarda Mekteb-i Tıbbiye' de kullanılmak üzere kendi koleksiyonundan hediye modeller göndermiştir.¹⁴ Bunların o koleksiyondan olma ihtimali de vardır.¹⁴ Bu grup arasında görülen diğer maket ise benzeri 3c'de gösterilmiş olan, Dr Auzoux'nun parçalara ayrılabilen anatomi modellerinden tıp ve veterinerlik sınıfları için satın alındığı bilinen büyütülmüş göz modelidir (1c). Bu model de Resim 3c'de görülebilir. Dr Auzoux'nun göz maketinin hemen altında yer alan büyük hayvan vertebrası ise yine veteriner sınıfı için alınmış olan maketlerin buradaki varlığını düşündürüyor. Bunlara ek olarak, kemik spesmenlerinin yanısıra iki adet tam iskeletin disseksiyon masası çevresine yerleştirildiği görülmektedir. Bu maketlerin ticari olarak satın mı alındıklarını yoksa laboratuvarında kendileri tarafından mı oluşturulduğunu net olarak bilemesek de özellikle sağdaki iskeletin yerleştirildiği ahşap tabla daha ziyade ticari olarak alındığı izlenimi uyandırmaktadır. Bahsi geçen dönemde eğitim için anatomik resimlerin de satın alındığı bilinmektedir. Bunlardan birinin de öğrencilerin arkasında duvara asılı olarak yer alması (Resim 1'de ok ile gösteriliyor) oldukça orjinal bir görüntü olarak karşımıza çıkmaktadır. Son olarak duvardaki üç farklı toplu sınıf fotoğrafı (1e), bu fotoğrafların gelenekselleşmeye başladığını gösteriyor. Maalesef bunların orjinallerine günümüzde şu ana kadar ulaşılmış değil.

¹¹Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi HAT 746/35262 ; MF.MKT. 114/172 ; HAT 1172 – 46356 ; HAT 712/ 34067

¹²Bir Alman teknisyen olan Franz Josef Steger (1845-1938), Professor Wilhelm His'in (1831-1904, Leipzig Üniversitesi) rehberliğinde, disseksiyon ve kasting öncesinde vücudun dondurulmasını temel alan bir metot ile bu tekniği geliştirmiştir. Bock-Steger (veya His-Steger) modelleri, 1930larda plastik modeller popüler hale gelene kadar kullanımda kalmıştır. Bilgi için bakınız Cornwall ve Smith (2014).

¹³Spencer (2005) ; Anatomical Models. (1872). *Medical and Surgical Reporter (1858-1898)*, 27(20), 449.

¹⁴Aykut (2021), Hyrtl'in hediye ettiği koleksiyonda baş, gövde, uzuvlar, duyu organları ve sindirim sistemi bölümleri gibi çeşitli balmumu enjekte edilmiş modeller gönderdiğini belirtmektedir.

Resim 1. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye öğrencileri ve hocalarının anatomi modelleri ve kadavra ile grup fotoğrafı (Library of Congress, Prints & Photographs Division, Abdul Hamid II Collection, LC-USZ62-68432, kamu kullanımına açık)

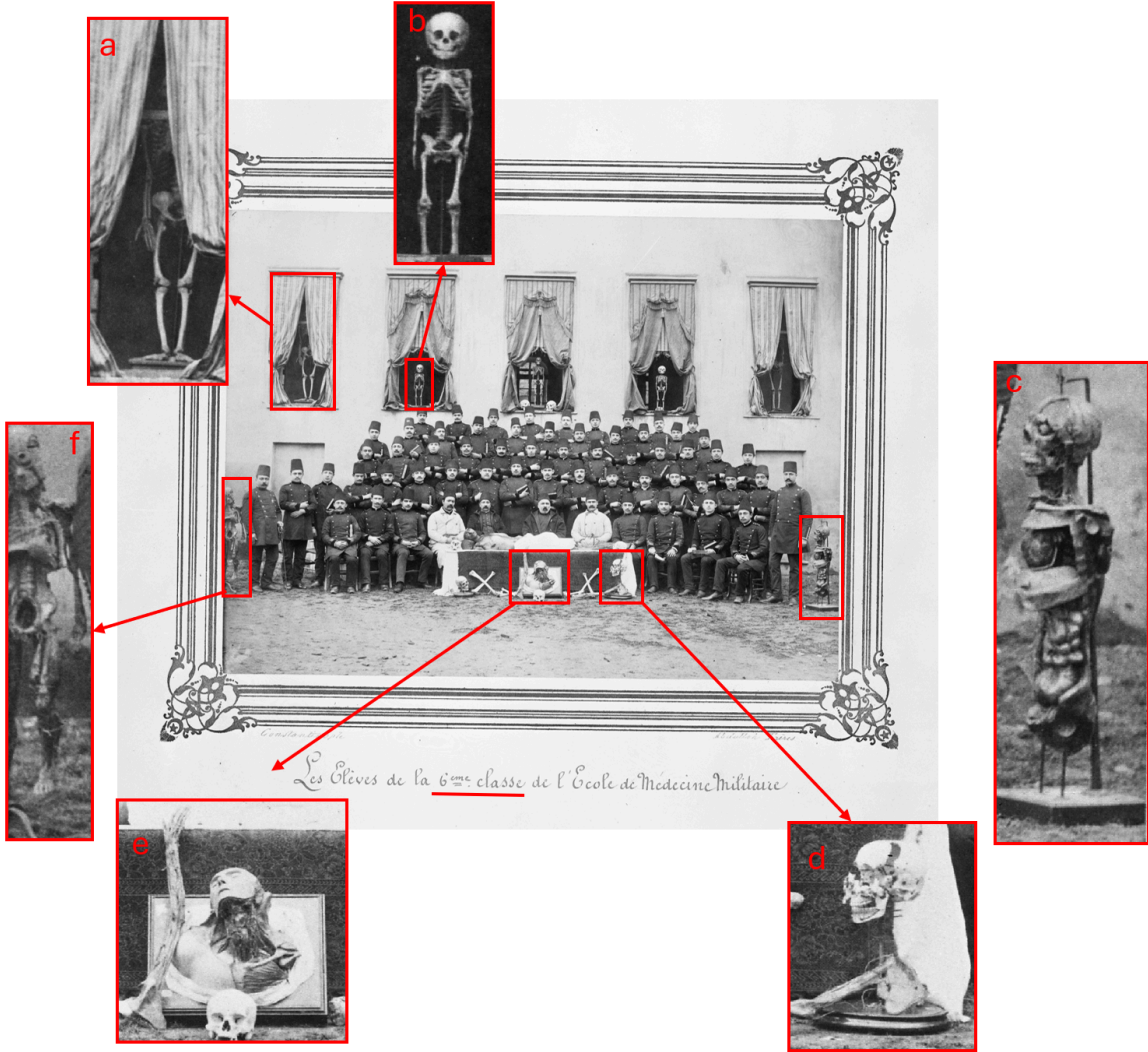
II. Abdülhamid döneminde yurtdışına gönderilen albümlerde, dönemin anatomi eğitimcileri ve ders materyalleri hakkında fikir veren ikinci fotoğraf ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin altıncı sınıf öğrencilerinin toplu fotoğrafıdır (Resim 2). Bu dönemde beşinci ve altıncı sınıflarda klinik ağırlıklı derslere ek olarak patolojik anatomi ve adli tıp eğitimi müfredatta yer almaktaydı. Bu nedenle bu iki dersten birinin uygulaması olabileceği mümkün gözükmektedir.¹⁵ Yetişkin insan iskeletleri sağ ve sol köşelerdeki pencerelere (2a), aralara ise farklı yaş gruplarına ait çocuk iskeletleri (2b) yerleştirilmiştir. Sol kenarda (2f, 3f) Dr. Auzoux'nun çok bilinen ve dönemi içinde tercih edilen, anatomik yapıları takıp-çıkarılabilen tam boy insan anatomisi maketi yer almaktadır. Alt orta kısımda yer alan tek taraflı boyun ve omuz kaslarının disseke edildiği maket ise, görünüm itibarıyla bir balmumu modeli olarak gözükmektedir. Resim 3d'de bir benzeri gösterilen bu modelin aynısı görsel olarak bulunamasa da tasarım özellikleri sebebiyle yine 1900lerin prestijli okullara ürünlerini gönderen bir diğer atölyesi Paris menşeli Vasseur-Tramond'un 'baş ve boynun lenfatikleri' balmumu modeline benzemektedir.

Sağ altta görülen ayrılmış kafa kemikleri (2d), 'Beauchene skull' olarak anılmaktadır. Bu metot, cerrah ve anatomist Edmé François Chauvot de Beauchêne (1780-1830) tarafından 1810'larda bulunmuş, kafatası kemiklerini tek tek ayırıp daha sonra kemiklerin eklemleşme görünümünü daha iyi anlamak için, patlamış gibi gözükken biçimde monte edilmesine dayanmaktadır. Deyrolle atölyesinden 19. yya ait bir benzeri 3e'de gösterilmiştir. Ancak bu modelin de benzerlerinin Vasseur-Tramond da dahil olmak başka üreticiler tarafından da yapıldığını belirtmekte fayda var.

En sağda ise (2c) gövde diseksiyon modeli görülmektedir. Bu model parçalı olması ve ayaklı aparata oturması ile tipik bir Auzoux modelini andırırsa da tam olarak bu model dönemin Auzoux kataloglarından

¹⁵Bu fotoğraf Sarı (2009)'nın yayınında 'Mekteb-i Tıbbiye-i Şahânenin birinci sınıf öğrencileri muallim ve müderrisleriyle' açıklamasıyla yer almaktadır. Ancak Kongre kütüphanesi kayıtlarında ve fotoğrafın orjinal görselinde altıncı sınıf öğrencileri oldukları belirtilmektedir. Fotoğraf bir anatomi sınıfına daha uygun gözükmeyle birlikte Abdullah Freres fotoğrafçılığın orjinal Fransızca açıklamasında 6. Sınıflar yazması sebebiyle, bu şekilde değerlendirdik.

tanımlanamamıştır. 1844 kataloğunda 'İskeletler' sayfasında, 'Pelvis ve baş' da dahil olmak üzere aynı zamanda birçok anatomik preparat (anatomical preparations) hazırladıkları belirtilmiştir.¹⁶ Ancak bu modelin görsel olarak tam karşılığı bulunamamıştır. Kadavradan oluşturulduğu düşünülen bu preparatlardan biri olabileceği gibi, Auzoux'un papier-mache kadın pelvis diseksiyonu modeline özel üretim ile thorax ve baş-boyun eklenmiş olması ya da başka bir atölyenin üst vücut balmumu modeli olması ihtimaller dahilindedir. Sistem olarak anatomik yapıların birbirine uzaklığı değerlendirildiğinde muhtemelen bu modeller resimde görselliği arttırmak adına birlikte bir kompozisyon dahilinde yerleştirilmiş gibi durmaktadır.

Resim 2. Mekteb-i Tibbiye-i Şahane altıncı sınıf öğrencileri ve hocalarının grup fotoğrafı. (Library of Congress, Prints & Photographs Division, Abdul Hamid II Collection, LC-USZ62-77267, kamu kullanımına açık)

¹⁶'Catalogue of anatomical models, made by Dr. Auzoux, and for sale by George Dexter', Albany : Stone & Henly, 1844

Resim 3. Fotoğraflardaki anatomik modellerin benzerleri.

- a) Botter- Steger Lips (Leipzig) 1900'ler, el boyama alçı başın sagittal kesiti-yetişkin insan, Alex Peck Medical Antiques, İzin ile kullanılmıştır
- b) Botter- Steger Lips (Leipzig), 1880, anatomik ayak eklemi modeli, Van Leest Antiques, İzin ile kullanılmıştır
- c) Auzoux, Gözün tam parçalanabilir anatomisi 1850, BiuSante CC-BY 2.0
- d) Tramond Paris, Baş-boyun ve thorax lenfatikleri balmumu modeli, 1850, Mütter Museum, Katalog No 8003, CC BY-NC 4.0 <https://tcpp-emuweb.axiellhosting.com/museum/?record=ecatalogue.25044>
- e) Beauchêne kafatası – Deyrolle Atölyesi, Paris 19th yy. Wikimedia Commons, CC BY-SA 4.0
- f) Auzoux, Tam boy insan anatomisi modeli, 1850'ler , University Museum Groningen Koleksiyonu (sol) ve Dei Bardi Art – Bruxelles (sağ), İzin ile kullanılmıştır

Dönemin Avrupa ve Amerika kıtasındaki tıp fakülteleri ve anatomi müzelerine ithal edilen bu popüler eserler tıp eğitimine önemli katkılar sağlamışlardır.

Bu maketlerin bazılarının satın alım istek yazışmaları arşiv kayıtları ile gösterilmiştir.¹⁷ Bazılarına ise şu ana kadar rastlanmamıştır. Fotoğrafta yer alan eğitimcilerin ise malesef tek tek isimlerini tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak her iki fotoğraf da dönemin eğitim materyallerine ışık tutması açısından çok orjinal ve önemlidir. Bu maketlerin malesef günümüze ulaşan olmamıştır.

Yazar Bilgileri
Author Details

Alpen Ortug (PhD)

¹ Department of Radiology, Athinoula A. Martinos Center for Biomedical Research, Massachusetts General Hospital and Harvard Medical School, Charlestown, MA, United States; Department of Radiology, Massachusetts General Hospital and Harvard Medical School, Boston, MA, United States.

 0000-0002-6813-8351

¹⁷Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi HAT 746/35262 ; MF.MKT. 114/172 ; HAT 1172 – 46356 ; HAT 712/ 34067

Kaynakça | Bibliography

Arşiv Kaynakları

Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi HAT 746/35262 ; MF.MKT. 114/172 ; HAT 1172 – 46356 ; HAT 712/34067

Basılı Kaynaklar

- Aykut, E. (2021). Anatomical Things at the Juncture of Commerce and Science in the Late Ottoman Empire. *European Journal of Turkish Studies. Social Sciences on Contemporary Turkey*, (32).
- Cornwall, J., & Smith, C. (2014). Anatomical models by F. J. Steger (1845-1938): the University of Otago Collection. *European Journal of Anatomy*, 18(3), 209–211.
- Greene, T. (2010). The Abdülhamid II Photo Collection: Orientalism and Public Image at the End of an Empire.
- Maerker, A. (2013). Anatomizing the Trade: Designing and Marketing Anatomical Models as Medical Technologies, ca.1700–1900. *Technology and Culture*, 54(3), 531–562. <https://doi.org/10.1353/tech.2013.0108>
- Narang, P., Raju, B., Jumah, F., Konar, S. K., Nagaraj, A., Gupta, G., & Nanda, A. (2021). The Evolution of 3D Anatomical Models: A Brief Historical Overview. *World Neurosurgery*, 155, 135–143. <https://doi.org/10.1016/j.wneu.2021.07.133>
- Nolan, E. H. (2019). The Gift of the Abdülhamid II Albums: The Consequences of Photographic Circulation. *Trans Asia Photography*, 9(2).
- Ortug, A., Uluişik, I. E., & Ortug, G. (2023). Anatomy education in Ottoman-Turkish veterinary schools during 19th century and Papier-Mache models. *Morphologie*, 107(356), 127-137.
- Ortug, A., Yuzbasioglu, N. Tracing the papier mache anatomical models of Ottoman Turkish medicine and Louis Thomas Jerôme Auzoux. *Surg Radiol Anat* 41, 1147–1154 (2019).
- Pastor, J. F., Gutiérrez, B., Montes, J. M., & Ballestrero, R. (2016). Uncovered secret of a Vasseur- Tramond balmumu model. *Journal of Anatomy*, 228(1), 184–189.
- Sarı, N. (2009). Mekteb-i Tıbbiye (1827-1909). Kuruluşundan Günümüze Cerrahpaşa Tıp Fakültesi (1827-1967-2007). Ed., Nil Sarı, Zuhâl Özyaydın ve Burhan Akgün, İstanbul, 7-28.
- Uyanık, N., & Duranoğlu, H. M. (2018). ii. Abdülhamid'in Amerika Birleşik Devletleri Kongre Kütüphanesi'ne Gönderdiği Fotoğraf Albümleri ve Bu Albümlerde Yeralan Konya Fotoğrafları. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(18), 319-336.
- Waley, M. I. (1991). Images of the Ottoman Empire: The photograph albums presented by sultan Abdülhamid II. *The British Library Journal*, 17(2), 111-127.

Elektronik Kaynaklar

- BIU Sante, Complete clastic anatomy of the eye according to Dr. Auzoux <https://www.biusante.parisdescartes.fr/histmed/image?enva-an-sen-11-030> (Erişim tarihi 15/5/2024)
- Beauchêne skull supplied by Maison [Deyrolle] https://commons.wikimedia.org/wiki/File:0.4.MHNT.ANT.1996.04_Crane_Humaine_%C3%A9clat%C3%A9_%C3%A0_la_Beauch%C3%A9ne.jpg (Erişim tarihi 15/5/2024)
- Catalogue of anatomical models, made by Dr. Auzoux, and for sale by George Dexter, Albany : Stone & Henly, 1844 <http://resource.nlm.nih.gov/101161215>
- Library of Congress, Abdulhamit II Collection <https://www.loc.gov/pictures/collection/ahii/> (Erişim tarihi 16/5/2024)
- Spencer, L. The Artist's Knife : The art and science of plaster anatomical models at the Harry Brookes Allen Museum of Anatomy and Pathology. The University of Melbourne, School of Historical Studies Monash University Master of Public History HYMS100 Public History Project https://harrybrookesallenmuseum.mdhs.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0005/3941825/HBAM_Plaster_Anatomical_Models.pdf (Erişim tarihi 15/5/2024)
- Mütter Museum Catalogue No 8003 <https://tcpp-emuweb.axiellhosting.com/museum/?record=ecatalogue.25044> (Erişim tarihi 15/5/2024)

Gazete Makaleleri

Anatomical Models. (1872). *Medical and Surgical Reporter (1858-1898)*, 27(20), 449.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Kitap Değerlendirmesi | Book Review

🔓 Açık Erişim | Open Access

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarım Eğitimi Üzerine Bir Çalışma

A Study on Agricultural Education in Turkey in the Republican Era

Barışcan Ersöz¹

¹ İstanbul Üniversitesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Emre Dölen & Gülşah Eser, *Cumhuriyet’in İlk 50 Yılında Ziraat Eğitimi 1920-1970* (İstanbul: Doruk Yayınları, Aralık 2023), X+419 s. ISBN: 978-625-6898-51-6

Anahtar Kelimeler Türkiye Cumhuriyeti · Tarım Okulları · Tarım Eğitimi

Keywords Republic of Türkiye · Agricultural Schools · Agricultural Education

Kuruluşunda büyük bir kırsal nüfusa sahip olan ve iktisadi gelişimini bu nüfusun ekonomik yönden kalkındırılmasına dayandıran Türkiye için farklı amaçlara yönelik kurumları içeren bir tarımsal eğitim sistemi oluşturulması zorunluymuştu. Nitekim Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren tarımın modernleştirilmesi için çalışmalara başlanmış ve tarımsal eğitim alanında kısa zaman içinde dikkat çekici atılımlar gerçekleştirilmiştir. Ne yazık ki bu atılımların arka planını, farklı dönemlerin sosyal, politik ve ekonomik koşulları bağlamında ele alan tarihsel araştırmaların sayısı halen sınırlıdır.¹ Her ne kadar çeşitli eğitim kurumlarının tarihleri üzerine yakın dönemde yayınlanmış çalışmalar bulunsa da bunlar Türkiye’deki tarım eğitiminin genel seyrini derinlemesine ele almaktan uzaktır.² Emre Dölen ve Gülşah Eser’in birlikte kaleme aldıkları

Atıf | Citation: Ersöz, Barışcan. "A study on agricultural education in Turkey in the Republican Era. Review of "Cumhuriyet’in ilk 50 yılında ziraat eğitimi 1920-1970". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 138-144. <https://doi.org/10.26650/oba.1598027>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Ersöz, B.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Barışcan Ersöz bariscan.ersoz@istanbul.edu.tr

¹Şimdiye dek Türkiye’de tarım eğitiminin tarihini genel ve bütüncül bir perspektifle ele alan, özellikle teknik ve mesleki eğitimin gelişimine odaklanan tek kapsamlı çalışma olarak Ragıp Ziya Mağden’in 1959 tarihli eseri gibi görünmektedir. Bkz. Ragıp Ziya Mağden, *Zirai Öğretimde 110 Yıl* (Ankara: Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği Neşriyatı No: 22, 1959). Mağden’in bu çalışması, tarihsel bir perspektife sahip olsa da özellikle Cumhuriyet dönemindeki gelişmeler açısından, alandaki ilerlemeleri içeriden takip eden bir uzmanın görüşleriyle sınırlıdır. Bu nedenle, aradan geçen dönemde benzer nitelikte başka bir eserin yayımlanmamış olması, Dölen ve Eser’in çalışmalarını daha da önemli kılmaktadır. Mutlu bir tesadüf sonucu, bu çalışmanın ardından Cumhuriyet dönemindeki tarımsal eğitimin tarihini ele alan bir diğer kapsamlı eser, içinde bulunduğumuz yıl yayımlanmıştır. Bkz. Nurullah Kırkpınar, *Türkiye’de Zirai Eğitimin Tarihçesi ve Kurumsallaşması* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2024). Art arda yayımlanan bu araştırmalar, tarım eğitimi tarihinin önümüzdeki dönemde daha detaylı akademik çalışmalara sahne olacağına dair ümit verici gelişmelerdir.

²Örneğin hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerindeki faaliyetleriyle ön plana çıkan Halkalı Ziraat Mektebi ve erken Cumhuriyet döneminin sembollerinden Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü gibi çeşitli kurumları inceleyen çalışmalara örnek olarak bkz. Hasan Soydan, *120 Yıllık Eğitim*

bu çalışma, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk 50 yılında tarım eğitiminin organizasyonunu ve öne çıkan kurumları meclis tutanakları, yasalar, çeşitli raporlar ve önceki tarihsel incelemelerden elde edilen bilgilere dayanarak okuyucuya sunmakta ve bu açığı bir nebze de olsa kapatmaktadır. Bu kapsamlı eser, konuya bütüncül bir perspektifle yaklaşarak alandaki boşluğu doldurma iddiasını taşıyan ilk incelemelerden biri olarak değerlendirilebilir.

Kitap toplamda altı bölüm ve eklerden oluşmaktadır. “Ziraat Öğretiminin Yeniden Düzenlenmesi” başlıklı birinci bölüm (ss. 1-42), Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde modern tarım yöntemleri konusunda uzmanlaşmış kadroların yetiştirilmesi için kurulan ve bir kısmı Cumhuriyet dönemine miras kalan eğitim kurumlarının tanıtılmasıyla açılmaktadır. Ardından Cumhuriyet döneminde Ziraat Vekâleti’nin kuruluş süreci, tarımsal eğitim alanında savaş sonrasında girilen ilk kanuni düzenlemeler ve buna bağlı olarak açılan ilk tarım okulları ele alınmaktadır. Bu kurumlar, belirli bir sistem çerçevesinde oluşturulmamaları ve Cumhuriyet hükümetinin genel politikalarıyla uyumlu bir eğitim planından yoksun bulunmaları nedeniyle, 1920’lerin ikinci yarısında köklü bir düzenlemeye tâbi tutulmuştur. Kitap, İzmir İktisat Kongresi’nde Çiftçi Grubu’nun sunduğu ilk reform önerilerinden, 1925 yılında Mehmet Sabri Toprak’ın Ziraat Vekilliği’ne getirilmesiyle başlayan kapsamlı dönüşüme dek bu reform hareketini detaylarıyla incelemektedir. Toprak’ın Almanya’ya ve SSCB’ye yaptığı geziler, Alman tarım uzmanı Gustav Oldenburg’un 1927 ve 1928 yıllarında Alman Hükümet Yüksek Müşaviri sıfatıyla Türkiye tarımı üzerine yazdığı rapor ve 1927 yılında çıkarılan 1109 sayılı kanunla tarım eğitimi veren okulların yeniden düzenlenmesi için başlatılan çalışmalar bahsedilen bu sürecin temel adımlarındandır.

Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nü (AYZE) ele alan ikinci bölüm (ss. 43-82) ise 1933 yılında faaliyete geçen bu önemli bilimsel araştırma ve eğitim kurumunu binalarının yapımından başlayarak ele almaktadır. İnşaat tamamlanana kadar tarımsal yüksek öğretimin devam ettiği Ankara Yüksek Ziraat Mektebi de bu bölümün konuları arasındadır. Ayrıca enstitünün ilk rektörü Friedrich Falke’nin kısa bir biyografisi ve Türkiye’ye geliş serüveni, AYZE’nin idari ve akademik yapısı, ilk öğrencilerin alınmasında gözetilen kriterler, kurumun açılışının Türk ve Alman basınındaki yansımaları ve enstitünün Ankara Üniversitesi’ne bağlandığı süreç değinilen diğer kimi başlıklardır. Bölümde dikkat çeken ayrıntılardan biri, AYZE ve İstanbul Üniversitesi’nin kuruluşları ve genel idari yapıları arasında bir karşılaştırmaya gidilmesidir. Dölen ve Eser’in tespitleri, bu dönemde Türkiye’de yüksek öğretim alanında birbirinden farklı geleneklere sahip kurumsal yapıların gelişmekte olduğunu göstermektedir. Ancak 1946 yılındaki Üniversiteler Kanunu’yla AYZE’nin Ankara Üniversitesi’ne bağlanması, bu farklı geleneklerin yavaş yavaş homojenleştiği bir ortam yaratmıştır. Kitapta, AYZE’deki eğitim ve araştırma sürecinin işleyişi, eğitici ve öğrencilerin deneyimleri ve enstitünün diğer kurumlarla olan ilişkisi ele alınmamaktadır; ancak yeni çalışmalarla bu iki üniversite arasındaki karşılaştırmaların detaylandırılması Türkiye’de üniversite sisteminin erken dönemdeki gelişimine yeni bakış açıları getirebilir.³

Üçüncü bölüm (ss. 83-122), Osmanlı döneminde farklı düzeylerde eğitim verirken 1930’dan itibaren lise dengi okullara dönüşen Bursa, Adana, İstanbul ve İzmir’deki Bölge Tarım Okulları ile Selimiye Hayvan Sağlık Memurları Okulu’na değinmektedir. Dölen ve Eser, bu okulların bilinçli üreticiler yetiştirme amacıyla ortaya çıktığını, ancak zaman içinde tarım alanındaki çeşitli kuruluşlarca istihdam edilecek teknik elemanları eğit-

Çınarı: *Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi* (Ankara: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Eğitim Yayın ve Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2011); Volkan Çeşme, “Osmanlı’da Ziraati Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892–1928): Kuruluşu ve İdari Yapısı,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 15, no. 2 (Haziran 2014): 39–80.; Volkan Çeşme, “Halkalı Ziraat Mektebi: Eğitimi, Eğitimci Kadrosu, Örnek Çiftliği ve Yayınları,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 16, no. 1 (Aralık 2014): 73–99.; Cemalettin Çiftçi, *Kuruluşunun 75. Yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü (1933–1948)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları No: 1486, 2008); Cemalettin Y. Çiftçi, *Yüksek Ziraat Enstitüsü’nde Yapılan Doktora ve Doçentlik Çalışmaları ile Özetleri (30 Ekim 1933–30 Haziran 1948)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları No: 1499, 2009); Sevtap Kadioğlu, “Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nde Mülteci Bilim Adamları,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, no. 1 (Haziran 2008): 183–97. Dölen ve Eser’in bu çalışmasında da ele alınan orta dereceli tarım okullarından Çayırova Teknik Bahçivanlık Okulu’nu ele alan bir çalışma için bkz. Rıdvan Şükür, *Çayırova Teknik Bahçivanlık Okulu (1943-1985)*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020).

³AYZE’deki eğitim ve bilimsel araştırma süreçleriyle ilgili Cemalettin Çiftçi’nin çalışması kapsamlı bilgiler içermektedir. Bkz. *Kuruluşunun 75. Yılında*.

meye yöneldiğini belirtmektedir. Bölüm boyunca, kuruluş yıllarından itibaren okulların içerdikleri kadrolar ve yıllara göre öğrenci ve mezun sayıları gibi genel istatistikî bilgiler sunulmaktadır. Ayrıca her bir okul, toprak ve hayvan varlıkları, kadro ve fiziki olanakları, 1960’lı yılların sonundan itibaren değişen kurumsal yapıları ve günümüze kadar geçirdikleri süreç açısından tanıtılmaktadır. Bu okulların örgün öğretimle sınırlı kalmayıp buldukları bölgelere göre edindikleri diğer işlevler de yazarların dikkat çektiği konular arasındadır. Örneğin, İzmir Bornova Bölge Ziraat Okulu’yla ilgili verilen detaylı bilgilere göre bu kurum, çevresindeki çiftçiler için kurslar düzenlemekte, çeşitli tarımsal ürünlerin deneme ve araştırma faaliyetlerini gerçekleştirmekte ve yetiştirdiği ürünlerin bir kısmını dışarıya satmaktadır. Bu farklı etkinlikler, tarımsal eğitim veren kurumların araştırma ve üretim alanlarındaki farklı aktör ve yapılarla etkileşimlerine ve buldukları sosyal çevrede algılanışlarına dair önemli detaylar içermektedir.

Dördüncü ve beşinci bölümler, tarım eğitimi verilen kurumlardan ziyade köylü halka temel eğitim hizmetini götürecek ve onları modern tarım yöntemleriyle tanıştıracak yapı ve kadroların oluşturulmasını konu edinmektedir. Dördüncü bölümde (ss. 123-180), Cumhuriyet’in kuruluşuyla ilköğretim alanında atılan adımlar, kır ve kent arasındaki eğitimin farkları ve Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1930’lu yıllardaki parti programlarında eğitim politikalarının yeri üzerinde durulmaktadır. Ardından, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin 1931’de düzenlediği Ziraat Kongresi’nde tarım eğitimi konusunda sunulan raporlar ve Friedrich Falke’nin köylünün eğitimiyle ilgili 1936 tarihli raporunun⁴ detaylı bir incelemesi ile devam edilmekte ve bunların bir karşılaştırmasına gidilmektedir.

“Köy Öğretmeninin Yetiştirilmesi” başlıklı beşinci bölüm (ss. 181-226) ise kırsaldaki eğitim probleminin temel boyutlarından biri olan öğretmen yetiştirme sürecinde yer alan kurumlara odaklanmaktadır. Dölen ve Eser’e göre hükümetin 1930’lu yılların ikinci yarısından itibaren amacı, “köyün ihtiyaçlarına yanıt verebilecek bir öğretmen modeli” oluşturmak ve köylerden gelen öğretmen adaylarını, edindikleri bilgileri yine köylere aktaran bireyler haline getirmektir. Bu bağlamda atılan ilk adım, Köy Eğitimliği Kursları’nın açılması ve bunların köyler için ilköğretim öğretmeni yetiştiren bir sistem içinde örgütlenmesidir. Yazarlar, bu kursların müfredatını, ders içeriklerini ve tarımsal pratikleri öğretmekte kullandıkları ders kitaplarını tanıtırken, öğretmenlik sisteminin amacının köylülere yalnızca okuryazarlık kazandırmakla sınırlı kalmayıp aynı zamanda modern tarım yöntemlerini öğretmek olduğunu vurgulamaktadır.

Bölümün devamında Köy Enstitüleri’ne değinilmekte, bu kurumların açılış süreci, öğretmenlerin köy yaşamına uyum sağlaması için yapılan düzenlemeler ve mezun köy öğretmenlerinin görev ve sorumlulukları, büyük ölçüde Köy Enstitüleri Kanunu’ndaki maddelere dayanarak açıklanmaktadır. Ardından verdiği eğitimin genel nitelikleri, AYZE gibi kimi kurumlarla olan iş birliği ve 1947’deki kapanış süreci çerçevesinde Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü deneyimi ele alınmaktadır. Son olarak ise 1943 ve 1947 yıllarındaki eğitim programlarının karşılaştırması üzerinden enstitülerin kapanışına giden süreç hakkında bir değerlendirme yapılmaktadır. Dölen ve Eser’e göre, müfredat değişiklikleriyle başlangıçta hedeflenen eğitim tarzı zamanla amacından saptırılmış ve bu kurumlar sıradan birer öğretmen okuluna dönüştürülmüştür. Bu noktada yazarların ayrıca, öğretmenlik ve Köy Enstitüsü sistemlerinin işlevselliğinin bir ön koşulu olarak toprak reformu ile kurdukları ilişki, kırsaldaki genel eğitim hareketinin başarısızlığının sosyo-ekonomik yapıyla bağlantısını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Dölen ve Eser, enstitülerin işlevlerini kaybetmesine neden olan bu etkenleri politik alandaki çekişmelerin bir sonucu olarak yorumlamaktadır.

Kitabın altıncı ve son bölümü (ss. 227-332) Teknik Ziraat ve Bahçivanlık Okulları’na odaklanmaktadır. 1943 yılından itibaren kurulmaya başlanan bu okullar, çiftçi çocuklarına teknik eğitim vererek onları bilinçli, ulusal değerleri benimsemiş ve modern tarım yöntemlerini özümsemiş üreticiler haline getirmeyi amaçlamaktadır.

⁴“Türkiye’de Köy Tedrisatına Verilecek Şekil ve Köylü Halkın İrşad ve Tenvirî Hakkında Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü’nün Raporu” başlıklı bu belgenin tam metni kitabın ekler kısmında verilmektedir.

Bölüme başlarken, Falke’nin 1936 tarihli raporunda önerilen Ameli Ziraat Mektepleri ile bu okulların taşıdığı benzerlikler, ardından okulların kurulması ile ilgili kanununun hazırlanması sürecinde mecliste yaşanan tartışmalar ve kurumsal yapılarıyla ilgili genel bilgiler ele alınmaktadır. Takiben, Gökhöyük (Amasya), Beydere (Manisa), Kocaş (Aksaray) ve Konuklar’da (Konya) açılan dört Teknik Ziraat okulu ile Alata (Mersin) ve Çayırova’da (Kocaeli) açılan iki Teknik Bahçivanlık okulu, kuruluş süreçleri, fiziksel imkanları, bölgelerinde gerçekleştirdikleri çalışmalar ve zaman içinde evrildikleri pozisyonlar itibarıyla tanıtılmaktadır. Bölümün son kısmında ise tüm tarım okullarından gelen yönetici personellerin, Ziraat ve Milli Eğitim Bakanlığı yetkililerinin ve çeşitli uzmanların katılımıyla, 1949 ve 1951 yıllarında düzenlenen iki Tarım Okulları Kongresi ele alınmaktadır. Bu kongreler, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD yardımlarıyla birlikte tarımsal üretim alanında yaşanan değişim sürecinde hem Bölge Ziraat Okulları’nın hem de Teknik Ziraat ve Teknik Bahçivanlık okullarının potansiyel işlevlerinin tartışıldığı toplantılar olmaları nedeniyle tarımsal eğitim açısından önem taşımaktadır.

Altıncı bölüm aynı zamanda kitabın bütününe genel bir değerlendirmesini de içermektedir. Bu kısımdaki en dikkat çekici iddialardan biri, daha önce de değinildiği gibi, hem Köy Eğitmen Kursları ve Köy Enstitüleri’nin hem de Teknik Ziraat ve Bahçivanlık Okulları’nın amaçlarına ulaşabilmeleri ve kırsal alandaki dönüşümü başarıyla gerçekleştirebilmeleri için bir toprak reformunun gerekli olduğudur. (s.329) Yazarlara göre, köylülerin ekonomik yönden bağımsız hale gelmelerini sağlayacak toprakları olmadan modern tarım yöntemlerini uygulamanın imkansızlığı ve dahası, köy öğretmenliği sisteminin feodal yapılarla girdiği çatışma, bu okulların hedefine ulaşmasını güçleştirmiş ve onları kimi politik unsurların eleştirilerinin odağı haline getirmiştir. Dölen ve Eser’in bu tespitleri geçerli olmakla birlikte, özellikle Teknik Ziraat ve Bahçivanlık Okulları’nın beklenen etkiyi yaratamamasında başka önemli faktörler de olabileceğini akılda tutmak gerekir. Örneğin, bu okulların mezunlarının ülke genelinde çiftçilikle uğraşan nüfusun çok küçük bir kısmını oluşturmaktan öteye geçememiş olması bu faktörlerden biridir. Yazarlar da Friedrich Falke’nin raporundaki önerilere atıfta bulunarak, arzu edilen hedefe ulaşmak için tüm ülkeye yayılmış en az 60-100 okulun açılması gerektiğini belirtmektedir. (s.243) Oysa bu okulların pratikteki karşılığı olan Teknik Ziraat ve Bahçivanlık Okulları’nın sayısı sadece altıda kalmıştır. Köy Enstitüleri için de durumun çok farklı olmadığı bir gerçektir. Bir diğer faktör ise hem enstitülerden mezun olarak köye giden öğretmenlerin hem de tarım okullarından mezun olan çiftçilerin buldukları bölgelerdeki tarımı etkileyecek düzeyde imkanlara ne derece sahip olduklarıyla yakından ilgilidir. Modern tarımın gerektirdiği alet, makine, ıslah edilmiş tohumluk ve gübre gibi girdilerin henüz yaygınlaşmadığı bir tarımsal sistemde öğretmenlerin veya bilinçli çiftçilerin teknik bilgiyi aktaracak aktörler olarak etkisi oldukça sınırlı kalmaktadır. Konuyla ilgili doğrudan ve kapsamlı bir tarihsel araştırma yapmanın zorluklarıyla birlikte, enstitü mezunu öğretmenlerin kişisel tanıklıklarına ve Teknik Ziraat okullarından mezun çiftçilerin deneyimlerine dayanan araştırmalar bu soruya bir cevap bulmak konusunda yol gösterici olabilir. Bu tür tarihsel incelemeler tarım eğitimi gibi çok boyutlu bir konuda karşılaşılabilecek güçlüklerin çözümüne yönelik deneyimlerimizi zenginleştirici bir etki de yaratacaktır.⁵

Dölen ve Eser’in, sonuç kısmında öne sürdükleri iddialardan bir diğeri, Milli Eğitim Bakanlığı’nın, Osmanlı döneminde Maarif Nezareti olarak kurulduğu ilk yıllardan itibaren ülkedeki tüm okulları kendi çatısı altında toplamaya ve uzmanlık eğitimi veren bu kurumları sıradanlaştırmaya yönelik bilinçli bir çaba sergilediği yönündedir. Bunun yakın dönemdeki bir örneği, 26 Ocak 2006 tarihli 5450 sayılı kanunla tarım eğitimi

⁵Örneğin, kendisi de Aksu ve daha sonra Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü mezunu olan Pakize Türkoğlu’nun Köy Enstitüleri üzerine kapsamlı çalışması, bu kurumların buldukları bölgelerde ve mezunlarının çalışmak üzere gittiği kimi köylerdeki bu tip etkinliklerden bahsetmektedir. Buna göre enstitülerde açılan kooperatifçilik dersleri ve bu dersler için yapılan uygulamalar köylü halkın katılımıyla bir arada yürümüş ve kooperatifçilik bilincinin bu yakın köylerde yayılmasında etkili olmuştur. Bunun yanı sıra, mezun olup çeşitli köylere atanan öğretmenler arasında tavukçuluk, meyvecilik, sebzeçilik, bağcılık ve ağaçlandırma faaliyetlerine girişen ve köylüleri de bu konuda teşvik eden örnekler bulunmaktaydı. Ancak bu tip etkinliklerin ülke çapındaki yayınlığına dair genel veriler ulaşmak mümkün görünmemektedir. Bkz. Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2020), 236, 484-485.

veren okulların Milli Eğitim Bakanlığı’na devredilmesi ve 1920’den beri tarım bakanlıkları bünyesinde gerçekleştirilen tarımsal eğitimin son bulmasıdır.(s.332) Dölen ve Eser, bu sürecin belirli eğitim kurumlarının sıradanlaştırılması veya işlevsiz hale gelmesindeki etkilerini vurgulamakta ve bu durumu, AYZE ve Köy Enstitüleri gibi diğer kurumların kapatılma süreçlerinde de gözlemlenen politik çekişmelerin bir uzantısı olarak değerlendirmektedir. Bu tespit belirli bir düzeyde doğruluk payı içerse de mesele yalnızca MEB’e özgü bir alan kapma mücadelesi olmaktan çok daha karmaşık görünmektedir. AYZE’nin Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi’ne dönüşümünde yaşananlar bunun bir örneği olarak dikkat çekicidir. Süreç, AYZE’nin Ziraat Vekâleti’nin yetki alanından çıkarılarak, 1946 Üniversiteler Kanunu’na tâbi bir üniversite haline getirilmesi girişimleriyle başlamıştı. Bazı tarihsel kaynaklar, sürecin başında Maarif Vekili olan Reşat Şemsettin Sıralar’ın bu girişime karşı çıktığını ve AYZE’nin öncelikle köklü bir tasfiyeye tutulması konusunda direttiğini göstermektedir. Diğer taraftan AYZE’deki birçok akademisyen bu dönüşüm sürecini olumlu karşılamış ve Ziraat Vekâleti’nin yetki alanından çıkılmasını çeşitli sebeplerle desteklemiştir.⁶ Aynı zamanda dönemin tanıklarından biri olan Ragıp Ziya Mağden de Türkiye’de tarım eğitiminin gelişimi konusundaki çalışmasında “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” uyarınca tüm okulların tek bir bakanlık altında toplanmasının ve eğitim sisteminin merkezi bir yapıda yönetilmesinin gerekliliğini dile getirmektedir. Mağden’e göre AYZE’nin Üniversiteler Kanunu’na tâbi hale gelmesi ve Ziraat Vekâleti ile dışarıdan iş birliği halinde olan bir kurum olarak yapılandırılması doğru bir adımdır.⁷ Bu görüşlere karşın, kuruluş kanunu teklifi TBMM’ye götürülen Ankara Tarım Üniversitesi’nin, komisyonlardaki tartışmalardan sonra bir ziraat fakültesine dönüştürülmesi yönünde verilen karar, süreç içinde farklı taraflardan gelen itirazların ve yapılan çeşitli pazarlıkların ortaya çıkardığı bir ara yol gibi görünmektedir. Sonuç olarak bu olay, eğitim kurumlarının örgütlenmesi ve yetki alanlarının belirlenmesinde birçok etkenin işin içinde olduğunu göstermekte ve bu karmaşık ilişkileri farklı örnekler üzerinden çözümleyecek derinlemesine araştırmaların önemini daha da artırmaktadır.

Dölen ve Eser’in çalışması, Türkiye’de tarım eğitiminin tarihindeki bu ve benzeri birçok olayı yeniden ele alması ve bunlara dair bütüncül bir bakış açısı sunmasıyla yeni bir yol açmaktadır. Cumhuriyet’in kuruluşundan sonraki uzun bir zaman dilimi boyunca tarım eğitiminin köşe taşlarını oluşturan AYZE, Bölge Ziraat Okulları, Teknik Ziraat ve Teknik Bahçivanlık Okulları gibi kurumların kuruluş süreçlerini, bu süreçlerde etkili olan aktörleri ve zaman içinde geçirdikleri değişimi gözler önüne sererek bilgi dağarcığımızı büyük oranda genişletmektedir. Dahası, tarım eğitimi sadece teknik bir mesele olarak değil, kırsal kesimde gerçekleştirecek zihniyet değişiminde rol alan kurumların da içinde olduğu bir sistemin birbirini tamamlayan parçaları olarak değerlendirmesi, konunun sosyolojik boyutunu gösteren önemli bir detaydır.

Elbette ele alınan tarihsel dönem içinde Türkiye’deki tarımsal eğitimin bütün unsurları kitapta ele alınanlardan ibaret değildir. Örneğin Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi ile 1950’lerde Ege ve Atatürk Üniversiteleri’nde açılan ziraat fakülteleri bu çalışmaya alınmamıştır.⁸ Dolayısıyla, özellikle tek parti dönemi sonlarında ve sonrasında tarım alanında yükseköğretim organizasyonundaki değişim ve bunun tarımda makineleşme hareketi, Soğuk Savaş dönemi ve ABD’li uzmanların etkisi gibi çeşitli faktörlerle ilişkisi hâlâ araştırılmayı bekleyen konulardandır. Sözü edilen fakültelerdeki tarım eğitiminin özelliklerinin incelenmesi hem tarımsal eğitimin hem de genel anlamda yükseköğretimin gelişimini anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Bununla birlikte tarım eğitimi yalnızca okul gibi kurumsal yapılarla sınırlı bir alan olarak da görülmemelidir. Çiftçilerin teknik bilgi edinmesinde tarımsal yayım faaliyetlerinin ve kursların yadsınamaz bir önemi bulunmaktadır. 1920’li yıllarda Ziraat Vekâleti Neşriyat Müdürlüğü ile başlatılan ve 1957 yılından

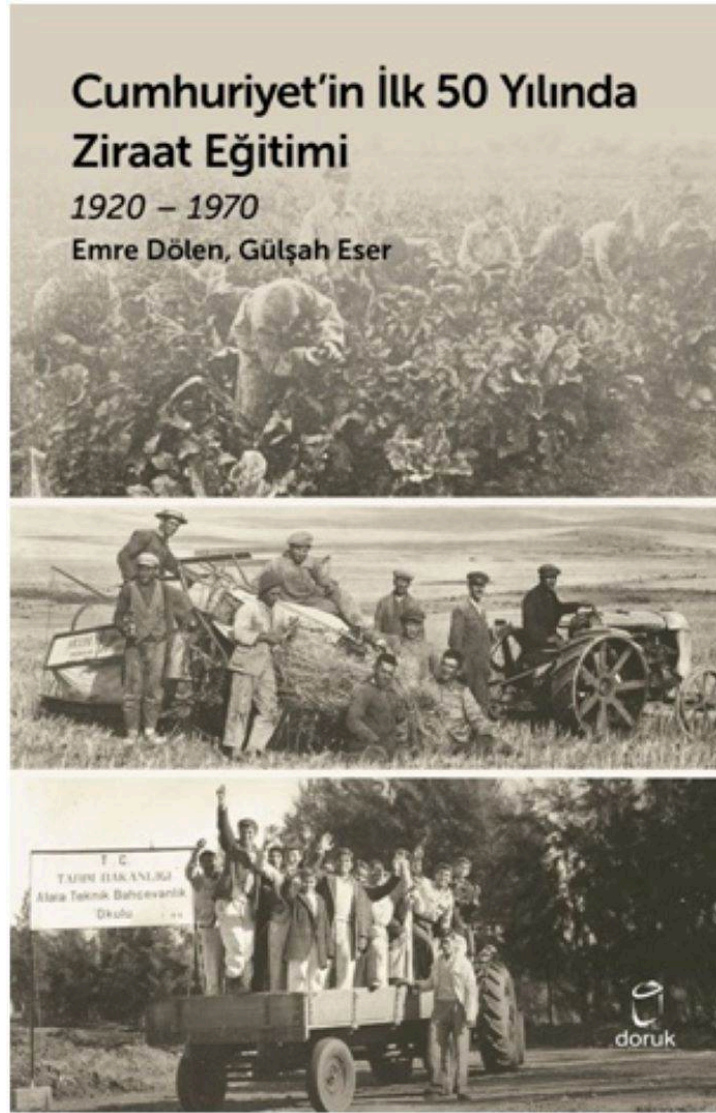
⁶Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. *Kuruluşunun 75. Yılında*, 593-596.

⁷*Zirai Öğretimde 110 Yıl*, 62.

⁸Bu fakülteleri detaylı olarak inceleyen tarihsel çalışmalar bulunmamakla birlikte haklarında genel bilgi edinmek için bkz. Hakkı Bilgehan, İsmet Ertaş, Birol Akşit, *Kuruluşundan Günümüze Ege Üniversitesi 1955-2005*, 2 Cilt, (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2005); Murat Palabıyık, “Doğu Anadolu Bölgesi Tarımına Can Veren Eğitim Kurumu: Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi”, *Hasad (Bitkisel Üretim)* 26, no:311, (Nisan 2011): 55-61.

İtibaren Teknik Enformasyon Servisi aracılığıyla gerçekleştirilen bilimsel ve teknik yayın faaliyetlerinin yanında, çeşitli bölgelerde kısıtlı kadrolarla kurulan tarımsal yayım teşkilatları da yaygın tarım eğitiminin bir parçası olarak tarihsel incelemeler için önemli bilgiler sunabilir. Ayrıca Halkevleri ve Tohum İslah ve Mücadele İstasyonları gibi araştırma kurumlarının çiftçilere yönelik kursları hem bir eğitim yöntemi olarak hem de bilim kurumu/insanı ve toplum arasındaki temas noktalarının tespit edilmesi açısından değerli veriler içermektedir. Dolayısıyla tarım eğitiminin tarihi konusunda farklı perspektiflerle ve farklı yapılar çerçevesinde ele alınmayı bekleyen hâlâ birçok konu bulunduğu su götürmezdir.

Dölen ve Eser, kullandıkları kaynakların çeşitliliği ve zengin arşiv belgelerine dayanan içeriğiyle dikkat çekici bir eser meydana getirmişlerdir. Görsel materyallerin zenginliği, kitabın okunabilirliğini artırmakla kalmayıp, tarihsel olayları somutlaştırarak okuyucuların konuyu daha iyi kavramasına katkı sağlamaktadır. Her bölümde, sözü edilen konular açısından önem taşıyan birçok ismin kısa biyografilerine yer verilmesi, bu kişilerin sahip oldukları arka planı ve tarımsal eğitimin Cumhuriyet dönemi tarım politikaları içindeki yerini anlamaya yönelik ek bilgiler sunmaktadır. Bu özellikleriyle çalışma hem akademik çevrelerde süregiden araştırmalar için hem de konuya ilgi duyan genel okuyucular için değerli bir kaynak niteliğindedir.

Fotoğraf 1. Kapak Sayfası

Yazar Bilgileri
Author Details

Barışcan Ersöz (Araş.Gör.Dr.)

¹ İstanbul Üniversitesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

 0000-0002-6357-164X

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Kitap Değerlendirmesi | Book Review

📖 Açık Erişim | Open Access

Rüya Kılıç'ın, “Erken Modern Osmanlı’da Deliler ve Delilik” Adlı Eserinin Değerlendirilmesi

Review of “Madmen ve Madness in the Early Modern Ottoman Empire” by Rüya Kılıç

Abdullah Sami Sümer¹

¹ Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum, Türkiye

Rüya Kılıç, *Erken Modern Osmanlı’da Deliler ve Delilik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023, 180 s., ISBN-13: 978-975-05-3533-8

Anahtar Kelimeler Erken Modern • Osmanlı • Delilik • Ruh Hastalıkları

Keywords Early Modern • Ottoman • Madness • Mental • Illnesses

Osmanlı kültür ve tıp tarihinin kesişim noktasındaki bir konu olarak delilik hususunda, doğrudan birincil kaynaklara istinat ederek devrin anlayışı hakkında muhtasar bir çalışmanın eksikliğine cevap olarak Rüya Kılıç tarafından kaleme alınan eser, giriş ve sonsözün haricinde dört bölüme ayrılmaktadır. Yazar konunun cazibesini hem insanın kendiliği ve kendilik bilinci hakkında tarihi bir soruşturma olması hem de yukarıda belirttiğimiz bir eksiklikle izah etmektedir. Nitekim eserin özgünlüğü için yapılan kaynak kritiğinde de “psikiatri ve tıp tarihi uzmanlarının” belirli metodolojik sorunlarla hazırladıkları, tasvirî, bağlamsız ve tekrara dönen, ilaveten de 19 ve 20. yüzyıllara odaklanan çalışmalarına karşın tarihçilerin bağlamsal, tutarlı ve argüman üretebilen eserlerinin bilhassa erken dönem için eksik olduğunu ileri sürmekte ve bunu ikincil literatür analizi ile desteklemektedir.

Metnin veri temin ve tetkiki şeklinde tecessüm eden ve dört fasla ayrılan gelişim kısmının ilk başlığı altında, eserin isminde de ifade edilen zaman aralığı çerçevesinde Osmanlıların delilik hakkındaki malumatı tetkik olunmaktadır. 14 ve 15. yüzyıllar ağırlıklı olmak üzere kaynakların temel hususiyetleri için muhtasar dipnotlarda bağlam ve muhtevaları paylaşılmış; ilaveten literatür anlamında bir bütünlük ile yazın geleneğinin okur nezdinde anlaşılabilir ve sürekliliklerinin gözle görülür olması için dönem ve kaynak olarak İbn-i Sina’ya yahut 20. yüzyıl metinlerine (kronolojik manada) gidiş-gelişler yapılmıştır. Bu anlamda metin boyunca kaynak ve verilerinin tarihinde bu hareketliliği koruyan yazarın, söz konusu atıflarını yaparken telif tarihleri

“ Atif | Citation: Sümer, Abdullah Sami. "Review of “Madmen ve Madness in the Early Modern Ottoman Empire” by Rüya Kılıç”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 145-148. <https://doi.org/10.26650/oba.1542109>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Sümer, A. S.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Abdullah Sami Sümer abdullahsamisumer@hitit.edu.tr

vurgusunu eksik etmemesi, bahsettiğimiz niyet çerçevesinde, kitabın hedeflediği zaman aralığını taşıdığı anlamına gelmemektedir. Temsil gücü yüksek erken dönem tıp metinleri içerisinde deliliğin *mâalihülya*, *manya*, *dâü'l-keleb* ve *kutrub* (ve ilaveten kimi tasniflere göre bunların da alt kategorileri) şeklinde taksim edilmiş türlerinden hareket ederek bir istilâh tasnifinin akabinde, kaynakların bu hastalık türleri için genel kanaatinin, "korku, keder, endişe ve hezeyanın" sebep yahut eşlikçisi olduğu "şiddet, saldırganlık, tutarsızlık ve taşkınlık" üzerinden tanımlanan ve klasik insan sağlığı teorilerince teşhis ve tedavi sunduğu yönünde bir tasvir çizilmektedir. Her tür hakkında kaynakların teşhis ve tedavi tasviri kritik edilmektedir ki bu faslın sonlara yakın, kısa ama önemli bir kısımda, yazarın bilhassa kültür tarihinde bir eksiklik olarak betimlediği ve alanın klişelerinden olan müzik ve delilik hususunda yaptığı tetkiki de önem arz etmektedir. Nitekim Kılıç'ın bu noktadaki kanaati, musikinin bir tedavi yöntemi olarak gayetle kısıtlı bir uygulama alanı olduğu yönündedir.

Bölümün ikinci alt başlığı içinde ruh sağlığı bahsine geçilerek, yine önceki fasılda tanıtılan metinler çerçevesinde uyku ve *hareket-i nefsanîye* etrafında bir soruşturma tertip edilmiştir. Bu anlamda söz konusu ruhi illetlerin alt türleri ve onlara karşı önlemleri müteakiben ruh sağlığının korunması için bir diğer yazın türü olan ahlak literatürüne geçilmektedir. Bu geçiş, konunun bütüncül bir şekilde ve toplum zihninde kurulu tüm dağılım haritasının çıkartılması hususunda yapıcı ama eserin hem hacmini hem de yeterliliğini zorlayan bir tercihtir. Kılıç'ın giriş bölümünde eleştirdiği ve tarihçilerin görev ittihaz etmesi gereken bağlamsal, veri odaklı, tutarlı ve bütüncül analiz yaklaşımının burada önemli bir gelişimi görülmektedir. Nitekim yazar, delilik kavramı tetkikinün uzandığı noktaları, daha külli bir yaklaşımdaki klasik tıbbın tüm referansları ile ele aldığı anda, ahlak, felsefe, tasavvuf (ve dahi nasihatname) literatürünün tasviri ve tasnifi ile karşılaşmaktadır. Bu fikir akışını gayet öz bir şekilde nakleden Kılıç, beden yanında ruh/nefis sağlığının bir bütün olarak muhafazası için mental rahatsızlıklardan güçlü bir beden ve akıl sağlığı ile korunabildiği, aksi durumda da tedavinin yine dengeyi muhafaza ve hastalığın zıddına maruziyetle olabildiği şeklinde bir kabulü ifade eder. Nefsanî rahatsızlıklarının dengesinin korunması yahut zıddı olarak şifalandırılması da yine akıl eliyle olabildiği için söz konusu literatürlerin kesişimindeki bu bahsin, farklı kaynaklarla beslenen bir havuz olduğu açıklanmaktadır. Bu noktada kaynakların, insan sıhhatini akıl ve böylece ruh düzleminde muhafazasını idealize etmesi ifadesini müteakip, toplumsal bir aradallığın vasatıyla çatışmamasının gerekliliğine işaret edilerek meselenin bir başka dayanağı izhar olunmaktadır: Toplumsal dinamiklere, asayişe ve kontrol edilebilirliğe halel getirilmemesi.

Faslın son kısmında Kılıç, deliliğin tedavisi veya önleminde söz konusu kaynakların bir idealden bahsettiğinin altını çizerek böyle bir noktada hem muhafaza hem de tedavi için birden fazla faktörün etkin olduğunu işaret etmektedir. Nitekim tedavinin "inanç, sabır ve maddî güç" gerektirdiğini belirten yazar, bunun da gayet kısıtlı bir kesim için mümkün olabileceğini, haricinde halkın daha uygun ve ulaşılabilir kendi tedbir ve tedavi usullerine başvurduğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle ulaşılan folklorik halk tıbbı odaklı, ilk bölümün son alt başlığı içerisinde de söz konusu yeterliliğin halk nezdinde tecrübe odaklı ve ulaşılabilir bir gelenek şeklinde tanzim edilmesi etrafında metin yapılandırılmaktadır. Bu bahis için yazılı kaynak sorunu çok daha artmış olmakla beraber, kimi geleneklerin şifahi kültürde yaşatılmaya devam ediyor olması, yazarın canlı takdimine yardımcı olabilmektedir. Tekke, türbe ziyareti, muska, keramet gibi toplum kodlarında halen karşılığı bulunabilecek yöntemlerin inanç ve tecrübe ekseninde alıcı bulması ile canlılığını koruduğu şeklinde tasvir edilmesine ilaveten yazarın bu son alt başlık içinde kullandığı yazılı kaynakların tarih aralığının daha geniş olması, yer yer bağlam sorunu yaşattığı izlenimi doğursa da söz konusu pratiklerin bir bütüncül ve süreklilik eksenli yapısının izahı, faslın yumuşak karnına bir önlem şeklinde yerleşebilmiştir.

Eserin ikinci bölümünde toplumun deliliği nasıl algıladığı ele alınırken kaynak grubunun vasıfları da hem oluşum hem de tüketimleri anlamında daha fazla, hayatın ve sözlü kültürün içinden olması şeklinde değişmektedir. Bu anlamda edebî kurgu ve anlatıların da eklendiği kaynak grubunda delilik ve türevlerinin,

yafta veya lakap dahi olsa taşıyıcısına nasıl bir sıfat yüklediği sorusunun yanında, tezkire, hatıra, mahkeme kayıtları gibi hayat anlatıları örneklerinden daha canlı ve gerçekçi tasvirlerde, söz konusu illetin nasıl konumlandırıldığı ve yansıtıldığına da eğilinmektedir. Hemen her kaynak grubunda temsil gücü yüksek metinlerin öncelenecek ele alınması hem çalışmanın cüssesini belirli bir tüketilebilirlik raddesinde koruyabilmekte hem de meselenin dağılmadan belirli odaklarda sürdürülebilmesini sağlayabilmektedir. Bu anlamda kaynaklardan edinilen, deliliğin algılanış formları, toplumdan ayrışma ve onunla uyumsuzluk; laubalilik ve fazla neşelilik; yine toplum normlarının uçlarında olma şeklinde aşırı özgüvenli bir kibir hali olarak tasnif edilebilmektedir. Bunlara ilaveten bilhassa tasavvuf anlatılarındaki delilik tasvirlerinin hayatın içinden ama anlamlandırılan bir hal şeklindeki tertibi de bu bölümde ele alınmaktadır.

Deliliğin kitabi ve şifahi tasvir, teşhis ve tedavi kabullerinden sonra üçüncü bölümde, pratikte bu illetle malul olanların maruz kaldıkları muamele hususu ele alınmaktadır. Böylece yazar "koruma-bakım ile ihraç ve muhafaza" şeklinde tasvir ettiği temel muamelatı, özellikle mahkeme kayıtlarına dönerek tetkike çalışmaktadır. Kaynak grubu itibarıyla 17 ve 18. yüzyıla daha çok ağırlık veren tekil vakalar üzerinden hukukun kitabi ve pratikteki ahkâmı çerçevesinde tertip edilen verilerden, Osmanlıların bu illete olan tutum ve yaklaşımları yine öz kabilinden ele alınmaktadır. İlaveten tam da paragrafın başında aktarıldığı üzere, yazarın özetlediği temel davranışların, hususi bağlamların çerçevesinde tercih edilen pratikler olduğu ifade edilmektedir. Yazar, tekil örnekler neticesinde toplum sağlığı, huzuru ve vasatının öncelenecek, teoride "deliye merhamet" yaklaşımı ile gerçekleşen örneklerine rağmen pratikte yoğunluğun, "koru ve endişe" sebebiyle kapatılma ve ihraç olarak cereyan ettiği şeklinde bir kanıya ulaşmaktadır.

Temel tavrın tasviri akabinde yazarın muhafaza veya ihraç maddelerine odaklandığı son bölümde ise bu tavrın esas saiki olarak toplumun konumu ve organizasyonu tetkik edilmektedir. Zira en küçük topluluk birimi olarak mahallenin kendi düzen ve asayişinden, devlet ve kontrol merkezine karşı sorumluluğu ve bünyesindeki bu "huzur bozucu" odak(lar) hakkında nihai kararı birlikte vermektedirler. Mahalle ortak bir kanaat olarak bireyden şikayetini devletin yereldeki temsilcisi kadı eliyle yargıya taşımakta ve yapılan tetkikat sonunda, şikayetçi olunan bu hususi insanlar için organize edilen yapılarda gözetim ve bakımlar sağlanmaktadır. Böylece ev yahut bimarhaneye/darüşşifa gibi sağlık kurumlarına kapatılarak bakımları ve muhafazası sağlanan delilerin karşılaştıkları mekân örneklerinin mimari ve organizasyon şeması yine kadı sicilleri, arşiv belgeleri ve gezi anlatıları temel alınarak tasvir edilmektedir.

Teorik genellemelerden ziyade –çok geniş ve çeşitli birincil kaynak havuzuyla da olsa– bireysel anlatı ve aktarımların dikkate alınacağına altını çizirken bir tarihçilik çerçevesinde genel argüman gelişiminden de uzaklaşmamayı vaat eden eser bunu büyük oranda başarmaktadır. Konumu itibarıyla psikiyatri ve tıp tarihi tarihçilerinden de istifade ederken; bu alandaki çalışmalara karşı girişte ifade ettiği temkinli tavrını koruyabilmiştir. Nitekim tarihçiliğin kendi kaynak kullanım ile veri temini görevi ve tutarlı anlamlandırma gayreti çerçevesinde hedeflediği çalışmayı ortaya koyan Rüya Kılıç, bilhassa kültür tarihi ve sözlü tarih kapsamında ciddi anlamda bilimsel bir tutumu zorlayan kanıların kritik edilip, tekil verilerin serimlendiği kapsamlı olduğu kadar öz bir çalışma ortaya koyabilmiştir. Herhangi bir konu başlığı altında kaynak sorunu yaşayabilecek 14-15. yüzyıllar için dahi literatürel sürekliliği öne alıp şifahi kültürün uzun vadeli evrimleşebileceği kanısını miyar kabul ederek yer yer sonraki/önceki yüzyıllardan da hareket ettiği doyurucu ve kıymetli bir kültür tarihi çalışması ortaya koyan yazar hem verimli bir giriş metni hem de farklı bağlamlar altında toplum tarihinin önemli bir bahsi olabilecek kıymetli bir müstakil konu çalışması üretebilmiştir. Nitekim elimizdeki anlatının temelde, çok geniş bir tarih ve kaynak grubuna kısıtlı bir terim kümesinden odaklanarak, Osmanlı'nın birey ve toplum geriliminde bir anlatı da sunabildiği unutulmamalıdır.

Yazar Bilgileri
Author Details

Abdullah Sami Sümer (Arş. Gör.)

¹ Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çorum, Türkiye

 0000-0002-0580-0117

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Kitap Değerlendirmesi | Book Review

📖 Açık Erişim | Open Access

Osmanlı Işığında Cumhuriyet Enerjisine: İstanbul'da Elektrik

From Ottoman Light to Republic Energy: Electricity in Istanbul

Tuğba Yılmaz¹

¹ İstanbul Teknik Üniversitesi, Bilim ve Teknoloji Tarihi Doktora Programı İstanbul, Türkiye

İleri, Nurçin (Der.) Bir Cereyan Hâsıl Oldu: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Elektrikli Yaşam (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2024). 231 s. ISBN 978-975-333-427-3

Anahtar Kelimeler Elektrik Tarihi · Kent Tarihi · Teknoloji Tarihi · Osmanlı Devleti · Türkiye Cumhuriyeti

Keywords History of Electricity · Urban History · History of Technology · Ottoman Empire · Republic of Türkiye

On dokuzuncu yüzyıl çoğu coğrafyada fiziksel ve toplumsal dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti de bu dönüşümlerin etkisinde kalmış, bilimsel ve teknolojik olarak kendine fayda sağlayan bilgileri ve aletleri kullanmaktan geri kalmamıştır. Elektrik enerjisi de bu yüzyılın ve bilimsel gelişmelerin itici güçlerinden biri haline gelmiştir. Aşağıda detaylıca incelediğimiz *Bir Cereyan Hâsıl Oldu: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Elektrikli Yaşam* eserinin isminde de yer alan “cereyan” kelimesi, bir yönden başka bir yöne doğru akma, vuku bulma veya elektrik yüklü zerrelere bir yöne doğru akmasıyla meydana gelen elektrik akımı anlamlarına gelmektedir. Böylece “cereyan” ismiyle müsemma Osmanlı Devleti'nde insanların hayatlarına hızlı bir şekilde giren büyümlü ve anlam verilemeyen bir olgu olmuştur. Tabii ki bu karşılaşma birdenbire olmamış, elektrik zaman içerisinde farklı yollardan insanların yaşamlarına nüfuz etmiştir. Fakat gözle görülemeyen, elle tutulamayan bu varlık insanlar için hem merak hem de korku ögesi olmuştur. Kullanım alanları yaygınlaştıkça elektriğe aşına olan insanlar her geçen gün bu varlıktan daha çok faydalanmak istemiş, zamanla “modernleşme” ve “medenileşme” gibi anlamlar yüklenerek reklamları yapılmaya başlamıştır. Fabrikalardan evlere, sokaklardan dükkânlara kadar hayatın her alanına sızarak, günümüzde vazgeçilmez bir enerji kaynağı haline gelmiştir.

Bir Cereyan Hâsıl Oldu: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Elektrikli Yaşam isimli dokuz bölümden oluşan kitapta tarih, mimarlık, iktisat, şehir planlama, endüstriyel tasarım gibi farklı disiplinlerden araştırmacıların

Atıf | Citation: Yılmaz, Tuğba. "From Ottoman Light to Republic Energy: Electricity in Istanbul. Review of the book "Bir Cereyan Hâsıl Oldu: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Elektrikli Yaşam", by Nurçin İleri". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları—Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 149-155. <https://doi.org/10.26650/oba.1590968>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Yılmaz, T.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Tuğba Yılmaz yilmaztug19@itu.edu.tr

çalışmalarına yer verilmiştir. Nurçin İleri'nin kitabın sunuş kısmında da dile getirdiği gibi günümüzde ancak yokluğu ile varlığını hatırlayabildiğimiz elektriğin bir topluma nasıl ve hangi yollar ile nüfuz ettiğini iyi anlayabilmek için elektrik ile pek çok sosyal olgu bir arada değerlendirilmelidir. İleri, her bir toplumsal aktörün olumlu veya olumsuz etkisinin bulunduğu teknolojik gelişmenin, kültürel bağlamlara göre şekillenen bir ilişkiler ağı olduğunu belirtir. Derlemedeki makaleler teknolojik gelişmeleri bir başarı hikayesi olarak gösteren anlatıların aksine, elektriğin sosyal ve kültürel izini sürmekte ve kronolojik olarak ilerlemeyi hedeflemektedir. Öykü Terzioğlu Özer'in hazırlamış olduğu kitap kapağı dikkatlice incelendiğinde bir Haliç manzarası önünde bobin, kablo ve elektrik telleri montajlarını gerçekleştiren işçi fotoğraflarının göz alıcı şekilde birleştirildiği görülmektedir. Arşiv belgelerinden alınan fotoğraflar okuyucunun zihninde beliren tarih sahnelerinin canlanmasına yardımcı olur.

Fotoğraf 1. “Bir Cereyan Hâsil Oldu: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Elektrikli Yaşam” kitabının kapak sayfası

Kitabın birinci bölümü, kitabı derleyen Nurçin İleri'nin kaleme aldığı "İstanbul'un Elektrikliği: Tarihsel Bir Çerçeve" başlıklı yazı ile başlamaktadır. Yazar, 1900'lerin başında elektrikliğin nasıl algılandığını dönemin önde gelen dergilerinden biri olan *Servet-i Fünûn*'dan örnekler ile okuyucunun zihninde canlandırarak çalışmasına başlar. Yine aynı yıllarda dünyanın ticari olarak en gelişmiş kentleri ile İstanbul ve Osmanlı Devleti'nin bazı şehirlerinin elektrikleme süreçlerindeki yabancı sermaye, imtiyazlar ve girişimler hakkında bilgiler vererek karşılaştırma yapma imkânı sağlar. İstanbul'un elektrikleştirilmesindeki gecikme sebeplerini sıralarken fiziksel yapı, teknik eleman eksikliği, maliyet, aydınlatma gücü, sağlık ve hatta II. Abdülhamid'in güvenlik endişelerine kadar elektrikliğe dair şüpheleri besleyen önemli unsurları ortaya koyar.

İleri, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte elektrikliğe karşı yumuşayan tutumlar ile İstanbul'un ulaşım ve altyapı hizmetlerinin gelişimi için girişilen çeşitli imtiyazlar ve ihaleler sonucunda 1914 yılında Haliç'te açılan Silah-tarağa Elektrik Santrali'nin kuruluş hikayesini anlatır. Yazının diğer kısımlarında Cumhuriyet dönemindeki gelişmeler neticesinde elektrikliğin yeni büründüğü rolü, şikayetler ve talepler üzerinden okuyarak gündelik yaşama nasıl nüfuz ettiğini inceler. İleri, yazısının sonlarına doğru II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan sıkıntıları, hızlı kentleşme neticesinde doğan ihtiyaçları ve endüstri faaliyetleriyle birlikte gitgide elektrikliğe bağımlı bir yaşam döngüsüne girildiğini örneklerle gösterir. Silah-tarağa Elektrik Santrali'nin geçirdiği idari ve teknik dönüşümlere yakından bakarak ihtiyaçların yıllar içerisinde bir kurumu nasıl değiştirdiğini görme imkânı sunar.

Kitabın ikinci bölümünü Emine Öztaner'in kaleme aldığı "Gecelerin Aydınlatılmasından Zihinlerin Aydınlanmasına: Osmanlı Aydınlarının Fikir Dünyasında Elektrik" başlıklı yazısı oluşturmaktadır. Yazar, başlıkta da belirttiği gibi Osmanlı aydınları üzerinden elektrik teknolojisinin nasıl algılandığını gözler önüne sermeyi amaçlar. Bunu yaparken 18. ve 19. yüzyıl sefaretnamelerinin bilimsel bilgiyi transfer etmedeki etkisine ve elektrik deneylerini tecrübe edenlerin tasvirlerine yer verir. Askeri alanlarda kullanılan telgraf teknolojisinin kullanımı yaygınlaşırken, şehirlerin elektrik ile aydınlatılmasına gereken önemin verilmediğine dikkat çeker. Öztaner, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilim ve teknolojinin tanıtımında başı çeken uluslararası sergilerde elektrikliğin göze çarpan yükselişinin elektrik imgesinin şekillenmesine nasıl zuhur ettiğini anlatır. Osmanlı aydınlarının teknolojik ilerleme ile medenileşmeyi bir tutan fikirleri üzerinde durur. Yazar, Osmanlı hükümetinin elektrik enerjisi konusunda sergiledikleri çekimserliğin yanı sıra Osmanlı aydınları tarafından arzu nesnesi haline getirilen elektrikliğin tehlikelerinin görmezden gelindiğini kayıt altına alır. Bu çekimserliğin altında yatan siyasi ve sosyal sebeplere değindikten sonra, elektrikliğe karşı yurtdışında yaşayan Osmanlılar tarafından getirilen eleştirilere de yer vererek ülke içindeki ve dışındaki tutumların farklarını betimler. Yazar, edebi metinlerde geleceğe gönderilen kahramanların elektrikliği medeniyetin simgesi olarak göstermelerine örnekler vererek bir olgunun zihinlerdeki yansımalarını da okuyucuya aktarır.

Kitabın üçüncü bölümünü Meltem Kocaman'ın kaleme aldığı "Türk Elektrik Mühendislerinin Meslekî Yaşamları (1908-1923): Hevesler, Sınırlar, İmkânlar ve Savaş" başlıklı yazısı oluşturmaktadır. Yazar, kendi deyimiyle artık genel anlatıların içerisinde büyük işleri-projeleri hayata geçiren aktörlerin de tespit edilmesi gerektiğini belirterek, bu aktörlerin eğitimleri, teknik bilgileri, deneyimleri, kişisel bağlantıları ve hatta duygularının da her yönüyle değerlendirileceği bir bakış açısını savunur. Bu düşünceden hareketle geç on dokuzuncu yüzyıl ve erken yirminci yüzyıl Türkiye'sinde yaşamış dört yerli elektrik mühendisi Mehmet Refik Fenmen (1882-1951), Kâmuran Sırrı (1891-1935), Tefik Rıza (1889-1916) ve Mehmed Raşid Morali'nin (1892) yaşamını mercek altına alır. Mühendislerin eğitimlerini, meslek edinme süreçlerini ve çalışma hayatlarını bir arada ele alırken, I. Dünya Savaşı'nın öncesi ve sonrası olarak kesitlere ayırdığı 1908-1923 zaman aralığını da kendine sınır olarak çizer. Yazar, mühendislerin meslekleriyle ilgili heveslerini, girişimlerini, amaçlarını ve yapabildiklerini çalışmasının merkezine yerleştirir.

Kocaman, elektrik mühendisliği eğitiminin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e nasıl kurumsallaştığını ve bu alanda Avrupa'da eğitim alacak öğrencilerin akademik yeterliliklerinden söz ederek okuyucuya dönemin eğitim faaliyetleri hakkında ipuçları verir. Ardından sözü geçen elektrik mühendislerinin lise eğitimleri, mühendislik eğitimleri, mensup oldukları aileleri ve mesleklerinin ilk yıllarından detaylar vererek, kişilerin mühendis kimliğini oluşturan serüvenlerini resmeder. Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Millî Mücadele dönemiyle birlikte zor zamanlardan geçen imparatorluk ve halkın yanı sıra mühendislerin de benzer duyguları ve eylemleri paylaştıkları bir dönemdir. Kocaman, incelediği mühendislerin savaş yıllarındaki eylemlerinden örnekler vererek, savaşın bilim insanları üzerindeki etkilerinin sonuçlarını detaylandırır. Savaştan sonra ise eski hayatlarına dönen mühendislerin faaliyetleri, seçimleri ve yeni atılımları gibi süreçlerden bilgiler aktarır. Kocaman, biyografiler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları mühendislerin söylem ve pratikleri üzerinden değerlendirir. Böylece yerli mühendislerin olanakları ve sınırları hakkında derin bir bakış açısı sağlamamıza yardımcı olur. Ele alınan mühendislerin kendilerine mesleki olarak yeni alanlar açmayı denemeleri, risk ve inisiyatif almaları gibi ortak yönleri vardır. Sahip oldukları özgeçmişleri ise teknoloji geliştirme, icat yapma ve bilimsel yayın yapma gibi konularda farklı yönelim sergilemelerine sebep olur.

Kitabın dördüncü bölümünü Sırrı Emrah Üçer'in "Telefon Bekleyen İstanbul: Osmanlı Haberleşme Politikalarının Biçimlenmesi" başlıklı yazısı oluşturmaktadır. Yazar, kendi ifadesiyle araştırmasında Osmanlı Devleti'ndeki elektrik teknolojisine kıyasla ticari telefon hizmetlerinde neden geç kalındığını haberleşme politikaları tarihine dayanarak anlatmayı amaçlar. Bu amacı gerçekleştirirken "posta bağımlılığı", "telgraf korumacılığı" ve "telefon şüpheliği" şeklinde kendi isimlendirmeleriyle detaylandığı araştırmasında Osmanlı Devleti'nin modernleşme döneminde posta, telgraf ve telefon teknolojileri arasındaki etkileşimleri aydınlatır. Üçer, çalışmasına Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda bayındırlık faaliyetlerine yeterli derecede yatırım yapılmasına rağmen telefon şebekelerindeki eksiklik sebeplerini vurgulayarak başlar. "Telefon şüpheliği" olarak adlandırdığı, telgrafa kıyasla telefon haberleşmesinin gizli biçimde yürütülme şüphelerinin serencamına yer verir. II. Abdülhamid'in elektrik teknolojisine karşı olan tutumunun bir sonucu olduğunu değerlendiren kaynakların aksine Üçer, bu şüpheliğin denetleme kaygılarından kaynaklanabileceğini işaret ederek, duruma farklı bir bakış açısıyla yaklaşır. Böylece bilim ve teknoloji tarihi çalışmalarında teknolojik gelişmelerin kabulünü veya reddini tek bir sebebe indirgemeyen tutumun da önüne geçmeye çalışır.

Üçer, "telgraf korumacılığı" şeklinde isimlendirdiği, telefon şebekelerinden önce telgraf şebekelerindeki hızlı gelişmenin sebepleri hakkında tespitlerde bulunur. Telgraf şebekesi, Osmanlı'yı ulusal kapsayıcılıkta ören ilk modern altyapı şebekesi olur. Osmanlı Devleti, telgraf tekeli elinde tutmasıyla birlikte şebeke yıllar içerisinde büyüme sergiler. Yazar, bu büyümeyi kendi hazırlamış olduğu 1916 yılına kadar Osmanlı telgraf hatlarının uzunluğu ve haberleşme gelişimini gösteren iki farklı grafik ile kanıtlar. "Posta bağımlılığı" olarak isimlendirdiği olguyu ise Osmanlı'nın posta ağına hâkim olan yabancı şirketlere rağmen kendi posta teşkilatlandırmasını sağlayamamasının sebeplerini analiz eder.

Üçer, Cumhuriyet dönemindeki politikaları detaylıca inceler ve yabancı yatırımcıyı korumanın yanı sıra kamu eliyle yeni işletmeler kurma gayesinin olduğunu da belirtir. Haberleşme şebekelerinin kamulaştırılmalarında rol oynayan küresel sebepleri sıralar. Üçer, Osmanlı'da örneği görülen modern altyapı yatırımlarını kapitalizmin yapısal işleyiş bağlamında ele alır. Altyapı çalışmalarının incelenmesi yalnızca teknoloji tarihinin izini sürmekle kalmaz, aynı zamanda politik, ekonomik, sosyal ve sivil gelişimlerin izini sürmeyi de beraberinde getirir. Yazar, Osmanlı'da haberleşme ağlarının bir bütün olarak incelenmesini, altyapı çalışmalarının dünya ekonomi bağlamı içerisinde değerlendirilmesini ve son olarak modern altyapı şebekelerinin Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Dönemi'ndeki gelişim sürekliliğinin takip edilmesini önererek yazısına son verir.

Kitabın beşinci bölümünü Nurçin İleri'nin kaleme aldığı “Silahtarağa Elektrik Santrali İşçilerinden Yabancı Sermayeye Bir Millileştirme Hikâyesi” başlıklı yazısı oluşturmaktadır. Yazar bu bölümde Silahtarağa Elektrik Santrali yönetimi ve çalışanlarına odaklanır. 1936 yılında santrali ziyaret eden Akşam Postası muhabiri İzzettin Muhittin Apak, fabrika hakkında kaleme almış olduğu yazıda takdir ettiği noktaları sıralarken bütün işçilerin “halis Türk çocukları” olduğu vurgusunu yapar. İleri, bu vurgudan yola çıkarak santralin çalışanlarını incelemeyi hedefler. Yabancı uyruklu ve gayrimüslim işçilerin şirketten tasfiye etme girişimini erken Cumhuriyet Türkiye'sinde etnik-dinsel ayrımcılık sürecinin bir parçası olarak değerlendirir. İstanbul'un farklı etnik ve dinsel topluluklarının oluşmasına zemin hazırlayan siyasi sebeplere değindikten sonra, İstanbul'da yaşamak zorunda kalan işçilerin arasındaki örgütlenmeyi ve greve giden yolları anlatır. İleri, 1921 yılında Silahtarağa Santrali'nde başlayan grevde işçilerin taleplerinin altını çizdikten sonra, grev kırıcı olarak kullanılan Rus mültecilerin işe alımlarından bahseder. Müslüman işçiler ve gayrimüslim işçiler arasında yapılan ayrıma da yazışmalar üzerinden ışık tutar.

İleri, Müslüman işçilerin milliyetçi söylemlerine sebep olan siyasi durumlara dikkat çekerek, Hıristiyan işçi karşıtlığını destekleyen faaliyetlerin etkilerine bakar. Sistemik olarak bir grup insanın ekonomik güçlerinden mahrum bırakılmasını ve imtiyazlı şirketlerin millileştirilme sürecini, ulus-devlet inşası ve devletçi ekonomi politikaları üzerinden izler. Kendi ifadesiyle, Elektrik Şirketi ve Silahtarağa'daki işçilere yönelik etnik ve dini tasfiyenin, Türkiye'deki gayrimüslimlere karşı yapılan ayrımcılığın küçük bir örneği olduğunu dile getirir.

Kitabın altıncı bölümünü T. Gül Köksal'ın kaleme aldığı “Silahtarağa'dan Santral İstanbul'a Dönüşümün Veçheleri; Kazanımlar, Kayıplar, Soru İşaretleri ve Olasılıklar...” başlıklı yazısı oluşturmaktadır. Yazar, dört kısımda kaleme aldığı yazısına dönüşümün kaçınılmazlığı ve bu kaçınılmazlık içerisinde mekânın dönüşümünü Silahtarağa Elektrik Santrali üzerinden anlatarak başlar. Köksal, almış olduğu mimarlık-koruma uzmanlığı eğitimiyle dayanarak santralin dönüşüm süreçlerinde de aktif rol oynar ve bu sebeple her bir dönüşüm aşamasını yeni bir kırılma noktası olarak ele almayı tercih eder. Kurmuş olduğu bu yapıyı katmanlı bir şekilde sunar. Santralin dönüşümünü etkileyen çelişki ve çatışmaları da emek-mekân ilişkisi perspektifinden inceler. Henüz araştırmacılara açılmamış bir santral arşivinin varlığından da bahsederek bu arşivin içeriğini gün ışığına çıkarır.

Köksal, *Dönüşüm 1* olarak isimlendirdiği birinci kısımda santralin 1913 yılındaki kuruluşundan işlevsiz kaldığı 2004 yılına kadar geçirdiği değişimleri ele alır. Bu kuruluş evrelerini enerji, tesisat, uluslararası ilişkiler, inşaat ve mimari özellikler, üretim sistemleri, işçi ve memur konaklamaları, sosyal yaşam alanları, kömür kaynakları ve işletilme aşamaları, elektrik dağıtım hatları, bilimsel araştırmalar ve yıkım süreçlerini tüm yönleriyle aktararak, santral tarihi dışındaki detayları da görme olanağı sunar. Hatta hazırlamış olduğu detaylı bir tablo ile santralin kuruluşundan günümüze kadar emek rejimi ve politik-ekonomik bağlamdaki dönüşümün resmini çizer. *Dönüşüm 1+1* adını verdiği ikinci bölümde ise santralin işlevsiz kaldığı 2004 yılından, kültür merkezi olarak işlevlendirilme ve Bilgi Üniversitesine dönüşüm serüveninde yaşananlara odaklanır. Silahtarağa'dan Santral İstanbul'a geçiş sürecinde varlığını sürdüren yapıların korunan ve halka açılan kısımlarının geçirdiği değişimleri detaylarıyla birlikte ele alınır. Yazar, *Dönüşüm 1+1+1* olarak isimlendirdiği üçüncü safhada ise, 2004 yılında santralde saha çalışması yapıldığı sırada tesadüfen bulunan bir arşiv üzerinden dönüşümün okunma fırsatlarını tartışmaya açar. Arşiv belgeleri, yerleşim çizimleri, mimari, statik zemin mekaniği, makine ve elektrik projeleri, sosyal-ekonomik ve işletim sistemine ait binlerce belgeyi içerir. Köksal, yalnızca arşivin bulunma aşamasında değil sonrasında belgelerin tasnifinde de aktif rol alır. Farklı kategorilerdeki arşiv belgelerinin titizlikle değerlendirilmesi bir sanayi tesisini mimari, mühendislik ve teknoloji başta olmak üzere her yönüyle anlamak ve Osmanlı-Cumhuriyet sanayi mirasını yorumlamak açısından oldukça önem arz eder. Tasnif edildiği dile getirilen belgelerin henüz erişime açılmamış olması bu konuda çalışan araştırmacıların

önünü tıkar. Yazar, bölümün sonuç bölümünde kurmuş olduğu katmanlı yapıyı restitüsyon projeleri için de kullanılan yöntemle benzettiğini belirtir.

Kitabın yedinci bölümünü Cansu Değirmencioğlu'nun kaleme aldığı "Erken Cumhuriyet İstanbulu'nda Mekân, Mimari ve Elektrik Işığ" başlıklı yazısı oluşturmaktadır. Yazar, erken Cumhuriyet döneminde elektrik ışığının popüler yayınlarda ve mimarlık alanında nasıl temsil edildiğinin izini sürer. 1930'larda yeni bir mimarlık biçimi olarak tanıtılan elektrik ışığının Batı'daki ve İstanbul'daki farklı yansımalarını değerlendirir. Batı'da Mimarlık ve elektrik arasındaki ilişki ile "duvarları olmayan mekân" ve "gecesi olmayan gün" yaratılmaya çalışılır. Aynı yıllarda İstanbul'da ise elektrik ışığı "medenileşme" ve "modernleşme" simgesi olarak görülür. Özellikle güneş battıktan sonra elektrik ışığı ile gelen yeni kamusal alanları dönemin romanlarında okumak mümkün hale gelir. Yazar, incelediği erken Cumhuriyet romanlarında elektrik ışığına, büyük şehir, lüks muhitler, gelenekten kopuş gibi sembolik anlamlar yüklendiğini tespit eder. Bununla birlikte şehrin sosyo-ekonomik ya da sosyokültürel karşılaştırmalarında elektrik ışığının kullanıldığı mekânların da farklı temsil edildiğini açığa çıkarır. Yazar, dönemin önde gelen mimarlarının apartman tanıtımlarında "lüks", "konfor", "zengin" ve "rahat" ifadelerini kullanım şekillerine örnekler verir.

Değirmencioğlu, elektrik ışığı ve modernite arasında kurulan bağın somutlaştırılmış halini ise başta SATIE şirketinin yayımı olan *Ameli Elektrik* dergisi ve dönemin diğer gazete ve dergileri üzerinden okur. Elektrik ışığının insanlara ekonomik kazanç sağlama aracı, ulus kurma çabasında ise ilerleme, kutlama, medeniyet, birliktelik gibi potansiyel başarıları temsil etmesinin önemine değinir. Yazar, elektriği mimarlıkta estetik bir öge olarak değerlendirerek, mimarların tasarım süreçlerinde daha kullanışlı ve rahat alanlar yaratmasına olanak tanıdığını vurgular. Böylece elektrik hem kamusal hem de sivil mimaride belirleyici olan bir tasarım bileşenine dönüşür. Yazarın deyimiyle, elektrik ışığının etkileri mekânsal algı ve deneyimleri yapılandırır.

Kitabın sekizinci bölümünü Bahar Emgin'in kaleme aldığı "Hizmetçi Prenses: Erken Cumhuriyet Döneminde Evin Elektriklendirilmesi" başlıklı yazısı oluşturmaktadır. Yazarın amacı, Cumhuriyet döneminin farklı aktörleri tarafından elektriğe modern ev içerisinde nasıl değer atfedildiğini incelemektir. Bu sebeple modern ev algısında elektriğin yerini, elektriğin dönüştürdüğü ev işlerini ve elektrikli ev aletlerini kullanacak modern kadın ile olan ilişkiyi açığa çıkarmak araştırma safhalarından bazılarını oluşturur. Cumhuriyet döneminde modern evlerin tanımlanma biçimlerini, hayatın düzenlenmesini, yeni ev işleri tanımını ve elektrikleme ile elde edilen teknoloji tartışmalarını masaya yatırır.

Emgin, Avrupa, Amerika ve Türkiye'deki farklı modern mutfak kurgularını karşılaştırmalı olarak okuyucuya yansıtarak, eve yapılan ideolojik müdahalelerin zamanla şirketler tarafından nasıl ticari bir proje haline geldiğini gözler önüne serer. Dönemin kadın ve aile dergilerinde yayımlanan elektrikli ev aletleri reklamları, benzer dergilerdeki tavsiye metinleri, elektrik üreticileri ve dağıtıcılarının tanıtıcı materyalleri gibi kaynakların analizini yaparak, Türkiye'de evin elektrikleştirilmesinin idealize edilenin aksine gösterişçi bir tüketim olarak gerçekleştiğini iddia eder. Emgin, Cumhuriyet döneminde elektrik gücünün sağlık, güvenlik, eğitim ve propaganda vasıtasıyla modern hayatı ve modern bireyleri meydana getirme yolundaki faaliyetlerini tahlil eder. Kadınlara atfedilen roller ile elektrik teknolojilerinin bu roller üzerindeki etkilerini sorunsallaştırır. Elektrikli ev aletleriyle modernlik arasında kurulan bağlara ve benzetmeler yoluyla elektriğe atfedilen sıfatlara yer verir. Yazar, reklamları yapılan bu olgunun orta sınıf Cumhuriyet evini temsil etmekten uzak olduğunu, özellikle *Ameli Elektrik* dergisinden örnekler vererek destekler. Yazar vermiş olduğu örnekler ile Cumhuriyet döneminde elektrikli ev aletleriyle idealize edilen modernlik fikrinin her kesimin kabul ettiği bir fikir olmadığını ortaya çıkarır.

Kitabın dokuzuncu bölümünü Gökhan Akçura'nın kaleme aldığı "Her Kulakta Ayrı Bir Senfoni: Elektrik ve Gürültü" başlıklı yazısı oluşturmaktadır. Akçura, 1930-1950 yılları arasında gramofon, radyo, plak ve hoparlör gibi aletlerin gürültüsünden duyulan rahatsızlıkları dönemin gazetelerinden örnekler vererek tasvir eder.

Elektrik, faydalarıyla birlikte gürültüsünü de beraberinde getirir. Yazar, elektrikli aletlerin sebep olduğu huzursuzluklara örnek olarak, dönemin önde gelen yazarlarından siyasetçilerine kadar şikayetlerini gazete köşelerine taşıyan isimlerin serzenişlerini ön plana çıkarır. Aletlerin kullanımlarına gelen saat ve ses kısıtlamalarına, gürültülere dayanamayıp intihara teşebbüs edenlere kadar hayatın pek çok alanını olumsuz etkileyen durumlarını haberler üzerinden okumaya fırsat verir. Akçura, bir kesim insanın gürültüye karşı sergiledikleri aşırı hassasiyete rağmen başka bir kesimin de elektrikli aletleri daha fazla kullanmak istemesini irdeler. Bu sebeple gramofon ve radyo gibi aletlerin insanları cezbediği anekdotlara yer verir. Kamuya açık alanlarda özellikle kahvehanelerde, vapurlarda, hatta camilerde, sonrasında özel törenlerde insanları çekmek için yapılan hoparlör reklamlarının rolünü inceler. Elektrik tüm şehri ve yaşamın çoğu alanını ele geçirdikçe, cihazlar çeşitlenir ve sessizliğin ölümü meydana gelir. Akçura, günümüzde bizim için çok sıradan olan aletleri bir toplumun reddetme sebeplerini ve uyum sağlama süreçlerini edebi anlatılara dayanarak incelemesiyle çalışmasını şekillendirir.

Kitap, bütüncül bir bakış açısıyla incelendiğinde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e elektrik tarihinin farklı aktörlerini ele almasından dolayı doğal olarak okuyucunun zihninde beliren soruların yanıtlarını bir başka bölüm içerisinde bulmayı mümkün kılıyor. Genel anlamda ise neredeyse her araştırmacının Silahtarağa Elektrik Santrali tarihinin farklı bir kısmına değinmesi, hem okuyucuyu kesintisiz olarak bir kurum tarihi vererek sıkımsıyor hem de bir araştırma öznesinin farklı odaklardaki yansımalarını göstererek zihinlerde derin bir bakış açısı sağlamayı hedefliyor. Kitabın sonunda katkıda bulunan isimlerin özgeçmişlerine kısaca yer verilmesi ise kitabın farklı disiplinlerde kendi alanında uzman kişiler tarafından yazıldığını göstermekte ve meraklısına başka okuma deneyimlerinin kapısını aralama fırsatı vermektedir. Kitabın aynı zamanda bu alandaki başka çalışmalara da ilham olacağı tahmin edilmektedir.

[Yazar Bilgileri](#)
[Author Details](#)

Tuğba Yılmaz (Doktora Öğrencisi)

¹ İstanbul Teknik Üniversitesi, Bilim ve Teknoloji Tarihi Doktora Programı İstanbul, Türkiye

 0000-0003-3714-3024

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Anma Yazısı | Obituary

🔓 Açık Erişim | Open Access

Profesör Atilla Bir ile Elektronik Yazışma

E-Correspondence with Professor Atilla Bir

Feza Günergun¹

¹ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye

Meraklı, bilgili, titiz, mükemmeliyetçi, disiplinli, çalışkan, bilgisini paylaşan, araştırmacı bilim insanı Prof. Dr. ing. Dr. h.c. Atilla BİR'i 7 Ekim 2024 tarihinde kaybettik. Bir bilim insanında bulunması gereken bütün özelliklere sahipti. Asıl mesleği olan kontrol ve kumanda mühendisliği yanında, bilim ve teknoloji tarihi konularında yaptığı araştırma ve yayınlarının, mühendislere ve tarihçilere uzun yıllar yol göstereceğine şüphe yoktur.

Bu yazının amacı, Prof. Bir'in (1941-2024) bilim çalışmalarının içeriğini tanıtmaya veya değerlendirmeye yönelik değildir.¹ Amaç, kendisiyle 2002-2024 yılları arasındaki yazışmamızı kaynak olarak kullanarak bir bilim ve teknoloji tarihçisi olarak konularını nasıl seçtiğini, nasıl çalıştığını, eserlerini ürettiği ortamı, görüşlerini, çevresiyle ilişkilerini ortaya koymaktır. Kısaca, çalışma hayatını ve uğraşlarını ondan dinlemektir. Bugün, bilim insanların mektuplaşmasına dayanan tarih araştırmaları yapıldığı gibi, elektronik yazışmaların gelecekte kaynak olarak kullanılması mümkündür. Bu nekroloji bir deneme olup, Atilla Bir üzerinde ilerde yazılacak analitik bir biyografi için kaynak sağlaması ümit edilir.

Avrupalı meslektaşlarımızın yayınlarını okurken, değişik türden kaynakları kullanabilmelerine her zaman imrenmişimdir. Bunlar arasında bilim insanların birbirlerine yazdıkları mektuplar da vardır. Avrupa'daki arşivler bu mektuplara değer vermiş ve saklamıştır. Bizim arşivlerimizde böyle mektuplar çok ender bulunur. Bunlar saklanmamış mıdır yoksa bilim insanları mektupla iletişim kurmamışlar mıdır? Bunu kestirmek zor. Aydın Sayılı'nın (1913-1993) biyografisini çalışırken, Harvard Kütüphanesi'nde Aydın Sayılı'nın George Sarton'a (1884-1956) yazdığı mektuplar yanında Sarton'un Sayılı'ya gönderdiği mektupların kopyalarını da bulmuş-

“ Atif | Citation: Günergun, Feza. "E-Correspondence with Professor Atilla Bir". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 156-188. <https://doi.org/10.26650/oba.1605913>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Günergun, F.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Feza Günergun fezagunergun@yahoo.com

¹2009 yılına kadar olan çalışmaları ve yayın listesi, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* (OBA) dergisinin ona armağan olarak hazırlanan özel sayısında yer almaktadır. "Prof. Dr. Atilla Bir'in Özgeçmişi ve Yayın Listesi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Atilla Bir Armağanı* 9, 1-2 (2007-2008): 6-17. Bu özel sayıyı, onun 2008'deki emekliliğini kutlamak ve 1998 yılından itibaren OBA'ya yazar ve hakem olarak verdiği değerli desteğe teşekkür etmek için hazırlanmıştı.

tum.² Sarton, Sayılı'ya veya Sayılı hakkında çeşitli kişilere daktiloda yazdığı mektupların karbon kâğıdı kullanarak kopyasını çıkarıp saklamıştı. Ancak Sayılı'nın evrak-ı metrukesinde Sarton'un bu mektupları çıkmadı. Daha doğrusu, Ankara'da onu tanıyan kişiler ile temasa geçmeme rağmen onun evrakına ulaşamadım.³ Sarton'a büyük saygı duyduğumu tahmin ettiğim Sayılı, hocasından gelen mektupları saklamamış olabilir miydi? Belki, günün birinde Sayılı'nın evrakı ve bu mektuplar ortaya çıkacaktır. Sonuç olarak, bilim insanları arasındaki mektuplaşma elimizde olsaydı, Türkiye'de bilimin tarihi okumak ve yazmak daha ilginç olurdu.

Fotoğraf 1. Prof. Dr. ing. Dr. h.c. Atilla Bir (1941-2024)

35. Uluslararası Bilimsel Aletler Sempozyumu, İstanbul, 26-30 Eylül 2016(Fotoğraf "Ist Univ. Dept of Hist. of Science 2016 Sempozyum" <https://cluster.co/c/s2EJSO577JU/>)

Son otuz yılda Türkiye'de de elektronik haberleşmenin yaygınlaşması, e-postaların mektuplar gibi korunmasını güçleştirdi. Bilim insanları ile yaptığım e-yazışmayı saklamaya özen göstersem bile, bir kısmı ya yanlışlıkla ya da teknik sebeplerden dolayı silindi. Bu sebeple Atilla Bir ile yazışmamız yukarıda da belirttiğim gibi 2002 yılında başlıyor. Bu yazışmalar onun ne kadar titiz bir bilim insanı olduğunu, çevresine sevgi ve saygı ile yaklaştığını, bilgiye ulaşma konusunda sürekli çaba içinde olduğunu kısmen de olsa yansıtabilir. Bu yazışmalarda bilimsel tartışmadan ziyade bilimsel bilgi, haber, yayın, fotoğraf vs. aktarımı yapıldığı görülür. Bunun sebebi, her ikimiz de İstanbul'da yaşadığımızdan, bilimsel tartışmalarımızı ve metin üzerin-

²Sayılı-Sarton mektuplarının kopyalarını 2015 yılında, Harvard Üniversitesi öğretim üyelerinden Japon bilim ve kültür tarihçisi Shigehisa Kuriyama aracılığıyla temin etmiş, bu mektupları lisans üstü seminer derslerinde öğrenciler ile incelemiş ve bazılarını Sayılı ile ilgili toplantılarda sunmuştum. Bkz. F. Günergün, "Aydın Sayılı'dan George Sarton'a Mektuplar (1935-1955)," *Bilim Tarihçisi Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı Anma Paneli*, İTÜ Fen Edebiyat Fakültesi, 14 Kasım 2018, s. 6-8.

³Dursun Ayan'ın Sayılı'nın manevi oğlundan aldığı bilgiye göre Mühabat Türker Küyel, Sayılı'nın evrakını onun ölümünden sonra evinden alarak kendi evine götürmüştür. Küyel vefat ettikten sonra Amerika'daki oğlu ile görüşmüş ve kendisinden, Ankara'ya geldiğinde annesinin evinde Sayılı'ya ait dosyaları aramasını rica etmişim. Aramaya söz verdi ama kendisinden daha sonra cevap alamadım. Sayılı'nın kitaplarının ise Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde olduğu bilinmektedir.

deki çalışmalarımızı daha ziyade ya sözlü olarak telefonda veya yüz yüze masa başında yapmış olmamızdır. Atilla hoca Bilim Tarihi Bölümüne ders vermeye veya sadece çalışma ziyaretine geldiğinde veya ben İTÜ'ye gittiğimde masa başında çalışma imkânı yakalardık. Örnek olarak,⁴ matematikçi Mustafa Sıtkı Efendi'nin 1748 güneş tutulması sırasında Fransızcadan Türkçeye çevirdiği ettiği *eclipsarium*'un kullanım kılavuzu üzerindeki çalışmamız verilebilir. Çeviride aletin resmi yoktu. Nicolas Bion'un *Traité*'sindeki çizim de yeteri kadar ayrıntılı değildi ve iyi okunmuyordu. Aletin çalışma prensibini anlamam, Atilla hoca ile masa başı çalışmalar sayesinde oldu. Atilla hoca I. Uluslararası Avrasya Denizcilik Tarihi Kongresi'nin (5-8 Kasım 2012) bildiri kitabındaki makalesinin matematiksel formüllerinin düzgün dizilmiş olduğundan emin olmak istiyordu: Tashihi üzerine Mecidiyeköy'deki bir alışveriş merkezinin pastanelerinden birinde çalışmış,⁵ ardından ikram ettiği balık yemeği ile tartışmaları taçlandırmıştık.

Profesör Atilla Bir mühendislik bilgisi ile tarihe olan ilgisini son derece başarılı bir şekilde birleştirmiş bir bilim insanıydı.⁶ Makaleleri okunduğunda, onun teknik eğitim aldığı hemen anlaşılır. Benu Musa'nın *Kitab-ı Hiyel*'inin, Uluğ Bey Zici'nin ve Takiyüddin'in mekanik aletler kitabının Türkçe çevirileri; rubu tahtası, usturlap ve güneş saatleri üzerine yaptığı yayınlar, onun matematik ve mühendislik bilgisine tanıklık eder. Titizliği ve çalışma disiplini Karlsruhe Teknik Üniversitesindeki lisans ve yüksek lisans öğrenimi sırasında aldığını düşünebilirsek de bence bu özellikler onun genlerinde vardı ve Almanya'daki öğrenimi sırasında pekişmişti. Bilim Tarihine ne zaman ve nasıl ilgi duymaya başladığını sorduğumda, üniversite lisans öğrenimi sırasında derslerde öğrendiği konuların ve tekniklerin daha önce kimler tarafından çalışıldığını ve neler yapıldığını merak ettiğini ve bu merakını gidermek için teknoloji tarihini okumaya ve araştırmaya başladığını söylemişti. Bu yazının ekinde verdiğimiz konuşmasında da Almanya'daki öğrenimi sırasında, merakı sebebiyle elektriğin tarihi konusunda birçok kitabı okuduğunu söylemektedir. Türkiye'de ise, onu teknoloji tarihine yönlendiren, İTÜ'deki hocası Prof. Dr. Kâzım Çeçen (1919-1997) olmuştur.⁷

Elimdeki e-postalarda Atilla hoca ile ne zaman tanıştığımıza dair bilgi yok. Onu muhtemelen henüz elektronik posta kullanmadığım yıllarda, 1989 yılında kurulan ve onun da üyesi olduğu Türk Bilim Tarihi Kurumu'nun ilk genel kuruluna (1990) geldiği zaman tanıdım. Bilim Tarihi Bölümü'nün (kur. 1989) IV. Sınıf lisans öğrencilerine 1995-1996 ders yılından itibaren Teknoloji Tarihi" dersini; Yüksek Lisans öğrencilerine ise 1996-97 ders yılından itibaren "Bilim Aletleri Tarihi" dersini vermek için "Bölüm'e geldiği günlerde bilim tarihi konusunda konuşmaya, tartışmaya başlamış olmalıyız.⁸

Geriye dönüp baktığımda, yıllar boyu bilim tarihi üzerine yazışmamıza rağmen, tek ortak makale yayımlamışız. İstanbul'daki bilimsel alet koleksiyonlarını belirleme çalışmaları çerçevesinde Kandilli Rasathanesi'ndeki aletleri incelemeye gittiğimde (Dr. Öğretim Görevlisi Tahsin Öner Tahaoğlu'nun nazik ilgi ve yardımlarını unutamam) üst kattaki dolaplardan birinde küçük (11,5 x 9,6 cm) bir güneş saati dikkatini çekmiş ve fotoğraflamıştım. Fotoğrafı Atilla hocaya gösterdiğimde aleti ilginç bulmuş ve yayımlamayı önermişti. Birkaç yıl önce çalışmış olduğum *Mebahis-i İlmiye* dergisinde (1867-1869) Gazi Muhtar Paşa'nın "Fenn-i

⁴Feza Günergün, "The Ottoman Ambassador's Curiosity Coffin: Eclipse Prediction with De La Hire's 'Machine' crafted by Bion of Paris," *Science between Europe and Asia*, yay. haz. F. Günergün ve D. Raina (Dordrecht / Heidelberg / London, New York: Springer, 2011) içinde, 103-123.

⁵I. Uluslararası Avrasya Denizcilik Tarihi Kongresi'nin (5-8 Kasım 2012) bildiri kitabındaki makalesinin tashihi üzerine. Atilla hoca makaledeki matematiksel formüllerin düzgün dizilmiş olduğundan emin olmak istiyordu. Atilla Bir, Burak Barutçu, Mustafa Kaçar, "The Use of the Celestial Globe by the Ottomans: Osman Saib Efendi's Ta'limü'l-küre," *Seapower, Technology and Trade*, yay. haz. D. Couto, F. Günergün, M. P. Pedani (İstanbul: Piri Reis University Publications & Denizler Kitabevi) içinde, 342-358.

⁶Feza Günergün, "Mühendislik Bilgisi ile Tarihe İlginin Ürünü: Prof. Dr. Atilla Bir'in Teknoloji Tarihi Araştırmaları," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisinin özel sayısı *Atilla Bir Armağanı*'nı sunuş toplantısında (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 10 Mart 2009) yapılan konuşma.

⁷Hidrolik mühendisi ve teknoloji tarihçisi. İTÜ Mimarlık Fakültesi içinde (Taşkışla) Bilim ve Teknoloji Tarihi Enstitüsünün (1979) kurucusu. Osmanlı dönemi su mühendisliği tarihini incelediği abidevi eserleriyle tanınmaktadır.

⁸Feza Günergün, "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün ve Mensuplarının 1994-1997 Yılları Arasındaki Faaliyeti," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1998): 361-380 (içinde 363, 367).

Basite” başlıklı bir dizi makalesi vardı.⁹ Muhtar Paşa ayrıca bir *el basitesi* (taşınabilir güneş saati) kullanım kılavuzu (1867, 1909) kaleme almıştı. Bu kılavuz, Kandilli’deki cep güneş saatinin için yazılmış olabilirdi. Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesindeki Seyfettin Özege koleksiyonunda bulunan nüsha (1909 baskısı), resimsiz ve eksik olmasına rağmen bu fikri doğruladı. Kılavuzun çevirisini tamamladıktan sonra, Atilla Hoca aletin teknik çizimini hazırladı. Böylece, Kandilli’deki güneş saatinin Muhtar Paşa tarafından tasarlandığı ortaya koyan makalemiz yayımlandı.¹⁰

E-Postaların tanıklığı

Yaklaşık 20 yıl süren e-yazışmamız bilimsel toplantılar, yeni çıkan kitaplar, yayın haberleri, Osmanlı Bilimi Araştırmaları (OBA) dergisine yayımlanmak üzere gönderilen makalelere hakemlik, Atilla hocanın OBA’da yayımlanacak makaleleri, onun yayına hazırladığı çeviriler ve kitaplar, benim yayına hazırladığım makaleler ile ilgili sorularım veya düzenleyeceğim sergiler, bilimsel toplantılar ve bunların bildiri kitapları üzerinde yoğunlaşmıştı. Bazı iletiler fotoğraf veya görsel değişimi de yaptığımızı gösteriyor.

Elimdeki ilk mesajlar 2002 ve 2003 yıllarına ait ve çok az sayıda. 2002 yılında aldığım beş iletinin konularını şöyle özetleyebilirim. Kimyager Derviş Paşa’nın Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane’nin mezuniyet töreninde “fontaine de compression” ile yaptığı hidrostatik deneyinin kısa Fransızca tarifini hocaya gönderip, amacının ne olabileceğini sorduğumda, bu deneyin Bernouilli ilişkilerini öğrencilerine göstermek için yapılmış olabileceğini yazmış (04 Şubat 2002). Melek Dosay’ın “Beş Büyük Cebir Bilgini” başlıklı kitabı hakkındaki değerlendirmesini istemişim ki, 27 Şubat 2002’de kitabın bir değerlendirmesini göndermiş. “Hep siz soracak değilsiniz ya” şeklinde başlayan bir diğer iletisinde, silah yapımı ile ilgili malzeme arasında geçen “keklar” adlı bir madde hakkında bilgi istemiş ve bunun hayvansal organik bir madde olabileceğini belirtmiş (04.03.2002). Atina’daki sempozyuma katılamayacağını, elinde bir çeviri çalışması olduğundan yeni bir çeviri işine giremeyeceğini yazmış (18.04.2002). Söz ettiği çeviri, B. Cotterell ve J. Kamminga’nın *Endüstri Öncesi Teknolojilerinin Mekaniği* (Literatür Yay, 2002) idi. Kitabın tanıtımını en iyi kimin yapabileceğini sorduğumda, hoca Günhan Danışman’ı önermiş, Günhan hocanın kabul etmesiyle kitabın tanıtımı *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*’nda (OBA, c.5, sayı 1, 2003) yayımlanmıştı.

2004 yılına ait yazışma bulamadım ancak yazışmaların 2005 yılından itibaren yavaş yavaş arttığı görülüyor.¹¹ 2005’e ait ilk yazışma, 11 Nisan 2005 tarihinde OBA’nın editörü olarak Atilla hocaya yazdığım ileti ile başlamış. İletide, Bilim Tarihi Bölümü’nün 20-21 Aralık 2004 tarihinde düzenlediği ‘Ali Kuşçu ve Salih Zeki Sempozyumu’nda Mustafa Kaçar ile birlikte sunduğu bildiri metnini¹² yayımlanmak üzere göndermesini istemişim. Resmi tonda yazdığım bu mektuba aynı gün sevecen bir cevap gelmiş. Atilla hoca, bu iletisindeki sevecen üslubunu yıllar boyu sürdürdü:

Feza Hanım; Sizden e-posta almak ne güzel. Arı gibi çalıştığınızı biliyorum. Söz konusu Salih Zeki makalesi yazıldı. Sadece tekrar gözden geçirilmesi gerekiyor. Sadece bazı isimlerin kim olduklarını bulamadık. Artık onları dipnotlarda belirtiriz. Belki de yazılışları farklıdır. Eski yazıdan çevrilirken şekil değiştirmiş olabilirler. Sizlerden ne haber? Bir yerlere [bilimsel toplantılara] gitmeyi düşünüyor musunuz? Arada sırada yazarsanız sevinirim, Kucak dolusu sevgiler, Atilla Bir

⁹Feza Günergun, “Matematiksel Bilimlerde İlk Türkçe Dergi: *Mebahis-i İlmiye* (1867-69),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8, 2 (2007): 1-42 (içinde 19-20).

¹⁰Atilla Bir ve Feza Günergun, “Ahmed Muhtar Paşa’nın tasarladığı taşınabilir güneş saati ve kullanımını açıklayan ‘El basitesi risalesi,’” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10, 2 (2009): 1-12 (içinde 4).

¹¹Toplam mesaj sayısını belirlemek mümkün olamamıştır. Otomatik sayım Temmuz 2018 ile Eylül 2024 arasında 352 mesaj bulunduğunu göstermiştir.

¹²Atilla Bir ve Mustafa Kaçar, “Salih Zeki’nin ‘Teslis-i Zaviye’ konusundaki ‘Bir Hendese Meselesi’ adlı yazı dizisi,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 45-66.

Görsel ve yayın paylaşımı

Atilla Bir dolap (noria) ve değirmenlerin çalışma ilkelerini araştırdığından bunların fotoğraflarını ve görsellerini içeren kartpostalları toplardı. Ara sıra bana çark resimleri gönderirdi. Sunacağı bir bildiri için görsel rica ettiği de olurdu. Salih Zeki konusunda bir konferans vermesi istenince, *OBA*'nın Salih Zeki Özel Sayısında (2005) kullandığımız görsellerden istemişti. Hepsini bir CD'ye kaydedip hemen göndermişim. Bir keresinde Atatürk'ün Hasan Ali Yücel ile çekilmiş yüksek çözünürlükteki resmini istemişti (31 Ocak 2015). Abdülhamid'in Yıldız Albümlerinde Antakya'daki iki dolap resmi bulunca, bunları hoca ile paylaşmışım (11 Şubat 2020). Lefkoşe'de çarşıda gezinirken bulduğum iki fotoğrafı (biri pres (yağ veya üzüm) diğeri su kaldırma mekanizması) kendisine gönderdiğimde derslerde işine çok yarayacağını belirtmişti (16 Aralık 2015).

Mesajların bir kısmı yayınlarla ilgiliydi. Hoca basılan bütün eserlerini, ben ona *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın çıkan her nüshasını muntazaman gönderirdik. *OBA*'nın yeni sayısının çıkıp çıkmadığını soran herhalde birkaç okuyucudan biriydi. İçinde kendi makalesi bulunmayan sayıları bile takip ederdi. Her sayıdan muhakkak 3 nüsha istedi. Biri kendisine, diğeri İTÜ kütüphanesine, üçüncüsünü de bir meraklısına veya ortak çalışmalar yaptığı Mühendis Şinasi Acar Bey'e iletmek üzere. Bazen araştırmalarımız için gereken kitapların birbirimizde olup olmadığını sorar, bazen de makale fotokopisi veya yeni çıkan yayınların künyelerini paylaşırdık.¹³ İlgisini çekecek haberleri de bildirdiğim olurdu: Denizli'deki Laodikya antik kentinde 2000 yıllık güneş saatinin bulunması gibi.

İlgisini çekebilecek veya işine yarayabilecek başka kitaplar elime geçtiğinde de Atilla hocaya iletirdim. 2009 Dünya Astronomi Yılı münasebetiyle Semerkant'ta Uluğ Bey'in doğumunun 615. yılı anısına, 9-11 Haziran 2009 tarihlerinde uluslararası bir kongre düzenlenmişti. Katılımcılara Uluğ Bey Zicinin Rusça tercümesinden birer nüsha hediye edildi. Bu tercümeden İstanbul'a üç nüsha getirmiş, birini İÜ Bilim Tarihi Bölümüne, ikincisini de Atilla Bir hocaya vermişim. Mustafa Kaçar ile birlikte yaptıkları çeviride Topkapı Sarayı Müzesindeki (Revan 1714) Farsça nüshayı kullanmaktaydılar. Rusça çevirideki sayısal çizelgeler ve formüller Arap rakamlarıyla (1,2,3...) yazıldığından bunlar hocaya kısmen de olsa çeviride kolaylık sağlamıştı. Çeviri 2012'de yayımlandı.¹⁴

Teknoloji tarihiyle ilgili hemen her kitaba meraklıydı, edinmek isterdi. Bilim Tarihi Bölümü öğrencileriyle birlikte Prof. Dr. Emre Dölen'in rehberliğinde Yalova'daki kâğıt müzesine gittiğimizde Müze müdürünün katılımcılara verdiği Kağıthane-i Yalakabad kitabından bir tane de Atilla hoca için almışım (17 Mayıs 2014). 2014 yaz aylarında Saint Petersburg'da toplanan Denizcilik Tarihi kongresine giderken, "bulursanız teknoloji tarihiyle ilgili malzeme getirin" demiş, Ağustos 2014'te yazdığı bir iletide ise, "Siz Petersburg'tan bir şeyler getirebildiniz mi?" diye sormuştu. Maalesef elim boş gelmişim.

Eski kitaplara meraklıydı. Özellikle tarihini araştırdığı konulara kaynak olabilecek eski kitaplar. Sahaf gezmeyi severdi: 2002-2003 ders yılında Bilim Tarihi Bölümü'ne ders vermek için geldiği günler öğle yemeği sonrası bazen üniversite çevresindeki sahafaları gezerdik. Mustafa Kaçar da bu minik gezilere katılırdı. Bu gezileri aksattığımız bir dönemde şöyle yazmış: "Üniversite etrafında attığımız turları arıyorum. Kim bilir sahafalarda neler vardır ve keşfedilmeyi bekliyordur" (04.01.2003). Kitaplarının bakımına özen gösterirdi. Bazı sayfaları yırtılmış bir kitabının tamiri konusunda yazışmışız (Şubat 2010). Babam Turhan Baytop'un kitap veya diploma tamiri için asitsiz ve şeffaf yapışkan bantlar kullandığını, yırtık sayfaları o şekilde tarif edebileceğini yazmış ve Paris'e gittiğimde ona bu tip bantlardan getirmişim (Mart 2010).

¹³Anthony Turner'in *Early Scientific Instruments in Europe 1400-1800* adlı kitabı, Otp Kurz'un *European Clocks and Watches*'i, Fatin Gökmen'in *Eski Türklerde Heyet ve Takvim*'i, Feyyaz Gürsan'ın İTÜ dergisinde (1950) yayımlanan nekrolojisi gibi.

¹⁴Uluğ Bey, *Uluğ Bey'in Astronomi Cetvelleri – Zîc-i Uluğ Bey*, 2 cilt, Türkçeye çevirenler Mustafa Kaçar ve Atilla Bir (Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012).

Haziran 2011'de Berlin'de iken Atilla hocadan bir e-posta mesajı aldım. Benu Musa'nın Kitabü'l-Hiyel'inin Orientabteilung der Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz Berlin'deki fragmanının dijital kopyasını istiyordu. Künyesini ve yer numarasını da vermişti: Catalogue von Ahlward No. 5562. Mesajını şu alçakgönüllü cümleler ile bitiriyordu: "Ben sizin bu tür konulara ilgi duyduğunuzu ve meraklı olduğunuzu bildiğim için derdimi açtım. Ancak vaktiniz olmaz ve ilgilenemezseniz de hiçbir şekilde gücenmem." Fragman'dan ne kastettiğini anlamamıştım. Hemen sordum. 3 Haziran 2011 tarihli yanıtı şu oldu:

Ben durumu tam olarak bilemiyorum. Bu kitap büyük bir olasılıkla burada [İstanbul'da] yabancılara satılırken iki parçaya ayrılmış. Bir bölümü halen Almanya'da Gotha kütüphanesinde, diğeri ise size verdiğim adreste bulunuyor. Bu yüzden kaç sayfa olduğunu kimse yazmadığı için kestiremiyorum. Kitabı burada bastırırken benim bu parçaları toplamam gerekecek. Böylece yararlı bir iş yapacağıma inanıyorum. Bir başka kitap parçası Leiden ve Vatikan'da bulunuyor. Dediğim gibi ben daha işin başlangıcındayım. Bu iş bazen kolay, bazen de çok zor gerçekleşiyor. Ben eğer tüm parçaları toplayabilirsem kitabıma bunların tipkibasımalarını da eklemek istiyorum.

Bu bilgi gelir gelmez, o tarihte Potsdam Üniversitesinde postdoc yapan Dr. Meltem Kocaman ile birlikte hemen Staatsbibliothek'e gidip dijital kopyayı ismarladık. Kopya, Temmuz başında hazır oldu ve Meltem dönerken İstanbul'a getirdi. Atilla Bir'e vermeden Bölüm için de bir kopya yapmıştık. İyi ki yapmışız, sonra o kopyaya da ihtiyaç duyuldu.

Atilla hoca pullara ve kartpostallara da meraklıydı. Pul koleksiyonu olduğunu bir iletisinden öğrendim. Sirkeci Postanesi'ndeki PTT müzesini gezmiş, filateli gişesine uğramış ve İTÜ'nün 240. yılı için 2013'te bir ilk gün zarfı (4 pullu) çıkardıklarını görmüştüm. Atilla hoca için de bir zarf alıp kendisine bildirdiğimde bana şöyle cevap vermişti: "Artık eskisi gibi pullarla uğraşamıyorum. Zamanla çok kıymetli bir Osmanlı ve Cumhuriyet koleksiyonum oldu. Sonra enflasyon ve PTT'nin kötü idaresi nedeniyle genelde pula karşı ilgi azaldı. Şimdi de artık kimse posta üzerinden mektup yazmıyor. Ancak yollayacağınız seri için çok teşekkür ederim. Bunun oluşumunda katkıda buldum fakat kendim gidip bir seri temin edemedim" (28 Ekim 2015). Pullar üzerine ikinci yazışmamız 2016 yılında olmuş. İstanbul'da düzenlenecek 35.Uluslararası Bilimsel Aletler Sempozyumu (26-30 Eylül 2016) çerçevesinde açılacak bilimsel aletler sergisinin açılışı münasebetiyle üzerinde rubu tahtası olan bir pul çıkarılması önerimi iyi karşılamış ve hatta rubu tahtası çizimini kullanmama izin vermişti. PTT'ye çok önceden başvuru gerektiğinden pulu çıkarmak mümkün olmadı. Kendisinde bir mezattan aldığı ruzname koleksiyonu olduğunu da yazmış (5 Ocak 2020), bunların içindeki takvim ile ilgili bilgileri, takvimler konusunda çalışan Gaye Danışan ile çalışabileceğini bildirmişti.

Bilim Tarihi Bölümü dersleri

Atilla Bir, Bilim Tarihi lisans ve yüksek lisans programına katkıda bulunmaya başladıktan sonraki yıllarda verdiği dersler konusunda kendisiyle yazıştık. Bunlar, doktora tez savunma jürilerine davet,¹⁵ jüri üyelerine üye bulma, sisteme ders içeriklerinin yüklenmesi gibi rutin konularda olmuştur. 2014'te Maliye Bakanlığı'ndan gelen bir emir doğrultusunda emekli öğretim üyelerine verdikleri ders karşılığı ücret ödenmesi kaldırıldı. 2 Haziran 2014'te kendisine yazıp Yüksek Lisans ve Doktora öğrencilerine ücretsiz ders vermeyi kabul edip etmeyeceğini sormuşum. Kabul ederse gönderdiğim dilekçeyi imzalamasını istemişim. Kabul etme nezaketini gösterdiği aşağıdaki dilekçe onun artık 2014'te itibaren ders vermek yerine kitap yazmaya yönelme arzusunu açıklar:

¹⁵Emekli olduktan sonra Atilla hocayı doktora tez savunmalarına jüri üyesi olarak alamadık. Bu makalenin yazarı emekli olduğunda (2023) emekli üyelerin doktora danışmanlığına devam edebiliyordu. YÖK karar tarihini hatırlamıyorum. Ancak İstanbul Üniversitesi bu uygulamayı 2024'te kaldırdı. Emekli öğretim üyeleri doktora tez jürilerine girmelerine ve tez danışmanlığını sürdürmelerine izin vermedi.

Dilekçeyi imzalayıp ekte yolluyorum. Bu sene bildiğiniz gibi FSMV'de [Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi] de ders verdim. Buradaki öğrenciler dersi ilgiyle izledikleri halde sınavlarda pek başarılı olamıyorlar. Gelecek yıl artık İTÜ'deki dersi de gençlere devredeceğim. Gerçekten çok yorulmaya başladım. Özellikle dersin stresi beni diğer işlerden ve çalışmalardan alıkoymaya başladı. Bundan sonra kitap çalışmalarına ağırlık vermeyi amaçlıyorum.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları'na katkı

Profesör Bir, *OBA*'ya hem yazar hem de hakem olarak sürekli destek veren az sayıdaki kişiden biriydi. Hakemlik yaptığı makaleler hakkındaki görüşlerini hem yazara hem de derginin editörü olarak bana da iletirdi. Titiz bir yazar olduğu kadar titiz bir hakemdi. Bu beni çok mutlu ederdi. Zira bazı hakemler hiç te onun kadar titiz davranmazdı. Bazı makalelere eleştirisini esirgememiştir: “Bilimsel standartlara uymuyor,” “bugüne kadar okuduğum en sıkıcı makale” gibi (18 Eylül 2020). Ancak, “zayıf” bulunduğu makalelere eklenmesi gereken kaynak ve konuları belirttiği gibi gördüğü terminoloji yanlışları ve teknik eksiklikleri de belirtir ve yazarın bunları dikkate alacağını ümit ettiğini belirtirdi (30 Eylül 2014, 1 Ekim 2014). Makalede maddi hataları işaretlemenin yanı sıra makaleyi esastan da eleştirirdi: “Ana gaye hiçbir yerde belirtilmemiş,” “aletin fiziksel tanımı yapılmış ama hangi amaçla ve nasıl kullanıldığı açıklanmamış” gibi (26 Kasım 2017).

Yayımlanmak üzere *OBA*'ya gönderilen bazı çevirilere de hakemlik yapmıştır. İstanbul Saint-Joseph Lisesi'nden mezun olduğu ve mühendislik öğrenimini Karlsruhe'de yaptığı için hoca iyi Fransızca ve Almanca bilirdi. Buna titizliği de eklenince bu dillerden yaptığı çevirilere ve çeviri hakemliğine çok güvenerdim. 2010 yılı başında, o tarihte Bilim Tarihi Bölümü'nde lisans üstü öğrencisi olan Cem Pulathaneli'den J. H. Mordtmann'ın *Der Islam* dergisinde 1923 yılında yayımlanan “Das Observatorium des Taqi ed-din zu Pera” başlıklı makalesini Türkçeye çevirmesini istemiştim.¹⁶ Çeviriyi kontrol etmesi için Atilla hocaya göndermişim. Aldığım 26 Nisan 2010 tarihli mesaj, masa başı çalışmalarımıza örnektir:

Sizinle epeydir haberleşemedik. Daha önce belirttiğim gibi bu günler adeta işler üzerime yıkıldı. Bugün biraz daha rahatlayınca Mordtmann çevirisini ele aldım. Bu makalenin çevirisi konusunda da baş başa vermemiz gerekiyor. Siz dipnotları biraz değiştirmişsiniz. Daha iyi olmuş, ancak tartışmamız ve değişmesi gereken başka şeyler de var. Siz [İTÜ] gelir ya da bana orada [İÜ Bilim Tarihi Bölümü] bir zaman ayırırsanız iyi olur. Ben okuyup düzeltmeye devam ediyorum. Görüşmek üzere.

Yurtdışında mühendislik okuyan Cumhuriyet burslularının biyografilerini içeren ‘Atatürk’ün Çocukları’ projesi yazarken, ondan sık sık bursluların Almanya’da yaptıkları doktora tezlerinin başlıklarının Türkçe çevirmesini istemişimdir. İşte birkaç örnek: “Das abstumpfungskriterium für Drehstähle beim schlichten” için aynı gün “Çelik tellerin tornalanmasında körlenme kriterleri” şeklindeki çevirisini göndermiştir (26 Ekim 2011). Hasan Halet’in Fransızca kitabının başlığını Türkçe çevirisini istediğimde Atilla hoca her zamanki gibi açıklamalı bir cevap göndermiş:

¹⁶Çeviri “Takiyüddin’in Pera’daki Gözlemevi” başlığı ile *OBA*'da [10, 2 (2009): 115-129] yayımlandı. O tarihte dergiler, genellikle üzerinde belirtilen tarihten daha sonraki bir tarihte yayımlanırdı. A. Bir’in mesajının 2010 tarihini taşıması ve çevirinin 2009 tarihli *OBA*'da yayımlanmış olmasını yadırgamamak gerekir.

Sorunuza gelince *L'Industrie Électrique et les Ressources Motrices de la Turquie*, çevirmesi zor bir başlık. Bizde elektrikte raylı sistemlerin kuramını veren ve uygulama yöntemlerini tartışan bir ders var. Uzun yıllar bu konu tartışıldı ve yeni Türkçede tatmin edici bir karşılık bulunmadı. Buna eskiler *Cer* diyor. Ben bu kitabın neden bahsettiğini pek anlamadım. Ancak bildiğim kadarıyla şöyle çevirmek gerekir: *Türkiye'nin Elektrik Endüstrisi ve Cer Kaynakları*. Bizde *cer* deyince her türlü içten yanmalı, elektrikli, buharlı çekici sistem anlaşılıyor. Bunun Fransızcası da *traction motrice* deniyor. Buna tramvaylar, metrolar, hızlı trenler dahil. Yanılmıyorsam otomobiller otomotrice olarak ayrılıyor. *Cer* dersinin ana konusu raylı sistemler ve sorunları. Siz kitabı gördünüz mü? 1932 yılında Türkiye'de demir yolları önemliydi. Bu konuyu incelemiş olmalı.

Fotoğraf 2. Prof. Dr. Atilla Bir, İTÜ Elektrik-Elektronik Fakültesindeki odasında. Yazar ve hakem olarak katkıda bulunduğu *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisini incelerken (Fotograf: Feza Günergün).

“Zum lichtelektrischen Primärstrom in Alkalihalogenidkristallen” başlığı için hem çevirisini hem de yorumunu göndermiş (17 Haziran 2017):

Sorduğunuz tezin başlığı ‘Alkali-halojen Kristallerde Foto-elektrik Temel Akımlar Üzerine’ şeklinde çevrilebilir. Bu günümüzde yaygın kullanılan LET (light electric transmission) konusunda yapılmış önemli bir ilk çalışma olmalı diye düşünüyorum. Son zamanlarda bu teknik sayesinde ekonomik aydınlatma geliştirildi. Bence Edison'un *inkandesan ampulundan* sonra bu konuda yapılan en önemli buluşlardan biri denebilir.

Atilla hoca, *OBA* için çeviri de yapmıştı.¹⁷ 2021 yılı başında, Celal Şengör'ün Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünde kütüphane müdürü olarak çalışmış olan Max Jacob Pfannenstiel hakkında Almanya'da bir kitap yayımlandığını haber vermesinin ardından, Atilla hocadan Pfannenstiel'in Ankara dönemi (1938-1941) ve jeoloji

¹⁷Atilla Bir (çev.), “Max Pfannenstiel'in Yüksek Ziraat Enstitüsü Kütüphane Müdürlüğü Yılları (1938-1941),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22, 1 (2021): 341-354.

çalışmalarıyla ilgili bölümü Türkçeye çevirmesini rica etmişim (27 Şubat 2021). Kabul etmiş ve çeviri üzerinde metin yayımlanana kadar yazışmışız.

E-yazışmaların bir kısmı, Atilla hocanın OBA'da yayımlan makaleleri ve bunların tashihleriyle ilgiliydi. 2013 yazı sonunda gönderdiği bir iletide, Uluğ Bey Zici'nin Türkçeye çeviri çalışması sırasında hazırladığı makalenin önemini belirterek OBA'da yayımını önermiş ve Aralık 2013'te makaleyi göndermişti:

[Uluğ Bey'in] Sinüs tablolarını nasıl hazırladığı konusunda bir yazı hazırladım. Belki Osmanlı [Bilimi] Araştırmalarında yayımlayabiliriz.¹⁸ Bu konuda özellikle Biruni ve Kadızade'nin yöntemlerinden yararlanıyor. Kullandıkları geometrik çözüme hayran kaldım. Bu dönemde yapılan işler birinci sınıf, basit ancak çok zekice. 40 yıl düşünülse bulunamaz cinsten. (30 Ağustos 2013)

Atilla hoca, 12 Eylül 2015 tarihli bir iletide Şinasi Acar ile birlikte sivil mühendis yetiştiren Hendese-i Mülkiye'deki eğitim üzerine hazırladıklarını haber verdi:

Şinasi Beyle Mühendishane-i Mülkiye'nin ilk yılları konusunda bir yazı hazırladık. Son rötuşlar bitince size yollarım. Bu yazıya elime geçen 1888 ve 89 yıllarına ait iki yıl sonu raporu [sebepl] oldu. Bana bunları satan sahaf bunları ilk kez gördüğünü söyleyince önemli olduklarını anladım. Bu tarihlerde askeri ve sivil olmak üzere iki mühendishane var. Bu raporlarda ders isimleri, mezunlar ve dersi verenler tüm ayrıntılarıyla verildiğinden askeri ve sivil okullar arasındaki farkı görmek mümkün oluyor. Her yıl basılan bu raporlar Padişaha sunulduğu gibi öğrencilere de karne gibi veriliyor olmalı. Sınıf birincisine bir de madalya verildiği biliniyor. Ne var ki bu madalyanın henüz izine rastlamadım.

Bu mesajı üzerine Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesindeki cetvellerin (Mühendishane-yi hümayun şakirdanının imtihan-ı umumi cetvelidir) varlığını bildiren bir cevap yazmışım. Hoca özellikle 1307 H yani 305 Rumi ilk cetvel ile ilgilenmiş. Atilla Polat ile kütüphanenin sitesinden ilgili cetvelleri indirip hocaya göndermişiz. Yazışmamız takip eden aylarda da sürmüştü:

Bulduğunuz imtihan cetvelleri de önemli. Şimdi hiç olmazsa bunlardan kaç tane bulunduğunda bir fikir sahibi oldum. Eğer bunları indirebilirseniz şahane olur. Böylece çalışma bir derece tamamlanmış olur. Son olarak, bir de mülkiye diploması bulmaya çalışıyorum. Bende bir tane var ancak askeri okula ait. Bunları toplayan birini tanıyor musunuz? İTÜ Rektörlüğünde bir araştırma yapmak istiyorum, belki orada bulabilirim (17 Eylül 2015).

Bu arada hoca, İTÜ Arşivinden güzel bir Hendese-i Mülkiye diploması buldu ve Mühendishane'nin açılışıyla (1775) ilgili Saint-Priest'in raporunu Fransa'dan getirtti (16 Aralık 2015). Bunların da eklenmesinden sonra makale OBA'da yayımlandı.¹⁹

Yayın çalışmaları ve projeleri hakkında yazışma

Atilla hoca, yukarıda da belirtildiği üzere, bir kitabı yayımlandığında muhakkak haber verir ve ardından kitabı gönderirdi. Yıllar boyu Şinasi Acar ile birlikte peşine düştüğü *Anadolu'nun Değirmenleri* kitabı²⁰ çıkınca da hemen haber verdi (6 Ekim 2012). Basımı konusunda Şinasi [Acar] Bey'in çok titizlendiğini ve adeta hastalandığını belirttikten sonra mesajını şöyle bitirmişti: "Bildığınız gibi yayın evleri bildiğini okuyor. Böyle olunca insana sinirlenmekten başka iş kalmıyor." Keza 'Takiyüddin kitabı'nın²¹ basımını da hemen bildirdi:

¹⁸Atilla Bir ve Mustafa Kaçar, "Semerkand Astronomi ve Matematik Ekolünün Osmanlı'ya etkisi: Uluğbey'in Sinüs 1°'yi Yaklaşık Belirlenme Yöntemi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 15, 1 (2013): 48-66.

¹⁹Şinasi Acar, Atilla Bir, Mustafa Kaçar, "Osmanlı'da Sivil Mühendislik Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 17, 2 (2016): 1-26.

²⁰Atilla Bir, Mustafa Kaçar ve M. Şinasi Acar, *Anadolu'nun Değirmenleri* (İstanbul: YEM Yayın, 2012).

²¹Mustafa Kaçar, M. Şinasi Acar ve Atilla Bir, *XVI Yüzyıl Osmanlı Astronomu Takiyüddin'in Gözlem Araçları – Âlât-ı Rasadiyye li Zîc-i Şehinşahiyye* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011).

“Elime geçince size de yollarım. Bu kitapta da tıpkıbasımları yorumla ilave ettik.” Aynı iletisinde Bursa’da Mayıs 2011’de açılan oyuncak sergisinin kataloğu²² için yazdığı makalesinin yayınlandığını haber vermiş: “Bu kitap ta basılmış ama elime geçmedi.”

Fotoğraf 3. A.Bir Sapanca’daki su değirmeninde. 21.05.2005. Fotograf F. Günergun

Atilla Bir hoca, 13 Kasım 2016 tarihli iletisinde, öğrenim için İngiltere’ye gönderilmiş olan matematikçi Mehmed Emin Paşa’nın (öl. 1851) İngiltere’deki bilim mecmualarında sorduğu ve çözdüğü matematik ve fizik problemleri konusunda bir çalışmayı *OBA*’da yayımlamayı düşündüğünü yazar (13 Kasım 2016) ve şöyle devam eder:

Siz bu konuda ne dersiniz? Bu soruların bir kısmı matematik, diğer kısmı ise dinamik üzerine. Oldukça eski bir dil kullanıyor. Bir Osmanlı’nın burada kendini kabul ettirmesi ve problemler çözmesi çok ilginç. Maalesef bunların tümünü toplamak mümkün değil. Yayıncılar sadece ilginç bulduklarını basmışlar.

1 Temmuz 2017’de Emin Paşa’nın problemlerini gözden geçirdiğini bildirmiş. Trinity College’e kaydını ve asil öğrencilerle birlikte onur masasında yemek yeme hakkının tanındığı bilgisine ulaşmış. Bu konuda daha sonra haberleşmemişiz. Elinde başka işlerinin olması muhtemelen Emin Paşa konusundaki araştırmasını tamamlamasını engelledi. Bu arada Bilim Tarihi Bölümü araştırma görevlilerinden Atilla Polat (ODTÜ Matematik Mezunu) da Emin Paşa üzerinde çalışmaktaydı ve 2019’da biyografisi hakkında bir makale yayımladı.²³ Sanırım bu konuyu Atilla Polat ile birlikte çalışmak istiyordu ama kısmet olmadı.

Şinasi Acar’ın Topkapı Sarayı, Dolmabahçe Sarayı ve özel koleksiyonlarda saatleri bulunan Mehmet Şükrü üzerindeki çalışması çerçevesinde, bu usta zanaatkârın saatlerini, kendi ifadesiyle “günümüz gözüyle” incelemek, saatlerin mekanizmalarını çözerek getirdiği yenilikleri ortaya çıkarmak istemekteydi. Bu saatlerdeki

²²Atilla Bir, Atilla Bir, “İslam Ortaçağında Hiyel Geleneği ve Konusu Oyun Olan Mekanik Düzenler / Marvellous Devices and Automats in Medieval Islamic Culture,” *Oyuncağ Sergisi – Toy Exhibition – A Naim Arnas Koleksiyonu* (İstanbul: Tofaş Sanat Galerisi Yayınları / Yapı Kredi Yayınları, 2011) içinde 59-72.

²³Atilla Polat, “Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa’nın Biyografisine Giriş,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 2 (2019). 59-74.

yeniliklerin daha çok kullanılan saat sistemlerinin ekrana taşınmasıyla ilgili olduğunu, zanaatkâr hakkında az bilgi bulunduğunu, bunun sebebinin de asıl ismini bilmememizden kaynaklandığını yazmıştı (1 Temmuz 2017).²⁴

Atilla bir hocanın bir başka projesi, Donald Hill ve Ahmad al-Hassan'ın ortaklaşa yazdıkları teknoloji tarihi kitabını²⁵ Türkçeye kazandırmaktı. Çevirinin öğrencilerine çok faydalı olacağını düşünmekteydi:

Ben şu günlerde Donald Hill'in Ahmad al-Hassan'la yazdığı teknoloji tarihi kitabını yayına hazırlamakla meşgulüm. Bu kitap içindeki bilgiler çok ilginç. Kitabı Hill, al-Hasan ve Günhan [Danışman] Bey'in anısına çıkarmak istiyorum. Günhan Bey tercüme etmek istiyordu ancak maalesef erken öldü. Hill 1996'da al-Hassan geçen sene (2012) öldü. Hiç olmazsa Suriye'deki rezaleti görmedi. Amacım kaynak resimleri renkli basmak. Bunları toplamaya başladım... Başına Hill'in ve Hassan'ın resimlerini ve kısa hayat hikayelerini koymak istedik. Hill öleli çok olmadı ancak hiçbir yerde resmini bulamadım. Sanki böyle bir adam yaşamamış, adeta bir ruh gibi. Sizde resmi var mı? Bence bilerek resim çektirmemiş ve mevcutları da imha etmiş. Ben bu durumu açıklayamadım (1 Temmuz 2017)"

Çeviriyi tamamladı ancak yayımlanamadı. Projeye katkıda bulunan M. Kaçar'ın verdiği bilgiye göre, kitabın yayın haklarını uhdesinde bulduran UNESCO Türkçe çevirinin yayınına izin vermedi. Dolayısıyla çeviri hâlâ yayımlanmayı beklemekte.

Projelerinden biri de Blaise Pascal üzerineydi. 18 Ağustos 2019 tarihli iletisinin ekinde Pascal'ın hesap makinesi üzerine iki imzalı (A. Bir ve M. Kaçar) bir metin göndermişti. Yazı önemliydi zira bu konuda Türkçe bir metin yoktu ve matematik tarihi derslerinde kullanılması çok faydalı olacaktı. Yazıyı OBA'da yayımlamak için izin istediğimde ilettiği bilgiler, yazısının Pascal kitabı projesinin sadece bir bölümü olduğunu ortaya koydu:

Bu çalışmayı kitabın [Pascal kitabının] ekinde vermek üzere hazırladım. Benzer şekilde Paskal Teoremi ve Paskal Üçgeni şeklinde ekler de hazırlamıştım. Mustafa'nın [Kaçar] adını resimleri çizdiği için koydum. Derleme konusuna gelince, ben teknik konuları döneminde yazılmış olan yazılardan derledim. Shea'nın kitabından²⁶ daha çok tarihi bilgileri aldım. Makinenin prensibi, internette ve Diderot'nun ilgili ansiklopedi makalelerinde bulunuyor. Ben bu yazıyı kısa sürede gözden geçirir ve faydalı bir hale getiririm. Benim asıl hedefim aynı dönemde teklif edilmiş olan Leibniz hesap makinesi ve sizin incelediğiniz mekanizmanın çalışma prensibini karşılaştırmak. Elinizde daha etraflı bilgi var mı?

Çalışmalarını bastırarak yayıncı veya kurum bulmakta zorluk çektiği bir dönemde BİRİYİL Yayınevini kurdu ve Ali Rıza Akbulut'un *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu* (2010) ve *Güneş Saatleri Yapım Kılavuzu* (2014) kitaplarını kendi bastırdı. Ertesi yıl, *Talimü'l-Küre* (1850) risalesi üzerine yazışmışız. Hoca, Osman Saib Efendi'nin yazdığı ve bir gökkürenin nasıl kullanılacağını açıklayan bu eser üzerinde çalışmaktaydı ve basılmasını istiyordu. 2011'de, I. Uluslararası Avrasya Denizcilik Tarihi (Türk Denizcilik Tarihi) Kongresinin düzenleme çalışmaları başlamıştı ve Bilim Kurulu kitabın basılmasını kabul etti. Türkçe ve İngilizce olarak basılan kitapçık, kongre çantasına girdi.²⁷ TÜBA'nın 2014'te bir Klasikler Dizisi başlatmaya karar vermesi, Atilla Bir için bir umut ışığı oldu ve Takiyüddin'in mekanik kitabı 2012'de bu diziden çıktı.

²⁴Mehmet Şükrü ve saatleri konusunda kapsamlı çalışma daha sonra Şinasi Acar tarafından hazırlandı ve Feza Günergun Armağanı'na (baskıda) verildi.

²⁵Donald R. Hill ve Ahmad Y. al-Hassan, *Islamic Technology: An Illustrated History* (Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press; Paris: Unesco, 1986).

²⁶William R. Shea, *Designing Experiments & Games of Chance - The Unconventional Science of Blaise Pascal* (USA: Science History Publications, 2003)

²⁷*Osmanlıda Gökküresi Kullanımı - Osman Saib Efendi'nin Ta'limü'l-Küre Risalesi* (Use of the Celestial Sphere by the Ottomans - Osman Saib Efendi's Ta'limü'l-Küre), yay. haz. Atilla Bir, Burak Barutçu ve Mustafa Kaçar (İstanbul: 2012).

Katkıda bulunduğu projelerden biri de Prof. Dr. Günhan Danışman başkanlığında yürütülen Kırklareli Demirköy'deki dökümhane projesiydi. Proje çerçevesinde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen bulgulardan yararlandığı gibi, Brüksel'e gittiği sırada Liège'e geçip metalürji müzesini gezmiş ve orada körüklerin nasıl çalıştırıldığını görmüştü. 14 Nisan 2014 tarihli mesajında, kazı faaliyet kitabı için bir yazı hazırladığını bildirdikten sonra çarkın rekonstrüksiyonunu yapmakta olduğunu, eldeki bulgu ve kalıntılardan çarkın nasıl olduğunu oluşturduğunu açıkladı. Bu yazısında kullanmak üzere Günhan Danışman'ın OBA'da yayımlanan makalesindeki²⁸ dökümhane çarkına ait resmi istedi. Gelecekte, bu dergiye söz konusu çarkla ilişkili bir yazı yazmak istediğini bildirdi.

Takiyüddin'in "teleskopu" üzerine

Atilla hocanın bilimsel aletlere olan ilgisi ve bir konunun tarihini iyi öğrenmek için o konuda kaleme alınmış temel eserlere doğrudan başvurulması gerektiğine inanması, onu Takiyüddin'in imal ettiği gözlem aletlerini ve Takiyüddin'in eserlerinin orijinallerini incelemeye yöneltti. Takiyüddin konusundaki derin bilgisi sebebiyle, onu sık sık sorularıyla rahatsız ettim. Sanırım rahatsız olmaz, bilimsel konuları açıklamaktan mutlu olurdu.

Takiyüddin'in "teleskopu" konusunda danıştığımda, ondan aldığım değerlendirmeyi (04 Mart 2018) aktarıyorum:

Bu ara bize sorduğunuz soruyu Mustafa [Kaçar] ile tartışma fırsatını buldum. Takiyüddin, ilgilendiğiniz teleskoba benzeyen nesneden *Kitab-ı Nur* isimli eserinin en sonunda bahsediyor. Mustafa size bu pasajı yollayacak. Ben pazartesi kendisine tekrar hatırlatacağım. Ben bu konuya biraz kuşkuluyum. Bazen bulunması istenen anlam ve kavramları verilmiş düşünüyoruz. Teleskop öncesi benzer düzenler burada adeta teleskop bulunmuştur diye yorumlanıyor. Bence burada bahsedilen billurun bir mercek olarak algılanmış olup olmadığına bakmak gerekir. Tesadüfen bir nesneyi yakınlaştıran kristal sadece bir ilginç olayın aktarılması olur. Son günlerde [Takiyüddin'in] mekanik kitabını hazırlıyoruz. Bazen ilginç, günümüzde kullanılmayan kelimeler kullanıyor. Bunların ne anlama geldiğini günlerce düşündüğümüz oluyor. Modern Arapçada bulunmayan kelimeler bunlar. Daha çok Farsça ve Rumcadan devşirilmiş ya da anlamı zamanla değişmiş kelimeler. Bu durumda anlatmak istediği nesnedeki parçanın fonksiyonu üzerinden yorum yapıyor ve bunun için günümüzde kullanılan modern kelimenin yanına kullandığı kelimeyi parantez içinde yazıyoruz. Genellikle anlattığı nesnelere daha önce bilinen ve kullanılan şeyler oluyor. Bazı kristallerin ışığı saptırdığı biliniyor. Belki içinden bakınca nesnelere daha büyük de görülüyor olabilir. Bu teleskop ya da dürbün bulundu anlamına gelir mi? Ben bu konuda kuşkuluyum. Çünkü bilinçli olsa, yazarın bu bulguyu ve nedenini tartışması gerekirdi diye düşünüyorum. [Hüseyin Gazi] Topdemir ve Mustafa [Kaçar] hemen buluşun yapıldığını kabullenmek istiyorlar. Bu tür nesnelere sizin yaptığınız sergideki²⁹ acayip nesnelere benziyor. Nesne var ancak neden var pek belli değil. Adeta olgunlaşmamış bir meyve ya da düşünce gibi.

Takiyüddin'in gözlemevi anısına bir tabela

2009-2012 yılları arasındaki yazışmalarımızın bir kısmı, Takiyüddin'in 1580 yılında Galata sirtlarında kurduğu gözlemevinin anısına, Galatasaray ile Tünel arasındaki uygun bir yere bir tabela konmasıyla ilgiliydi. Bu fikir, Dünya Astronomi Yılı (DAY) çerçevesinde, Ali Alpar ve bizlerin de üyesi bulunduğu UNESCO Astronomi Tarihi İhtisas Komisyonu tarafından geliştirildi. Tabelada gözlemevinde kullanılan bir aletin çizimi ve açıklaması

²⁸Günhan Danışman, "Kırklareli-Demirköy "Fatih Dökümhanesi Su enerjisi Düzenekleri Ön değerlendirmesi, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 11, 1-2 (2010): 79-87.

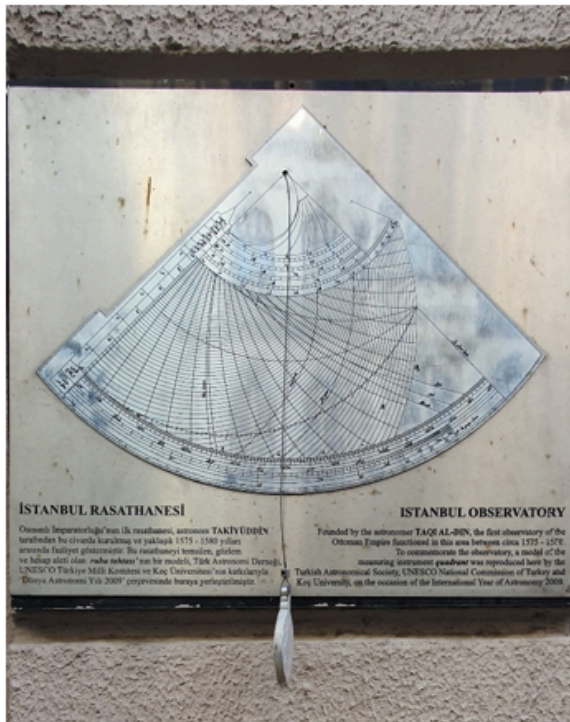
²⁹"Bilginin İzinde – İstanbul Üniversitesi Koleksiyonlarından Bilimsel Aletler, Yazmalar, Basmalar" Sergisi (İstanbul, II. Bayezit Türk Hamam Kültürü Müzesi, 26-30 Eylül 2016).

yer almalıydı. Atilla hoca, bu aletin rubu tahtası olması gerektiğini önerdi ve yapmış olduğu rubu tahtasının grafik çizimini kullanılmasına izin verdi. İngilizce-Türkçe açıklamayı beraber yazdık. Çizim ile açıklamayı içeren pirinç levha, 2012 yılında Beyoğlu'ndaki Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi binasının (Merkez Han) İstiklal Caddesine bakan cephesinin sol tarafına yerleştirildi. Levhaya bir de metal çekül takıldı. Çekül bir müddet sonra çalındığından yeni bir çekül takıldı. Atilla hoca, 6 Ekim 2012 tarihli mesajında, levhanın durumunu yerinde görmek için İstiklal caddesine gittiğini, çekülün bu sefer doğru yere takıldığını, ancak yeri pek uygun olmadığı için levhayı kimsenin fark etmediğini, birkaç kez önünden geçmesine rağmen kendisinin bile görmediğini yazmış ve tanıtılması için girişimlerde bulunmamı istemişti.

Fotoğraf 4. Dünya Astronomi Yılı (DAY, 2009) münasebetiyle oluşturulan UNESCO Astronomi Tarihi Komisyonunun üyeleri: Soldan sağa Emrah Kalemci, Yavuz Unat (oturan), Feza Günergün, Mehmet Emin Özel, Atilla Bir, Ali Alpar, Mehmet Özdoğan. Sabancı Üniversitesi Karaköy İletişim Merkezi. İstanbul, 6 Haziran 2009 (F. Günergün arşivi)

Fotoğraf 5. Rubu tahtası (mukantararat yüzeyi) tabelası ve Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi'nin cephesindeki yeri (Fotoğraflar Feza Günergün, 06.12.2024)

Takiyüddin'in mekanik saatler kitabı üzerine

2 Nisan 2013'te Takiyüddin'in saatlerinin hassasiyeti ve kimler tarafından yapılmış olabileceği şeklindeki sorularıma, Atilla Bir hoca ertesi gün aşağıdaki uzun açıklama ile cevap verdi. İletide, Sevim Tekeli'nin çalışmasını³⁰ bilmekle birlikte Takiyüddin'in mekanik saatler kitabının “en kısa zamanda çevrilmesi ve yorumlanması” gerektiğini bildirdi. Hoca, mekanik saatler kitabının yeniden çalışılması gerektiğini yıllardır söylerdi ve ben de kendisine, daha önce çalışılmış ve yayımlanmış bir eseri yeniden çalışmaya gerek olmadığını yazdım. Ancak o, bu kitabı yeniden çalışılması gerektiğinde hep ısrar etti. Nisan 2013'teki mesajında da bunu ifade etmekteydi. 5 Nisan 2014 tarihli ileti, onun nasıl çalıştığını gösterdiği için, okuyucu ile paylaşmak istedim.

Takiyüddin'in saat kitabının³¹ kopyasını Paris'ten bildiğiniz gibi getirttik ama maalesef inceleyemedik. Elimizde şimdilik sadece Sevim Tekeli'nin yorum ve tercümesi var [...] Ben *Alat-ı Rasadiyye*'yi incelerken oradaki eksik cümlelerden bir şey anlamamıştım. Zaten bu bilgiler sadece özet şeklindeydi. Sonra Takiyüddin'in aletlerini özetlediği ve herhalde *Alat-ı Rasadiyye*'yi yazan kişiye verdiği notların bir kopyasını ve basit çizimlerini Kandilli'deki not defterinde bulduk. Bunların dışında Süheyl Ünver'in de belirttiği astronomik saat ile ilişkili bir yazı sayfası da vardı. Buradan saatin rekonstrüksiyonunu yapabildim. Bu saatin özelliği 15 derecelik bir kadranın da bulunması. Bildiğiniz gibi 1 gün 24 saate ve aynı zamanda 360 dereceye karşı düşüyor. 360 derece 24'e bölünürse 15 dakika bulunur. Şu halde, her 15 dakikada dünya 1 derece döner. Bu astronomik hesaplarda önemli. Hassasiyet bununla ilişkili. Saatin ritm süresi salınan ağırlıklarının konumu değiştirilerek ayarlanabilir. Bu saate bu nedenden dolayı astronomik deniyor. Paris nüshasındaki saatler daha çok evlerde günlük hayatta kullanım için tasarlanmış değişik türden sıradan saatler. Bunlar arasında ağırlıklı ve yaylı olanlar var. Aslında bu kitap kesinlikle en kısa zamanda çevrilip yorumlanmalı. Aksi halde karanlıklar içinde doğrusunu öğrenmemiz mümkün değil.

O dönemde İstanbul'da başka yabancı bilgin yok. Takiyüddin herhalde deneyimli saatçılarla konuşup tartışıyor. Belki de yanında bulunduğu usta ve kalfaları kastediyor. Bunlar da yabancı, çünkü bu sanatı bilen İslam usta yok. Başka da bir alternatif yok, zira basılı belge de yok. Saatleri ya kendi ya da tanıdığı zanaatkarlara yaptırmış olmalı. Belki de esir edilmiş ya da din değiştirmiş kişilerden de yararlanmış olabilir. Zaten Rasathane'deki kişiler de kısmen bunlardan derlenmiş olabilir.

Bence saat kitabı [*Bengâmâtî'd-devriyye*] daha önce yazılmış olmalı. Kitabın bir nüshası Kahire'de bulunduğu ve İstanbul'da bulunmadığına göre bu daha olası. Sevim Hanım bir tarih veriyor mu? Astronomik saat bu kitapta [*Bengâmâtî'd-devriyye*] bulunmadığına göre benim yararlandığım sayfayı bu amaca yönelik yazmış ve saati gerçekleştirmiş olmalı.

Atilla hoca 2020 sonbaharında saat kitabının çevirisini sürdürmekteydi: “Yazar [Takiyüddin] çok detay veriyor. Bunu anlamak ve çizime dökmek bazen günlerimi alıyor. Arapça hocamız Âdem Akın olmasa bu işi herhalde hiç beceremezdim. İçimi dökmek istedim.” (23 Ekim 2020)

27 Haziran 2021'de posta kutuma düşen bir ileti, Atilla hocanın ekibiyle birlikte Takiyüddin'in saatler kitabının çevirisi üzerinde çalışmaya devam ettiğine işaret etmekteydi:

³⁰Sevim Tekeli, *16'ncı Yüzyılda Osmanlılarda Saat ve Takiyüddin'in Meknaik Saat Konstrüksiyonuna Dair En Parlak Yıldızlar Adlı Eseri* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002).

³¹Kevâkibü'd-dürriye fi vad'î'l-Bengâmâtî'd-devriyye (Nablus).

Mekanik saat kitabı ağır da olsa ilerliyor. Kendim yapılan işi beğendim. Neredeyse her satırın üzerinde birkaç gün düşünüyorum. Böyle yoğun bir kitap bilmem bilim tarihinde başka yazılmış mı? Kitabı çok sayıda resimle destekliyorum. Bu çizimleri de Mustafa çiziyor. İşim gerçekten zor. Çeviriye de hiç teknik bilgisi olmayan Âdem Bey yapıyor. O olmasa bu işi galiba hiç ortaya çıkmazdı (27 Haziran 2021).

Mekanik saat kitabının çevirisinin Atilla hocayı çok yorduğu, aynı tarihli iletiden anlaşılıyordu:

Son zamanlarda ben de çok yoruluyorum. Asıl beni korkutan fazla uzun mesafeleri yürüyememek, gözlerimin ekran karşısında yorulması ve kulaklarımın da ağır işitmeye başlaması. Şimdilik tek yerinde duran galiba kafam. Ancak çok işle uğraşmak ta iyi değil. Sabah aceleden saklamam gereken bilgileri sildim. Şimdi tekrar yazmam gerekecek (27 Haziran 2021).

Bildiğim kadarıyla hoca saat kitabının çevirisini vefatından önce tamamladı. Saat kitabını hazırlarken ona yönelttiğim çoğu kez cahilce soruları sabırla yanıtladı: 26 Ekim 2013'te, Takiyüddin'in mekanik saatler kitabında tarif ettiği saatlerde saniye olmadığını ama rasathanedeki gözlemlerde kullandığı saatte (*bingam-ı rasadi*) saniye olduğunu belirttikten sonra bu hassas ve saniyeli saatin gerçekten Takiyüddin tasarımı mı olduğunu yoksa bir Avrupa saati mi olduğunu sormuşum. Hocanın aşağıdaki cevabı, bu soruyu onun *Zamanın Görünen Yüzü: Saatler* (2009) kitabında çıkan makalesini iyi okumadan sorumu sorduğumun da bir kanıtı oldu.

İlk mekanik saatlerde (Avrupa'da da) genellikle saniye göstergesi bulunmuyordu. Sistem saniyede bir salınım yapsa da bunu gösterme ihtiyacı hissedilmiyordu. Hassasiyet arttıkça buna gerek duyulmaya başlandı. Rasathanedeki saati kesinlikle Takiyüddin yaptı. Ben bunu Yapı Kredi Bankasındaki saat sergisi kataloğundaki yazımda kanıtladım. Kandilli'deki not defterinde bu saatin iç yapısını ve hesabını veriyor. Bu saatte ayrıca 15 dakika ekranı da var. Saatin 1/4'ü olduğu için daha hassas ölçüm yapabiliyor. Ayrıca 15 dakika 3'e de bölünebiliyor. Bildiğiniz gibi yıldızların konumu açıyla verildiği gibi saatle de ifade edilebiliyor (360 derece 24 saat = 1440 dakika = 86400 saniye). Sizde bu katalog var mı? İsmi *Zamanın Görünen Yüzü: Saatler*. Takiyüddin'in Saat kitabındaki saatleri kesinlikle kendisi yapmış. Aksi halde bunları böyle detaylı anlatamazdı. Bunları çeviremediğim için deli oluyorum. Aksi halde siz de tereddüt etmezsiniz.

Takiyüddin'in 'dahiyane aletler' kitabı üzerine

Atilla hocanın Takiyüddin'in mekanik kitabı *et-Turuku's-seniyye fi'l-âlati'r-ruhaniyye* üzerine ilk iletileri 8 Eylül 2016'da gelmeye başlar. Bu kitabın faksimilesi, Takiyüddin ve eserleri hakkındaki bir giriş ile birlikte Ahmad Y. Hassan tarafından Halep'te 1976 yılında Arapça olarak yayımlanmıştır. Ancak Atilla Bir, kitapta çizimi ve tarifi verilen aletlerin nasıl çalıştıklarını anlamak istemektedir. 13 Kasım 2016 tarihli iletisi nihayet isteğine ulaşmış olduğunu müjdelemektedir:

Ben sonunda bize³² yeni gelen Arapça uzmanı Adem Akın sayesinde Takiyüddin'in mekanik saatini çözdüm. Bu Arapça hocası Aydın Sayılı'nın yanında çalışmış. Ankaralıların çalışmalarına yardımcı olmuş. Ben senelerdir bunların bu metinleri nasıl oluyor da anlamadan okuyabiliyorlar diye kendime soruyordum. Sonunda işi çözdüm. Adam [Âdem Akın] İstanbul'a yerleşince Mustafa'nın [Kaçar] yanına geliyor. İlk metni deşifre ettikten sonra Türkçeye çeviriyor. Sonra ben üzerinde çalışıyorum. Ne var ki, [aletin bilgisayardaki teknik çizimini yapacak] Mustafa'nın boş saatini bulmak hiç de kolay değil.

³²Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü.

Yukarıdaki ileti, Atilla Bir, Mustafa Kaçar ve Âdem Akın arasındaki verimli iş birliğini kanıtlıyor. Hoca, 28 Mart 2018'de kitabı bitirdiklerini ve son rötuşları yapmakta olduklarını haber verir. Takiyüddin'in saat kitabına [*Bengâmâtî'd-devriyye*] başlayacağını müjdeler:

Adam [Takiyüddün] çok ilginç şeyler düşünmüş. Bunları çizmek çok zamanımızı aldı. Şimdi eski emelimin arkasına düştüm ve saat kitabına el attım. [...] Bunların üzerinden geçerek gerçek değerini kazandırmak istiyorum. Bu referans kitapları kimse okuyamıyor ve asıl düşünceler gömülü kalıyor. Aslında İslam'da saat geleneğinin kitabı henüz yazılmadı. Müzelerdeki saatleri de bilimsel yönden kimse incelememi. Yapacak ne kadar çok iş var!

Mekanik kitabı tamamlanmış olmakla birlikte basımı vakit alacaktır. Yaklaşık iki buçuk yıl sonra gelen iletide (23 Ekim 2020) kitabın birinci aşamayı (TÜBA tarafından basım kararı) geçtiğini ve artık engellere takılmayacağını umduğunu bildirir. Kitap 2021'de matbaadan gelir.³³

İş Bankası Yayınlarından çıkan *Takiyüddin'in Gözlem Araçları*, konusunda en güvenilir eser olmayı sürdürmektedir. Tek eksik tarafı, başındaki 54 sayfalık girişin kitapta İngilizcesinin olmamasıdır. Bu bölümün metninin İngilizce çevirisinin bulunup bulunmadığı sorduğumda (3 Şubat 2020), İngilizcesinin yapılmasının kendisinin de istediğini ancak İş Bankasının olumsuz yaklaştığını yazmıştı (3 Şubat 2020). Birkaç gün içinde Benu Musa kitabının basımı için İş Bankası yayınlarıyla görüşecek, baskısı biten Takiyüddin kitabının yeniden basımını gündeme getireceğini bildirmişti. Tamamlanan mekanik kitabının ve şekillenmeye başlayan saat kitabının da İngilizce çevirileri olması gerektiğini yazmıştı (3 Şubat 2020). Ama İş Bankası *Gözlem Aletleri*'ni yeniden basmadı. Aşağıda söz edilecek olan mekanik kitabı 2021 yılında TÜBA'dan çıktıysa da yazarların kısa biyografileri, içindekiler listesi ve 300 kelimelik bir özet dışında İngilizce metin içermedi. Bu orijinal çalışma Türkçe ve İngilizce olarak basılabileseydi, uluslararası bilim camiasında büyük ses getirir ve Türkiye'den daha iyi satardı.

Rubu Tahtası

Atilla Bir, bilimsel aletler üzerindeki çalışmaları, bunlarla ilgili eserleri çevirerek çalışma prensiplerini çözmek ve teknik çizimlerini yaptırmakla sınırlı değildi. Bunların kopyalarını yaptırmaya da meraklıydı. Rubu tahtası bu aletlerin başında gelir. Hem astronomi hem de matematik hesaplamaların yapılabildiği için bu aleti "bilgisayar" olarak nitelemişti.³⁴ Bu alet konusunda çok çalıştı ve rubu adeta onun bilimsel oyuncağı oldu. Ali Rıza Akbulut'un rubu tahtası yapımı ve kullanımıyla ilgili iki kitabını yayımladı³⁵ ve aletin iki yüzünün de teknik çizimlerini yaptı ki bunları Akbulut'un anılan *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu*'nun yeni baskısında bulmak mümkündür.

Rubu tahtası imal etme serüvenin ne zaman başladığını bilmiyorum. *Atilla Bir Armağanı* için fotoğraf çekmek amacıyla Atilla hocayı İTÜ'deki odasında Kasım 2008'de ziyaret ettiğimde, masasında iki rubu tahtası vardı. Biri kendi koleksiyonundaki orijinal rubu, diğeri ise yeni imal edilmiş daha küçük bir rubu idi. Şinasi Acar'a göre bu serüven, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Fen Fakültesi Matematik Bölümü içinde açılacak Matematik Müzesi için Eskişehir enlemine göre bir rubu tahtasının yapımıyla başladı. Atilla hoca, 7 Şubat 2015 tarihli iletisinde, müze için yapılacak aletin çizimini yaptığını, yarıçapının yaklaşık 1,5 m olduğunu bildirmiş ve iletisini şu cümlelerle bitirmişti: "Bitince size resimlerini yollarım. Üniversitelerin parklarına bence matematik müzeleri yapmak gerekiyor." Bu dev rubu, kenarları 110 ve 103 cm olarak Anadolu Üniversitesi'nde

³³Takiyüddin er-Râsîd, *Et-Turuku's-Seniyye fî'l-Âlâtir'r-Ruhâniye: Olağanüstü Aletlerin Yapımında Şahane Yöntemler*, çeviri-yorum Atilla Bir, Mustafa Kaçar, Âdem Akın (Ankara: TÜBA, 2021).

³⁴Elektrik Mühendisleri Odası İstanbul Şubesinde 10 Haziran 2009'da verdiği konferans: "Osmanlı Bilgisayarı – Rubu tahtası" https://www.emo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=69124&tipi=14&sube=6

³⁵Ahmed Ziya bin Rıza, *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu*, yay. haz. M. Şinasi Acar, Atilla Bir ve M. Kaçar (İstanbul: BİRİYİL Kültür Sanat Ltd, 2010); Ahmed Ziya bin Rıza, *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu*, yay. haz. M. Şinasi Acar, Atilla Bir ve M. Kaçar (İstanbul: Ofset Yapımevi, 2014).

imal edildikten sonra Aralık 2016'da açılan Matematik Müzesinde sergilendi.³⁶ Kısa süre sonra, Şinasi Acar'ın girişimleriyle Anadolu Üniversitesinde Eskişehir enlemine göre 20 kadar rubu tahtası ($r=18,5$ cm) imal edildi ve meraklı kişilere hediye edildi.³⁷

Atilla hoca, 2018 yılında İTÜ'de açılacak sergi için de yarıçapı 50 cm olan daha büyük bir rubu tahtası imal ettirdi (20 Ocak 2018 tarihli e-mail). Bu alet bugün İTÜ müzesindedir.

Fotoğraf 6. Prof. Dr. Atilla Bir, koleksiyonundaki rubu tahtalarıyla. İTÜ Elektrik-Elektronik Fakültesindeki odasında, 10 Kasım 2008 Fotoğraflar: Feza Günergün

Atilla Bir'in ilgilendiği tek alet rubu değildi. Usturlabı incelemiş ve çalışma prensibine ve kullanımına hâkim olmuştu. 2019-20 ders yılındaki doktora dersinde usturlap kullanımını anlatmıştı. Usturlabın, estetik bir alet olmakla birlikte kullanımının zor olduğunu belirtirdi. Kullanımı daha pratik olduğu için rubunun tercih edilmişti. Ancak rubuyu da anlamak için çok zeki olmak gerekiyordu zira 4'e katlı bir usturlap idi. Bu iki alet yanında daha da ilginç olan Zerkali'nin evrensel usturlabıydı. Enleme bağlı olamayan bu aleti de incelemişti. Ancak kullanırken, "sürekli olarak yapılan işlemin ne anlama geldiğini düşünmek gerektiğini" yazmıştı (18 Ocak 2020).

İletilere baktığımda, kendisine rubunun kullanımıyla ilgili birçok soru yönelmiş olduğumu gördüm. Sorularımdan birisi Petros Baronyan'ın Fransızcadan çevirdiği coğrafya kitabı üzerinde çalışırken Chester Beatty Kütüphanesinin kataloğunda Baronyan'a atf edilen *rub-i şemsi* veya *rub-i mustadir* adlı aletlerin bildiğimiz rubudan ne farkı bulunduğuydu. İletime aynı gün (12 Kasım 2012) aşağıdaki cevabı verdi:

Bu aletin üzerinde ekliptik'in (tutulum) izdüşümü de var ve özellikle Güneş hareketlerinin incelenmesi ve zaman ölçümleri yapabilmek için çok uygun. Baronyan bu rubuyu diğerinden ayırmak için kullanmış olmalı. *Rub-i mustadir* diye bir terim bilmiyorum. Bizim kullandığımız rub-u mukantarat. Bu ise rubu tahtasının üst yüzeyini belirtmede kullanılır. Diğer yüzeyine müceyyeb denir. Eğer mustadir'in ne anlama geldiğini biliyorsanız bir yorum yapabilirim. Ancak 'veya' kullandığına göre her ikisinin de aynı anlama gelmeli.

³⁶Dev rubu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Şinasi Acar, "Anadolu Üniversitesi Dev Rubu Tahtası," erişim 16.12. 2024. <https://sinasiacar.com/anadolu-universitesi-dev-rubu-tahtasi/> Anadolu Üniversitesi Fen Fakültesi 2018'de Eskişehir Teknik Üniversitesi'ne (ESTO) bağlandıktan sonra müze de ESTO'ya nakledildi: "Matematik Noktası," erişim 16.12.2024, <https://matematik.eskisehir.edu.tr/tr/Icerik/Detay/matematik-noktasi->

³⁷Atilla Bir, "M. Şinasi Acar'ın Eskişehir Enlemi için İmal Ettiği Rubu Tahtası," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 431-433.

Katalogda *rub-i mustadir*'in yanında *a dial inside a circle* açıklamasının yer aldığını, *mustadir / müstedir* kelimesini Şemsettin Sami'nin “en forme de cercle” (çember şeklinde) olarak verdiğini, bu kelimenin “devir”den türetildiğini ve *circulaire* anlamında kullanıldığını bildirmişim. Bir sonraki mesajımda ise iç içe geçmiş çemberlerden oluşan bir *quadrant solaire* resmi göndererek sözü edilen *rub-ı şemsi*'nin o alet olup olamayacağını sormuşum. Bu tartışma, aletin bir resmi/çizimi olmadığı ve başka yayınlarda bu terime rastlanmadığı için sonuçsuz kalmıştı.

Bir diğer grup sorumu, *Technology and Culture* dergisinde yayımlanacak “Timekeepers and Sufi Mystics” başlıklı makalemi yazarken Eylül 2013’de sormuşum ve aşağıdaki cevabı almışım:

Benim gördüğüm rubu tahtalarının neredeyse tümü bir kâğıda çizilip sonra ahşap üzerine yapıştırılan türden. Sadece fildişi kullanıldığında doğrudan malzemeye çiziliyor. Başka malzemeden yapılan rubu tahtası görmedim. Mesela usturlaplarda olduğu gibi piriç kullanılmıyor. Herhalde hafif olması amaçlanıyor. Kâğıt yapıştırıldıktan sonra üzerine dayanıklı lak sürülüyor. Sadece sıcak yerlerde kalan rubu tahtalarında lak kaplama bozuluyor. Bir husus daha var. Önemli eğrilerin kesiştiği noktalara lak sürülmeden önce küçük piriç çiviler çakılıyor. Bunların amacı lak bozulsa bile eğrilerin kesiştiği noktaları belirgin hale getirmek. Benim rubu tahtamda bu çiviler bariz bir şekilde görülüyor. Rubu tahtalarının makbul olanları bu çivilerin çakılmış olanları. Neredeyse her imamın bir rubu tahtası bulunduğuna göre bunları imal eden ustalar bulunmalı ve bir arastası olmalı. Bu ustalar birtakım şablonlarla çalıştıklarını zannediyorum (ancak buna ilişkin bir referans veremem). Ahmet Ziya Bey kitabında düzgün çizebilmek için özel bir masadan yararlanmayı öneriyor. Bu masanın üzerinde rubu tahtası bir yuvaya giriyor ve böylece cetvel ya da pergel yüzeyde kolay hareket ettirilebiliyor.

Bir diğer sorum, muvakkitlerin namaz saatini nasıl hesapladıkları hakkındaydı. Zice bakmak zorunda olmadıklarını, Güneş’in yükseklik derecesini ölçmelerinin yeterli olduğu için bunu en iyi rubu tahtası ile yapabildiğini, Güneş’i göremediği günlerde, bir önceki güne enterpolasyon yapması ya da çizelgelere bakması gerektiğini yazmıştı. Rubu tahtasını kimlerin kullanabildiği kafamı kurcalamış ve Atilla hocaya rubu tahtası ile kıblenin yönünün tayin edip edemeyeceğini, muvakkitler dışında herhangi bir vatandaşın rubu ile kıblenin yönünü, namaz saatini bulup bulamayacağını sormuşum:

Rubu tahtasında genellikle bir kible eğrisi bulunuyor. Bu eğrinin anlamı şu. Eğer bulunulan tarih biliniyorsa ki bu genellikle biliniyor, güneş konumu (boncuk) ayarlandığında ip eksenini etrafında döndürülürken bu eğriyi keser. Rubu tahtasında okunan yükseklik açısı (azimut açısı) bir yere kaydedilir. Güneş yüksekliği bu açıya ulaştığında Güneş kible yönünü gösterir. Burada kible yönü değişmez (İstanbul’da 29 derece) ancak güneş yüksekliği tarihe bağlı olarak değişir. Eğer elinizde sadece bir rubu tahtası varsa hiç hesap yapmadan kible yönünü bulmuş olursunuz. Rubu tahtası genellikle imamlarda, astronomi bilgisi bulunan elit takımında ve muvakkitlerde var. Ordunun sefer halinde bulunması durumunda kıblenüma kullanılıyor. Çünkü rubu tahtası sadece belirli bir enlem için geçerli. Diğer bir deyişle sadece lokal kullanımda geçerli. Rubu tahtasını kullanabilmek bir prestij işi, okumuş olmak ve astronomiden anlamak anlamına geliyor. Soyut bir izdüşüm olması kullanana prestij sağlar. Günümüzde uçak kullanmayı bilmek gibi.

Diğer taraftan (3 Ekim 2013) Osmanlı döneminde saraydaki veya devlet dairelerindeki toplantı saatinin rubu tahtasıyla mı belirlendiğini sorduğumda mekanik saatin kullanıldığını yazmış:

Hemen cevaplıyorum. Zamanı isterse rubu tahtasından okuyabilir, ancak bunu yapmak istemez. Zira elinin altında mekanik saat var. Mekanik saati alaturka saate göre ayarladığı için (güneş battığında 12) anında zamanı öğrenebilir. Namaz saatleri başka. Onlar güneşe göre tanımlanmış mekanik saat göstermiyor. Güneş saati ideal ne var ki güneş gerekli. Bu durumda rubu tahtası çok uygun zira enterpolasyon yaparak (kestirerek) saati kestirmek mümkün

Mekanik saat gelmeden önce halk ve devlet daireleri günlük işlerini muhtemelen ezana göre belirlemekteydi. Teknik bilgileri Atilla hocadan edinmek görüldüğü gibi mümkündü, ancak cevaplayamadığımız sorular da oldu: Rubu tahtası satan dükkanlar var mıydı? Rubu tahtalarının fiyatları neydi? gibi.

Müzelerin Atilla Bir'in rubu tahtası ve mekanik saatler konusundaki bilgisinden yararlanması gerekiyordu. Bir ara, Pera Müzesi'nin Ölçü ve Tartılar koleksiyonunun sergilenmesi çalışmasına katılmışım. Astronomi aletleri ve mekanik saatleri konusunda Atilla hocaya danışmalarını önermişim. Hoca ziyaretten sonra yazdığı iki iletide teşekkür etmekle kalmayıp, görüşmenin ayrıntılarından ve düşüncelerinden beni haberdar etmişti:

Son mektubumda size yazmayı unuttum. Size bir teşekkür borçluyum. Beni Pera müzesindeki Yaprak Hanıma tavsiye etmişsiniz. Mustafa'yla gittik ve bizi hazırladıkları bir sergiye danışman olarak kabul ettiler. Elleri iki tane çok güzel rubu tahtası var. Bunları sergilemelerini gerektiğini söyledik. Maalesef çok sayıda Hint kaynaklı imitasyon kiblenüma da var. Birileri vermiş. Diğer ölçü aletleri yanında bunları vitrine koymaları hiç doğru olmaz. Bir de mekanik saat çıkardılar. Saat numaralı. Mayeri'n ustası Recep ustanın görmesini istedim. Eğer gerçekten bir Osmanlı mekanizması ise Türk saat tarihinde önemli bir buluş olur. Ama bildiğiniz gibi genellikle bazı saatçılar dışarıdan getirdikleri mekanizmaya kaplayıp satıyorlar. Böyle olmamasını dilerim (16 Eylül 2014) ... Bizi onlara tavsiye etmeniz çok iyi oldu. Depolarında Şemi Efendinin numaralı çok kıymetli bir saati ortaya çıktı. Herhalde Recep usta bunu tekrar çalışacak duruma getirecek. Bu adamın biyografisini birilerinin çıkarması gerekiyor. Bir de eserlerinin peşine düşmek gerekiyor. Bir genci buna yönlendirebilerseniz çok iyi olur (1 Ekim 2014).

Şinasi Acar ile birlikte yayına hazırladığı A. Ziya Akbulut'un *Rubu Tahtası Yapım Kılavuzu* (2014) baskıdan geldiğinde diğer kitapları gibi hemen onu da yollamış. Teşekkür mesajımda (31 Ağustos 2014) kitabı bilimtarihi.org'da tanıtacağımızı bildirdikten sonra, arka kapaktaki "Batılı gökbilimciler rubu tahtası kullanmamışlar" cümlesinin doğruluğunu sormuşum. Aynı gün gelen cevabı aşağıya kopyaladım:

Kadran şüphesiz ki biliniyor. Ancak (usturlap + kadran) kavramı İslam döneminde çok benimseniyor ve usturlabın yerine geçiyor. Klasik dönemde bu alet üzerine bir kitap yazmayan yok gibi. Adeta imbiğten geçmiş, mükemmel yakın. Ancak ben olsam yine de öyle yazmazdım. O dönemde her kültür birbirinden bir şeyler alıp veriyor. Ama bu işi çok benimsediğinden kantarın ucunu kaçırmış.

Bildiğiniz gibi yazılanlarda aşırıya kaçan ifadeler hep insanların dikkatini çekiyor. 1980 yıllarında İTÜ'de Kazım Çeçen hocamızın tertiplemediği konferansların birinde³⁸ ben yanılmıyorsam *Türk kadran Usturlabının prensip ve kullanımı* diye bir bildiri sunmuştum. O zamanlar Ekmel Beyi [İhsanoğlu] tanımıyordum. Benim oturum başkanımı ve neden Türk lafını kullandın dedi. Ben de bu terimi Oryantalistlerden aldığımı ve aletin son dönemde bu şekilde geldiğini anlatarak kendimi savundum. Bundan sonra bir daha bu sıfatı kullanmadım. Sonra beni aradı ve İÜ'de ders vermeme istedi. İyi oldu yoksa tanışmamız gecikecekti. Bazen sivri laflar da işe yarıyor.

Güneş saatlerinin çizimi, yapımı, kullanımı

Atilla Bir'in araştırdığı, hesap ve çizimini yaptığı astronomi aletlerinden biri de güneş saatiydi. Ayasofya Müzesi'nin bahçesinde bulunan ve yalnızca ayağı günümüze gelen yatay Güneş saatinin tasarlanarak yerleştirilmesi projesinde M. Kaçar, B. Barutçu ve A. Demirtaş ile birlikte yer aldı. Amaç, Ayasofya Müzesi'ni ziyaret edenlere bir Osmanlı güneş saatini tanıtmaktı. Bu saatin tasarımında Topkapı Sarayı Müzesi bahçesinde bulunan yatay güneş saati örnek alındı.³⁹ Benzer şekilde Fatih Camii Düşey Güneş Saatinin yenilenmesi

³⁸Atilla Bir ve Mustafa Kayral, "Türk Kadran – Usturlabının Prensibi ve Kullanımı,"

II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongressi (28 Nisan – 2 Mayıs 1986) Bildiriler, c.1 (İstanbul İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi, 1986) içinde, 21-32.

³⁹"Ayasofya Yatay Güneş Saati," erişim 11.12.2024, https://www.bilimtarihi.org/pdfs/ayasofya_gunes_saati.pdf

projesinde de bulundu.⁴⁰ ‘2009 Dünya Astronomi Yılı’ münasebetiyle Eskişehir Anadolu Üniversitesi’nde bir Güneş Saati yapıldı. Atilla Bir de bu ekibin içindeydi.⁴¹ Hocanın 2014 yaz tatilinde güneş saatleri üzerinde çalıştığı anlaşılıyor (31 Ağustos 2014):

Bu yaz da can sıkıntısından kafama göre bir şeyler yaptım. Şinasi Bey’le Datça’da çalıştık. Elinde bir 16. yüzyıl yazması vardı. Bir sahaftan almış. Güneş saatleriyle ilgili. Osmanlıca olduğundan okuyabildi ben de yorumladım. Düşey güneş saatine *ruhame* deniyor. Ruham mermer demekmiş. Başka bir yerde bu kullanıma rastlamadık. Size çok yakında iki makale vereceğiz. Bunları ben de beğendim. Buna paralel olarak Ahmet Ziya’nın [Akbulut] astronomi kitabındaki Güneş saatleri konusunu da inceleme zorunluluğunda kaldık. Böylece düşey güneş saatlerinin Osmanlı dönemi biraz daha aydınlığa kavuşmuş oldu. Bu ara Mustafa’nın [Kaçar] da peşini bırakmadım. Buldukça şekilleri çizdirdim. Siz OBA’da bunları renkli basabilirsiniz çok sevinirim.

Yukarıda sözünü ettiği Akbulut makalesini 16 Eylül 2014’te gönderdi. Bu makalenin tashihi ve mizanpajı üzerine karşılıklı yazışmalarımızın (bunların birinde makaleyi okurken aklıma gelen sekiz soruyu iletmişim, 26 Ocak 2015) sonunda hoca Bilim Tarihi Bölümüne makalenin baskı öncesi son halini kontrol etmiş, ardından makale OBA’da yayımlanmıştı.⁴²

En iyi yaz tatilinde çalışılır: Osmanlı kılıçları, Uluğ Bey zici, Takiyüddin’in saatleri, Asar-ı Bakiye

Atilla hoca yaz tatilini Datça’daki evinde geçirirdi. Yaz tatili, onun için bir “çalışma tatili” idi:

Bildiğiniz gibi biz orada [Datça’da] Şinasi Beyle adeta bir bilimsel tatil yapıyoruz. Bu sene için de güzel projelerimiz var. Kendisi Osmanlı kılıçları üzerine çalışıyor. Bana da mekaniği üzerine sorular yağıdırıyor. Ben şimdiye kadar bu silah nasıl kullanılır, nasıl keser diye hiç kafa yormamıştım. Bütün bildiğimiz Malkoçoğlu gibi kılıç sallamak ve kafa kesmek. Ama galiba durum değişik. Bir de değirmen kitabını şekillendirmek istiyoruz. (7 Temmuz 2011)

Hoca’nın Datça’da çalıştığı konulardan biri, Uluğ Bey Zicinin Türkçe çevirisiydi:

Ben burada forsa gibi çalışıyorum. Sizin kitap⁴³ bir Datça tatili yapıyor. Aslında konu bilmece çözmeye benziyor. Adamların çizimleri berbat. Yazının da sadece formül kısmını anlıyorum. Arasını benim doldurmam gerekiyor. Bir Rusça bilen akli başında kişi arıyorum, ama yok. Buna rağmen iş kör topal ilerliyor. Uluğ bey zamanında tanjant biliniyor ancak tanjant teoremlerini belki de türetmemiş olduklarından kullanmıyorlar. Bizim bir satırda yazabileceğimiz ifadelerin yerine çetrefilli sinüs ve kosinüs ifadeleri ile işi olabildiğince uzatıyorlar. [...] İş Bankası ile yeni bir sözleşme yaptık. Sizin Berlin’den getirdiğiniz kopya beni umutlandırdı. Şimdi Leiden, Vatikan ve Gotha fragmanlarını getirmeye çalışıyorum. Benu Musa’nın Hiyel kitabı serinin ikinci kitabı olacak. (25 Ağustos 2011)

21 Ekim 2011’de yine Uluğ Bey Zici ile ilgili olarak şöyle bir değerlendirme yapmış:

⁴⁰Atilla Bir, Burak Barutçu, Mustafa Kaçar, “Fatih Sultan Mehmed Camii Güneş Saatlerinin Yenilenmesi,” erişim, 11.12.2024, https://www.bilimtarhi.org/pdfs/fatih_camii_gunes_saati.pdf

⁴¹M. Şinasi Acar, *Osmanlı’dan Bugüne Gözümüzden Kaçanlar* (İstanbul: YEM Yayın, 2013), 179-183. <https://sinasiacar.com/wp-content/uploads/2021/10/A.U.-Gunes-Saati.pdf>

⁴²Şinasi Acar, Atilla Bir ve Mustafa Kaçar, “Son Muvakkit Ahmet Ziya Bey’in Güneş Saatleri Tasarımıyla İlgili Bir Yazısı,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 16, 1 (2014): 1-18.

⁴³Mesajda “sizin kitap” olarak söz edilen kitap Uluğ Bey Zici’nin A. A. Ahmedova (ö. Ekim 2024) tarafından yapılan Rusça tercümesidir (Taşkent 1994).

Bizim işler de çok sıkıştı. Uluğ Bey'in kitabı çok kapsamlı. Milim milim ilerliyorum. Çizelgeleri kullanmak ta kolay değil. Geleneksel yöntemi kullandığından bazen niyetini anlamakta zorlanıyorum. İlginç olan tarafı neredeyse hiç hata yapmıyor. Anlattıkları kendi dünyasında son derece tutarlı denebilir. Bu kitabın bu kadar az incelenmiş olmasının nedeni burada yatıyor. Eski kuramda da uzman olmak gerekiyor. Kafası çok berrak birisi. Ben ilerledikçe hayran oluyorum. Bizim hanedanımızda bir benzeri yok. Bence hükümdar olacağına bilim adamı olmalıymış. Hem öldürülmez hem de daha yararlı olurdu.

Yaz tatilinde çalıştığı eserler arasında Takiyüddin'in saat kitabı da vardır. 6 Ağustos 2018 tarihli bir iletisinde Takiyüddin'in Gauss'un problemini çözdüğünü bulmasından aldığı keyfi okumak mümkündür:

Biz Aktur'dayız ve bu sıcak Ağustos gününde bol müzik dinliyor ve Takiyüddin'in saat kitabı üzerinde çalışıyorum. Sonunda şeytanın ayağını kırdım. Bu kitabım çok güzel olacak ve saatler çalışacak. Galiba en büyük mühendis bilim adamımız Takiyüddin. Bu adamın bütün eserlerini didiklemeye karar verdim. Adam Gauss'un toplam problemini çözmüş. Her saat başı saati bildiren çan seslerinin toplamını veren $S = 1+2+3+ \dots + (n-1)+n = (n/2)(n+1)$ ilişkisini biliyor. Bu değer $n = 12$ için $S = (6 * 13) = 78$ olarak bulunur. Sevim Tekeli ve Aydın Sayılı'nın bundan bahsettiklerini hiç duymadım. Kitabında kuru bir dipnot var.

Takiyüddin'in Gauss formülünü nereden öğrendiği meselesi uzun süre aklını kurcalamıştı. 2 Eylül 2020 tarihli iletisinde meseleyi çözdüğünü müjdelemişti:

Sonunda Takiyüddinin Gauss formülünü nasıl bildiğini öğrendim. Meğerse bu formülü Hint matematikçileri biliyormuş. Hatta $1+4+9+16+ \dots + (n \times n) = n(n+1)(2n+1)/6$ olduğunu bile biliyorlarmış. Şimdi geriye bu bilgiyi nasıl edindiğini bulmak kalıyor. Dönemin aritmetik kitaplarına bakmak gerekiyor.

21 Mart 2019'da İÜ Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün de davetlisi olarak bu konuda "Takiyüddin er-Râsîd (1521-1585) ve Friedrich Gauss'un (1777-1855) İlkokul Cezası" başlıklı bir konferans verdi.

2022 yaz tatilindeki arkadaşlarının Salih Zeki ve Takiyüddin olduğunu anlıyoruz.

Hafta sonunda Datça'ya gidiyorum. Bu sene çok bunaldım ve kendimi ihtiyarlamış hissetmeye başladım. Belki Datçada kendime gelirim. Ben 8 yıl Almanya'da kaldım. Hiçbir Alman arkadaşım olmadı. Şimdi ülkemde kendimi yalnızlaşmış hissediyorum. Salih Zeki çok yavaş ilerliyor. Ama güzel oluyor. Benim bile hoşuma gitmeye başladı. Bu çıldırmış ruhu tekrar diriltmek gibi oluyor. Boş zamanlarım bununla geçiyor. Mekanik saat Adem beyi bekliyor. Az mekanizma kaldı. Takiyüddin kitabında kendisiyle konuşuyor. Bu yüzden yazdıklarını anlamak çok zor. Size Datçadan yazarım (27 Temmuz 2022)

Gazi Muhtar Paşa'nın eserleri üzerine

9 Şubat 2013'te Muhtar Paşa'nın eserleri *Fenn-i Tersim-i Riyazi* ve *Islahü't-takvim* konularındaki eserlerini konu etmişiz. Bana yazdığı iletiden bir pasajı onun düşüncelerini fikirlerini yansıtmaları bakımından buraya alıyorum.

Bildiğiniz gibi Cumhuriyetten önce Osmanlı İmparatorluğunda miladi takvime ve alafanga uluslararası saat sistemine geçilmesi gerektiği tartışılır. Muhtar Paşa, duyulan ihtiyaç üzerine bu konuları yazdığı takvim ve çevirme kılavuzunda ele alır ve sistemlerin kuramsal temellerini özellikle Riyaz-ül Muhtar'da irdeler. Kendi açıklamasına göre alaturka zaman sisteminin kuramsal temellerini modern matematik ifadelerle verir. Bu bakımdan modern resmi tezin başlangıcı sayılabilir. Kültür Bakanlığının yayınlamak istediği kitapların başına alması gerekir. Bence bu klasikler yayınlanmadıkça bilim tarihini doğru değerlendirmek mümkün değil. Bunlara özellikle Biruni'nin matematiksel kitaplarını da eklemek gerekir. Eski geleneksel yöntemin kurucusu bence odur. Uluğ Beyin ziçlerinde hayretle izlediğim yöntemlerin Biruni'nin düşüncelerine dayandığını gördüm. Biruni de Hint matematikçilerinin etkisinde kaldığından batılılar onun yöntemini anlamakta zorlanmış ve incelemeyen üzerinden geçmişler.

Günümüzde küresel trigonometride kullandığımız formüllerin tümü izdüşüm yöntemleri kullanılarak kanıtlanıyor. Bir kez formül kanıtlandıktan sonra nasıl türetildiğini bilmek gerekmiyor. İslamın en güçlü yönü bu formülleri üretmiş olmasında yatıyor. Genellikle formül doğrudan kullanılıyor. Eğer böyle bir formülün bulunduğunu bilmiyorsanız ikilem içinde kalıyorsunuz. **Uluğ Bey ve Ahmet Ziya Bey'in kitaplarında beni en çok meşgul eden konu kullanılan formülün doğruluğunu kanıtlama yönünde oldu.** Verilen ilişkinin bizim kullandığımız hangi ilişkiyle eşleştiğini bulmak çok zamanımı aldı. Ne var ki özellikle Uluğ Bey bazı durumlarda çok farklı, alışmadığımız izdüşümler de kullanıyor. Eskiler bir de yaklaşık yöntemlerden yararlanıyor. Biz Taylor açılımını kullanırız. Onlar bazı yerlerde Hintlilerin kullandığı kestirim yöntemlerini ve ilginç açılımları kullanıyorlar. Biruni bu hesap yöntemini çok iyi biliyor.

Ben Muhtar Paşanın icat ettiği takvim sistemini incelemedim. Zaten en önemli zorluk hep ikinci el kaynakları kullanma zorunluluğundan kaynaklanıyor. Takvim konusunda önemli olan başlangıcı tesbit etmek ve periyodu belirlemek. Söz konusu periyod sadece kısa dönemler için verilebiliyor. Bu yüzden sürekli düzeltmelerle daha doğru takvimler türetilmeye çalışılıyor. Bu anlamda Muhtar Paşanın ne tür bir öneride bulunduğunu merak ettim. Ancak *Riyazü'l-Muhtar*'ın en sonunda Peygamberin hangi gün doğduğuna ilişkin uzun bir bölüm olduğunu ve konuyu enine boyuna tartıştığını biliyorum.

Atilla Bir hoca Muhtar Paşa'yı çalışmayı aklına koymuştu ancak elindeki işlerden onu çalışmaya vakit bulamadı sanırım. 31 Ağustos 2014 tarihli iletisinde "Bir de bekleyen Muhtar Paşa var" yazmıştı. *Riyazü'l-Muhtar* kitabı Atilla hocada vardı. İTÜ'de kendisini bir ziyaretimde onun nüshasından fotokopiler yaptırmıştım.

Tusi'nin Öklid'in Elementleri üzerine *Tahrir*'inin Türkçe Tercümesi

Atilla Bir, Nasirüddin Tusi'nin *Tahriru Usuli'l-Hendese ve'l-Hisab*'ını 2014'te çalışmaya başlamış olmalı.⁴⁴ Bunu bildirdiği iletisinde "Ne yazık ki bana kitabı çevirecek kişiler bulmakta zorlanıyorum" cümlesi bana Tusi'nin bu eserinin 2001'de Baku'da yayımlanmış Latin harfli Azeri dildeki tercümesini hatırlattı. İsterse kitabı kendisine iletebileceğimi yazmışım. "Bu kitap çok ilgimi çeker. Kitabı Taha'ya verin o benim için bir kopya çıkarır" cevabı üzerine kitabı hocaya ulaştırdık. Hoca 2015 yazında Tusi üzerindeki çalışmasını sürdürdü:

Öklid kitabı beni çok yordu ancak sonu da göründü. Yunanlıların oran konusundaki becerilerini takip etmek çok zor. Bu kitabın neden çevrilmediğini yeni anlamaya başladım. (24 Temmuz 2015) ... Tusi'nin Öklidi artık sona yaklaştı.15 kitaptan sadece 2 kitap kaldı. Beni çok yordu, ancak çok şey de öğrendim. Bu kitabın neden çevrilmediğini de anlamış oldum. Antik dönem matematiğinin özüne inmek pek kolay değil. Temelde hep rasyonel sayıların oranı yatıyor. İrrasyonel sayılarla karşılaşınca ne yapacaklarını bilemiyorlar. (16 Aralık 2015)

⁴⁴İhsan Fazlıoğlu bu eserin faksimilesini bir giriş ile birlikte yayımlamıştı: Nasirüddin Tusi, *Tahriru Usuli'l-Hendese ve'l-Hisab* (İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012).

Tusi'nin çevirisi 2015 yılı sonunda kolaylamış olsa da yayımlanması 2020 yılını buldu.⁴⁵ Tusi üzerinde çalışırken 2015 yazında ibnü'l-Heysen'in eserlerini ele alır: "Heysem'in optiği ise büyüleyici. Gökkuşağı ve hale risalesi beni adeta çarptı" yazacaktır.

Biruni'nin *Tafhim*'inin Türkçe'ye çevirisi üzerine

Atilla Bir, Biruni'nin eserlerini çalışmaya muhtemelen 2014 yılında karar verdi:

Benim sorunumu biliyorsunuz. Arapça konusunda henüz bana el veren çıkmadı. Şimdiki umudum Suriye'den gelmiş Tamer isimli bir Hataylı öğrenci. Maya tutarsa Biruni'nin kitaplarına uzanmak istiyorum. Bu klasikler çözülmeden tam bir bilim tarihi oluşturmak mümkün değil (31 Ağustos 2014).

2020'ye gelindiğinde Biruni'nin *Tafhim* (Anlatım) adlı ansiklopedik eseri üzerindeki çalışmalarını ilerletmiş görünüyor: "Biruni'nin *Tafhim* diye bilinen ansiklopedik kitabında bu konuda [takvim] çok bilgi var. Yıllardır bir bu kitabı bir öğrenciye okutuyorum. Arapçası ilk başlarda hiç anlaşılıyordu. Şimdi bir aşinalık kazandım. Birincil kaynaklar her zaman çok verimli oluyor" (5 Ocak 2020).

Tafhim'i çalışmak Atilla hocanın Biruni'ye olan ilgi ve hayranlığını arttırdı. Ancak araya başka işler de girince çeviri yavaş ilerlemekteydi. Ara sıra kitap hakkında bilgiler verirdi:

Son zamanlarda Biruni'nin *Tefhim* kitabı ve Salih Zeki'nin *Asarı Bakiye* üçüncü cildi üzerine yoğunlaştım. Biraz yavaş ilerliyor. Biruni'nin kitabında bana Âdem Bey yardım ediyor. Her gün birkaç saat çalışıyoruz. Bu kitap 500'e yakın sorudan oluşuyor. Bu didaktik bir ders kitabı. Kendi soruyor ve cevaplıyor. Öğrencisi de Reyhane isimli bir hanım. Herhalde Sultanın kızı ya da çok yakını. Londra nüshasının başında Takiüddinin imzası var. Oraya nasıl gitmiş merak ettim.

Ne yazık ki öğrenciler sayısal derslerden hoşlanmıyor. Bu yüzden çok yoruluyorum. Geri kalan zamanımı Biruni'nin *Tefhim* kitabına harcıyorum. Didaktik bir kitap. Sorular soruyor ve kendi cevaplıyor. Geometri, Aritmetik, Astronomi ve Coğrafya. Fakat son bölüm kendisinin de inanmadığı Astroloji üzerine. O dönemin bilimleri özetlenmiş gibi. Eseri Arapça hocası Âdem Akın Beyle inceliyoruz (14 Ekim 2021)

Salih Zeki'nin *Asar-ı Bakiye*'sinin Yeni Türkçe çevirisi

İletiler, Atilla Bir'in Türkçeye kazandırmak istediği eserlerden birinin de Salih Zeki'nin *Asar-ı Bakiye*'si olduğunu gösteriyor. Bu eserin 1. cildini hazırlamak için TÜBA'dan teklif aldıklarını yazmış. Eserin daha önce yapılan Türkçe çevirisini yaz tatilinde derinlemesine incelemiş ve beğenmemiştir. *Asar-ı Bakiye*'ye saygısının büyük olduğunu ve eserin kurtarılması gerektiğine inanmaktadır. Atilla hocaya göre Salih Zeki, küresel geometrinin İslam dönemindeki gelişmesini adeta Sherlock Holmes gibi izlemeye çalışmıştır. Ankaralıların yaptığı çeviride Salih Zeki'nin verdiği düzeltme cetvelinin bile göz önünde bulundurulmamış olmasına hayıflanır. (16 Aralık 2015). Covid-19 kapanması, onun *Asar-ı Bakiye* üzerinde çalışmasını hızlandırır. Matematik Derneğinde bulunan çevirileri indirmiştir: "Bu zorunlu hapis bana sonsuz zaman kazandırdı. Şu anda Salih Zeki'nin *Asar-ı Bakiye*'si üzerine çalışıyorum. Elimde Hilmi Erdim'in⁴⁶ 1, 2 ve 3'üncü cildine ait daktilo yeni Türkçeye çevirisi ve 1 ve 2. cildin orijinal baskısı olduğunu belirttikten sonra "Sizin elinizde 4'üncü cilde ait

⁴⁵Nasîrüddîn Tusi, *Tahrîru Usûl'l-Hendese ve'l-Hisâb – Öklides'in Elementler Kitabının Tahriri (İnceleme – Çeviri)*, haz. A. Bir ve M. Kaçar (İstanbul: T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020). Yayının önsözünde (s. 11) çalışmada kullanılan birçok kaynak (Azerice tercüme dahil) yanında Âdem Akın'a da çevirideki yardımları için teşekkür vardır. Bu eserin tanıtımı için bkz. Atilla Polat, "Nasîrüddîn Tusi'nin Öklid'in Elemanlar'ı Üzerine Yazdığı Tahrir'in Türkçe Tercümesi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 435-438.

⁴⁶Atilla Bir, bu daktilo sayfalarının başında eski İzmir Erkek Lisesi Müdürü, matematik öğretmeni Hilmi Erdim'in (doğ. 1885) adının geçmesinden yola çıkarak, günümüz Türkçesine çevirme işleminin emekli olduktan sonra onun tarafından yapıldığı görüşündedir. Çevirideki tashihlerin ise, 1961 yılında Süheyl Ünver'in girişimiyle kurulan ve İÜ Fen Fakültesinin bazı öğretim üyelerinden oluşan komisyon tarafından yapılmış olduğunu düşünmektedir.

herhangi bir doküman var mı?” sorusunu yöneltir (24 Mart 2020)⁴⁷; “Asar-ı Bakiye’deki teoremleri ispatlamak istiyorum. Yazdığı bazı ilişkileri anlamakta zorlanıyorum. Sanki baskı hataları var gibi” (2 Eylül 2020).

Birkaç gün sonra gelen iletide bana çözemediğim bir bilmece (A.S.A.’nın kim olduğu) sormuş (6 Eylül 2020). Aynı bilmeceyi, hâlâ çözemediğim olduğu için birkaç ay sonra yeniden sormuş (1 Ocak 2024):

Bugün [6 Eylül 2020] Salih Zeki'nin Asar-ı Bakiyesinin 2. cildi üzerinde çalışırken daha önce gözüme çarpmamış olan ilginç bir dipnotla karşılaştım: “Üçüncü cildin ise müsveddelerini tamamlamış ve karışık bir şekilde terk etmiştir. Muhterem Profesör Hüsni Hâmit Sayman üstadımızın himmetiyle bu müsveddeler bugüne kadar muhafaza edilebilmişlerdir. Bu üçüncü cildin, aritmetik bölümünden sonra yayınlanabileceğini ümit etmekteyiz (A. S. A.)”

2021 yılında *Asar-ı Bakiye*'nin 3. cildi üzerinde çalışmaktadır. Atilla hoca, 2 Temmuz 2021 tarihinde Medeniyet Üniversitesi'nde, Salih Zeki'nin ölümünün 100. Yılı münasebetiyle düzenlenen anma sempozyumunun kapanış oturumunda *Asar-ı Bakiye* konusunda bir sunum yapmak için davet edilmişti. Sunumunda, daha önce yapılan *Asar-ı Bakiye* üzerinde yapılan yayınlardaki aksaklıkları belirtmiş olmalı ki, söz alan bir dinleyici hocanın konuşmasını “talihsiz” bulduğunu bildirmiş (08 Temmuz 2021). Hoca bu toplantıda, Ankara'daki bilim tarihçilerinin “Erdal İnönü'nün onayından geçmiş” olan üçüncü cildin Türk Tarih Kurumu tarafından yayınının planlandığını öğrenmiş.⁴⁸ Bu yayında da önceki ciltlerin çevirisinde yapılan yanlışların tekrarlanmasından duyduğu endişeyi belirtmişti. Hoca, bilimsel titizliği sebebiyle yayınlarda gördüğü yanlışları düzeltmekten hiç vazgeçemedi. Kendisine, daha önce de dile getirdiğim gibi, eski çalışmalardaki hataları düzeltmek yerine matematik bilgisini ve enerjisini çalışılmamış eserler üzerinde yoğunlaştırmasını yazdıysam da (09 Temmuz 2021), o *Asar-ı Bakiye* ve Takiyüddin'in mekanik saatler kitabı üzerinde çalışmaya devam etti.

Covid-19 kapanması

Covid-19 kapanması sırasındaki yazışmalarda genellikle evde yaptığımız çalışmalarını birbirimize aktarmışız. Kapanma, Atilla hocanın iki yönden canını sıktı: Evden dışarı çıkamamak ve online eğitimdeki sıkıntılar. Kapanmanın ilk haftasında yazdığı iletide (16 Mart 2020) fazla şikayetçi olmasa da sonraki e-postaları daha karamsar: “Bu zorunlu ev hapsi sizin [OBA] için yazmaya çalıştığım kitap (*Scientific Instruments Between East and West*) tanıtımına yaradı. Her makale için bir satır yazabilmek için kitabın dijital kopyasını okumak zorunda kalıyorum. Şimdi en az iki hafta [evden] çıkmamak gerekiyor. Veba salgınlarında eskiden önemli buluşlar olurmuş. Newton da kuralını bu tür bir ev hapsinde kaleme almıştı.”

21 Mart ve 16 Nisan 2020 iletilerindeki karamsar satırlar:

Ben kendi kendime oyalanıyor ve normalde yapmaya vakit bulamadığım işlerle uğraşıyorum. Dışarıda Orta Çağ yaşanıyor. Bir taraftan geleceğimiz konusunda gittikçe endişelenmeye başladım. Hayat durdu ve bu durum ne kadar sürer belli değil. Ben genellikle arabamla markete gidiyorum. Ancak hareketsizlik de iyi değil. En azından düşünebiliyorum. Buna da şükür (21 Mart 2020) ... Bu işin sonu çok karanlık. Allah'tan bizler temkinli kişileriz. Sistem kilitlendi ve şu anda ataletiyle yuvarlanıyor. Nereye sürüklenmediğimizi kestirmek zor. Para akışı durdu ve nasıl normalleşir bilemiyorum. Buna benzer durumlar Almanya'da birinci ve ikinci harpten sonra yaşanmış. Şimdilik elimizden bir şey gelmiyor ve sürekli kaymaya devam ediyoruz. Siz dergiyi basabilecek misiniz? (16 Nisan 2020).

⁴⁷Kendisine 4. Cildin hiçbir zaman yazılmadığını söylediğimde, benden bunu teyid etmemi istemişti (25 Haziran 2021). Cevabi mesajımı bulamamakla birlikte muhtemelen şu cevabı verdim: “İÜ Nadir eserler kütüphanesinde TY 903, 904 ve 905 numaralardaki üç defter astronomiye ait olup yalnızca 3. cilde ait konuları içerir. Bu durum, Salih Zeki Tarafından geometri ve konikleri ele aldığı 4. cildin basılmamış hatta belki de yazılmamış olduğunu düşündürür. Astronomiye ait olan 1. defter (TY 903) 1336 (1920) tarihi taşımaktadır. Dolayısıyla 1921'de vefat eden Salih Zeki geometri ve koniklere ait 4. cildi yazmamış olabilir. Bkz. Feza Günergün, “Asar-ı Bakiye ve Salih Zeki Üzerine Ek Bilgiler,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 187-191.

⁴⁸Bu nekrolojiyi hazırlarken yaptığım internet taramasında, Türk Tarih Kurumu yayınları arasında *Asar-ı Bakiye*'nin 3. cildinin Türkçe çevirisine tesadüf edemedim.

Uzaktan eğitim konusundaki gözlemleri, o günlerde birçok akademisyenin karşılaştığı ortak sıkıntıları dile getirmekteydi (28 Mayıs 2020):

Son günlerde çok sayıda ilgisiz işle uğraştım durdum. Bazen elimizden akan zamana çok üzülüyorum. Şimdi bu uzaktan eğitim konusu çok rağbette. Ben öğrencilerin pek bir şey öğrendiklerine inanmıyorum. Ekranın karşısında kendi kendime konuşuyorum. Emekli olunca özel okullarda ders veren bir hocamız demişti 'bizler öğretmiş onlar da öğrenmiş gibi yapıyorlar'... Son zamanlarda kendime yeni bir yöntem uyguluyorum. Öğrencilere ilgilendiğim konuları söylüyorum. Onlar bir taraftan bir şeyler yapıyorlar. Ben de eksikleri tamamlıyorum. Bu şekilde karma bir şey oluyor. Sonra sadece bana ait olanları devam edip kafama göre şekillendirmeye çalışıyorum.

YÖK eğitimin en az %30 uzaktan olmasını planlıyor. İş iyice çığırından çıktı. Gösterişte boğuluyoruz. Bazı öğrenciler ekran görüntüsünü size açmıyor. Sonra öğrendim ki buldukları yerde ailenin diğer fertleri de bulunuyor ve bunu hissettirmek istemiyorlar. Siz babanızın hangi kitabı [Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi] üzerinde çalışıyorsunuz? Umarım üniversite bu çabanızın değerini bilir. Genellikle ayrılan hocaların kitapları koridorlara isteyen alsın diye konuyor. Bu yolla sahaflarda kütüphanelere kayıtlı kitaplar dahi çıkıyor. Eğer kütüphane duruyorsa iade ettiğim kitaplar bile oldu. Bu kadar karamsarlık yeter,

Projelerde çalışacak genç araştırmacılar arayışı

Atilla Bir hoca da, ben de önümüze yeni belge veya yayın projeleri geldiğinde, bunları yazacak genç araştırmacılar arayışı içinde birbirimize fikir sorardık. Bunlara iki örnek vermek istiyorum:

Elektrik Mühendisleri Odası, Vidinli Tevfik Paşa'nın Varyasyonlar Hesabı (Calcul de Variations) kitabının tıpkı basımını yapmak istediğinde, Atilla hoca, Vidinli Tevfik üzerine yüksek lisans tezini hazırlamış olan Araş. Grv. Atilla Polat'ın bu projeye dahil olup olamayacağını sormuştu. Hoca, Fransızca eseri Türkçeye çevirecek ve Atilla'da çevirinin başına Vidinli'nin hayatı ve çalışmalarıyla ilgili bir giriş yazacaktı. Bunun için Polat'ın e-postasını istemiş ve ben de vermişim (28.04.2015). Ancak bu proje maalesef gerçekleşemedi (13.08.2015).

Diğer örnekte ben Atilla hocaya akıl danışmışım. Şeref Etker'in gönderdiği 14 sayfalık "Edirne'nin Elektrikle Aydınlatılması Projesi"nden (1926) *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisi için bir makale yazabilecek genç bir araştırmacı arayışımı Atilla Bir hocaya iletmışim. O da İTÜ Kütüphanesi araştırmacılarından Duygu Aysal Cin'i önermiş. Ancak maalesef bu girişim de boşta kaldı (13 Ağustos 2015).

Bilimsel terimlerin doğru çevirileri peşinde

Atilla hoca, terminoloji konusunda titiz bir bilim insanıydı. Cotrell & Kamminga'nın kitabının çevirisi sırasında, İngilizce kimya terimlerinin Türkçe karşılıkları üzerine yazmışımız (11.05.2003). Kendisine çok kez teknik terimlerin karşılığını öğrenmek için başvurmuşumdur. Bir keresinde olasılık hesabında "wahrscheinlichsten besetzung"un anlamını sormuş ve Osmanlıca karşılığı için kullanılan "çok ihtimalli işgal" teriminin doğru olup olmadığını öğrenmek istemişim. O da bana 7 Temmuz 2011'de aşağıdaki açıklamayı göndermişti:

Tahminimce olası bir olay var ve en olası sonuç ya da konumun bulunması ya da tartışılması söz konusu. Örnek olarak iki zar atıldığında elde edilen en olası sayı 7 en az olası sayılardan biri 12. Bunun nedeni 7 sayısı 6+1, 5+2, 4+3, 3+4, 2+5, 1+6 gibi 6 kombinasyondan elde ediliyor. Diğerleri daha düşük oluyor. 2 ve 12 için sadece 1 kombinasyon var. Bu yüzden garantiye oynayan kişi 7'ye oynamalıdır. Eğer bu anlamda kullanılmışsa çeviriniz doğru. Bu durumda Osmanlıca çeviride *çok ihtimalli* kelimesi *en olası* anlamında kullanılmış olmalı.

Türkçe literatürde çok kez yanlış kullanılan *daire-i muaddil* ile *daire-yi muaddel*'in anlamlarını sorduğumda, doğru olanın *daire-yi muaddel* olduğu ve 'öğle doğrusu' anlamına geldiğini yazmıştı. *Daire-i muaddil*'in ise kendisi eşitleyen daire anlamına geldiğini belirtmişti (9 Temmuz 2019). *Taht el-sema* nedir? soruma "Bu alet

taht el-kürsü olarak bilinen zatülhalak (halkalı küre) olmalıdır” yanıtını almışım (28 Ekim 2019). 2016 Bilimsel Aletler Sempozyumuna Gaye Danişan ve Atilla Polat ile sunduğumuz Fezzi’nin sekstant risalesini yayına hazırlık çalışmasında karşılaştığımız sorulardan biri de *nısf-ı tadil el-arz* cetvelinin anlamıydı. Ve tabii Atilla hocanın görüşüne başvurduk (7 Eylül 2017). Ertesi gün teknik ve ayrıntılı bilgi ekranımızdaydı.

35. Uluslararası Bilimsel Aletler Sempozyumunun (26-30 Eylül 2016) web sitesinin açılışından sonra Atilla Bir ile sempozyum ve sergi konusunda sık sık yazışmışız. Bilim, düzenleme ve makaleleri değerlendirme komitelerinde yer almayı kabul etmişti (15 Ocak 2016). Sergi kataloğunu hazırlarken *torquetum* adı verilen alet hakkında bilgi istemiştım (3 Nisan 2016). Bu aletin Taküüddin’de (*zâtu’ş-şu’beteyn*) olarak geçtiğini, eşdeğer bir aletin Tycho Brahe’de olduğunu yazmıştı. Doğrudan bu alet üzerine yazılmış bir yazıya rastlamadığını, ismini kimin verdiğini bilmediğini belirttikten sonra Aydın Sayılı’nın kitabına bakmamı önermişti. Sergide *Riyazü’l-muhtar* kitabıyla birlikte sergilenecek olan güneş saati çiziminin yüksek çözünürlükteki resmini de ondan temin etmişim (30 Temmuz 2016).

Heure solaire’in Türkçe karşılığını aşağıdaki açıklamalı mesajıyla iletmış ve bana güzel bir astronomi dersi vermişti:

Güneş saatleri yerel gerçek zamanı ölçer. Bu zaman yörünge elips olmasından dolayı mekanik saatin (yeknesak ortalama saatin) bazen önüne geçer, bazen de gerisinde kalır (yaklaşık 15 dakika kadar). Güneş saatlerinin ölçtüğü zamana (saate) gerçek yerel zaman (saat) diyorum. Avrupalılar buna temporal time diyorlar. Bu zaman ile ortalama zaman arasındaki senelik fark ise genellikle zaman diyagramı denen (time equation) periyodik bir eğriyle verilir. (11 Şubat 2023)

Atilla hoca Osmanlıca alet isimlerine İngilizce karşılık bulmaya çalışırdı. Bunun bir örneği *müsellesiy*e’dir. Mehmet Sait Efendi’ye atfedilen bu jeodezi aleti üzerinde 2003’te bir çalışma yayımlamıştı.⁴⁹ Yıllar sonra İTÜ tarihi konusunda açılacak sergi için kendisine danışıldığında, bir *rubu tahtası* ve bir *müsellesiy*e yaptırılarak sergilenmesini önerdi. İTÜ Vakfı’nın maddi desteğiyle çalışmalara başlandı. Atilla hoca aletin teknik çizimi için gerekli hesaplamaları yaptı, Mustafa Kaçar bilgisayarda aletin teknik çizimini gerçekleştirdi ve alet Mert Özgül tarafından üretildi. Aletin yapım süreci Atilla hocayı çok keyiflendirmişti: “Bazı insanlar doğuştan kabiliyetli oluyor. Mert’e ne istediğinizi anlatın adam kafasında yapmaya başlıyor. Ben bu kişiyle çalışmaya bayılıyorum” (20 Ocak 2018 tarihli ileti). Aynı iletide *müsellesiy*e’ye İngilizce bir karşılık türetme sürecinde zihninden geçenleri aktarmaktadır:

Müsellesiy için İngilizce bir kelime türetmeye çalıştım. Ancak beni çok tatmin eden bir kelime bulamadım. En yakın düşenler *Triangulater* ve *Triangelmeter* oldu. Ancak bu aletin ismi Müsellesat olduğundan *Trigonometer* demek doğru olur. Bu aletin esprisi şu, ölçüm yaparken mesafeleri bulmuş ya da mesafeleri biliyorsanız açıları da belirlemiş oluyorsunuz. Trigonometrik fonksiyonlarla cebelleşmeniz, hesap yapmanız gerekmiyor ve en güzeli trigonometrik çizelgelere ihtiyaç duymuyorsunuz. Bu yöntem topçuların ve arazi ölçenlerin çok işine geliyor. Uygulama tıpkı *rub-u müceyyeb* gibi. Sadece işlem sırasını bilmek ve doğru okumak yeterli. Bunun için çok antrenmanlı olmak gerekiyor.

⁴⁹M. Kaçar ve A. Bir, “Ottoman Engineer Mehmed Sait Efendi and his Works on a Geodesical Instrument (Müsellesiy),” *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, yay. haz. E. İhsanoğlu, K. Chatzis ve E. Nicolaidis (Turnhout: Brepols Publishers, 2003) içinde, 71-89.

Fotoğraf 7. Solda, Atilla Bir'in *trigonometer* olarak adlandırdığı, Mert Özgül'e tarafından imal edilen ve bugün İTÜ Müzesinde sergilenen *müselleşiye* (Fotoğraf: Mustafa Kaçar); Sağda, İTÜ için yapılan âlet örnek alınarak yapılan Kırşehir Müzesindeki *müselleşiye*.(A. Bir'in 20 Ocak 2018 tarihli e-postasının ekindeki resim)

Değişik konular...

Yirmi yıl boyunca Atilla Bir ile çok çeşitli konularda yazışmışız. Burada yalnızca bazılarından söz edeceğim. Nerede olduğu bilinmeyen koleksiyonlar ve kitaplar ileti konusu olmuş; Salih Zeki'nin bir türlü bulamadığım bilimsel aletler kataloğundan söz ettiğimde bu bilgiyi nereden bulduğumu sormuş⁵⁰ ve şöyle devam etmiş: "İTÜ Kütüphanesi de harıl harıl Napolyon tarafından III. Selim'e ve Mühendishane'ye hediye edilen kitap koleksiyonunu arıyor. Bu bildiğim kadarıyla Kazım Çeçen tarafından söylenmiş bir bilgi. Ancak bunun da kaynağını ben bilmiyorum. Sizin bu konularda bilginiz var mı?"

7 Ocak 2013 tarihinde aldığım mesaj, Atilla hocanın Uluslararası Bilim Tarihi Akademisi'ne üyeliği için Efthymios Nicolaidis üzerinden yaptığım teklifin kabul edildiğini bildirmekteydi. Bu mesaj beni çok mutlu eden mesajlarından biridir:

"Feza Hanım; Size çoktandır yazmak istiyordum araya hep bir şeyler girdi. İyi olduğunuzu umarım. Biraz önce Akademiye kabul edildiğime ilişkin yazı geldi. Bunu yapmakla beni çok onurlandırdınız. Daha önce de Osmanlı Bilimi Araştırmalarının bir sayısını bana ayırmakla çok mutlu etmişsiniz. Çok teşekkür ederim."

Ara sıra, yabancı araştırmacılar tarafından bize yöneltilen ama cevabını bilemediğimiz soruları birbirimize paslardık. Almanya'daki bir araştırmacı, 1870 yılında Prusya Devleti'nde inşaat işlerinde standartlaşmaya gidildiğini, benzer bir gelişmenin Osmanlı devletinde olup olmadığını sormuş. Hoca, ölçü ve tartılar konusunda (özellikle metre sisteminin Osmanlı'ya girişi) çalışmış olduğumu bildiğinden soruyu bana göndermişti (1 Temmuz 2017). İnşaat malzemesi standartları konusunda çalışmamıştım. Yapabildiğim tek şey, Alexandre

⁵⁰Salih Zeki'nin bilimsel aletler kataloğu yaptığını Müze-yi Hümayun müdürü Halil Ethem Eldem söylüyor: "Çiniliköşk Müzesi'nde topladığım birçok eski heyet ve riyaziye aletleri meyanında gayet mühim usturlap koleksiyonunu bir katalog halinde yazmasını Salih'ten rica etmişim. O da bunu yapmıştır. Gayri matbu asar-ı kalemiyesinin belki en sonuncusu budur."

M. Raymond'un *Notes pratiques et Résumés sur l'Art du Constructeur en Turquie* (1908) adlı kitabını tavsiye etmek oldu.

Bir İspanyol öğrencinin Osmanlı'da zaman kavramı konusundaki bilgi isteğini Atilla hocaya iletmemin ardından aşağıdaki ayrıntılı cevabı vermişti:

Bildiğiniz gibi bu konu henüz açığa kavuşmamış bir sorun. Bir taraftan antik dünya ve Ortaçağ süresince kullanılan yerel ve güneş saatine dayanan zaman kavramı var. Diğer taraftan 13. yüzyılda Pirenelerde bulunduğu varsayılan ve kökeni su saatine dayanan ancak sabit bir hızda çalışan ve gittikçe hassaslaşan mekanik saat var. Bana göre bu saat geliştikçe ve insanlar daha fazla ve gittikçe daha hızlı seyahat etmeye başladıkça adım adım antik saat kavramını terk edip günümüzdeki kavrama yaklaşmışlar. Bunun sancıları 16. yüzyılda Avrupa'da ve daha sonra dünyanın diğer yerlerinde hissediliyor. Burada olayı frenleyen dini tanımlar ve ananeler oluyor. Büyük katedrallerin kulelerine yerleştirilen mekanik saatler insanların günlük hayatlarını etkiliyor ve değiştiriyor. Şu anda klasik kitap olarak David S. Landes, *Revolution in Time* (1983), Gerhard Dohr-van Rossum, *History of the Hour* (1996) ve Jo Ellen Barnett, *Time's Pendulum* (1998) verilebilir. Ancak daha yapılacak çok iş var. Adımların nasıl atıldığı etraflı olarak bilinmiyor. Daha önce beni ziyaret eden İsraili öğrenci [Avner Wishnitzer, *Alaturka Saatleri Ayarlama: Geç Osmanlı'da Zaman ve Toplum*, 2019; İngilizcesi: *Reading Clocks Alla Turca: Time and Society in the Late Ottoman Empire*, 2015] bu işin Osmanlılarda ne zaman gerçekleştiğini araştırmakla meşguldü. Belki onunla temas sağlaması işini kolaylaştırabilir. Ben yarın sabah eğer aşırı kar yağışı olmazsa ders için fakültede olacağım. Siz de olursanız etraflı tartışabiliriz. (9 Mart 2011)

2023 yılında İstanbul Saint-Joseph Lisesi'nin fizik aletleri sergisini hazırlarken, bu lise mezunlarından olan Atilla hocadan hatırladıklarını paylaşmak istemişim. Kısa cevabını aktarıyorum:

Bu aletler Kadıköy'de camlı dolaplarda dururdu. Frère Onésime bunlarla deney hazırlar ve bizlere özel seanslarda özel bir sınıfta gösterirdi. Kendisi babacan, oldukça kilolu, devamlı enfiye çeken birisiydi. Solunum hastasıydı ve bu işi yapmak zorunda hissediyordu. Ben buradaki hocalarımın değerini ancak günümüzde anladım. Meğer bizleri ne kadar iyi yetiştirmişler.

Hüseyin Tefvik Paşa ve 'Linear Algebra' kitabının 1988 baskısının yeni basımının (2019) Vidinli'yi yeni araştırmalar ışığında tanıtmaktan uzak kaldığından yakındığım⁵¹ bir iletiye "... Hüseyin Tefvik Paşa kitabını da konuşuruz. Bu kitabın talihsizliği kimsenin, matematikçilerin bile bu konuyu yeterince iyi bilmemeleri. Benim İTÜ'de en güvendiğim kişi İTÜ dergisinde yazısı bulunan Mithat İdemem. Kendisi emekli ve istenirse bu işin üstesinden gelebilir. Rektörün bu işi kendisine yöneltmesi gerektiğini düşünüyorum." şeklinde bir cevap gelmiş.

Son görüşme, son e-postalar...

Atilla hoca ile son yazışmamız 4-5 Mart 2024 tarihlerinde olmuş. 4 Mart 2024'te el-Cezeri hakkında İngiltere'de yayımlanan bir kitap için İngilizce bir tanıtım yazısı yazmak isteyip istemediğini sormuştum.⁵² 5 Mart 2024'te verdiği cevapta, her zamanki alçakgönüllülüğü ile İngilizce ile edebi yazmada zorlandığı için tanıtıma cesaret

⁵¹Feza Günergun, "Yazık Oldu Vidinli'nin Emeklerine! Hüseyin Tefvik Paşa ve 'Linear Algebra' (1988) Kitabının Yenibasımı Üzerine Düşünceler," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (2020): 449-457.

⁵²Atilla Bir, 7 Ocak 2013 tarihli bir mesajında, el-Cezeri'nin kitabını çalışmanın hayallerinden bir olduğunu yazmıştı. El-Cezeri'nin *Kitab el-Hiyel*'inin günümüz Türkçesine çevirisi bilindiği gibi 1995 yılında Sevim Tekeli, Melek Dosya ve Yavuz Unat tarafından Ankara'da Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Çevirmenler, Kasım Ecnebi'nin Topkapı nüshalarını esas alarak yaptığı edisyon kritikten, Donald Hill'in İngilizce çevirisinden ve Topkapı A 3472 nüshasının tıpkı basımından yararlanmışlardır. Önsözde (s. XIV) "araçların teknik açıklamasına girmeksizin tasvirlerini verdiklerini belirtmişlerdi. Çeviride araçların teknik özelliklerinin verilmemesi herhalde bir mühendis olan Atilla hocayı tatmin etmemişti. Onun için yeniden çalışmayı düşünüyordu. 2021 yılında aynı çevirinin ikinci baskısı yapıldı. Bu yeni baskı hakkındaki yorumunu bilmiyorum. Ancak 2014 yılında, İhsan Fazlıoğlu ve Mustafa Koç, El-Cezeri'nin *Kitab el-Hiyel*'inin 16. Yüzyılda yapılan anonim Türkçe tercümesinin tıpkıbasımı ve transliterasyonunu yayımladılar. Atilla hoca, Benu Musa'nın kitabına yaptığı gibi el-Cezeri'nin kitabının modern yorumuna girişecek vakti olsaydı, bu yayın faydalı bir kaynak olacaktı. Çeviri için bkz. Ebu'l-izz el-Cezeri, *Tercüme-i Hiyel - Mekanik Tercümesi*, haz. İhsan Fazlıoğlu ve Mustafa Koç (Ankara: T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014). Atilla Bir'in 27 Ocak 2022 tarihinde Gazi Üniversitesinde yaptığı "El-Cezeri ve Kitab el-Hiyel" başlıklı

edemediğini; Takiyüddin'in mekanik saatler kitabını bitirdiğini, Mustafa Kaçar'ın ön sözünü yazdığını ve yarıncı aradıklarını bildirir. Emekliliğim vesilesiyle hazırlanan ve kendisinin de katkıda bulunduğu *Armağan*'ın akıbetini sorar ve seçimlerden sonra kitap yayımlatmanın iyice zorlaşacağını yazar. Bu, ondan aldığım bu son iletidir.

Hemen hemen aynı günlerde Prof. Shuhrat Ehgamberdiev, Ekim 2024'te Uluğ Bey'in doğumunun 630. Yıldönümü vesilesiyle Semerkant'ta düzenleyeceği uluslararası sempozyum için Türkiye'den katılımcı arayışı içindedir. Uluğ Bey Zici'ni Türkçeye kazandıran Atilla Bir, Türkiye'yi bu toplantıda temsil edecek en mümtaz bilim insanıdır. 5 Nisan'da Atilla Hoca'ya yazıp Semerkant'tan kendisine bir davet geleceğini bildirdim ise de iletme cevap gelmedi. Cevap vermemesi iyiye işaret değildi. Merak edip sorduğumda, aynı günlerde beyin-ciğre pıhtı atması teşhisiyle hastaneye kaldırıldığını öğrendim. Hoca, aylar süren tedavisi sebebiyle toplantıya katılamadı, toplantıdan birkaç gün önce (7 Ekim 2024) yaşamını yitirdi. Toplantının ilk günü (10 Ekim 2024) İstanbul'da cenazesi kaldırılırken, Semerkant Üniversitesi'ndeki ilk oturumda onu ve çalışmalarını anmakla yetindik. Hastalığı sırasında hocayı evinde veya hastanede ziyaret etmekten iki sebepten dolayı çekindim. Birincisi, hocanın çevresine –ailesi hariç– hasta haliyle görünmek istemeyeceğini düşünmemdi. İkinci sebep, onu hasta haliyle görmek istemiyor olmamdı: Zihnimde, yıllar boyu tanıdığım sağlıklı Atilla Bir görüntüsü kalsın istedim.

Atilla hocayı son olarak Medeniyet Üniversitesinde düzenlenen “Cumhuriyetimizin 100. Yılında Türkiye’de Bilim Tarihi Eğitimi ve Araştırmaları Sempozyumu’nda (İstanbul, 13-14 Ekim 2023) gördüm. Onur konuğu olarak “Bilim Tarihi Çalışmalarım” başlıklı bir konuşma yaptı. Sempozyum konuşmalarının video kaydı yapılmıştı. Bu konuşma youtube’a yüklenir veya bant çözümü yapıp yayımlanırsa, elimizde, onun bilim ve teknoloji tarihi çalışmaları üzerine değerli bir belge olur.

Son sözler

Bu yazı ile bilim ve teknoloji tarihi konusunda çalışan iki kişinin meslek yaşamı boyunca kurdukları iletişiminden bir kesit sunmaya çalıştım. Pek çok bilim insanı, meslek yaşamları boyunca birbirleriyle benim Atilla Hoca ile yazıştığım gibi yazmışlardır. Eğer yazışmamızın bir özetini burada sizlerle paylaştıysam, bunun sebebi bilimsel çalışmaları dışında onu insan olarak da tanıtmaktır. Eskiden bazı kitaplara “Hafızada Kalanlar” gibi başlıklar atılırdı. Eskiden mektuplar, şimdi e-postalar, hafızada kalmayanları da bize hatırlatıyor.

Gösterişi sevmeyen, sessiz sakin bir insandı. Alçak sesle ve az konuşurdu. İmzası da konuşması gibiydi: Belli belirsiz, varlığı yokluğu tam anlaşılmayan minik bir imza. Kalem bastırmadan yazanlardandı. Genellikle olumlu düşünürdü. Pesimist insanlardan hoşlanmazdı. İnsanların aleyhinde konuşmazdı ama bazen düşündüğünü söylemekten de çekinmezdi: İstanbul'da düzenlenen, benim katılmadığım onun katıldığı astronomi tarihi konusundaki bir toplantının nasıl geçtiğini e-posta ile sorduğumda şöyle cevap vermişti (10 Mayıs 2010): “Herkes ansiklopedik bilgileri geveliyor. [...] Bey de bildiğiniz gibi şovlarını sürdürüyor. Batıda yeni bir şey yok.” E-posta iletilerinde bazı Türk bilim tarihçilerini eleştirmekten geri kalmazdı. Makalelerinde işledikleri konuların özünü kavrayamadıklarını veya aşırı özgüvenli oldukları için çok sayıda hata yaptıklarını yazmıştı. Bilim hayatında eleştiri olmamasından şikayetçiydi: “Ben yapılan hatalı işleri görünce üzülüyor ve bu çalışmalara kimsenin itiraz etmemesine de kızıyorum. Genellikle akademisyenler arasında belirli konular paylaşılmış ve birilerinin yaptığı işler tabu kabul ediliyor ve bunlar üzerinde hiç tartışılmıyor (24 Mart 2020). 1980’lerden itibaren Atilla Bir’in birçok konferansını ve bildirisini dinledim. Son konferanslarında, ilerlemiş yaşına rağmen şeyler öğrenme ve öğretme arzusu içindeydi. Yaşasaydı, çalışmalarını muhakkak uzun yıllar sürdürecekti. Otuz yılı aşkın “bilimsel dostluk” şimdi anılarda ve yazışmalarda kaldı. Onu tanıma, onunla

konuşmada, el-Cezeri'nin mekanik aletlerinin kontrol düzeninin çalışma prensibini çizdiği şekiller ile açıklaması, bu hayalini gerçekleştirme yokunda çalışmaya başladığını düşündürür.

çalışma ve yazışma şansını yakalamış olduğum için çok mutluyum. Üniversite hayatımda Türkiye’de birçok profesör tanıdım ancak bilimsel konular, araştırma ve yayınlar konusunda bilgi alışverişinde bulunduğum, bilgisinden faydalandığım kişi sayısı bir elin parmaklarını geçmedi. Atilla Bir, onlardan biriydi. İTÜ’deki odasında çektiğim rubu tahtalı fotoğrafın vefatından sonra internet haberlerinde ve cenaze töreninde yaka resmi olarak kullanılması beni çok duygulandırdı. Türkiye, Kazım Çeçen’den (1919-1997) sonra en değerli teknoloji tarihçisini kaybetti. Kendisini Kazım Çeçen’in öğrencisi sayardı (Bkz. Ek). Hayatı boyunca çok sayıda mühendisin yetişmesine katkıda bulunduğu gibi, bilim tarihçilerine de bilimsel destek verdi. Bilgisini paylaşmasını severdi. Takiyüddin’in eserleri, Uluğ Bey Zici ve diğer projelerinde ona yardımcı olanların onun bilgisinden ziyadesiyle yararlandıklarına eminim. Son yıllarda tamamladığı çalışmalarını yayımlamak ona vefa borcudur. Faaliyetlerinin kapsamlı, yayınlarının tam bir listesinin⁵³ yapılmasıyla bilim tarihi literatüründeki yeri perçinlenecektir.

Bilim ve Teknoloji Tarihini araştırmaktan heyecan duyan bir bilim insanıydı. İslam ve Osmanlı yazarların temel bilim eserleri Türkçeye çevrilmesi onun büyük projesiydi. Bunlar çevrilmeden bilim tarihinin anlaşılamayacağını düşünürdü. Mühendislik eğitimi, matematik bilgisi ve bilimsel titizliği sebebiyle, daha önce yayımlanan eserleri yeniden “şartnameye uygun” olarak çevirme zahmetine katlanmaktan çekinmezdi. Temel bilim eserlerini, onların her satırını anladıktan, içindeki problemleri çözdükten, çözümün doğruluğunu kanıtladıktan, teoremleri ispatladıktan sonra Türkçe çeviriyi yazardı. Onun için çeviri çalışmaları uzun zaman almıştır. Bu çeviriler ekip çalışmasıyla gerçekleşti ve Atilla hoca bundan keyif almaktaydı: “Birlikte çalışmanın ne kadar güzel bir şey olduğunu ben her gün yaşıyorum” (24 Mart 2020). Çeviriler ekip çalışmasıydı ama komutan her zaman Atilla Bir hocaydı.

Atilla Bir hoca, mesleğine ve araştırmaya olduğu kadar ailesine de düşküdü. Akli fikri eşi Melek Bir ve üç çocuğundaydı (Emine, Timur ve Mine). Konuşmalarından onları ne kadar sevdiğini, sorunlarıyla ilgilendiğini ve onlara yardımcı olmak için elinden geleni esirgemediğini anlarız. Bir bilimsel iletinin ortasında “Emine’nin İngiltere’ye temelli yerleşmesi beni bitirdi” sözü, ailesinin onun için ne kadar önemli ve değerli olduğunu gösterir.

Eski iletileri bu yazı için yeniden okurken, Atilla hocayla yeniden sohbet etmiş gibi oldum. “Sizden de bir iki satır beklerim, kucak dolusu sevgiler” sözleriyle biten, beni her zaman bilim ve teknoloji tarihi konusunda eğiten iletilerini özleyeceğim. Okuduğu kitapları ve zihninde geliştirdiği yeni projeleri anlattığı 2 Haziran 2014 tarihli mesajının son cümlesini vererek bitirmek istiyorum. Bu satırlar ile kendisini tanımlamaktaydı: “İşte benim rüyalarımın bir demet. Hayatta hep yapabildiğimden fazlasını amaçladım. Ancak bu kadarı oldu. Buna da şükretmeli.”

⁵³2009’e kadar olan yayınlarının listesi OBA’nın Atilla Bir Özel sayısında yer almaktadır.

Fotoğraf 8. Prof. Dr. ing. Dr. h.c. Atilla Bir, Fahri Doktora töreninde. İTÜ 06.02.2020 (Fotograf: Feza Günergun) A.Bir, 2019'da TÜBA'nın Fuat Sezgin Hizmet Ödülünü almasının ardından yazdığım kutlama mesajına şöyle cevap vermişti: "İTÜ bana *Fahri Bilim Tarihi Doktorası* verecek. Bu benim için çok daha önemli" (05.01.2020). A. Bir, bilim doktorasını İTÜ Elektrik Fakültesinden 1975 yılında almıştı.

Ek - Atilla Bir'e 'Fahri Bilim Tarihi Doktorası' verilen törende yaptığı konuşmadan (İTÜ, 06.02.2020)

Benim böyle yetişmemde bir Bilim Tarihçisi olmamda ve en büyük emeği geçmiş olan kişi şüphesiz Kazım Beydir. Burada rektörümüzü de söyleyelim. Kazım Beyle bu bahsettiğimiz sempozyumları⁵⁴ hazırlarken benden yardım istemişti. Ben tabi herkese yardım ediyorum genç bir asistanım o zaman. Bu bahsettiğimiz şeyler 70'li yılların sonu ve 80'lerin başıydı. Dünyanın en ünlü kişileriyile Türk-İslam uluslararası sempozyumuna tertipliyoruz. Tertip komisyonda benim de bulunmamı istedi. İşler yürürken aniden böyle gökten düşer gibi: "Atilla senden de iki bildiri bekliyorum" dedi.⁵⁵ Ben hiç beklemiyordum böyle bir şeyi. Çok şaşırdım. Çünkü dünyanın en ünlüleri İTÜ'ye gelecekti. Ve ben de hiç bu işlerden yani her zaman meraklıydım ama böyle bir sempozyumda bildiri sunacağımı hiç aklımdan bile geçirmemiştim. Dedi ki o zaman bana söylediği bir söz var. O söz bütün ömrüm boyunca beynime çakıldı. Dedi ki: "Atilla, biz mühendisler en iyi bilim tarihçileriyizdir." Neden? dedim. "Çünkü biz maddeyi biliriz, matematiği biliriz bunun nasıl uygulanacağını biliriz. Bu vaziyetler Bilim Tarihi için çok önemlidir." dedi. Peki, dedim benim bu işi yapabileceğime inaniyor musunuz?

⁵⁴I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (İTÜ, Taşkışla, 14-18 Eylül 1981) ve II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (İTÜ, Taşkışla, 8 Nisan-2 Mayıs 1986). Birinci kongrenin bildiri kitabı 1981'de 5 cilt, ikinci kongreninki 1986'da 3 cilt olarak basılmıştır.

⁵⁵Atilla Bir, "Benu Musa'nın 'Kitab al-Hiyal' adlı eserinde kullandığı motiflerin modelleri," *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İTÜ, 14-18 Eylül 1981, Bildiriler*, c.3 (İstanbul: 1981), 93-104; A. Bir, "Benu Musa'nın 'Kitab al-Hiyal' adlı eserindeki otomatik kontrol düzenleri," *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, İTÜ, 14-18 Eylül 1981, Bildiriler*, c.3 (İstanbul: 1981), 85-92.

“Kesinlikle.” dedi. Bu bana müthiş bir güven verdi. Tabii aynı zamanda müthiş heyecanlandırdı. Yani bir mesuliyet almış olduk. Mahcup olma duygusuyla ben çok iyi hatırlıyorum kendimi Topkapı Sarayı’nda buldum. Ve oradaki kütüphanede kapandığımı ve neyi sunacağımı düşünmeye çalıştım. Şimdi öyle bir şey ki bir sempozyumda bir bildiri vereceksiniz hatta iki bildiri vereceksiniz. Bu sempozyumda vereceğiniz bildirilerin hem orijinal olması lazım ve ilgi çekici bir şeyler olması lazım. O sırada zaten her zaman meraklı olduğum için Almanya’daki derslerden itibaren takip ettiğim elektriğin tarihi, kontrol bilgisayarın tarihi vs. gibi konularda tanıdığım ve bu konuyla ilgili birçok kitabı takip ettiğimi biliyorum. Yani tahmin etmiştim. Ve kütüphanede çok ilginç bir şekilde Benu Musa’nın kitabı karşıma çıktı. Fakat Benu Musa’nın olduğu yazmıyordu. Topkapı Sarayı’nda katalogdan geçmemiş sadece “Kitabü’l-Hiyel” diye. Kitabü’l-Hiyel diye istedim kitabı. Ondan sonra bi baktım, Benu Musa. Çünkü Wiedemann’ın⁵⁶ çalışmalarını incelemiştim Almanya’da. O arada benim mesleğimle ilgili otomat sistemlerin tarihi ile ilgili antik dönemde ve Orta Çağ da yapılmış olan işlerde bilgi sahibiydi. Şimdi böyle olunca bir de benim çok büyük bir handicapım vardı. Ben Arapça bilmiyorum. Hâlâ daha bilmiyorum. Hocalarımız burada onlarla birlikte çalışıyorum. Bu tabii çok büyük bir eksiklik ama geçilebilecek bir durum. Yani bunu ben şöyle yaptım. Hayatta yaptığım bütün çalışmaları ve hep bir komisyonla yani ikili üçlü çalışmayla gerçekleştirdim. Çünkü bir insanın özellikle Bilim Tarihinde her konuda uzman olması mümkün değil. Bunun için birlikte çalışmak lazım. Bu birlikte çalışma bir nevi eğitimle ilgili. Herkes beceremiyor. Bizim Türklerde de bu çok zor oluyor. Yani biz tek tek çalışmaya alışmışız. Fakat bu bana her zaman kazanç getirdi.

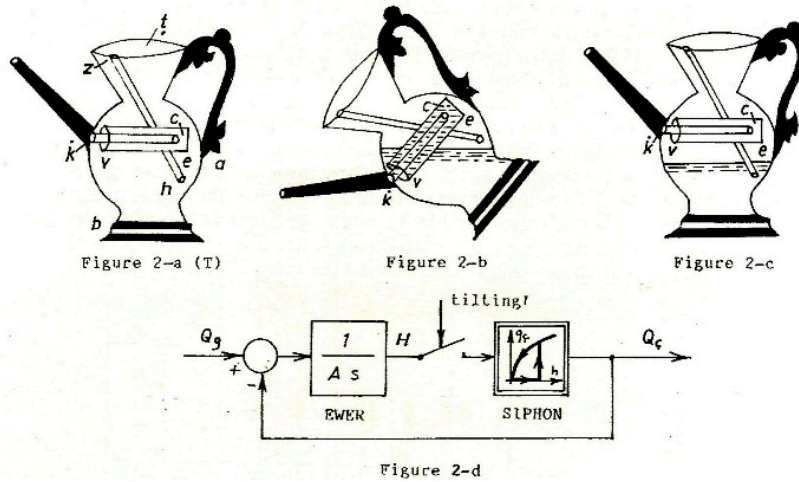

Figure 2-d

Fotoğraf 9. Kitab el-Hiyel’deki üç ibrik çizimi ve altında A. Bir’in kontrol mühendisliği bakımından yorumu (çizdiği devre) Bkz. *The Book “Kitab al-Hiyal” of Banu Musa bin Shakir interpreted in sense of modern system and control engineering by Atilla Bir* (İstanbul: IRCICA, 1990), 44.

İkinci söylemek istediğim şey: Benu Musa ortaya çıktı, fakat Benu Musa’yı ben nasıl yorumlayacaktım? Çünkü başkaları yorumlamıştı. Yani onu ve onun eserlerini Wiedemann ve ondan sonra Donald Hill⁵⁷ çalışmışlar. Hatta İngilizceye, Almancaya çevirmişlerdi. Şimdi text’i çok iyi anlıyordum. O zaman aklıma şimşek gibi bir fikir geldi. Dedim ki: Benu Musa bugün yaşasaydı acaba bu kitabı nasıl yazardı? Bu çok enteresan bir şey. Çünkü aslında benim mesleğimi yapıyordu adam. Yani kontrol mühendisliği yapıyordu. Ve dedim ki benim bugünkü bilgimle blok diyagramları, akış diyagramları, lojik devreler vs. ile acaba ben bu kitabı tekrar yorumlasam nasıl olur? Bunun üzerine çalıştım. Ve uzun sürdü. Bir de çok ilginç bulduğum bir şey oldu.

⁵⁶Eilhard Wiedemann (1852-1928). İslam bilim ve teknoloji tarihi konularındaki çalışmalarıyla tanınmış olan Alman fizikçi ve bilim tarihçisi. El- Cezeri ve Benu Musa’nın eserleri ve İslam dünyasında otomatlar konusunda makaleleri vardır.

⁵⁷Donald R. Hill (1922-1994), *The Book of Ingenious Devices (Kitab al-Hiyal) by the Banu (sons of) Musa bin Shakir*. Translated and Annotated by Donald R. Hill (Dordrecht, Boston, London: D. Reidel Publishing Company, 1979).

Onun tam bir bilim adamı olduğunu anladım. Benu Musa aslında 3 kardeş. Musa'nın oğulları diye geçiyor. Ama bunların bir tanesi, Hasan, bu kitabı yazmış herhalde. Fakat her zaman üçü birlikte Bağdat'ta birlikte yaşamışlar. Horasanlı bir aile. Şimdi az sayıda elemanla yapılabilecek en geniş yorum. Bu aslında benim mesleğimle ilgili bir şeydi. Çünkü biz aslında lineer elemanla yani direnç, kapasite ve kondansatörle türev, integral ve oransal elemanlarla bu dünyayı oluşturmaya başladık. Radyo yaptık, televizyon yaptık, vs. aslında elemanlar çok kısıtlı. Transistörlü bir yapının içinde, saysanız, temel elemanlar çok sınırlı. Ve Benu Musa kardeşler de bu kitabı yazarken tam tamına 15 tane elemanla bu sistemi oluşturuyorlardı. Ve bu bende müthiş bir analogi oluşturdu. Kitabı bu şekilde yorumlamaya başladım.⁵⁸

Yazar Bilgileri
Author Details

Feza Günergun (Prof. Dr.)

¹ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye

 0000-0002-8996-4863

⁵⁸The Book "Kitab al-Hiyal" of Banu Musa bin Shakir interpreted in sense of modern system and control engineering by Atilla Bir (İstanbul: IRCICA, 1990).

